Erik Hobsbaum

DOBA EKSTREMA

Istorija Kratkog dvadesetog veka
1914–1991

Preveo sa engleskog
PREDRAG J. MARKOVIĆ

Beograd
2002.
DERETA

Poglavlje prvo
Doba Totalnog rata

Mrmljaju redovi sivih, strahom maskiranih lica,
Napuštaju rovove, skačući preko ivica,
Dok vreme tupo i užurbano na ruci im otkucava,
A nada, skrivenih očiju i zgrčenih pesnica
U blatu se batrga. O, Isuse, učini da stane klanica!

Zigfrid Sasun, (Siegfried Sasoon, 1947, str. 71)

Možda bi bilo smislenije, imajući u vidu optužbe za „varvarstvo" vazdušnog napada, sačuvati spoljnu formu formulisanjem blažih pravila i još uvek nominalnim ograničavanjem bombardovanja na ciljeve striktno vojnog karaktera... da bi se izbeglo isticanje istine o tome da je vazdušno ratovanje načinilo takva ograničenja zastarelim i nemogućim. Možda će proći izvesno vreme dok se ne desi sledeći rat i u međuvremenu bi javnost mogla da se obrazuje u pogledu značenja vazdušnih snaga.

Pravila koja se tiču bombardovanja iz aviona, 1921
(Townshend, 1986, str. 161)

(Sarajevo, 1946.) Ovde kao i u Beogradu, vidim po ulicama znatan broj mladih žena sa prosedom, pa i sasvim sedom kosom. Njihova lica su izmučena, ali još mlada, a oblici tela odaju još bolje njihovu mladost. Čini mi se da vidim kako je iznad glava tih slabih stvorenja prošla ruka ovoga rata (...)

Ta se slika neće moći sačuvati za budućnost; te glave će brzo i još jače posedeti pa zatim potpuno iščeznuti. To je šteta. Ništa ne bi bolje i jasnije govorilo budućim naraštajima o našem vremenu nego te mlade sede glave, kojima je potpuno ili delimično ukradena bezbrižnost i radost mladih godina.

Neka u ovoj zabelešci ostane bar pomen o njima.

Ivo Andrić, *Znakovi pored puta,*
Sabrana dela, tom XVI, Beograd, 1981, str. 355–356
(englesko izdanje 1992. godine)

I

„Svetiljke su se pogasile širom Evrope" rekao je Edvard Grej, sekretar spoljnih poslova Velike Britanije, dok je gledao svetla Vajthola u noći kada su Britanija i Nemačka ušle u rat 1914. godine. „više ih nećemo videti upaljene za našeg života". U Beču, veliki satiričar Karl Kraus spremao se da opiše i optuži taj rat u jednoj neobičnoj drami-reportaži na 792 strane koju je naslovio *Poslednji dani čovečanstva.* Oboji-

ca su svetski rat videli kao kao kraj jednog sveta i nisu bili jedini. To nije bio kraj sveta – iako je bilo trenutaka, tokom trideset i jedne godine svetskog konflikta od austrijske objave rata Srbiji 28. jula 1914. godine, do bezuslovne predaje Japana 14. avgusta 1945. godine, – četiri dana nakon eksplozije prve atomske bombe – u kojima kraj znatnog dela čovečanstva nije izgledao udaljen. Sigurno je bilo vremena kada se od boga ili bogova za koje pobožni ljudi veruju da su stvorili svet i sve na svetu, moglo očekivati da zažale što su to učinili.

Ljudska vrsta je opstala. Međutim, veliko zdanje devetnaestovekovne civilizacije skvrčilo se u plamenovima svetskoga rata, kada su se njeni stubovi srušili. Bez toga se ne može razumeti Kratki dvadeseti vek. On je bio obeležen ratom. Živeo je i mislio u uslovima svetskog rata, čak i kada su topovi ćutali i kada bombe nisu eksplodirale. Istorija ovog veka, i još određenije, istorija njegovog početnog doba sloma i katastrofe, mora otpočeti sa istorijom tridesetjednogodišnjeg svetskog rata.

Za one koji su odrasli pre 1914. godine, kontrast je bio tako dramatičan da su mnogi od njih – uključujući i generaciju roditelja ovog istoričara, ili, u svakom slučaju, za srednjoevropske pripadnike te generacije, odbijali su da vide svaki kontinuitet sa prošlošću. „Mir“ je za njih značio „pre 1914“: nakon toga je došlo nešto što više nije zasluživalo to ime. Ovo je bilo razumljivo. Pre 1914. godine nije bilo velikog rata tokom čitavog veka, naime, takvog rata u kome su bile umešane sve, pa čak ni većina velikih sila, od velikih igrača međunarodne diplomatske igre, što su u to vreme bile šest evropskih „velikih sila“ (Britanija, Francuska, Rusija, Austro-Ugarska, Pruska – posle 1871. ujedinjena Nemačka – a nakon ujedinjenja i Italija) SAD i Japan. U samo jednom kratkom ratu su u okršaju učestvovale više od dve velike sile, Krimskom ratu (1854–56) između Rusije na jednoj i Britanije i Francuske na drugoj strani. Štaviše, većina ratova koji su uopšte uključivali velike sile su bili relativno brzi. Daleko najduži od njih nije bio međunarodni sukob već građanski rat unutar Sjedinjenih Američkih Država. Trajanje rata mereno je mesecima, ili čak (kao u ratu 1866. godine između Pruske i Austrije) nedeljama. Između 1871. i 1914. godine uopšte nije bilo ratova u Evropi u kojima su armije velikih sila prelazile bilo koju neprijateljsku granicu, iako se na Dalekom istoku Japan borio sa Rusijom i potukao je 1904–1905. godine, požurujući tako rusku revoluciju.

Uopšte nije bilo *svetskih* ratova. U osamnaestom veku Francuska i Engleska su se nadmetale u nizu ratova čija su se bojišta kretala od Indije preko Evrope, do Severne Amerike, a i po svetskim okeanima. Između 1815. i 1914. godine nijedna velika sila se nije borila sa drugom izvan svog užeg regiona, iako su naravno, bile uobičajene agresivne ekspedicije imperijalnih sila ili onih koje su težile da to budu, protiv slabijih prekomorskih neprijatelja. Većina njih su bile spektakularne jednostrane borbe, kao što je rat SAD protiv Meksika (1846–1848) i Španije (1898) ili razne kampanje za širenje britanskog i francuskog kolonijalnog carstva, mada je jednom ili dvaput čak i slabima prekipelo, kao kada su Francuzi morali da se povuku iz Meksika 1860-ih godina i Italijani iz Etiopije 1896. godine. Čak su i najopasniji protivnici modernih država, koje su sve više punile svoje arsenale premoćnom tehnologijom smrti, mogli u najboljem slučaju, jedino da se nadaju da će odložiti neizbežno odstupanje. Ovakvi egzotični sukobi bili su više materijal za avanturističku literaturu ili za izveštaje ratnih dopisnika – profesije koja je izum sredine devetnaestog veka, nego što su bili stvar od neposrednog značaja za većinu stanovnika zemalja koje su ih započinjale i dobijale.

Sve se ovo izmenilo 1914. godine. Prvi svetski rat je uključio *sve* velike sile i u stvari sve evropske države osim Španije, Holandije, tri skandinavske države i Švajcar-

ske. I više od toga, prekomorske trupe su bile, često prvi put, poslate da se bore i rade izvan sopstvenih regiona. Kanađani su se borili u Francuskoj, Australijanci i Novozelanđani su iskovali svoju nacionalnu svest na jednom egejskom poluostrvu – „Galipolje" je postalo njihov nacionalni mit – i, što je još značajnije, Sjedinjene Države su odbacile upozorenje Džordža Vašingtona protiv „evropskog uplitanja" i poslale svoje ljude da se bore u Evropi, tako odredivši oblik istorije dvadesetog veka. Indijci su poslati u Evropu i na Srednji istok, kineski radni bataljoni su došli na Zapad, Afrikanci su se borili u francuskoj armiji. Iako vojne operacije izvan Evrope nisu bile značajne, pomorski rat je ponovo postao globalan: njegova prva bitka vođena je 1914. godine oko Folklandskih ostrva, a njegove odlučujuće kampanje su nemačke podmornice i saveznički konvoji vodili na površini i ispod površine severnog i srednjeg Atlantika.

Jedva da ima potrebe da se pokazuje to da je Drugi svetski rat bio doslovce globalan. U njega su se umešale bukvalno sve nezavisne države sveta, voljno ili nevoljno, iako su latinoameričke republike učestvovale sasvim nominalno. Izuzev buduće Irske Republike, Švedske, Švajcarske, Portugalije, Turske i Španije u Evropi, a možda Avganistana izvan nje, ceo globus je bio ili u ratnom stanju, ili okupiran, ili i jedno i drugo. Kada je reč o bojištima, imena melanezijskih ostrva, naselja u pustinjama severne Afrike, u Burmi i na Filipinima su čitaocima novina i slušaocima radija – a ovo je suštinski bio rat radijskih vesti – postala isto tako poznata kao i imena arktičkih i kavkaskih bitaka, Normandije, Staljingrada i Kurska. Drugi svetski rat bio je lekcija iz svetske geografije.

Lokalni, regionalni ili globalni, ratovi dvadesetog veka odigravaće se u većim srazmerama od bilo čega ranije doživljenog. Među sedamdeset i šest međunarodnih ratova od 1816. do 1965. godine, koje su američki specijalisti koji vole da rade takve stvari, rangirali po broju mrtvih, vodeća četiri su se odigrala u dvadesetom veku: dva svetska rata, japanski rat protiv Kine 1937–1939 i korejski rat. U njima je izginulo više od milion ljudi u bitkama. Najveći zabeleženi međunarodni rat postnapoleonovskog devetnaestog veka, onaj između Pruske/Nemačke i Francuske 1870–1871. godine, pobio je možda 150 000 ljudi, po redu veličina uporedljiv sa žrtvama Čako (Chaco) rata 1932–1935 između Bolivije (oko 3 miliona stanovnika) i Paragvaja (oko 1,4 milion stanovnika). Ukratko, 1914. godina otvorila je doba masakra (Singer, 1972, str. 66, 131).

Nema mesta u ovoj knjizi da se rasprave uzroci Prvog svetskog rata, što je ovaj autor pokušao da skicira u knjizi *Doba carstva*. On je otpočeo kao suštinski evropski rat između trostrukog saveza Francuske, Britanije i Rusije na jednoj strani i takozvanih „centralnih sila" na drugoj strani, Srbije i Belgije koje su odmah uvučene u rat austrijskim napadom na jednu (čime je zapravo otpočeo rat) i nemačkim napadom na drugu zemlju (što je bio deo nemačkih strategijskih ratnih planova). Turska i Bugarska su uskoro prišle centralnim silama, dok se na drugoj strani Trojna alijansa razvila u vrlo veliku koaliciju. Italija je podmićena da uđe; takođe su uključeni Grčka, Rumunija i (više formalno) Portugalija. Važnija od toga je činjenica da se Japan skoro odmah priključio da bi preuzeo nemačke pozicije na Dalekom istoku i na Zapadnom Pacifiku, ali se nije zanimao ni za šta izvan sopstvenog regiona, i – što je još značajnije – SAD su pristupile 1917. godine. U stvari, njihova intervencija se pokazala odlučujućom.

Nemci su se tada, kao i u Drugom svetskom ratu, suočili sa mogućim ratom na dva fronta, sa izuzetkom Balkana, na koji su bili uvučeni savezništvom sa Austro-Ugarskom. (Ipak, pošto su tri od četiri Centralne sile bile u balkanskom regionu,

Turska i Bugarska kao i Austrija – tamo strateški problem nije bio toliko težak.) Nemački plan je bio da brzo onesposobe Francusku na Zapadu, pa da onda istom brzinom onesposobe Rusiju na Istoku, pre nego što carska imperija uzmogne da svoju ogromnu vojnu snagu u ljudstvu stavi u puno dejstvo. Tada, kao i kasnije, Nemačka je planirala munjevitu kampanju (što će u Drugom svetskom ratu biti nazvano *blitzkrieg*), jer je tako morala. Taj plan je skoro uspeo, ali ne sasvim. Nemačka armija je napredovala u Francusku, između ostalog i kroz neutralnu Belgiju, i tek je zaustavljena na dvadesetak milja istočno od Pariza na reci Marni pet do šest nedelja nakon objave rata. (1940. godine, taj plan će uspeti.) Tada su se malo povukli i obe strane – Francuzi, popunjeni onim što je ostalo od Belgijanaca i britanskim kopnenim snagama koje će uskoro narasti do ogromnih srazmera – improvizovali su paralelne linije defanzivnih rovova i utvrđenja koji su se uskoro neprekidno protezali od obale Kanala u Flandriji do švajcarske granice, prepuštajući Belgiju i dobar deo istočne Francuske nemačkoj okupaciji. Rovovi se nisu znatnije pomerili u toku sledeće tri i po godine.

To je bio „Zapadni front" koji će postati mašina za masakr kakva verovatno nikada ranije nije bila viđena u istoriji ratovanja. Milioni ljudi su se suočavali preko grudobrana od peščanih vreća, iz rovova ispod kojih su živeli zajedno sa pacovima i vaškama, a i slično njima. S vremena na vreme, njihovi generali bi pokušavali da se izbave iz ovog ćorsokaka. Dani, čak i nedelje neprekidnog artiljerijskog bombardovanja – koje je jedan nemački pisac kasnije nazvao „uraganima čelika" (Ernst Jinger, 1921) – trebalo je da „omekšaju" protivnika i da ga uteraju ispod zemlje, sve dok se u pravom trenutku ljudski talasi ne bi popeli preko grudobrana, obično zaštićenih koturima i mrežama bodljikave žice, na „ničiju zemlju", haos koji su sačinjavali vodom ispunjeni krateri, patrljci uništenog drveća, blato i ostavljeni leševi, da bi napredovali ka mitraljezima koji bi ih pokosili. Kao što su to unapred znali. Pokušaj Nemaca da se probiju kod Verdena 1916. godine (februar – juli) bio je bitka sa dva miliona učesnika i jednim milionom žrtava. Britanska ofanziva na Somi, planirana da prisili Nemce da prekinu verdensku ofanzivu koštala je Britance 620 000 mrtvih – 60 000 prvog dana napada. Ne iznenađuje da je u sećanju Britanaca i Francuza, koji su najveći deo Prvog svetskog rata vojevali na Zapadnom frontu, „Veliki rat" ostavio strašnije i traumatičnije uspomene od Drugog svetskog rata. Francuzi su izgubili skoro 20 odsto svojih muškaraca doraslih za vojsku, a ako dodamo ratne zarobljenike, ranjene i trajno onesposobljene i unakažene – ona „*gueules cassés*'" ('smrskana lica') koja su postala tako upečatljiv deo naknadne predstave o ratu – od tri Francuza ne mnogo više od jednog je prošlo kroz rat bez ozleda. Šanse pet miliona britanskih vojnika da prežive rat nepovređeni bile su otprilike pola-pola. Britanci su izgubili jednu generaciju – polovinu muškaraca mlađih od trideset godina (Winter, 1986, str. 83) – u značajnoj meri iz redova viših klasa, čiji su mlađi pripadnici, kojima je kao džentlmenima suđeno da budu oficiri koji daju primer, marširali u bitku na čelu svojih ljudi i shodno tome bivali prvi pokošeni. Četvrtina studenata Oksforda i Kembridža mlađih od dvadeset i pet godina koji su služili u britanskoj armiji 1914. godine je ubijena (Winter, 1986, str. 98). Nemci, iako je broj njihovih mrtvih bio čak veći nego kod Francuza, izgubili su manji procenat muškaraca iz svoje mnogo brojnije populacije vojnih obveznika – 13 odsto. Čak i upadljivo umereniji gubici SAD (116 000, prema 1,6 miliona Francuza, skoro 800 000 Britanaca i 1,8 miliona Nemaca) zapravo pokazuju ubilačku prirodu Zapadnog fronta, jedinog na kome su se borili. Jer dok su SAD izgubile 2,5 do 3 puta više u Drugom nego u Prvom svetskom ratu, američke snage su dejstvovale 1917–1918

godine jedva godinu i po dana, u poređenju sa tri i po godine Drugog svetskog rata, i to samo na jednom uskom sektoru a ne širom sveta.

Užasi ratovanja na Zapadnom frontu imaće čak mračnije posledice. Samo iskustvo rata je prirodno pomoglo da se brutalizuju i ratovanje i politika: ako se prvo može voditi bez obzira na ljudsku ili bilo koju cenu, zašto ne i drugo? Većina ljudi koji su služili vojsku u Prvom svetskom ratu, uglavnom kao regruti – iz njega su izašli kao ubeđeni mrzitelji rata. Međutim, oni bivši vojnici koji su prošli kroz ovu vrstu rata a da se nisu okrenuli protiv njega, ponekad su izvlačili iz zajedničkog iskustva življenja sa smrću i hrabrošću, jedan osećaj neizrecive i divlje nadmoćnosti, i to ne samo nad ženama i onima koji se nisu borili, popunjavali su redove prvobitne posleratne ultradesnice. Adolf Hitler je bio samo jedan od takvih ljudi za koje je to što su bili *frontsoldati* bilo formativno iskustvo njihovih života. Suprotna reakcija je pak, imala podjednako negativne posledice. Posle rata političarima je postalo očevidno, bar u demokratskim zemljama, da krvave kupke kao ona 1914–1918. godine neće više biti tolerisane od glasača. Posleratna strategija Britanije i Francuske, poput postvijetnamske strategije Sjedinjenih Američkih Država, zasnivala se na toj pretpostavci. Na kraći rok ovo je pomoglo Nemcima da dobiju Drugi svetski rat na Zapadu protiv Francuske koja se posvetila tome da čuči iza svojih nedovršenih fortifikacija i koja, kada su one bile probijene, jednostavno nije bila voljna da nastavi borbu; i Britanije koja je očajnički izbegavala da se upusti u onu vrstu masovnog kopnenog rata kakav je desetkovao njen narod 1914–1918. godine. Na dužu stazu demokratske vlade nisu uspele da odole iskušenju da spasavaju živote sopstvenih građana time što su živote građana neprijateljskih zemalja smatrale potpuno potrošnim materijalom. Ispuštanje atomske bombe na Hirošimu i Nagasaki 1945. godine nije samo opravdavano kao neizbežno za pobedu, koja je do tada već bila potpuno izvesna, već kao način da se poštede životi američkih vojnika. Ali možda ni pomisao da će bomba sprečiti američkog saveznika, Sovjetski Savez, da ne postavlja zahteve za većim udelom u japanskom porazu, nije bila odsutna u glavama vlade Sjedinjenih Država.

Dok se Zapadni front ustalio u krvavoj pat-poziciji, Istočni front je ostao u pokretu. Nemci su satrli nezgrapne ruske invazione snage u bici kod Tanenberga u prvim mesecima rata i posle toga su, uz na mahove delotvornu pomoć Austrijanaca, isterali Ruse iz Poljske. Uprkos povremenim ruskim kontraofanzivama, bilo je jasno da Centralne sile stiču premoć, a da Rusija vojuje defanzivnu akciju zaštitnice pred nemačkim napredovanjem. Na Balkanu, Centralne sile su kontrolisale situaciju, uprkos neujednačenom vojnom učinku klimavog Habzburškog carstva. Lokalne zaraćene države, Srbija i Rumunija pretrpele su, sticajem okolnosti, daleko najveće vojne gubitke. Saveznici, uprkos tome što su okupirali Grčku, nisu napravili pomak sve do kolapsa Centralnih sila nakon leta 1918. godine. Italijanski plan da otvore novi front protiv Austro-Ugarske u Alpima je propao, uglavnom zbog toga što mnogi italijanski vojnici nisu videli smisla u borbi za vladu koju nisu smatrali svojom, i čiji je jezik malo ko od njih mogao da govori. Posle velikog vojnog debakla kod Kaporeta 1917. godine, koji je ostavio književnu uspomenu u romanu Ernesta Hemingveja *Zbogom oružje,* Italijani su čak morali da budu učvršćeni pojačanjima iz drugih savezničkih armija. U međuvremenu, Francuska, Britanija i Nemačka su na Zapadnom frontu do smrti puštali krv jedni drugima, Rusija je sve gore bivala destabilizovana ratom koji je očigledno gubila, a Austro-Ugarska carevina se sve jače teturala ka svom slomu, za kojim su čeznuli njeni lokalni nacionalistički pokreti, a sa kojim su se saveznički ministri spoljnih poslova pomirili bez entuzijazma, pravilno predviđajući jednu nestabilnu Evropu.

Presudno pitanje za obe strane na Zapadnom frontu je bilo kako krenuti sa mrtve tačke, jer bez pobede na Zapadu nijedna ne bi mogla da dobije rat, još i više zbog toga jer je i pomorski rat zapao u ćorsokak. Sem nekih izolovanih krstarica, Saveznici su kontrolisali okeane, ali su se britanska i nemačka flota suočile i imobilisale jedna drugu na Severnom moru. Njihov jedini pokušaj stupanja u bitku (1916) završio se neodlučeno, ali od tada se nemačka flota ograničila na to da ostane u svojim bazama, što je kada se sve uzme u obzir, bilo najpovoljnije za Saveznike.

Obe strane su pokušavale da naprave prodor pomoću tehnologije. Nemci – oduvek snažni u hemiji – uveli su otrovni gas na bojište, gde se gas pokazao i kao varvarski i kao neefikasan, ostavljajući za sobom jedini pravi slučaj zvaničnog humanitarnog odbacivanja nekog sredstva vođenja rata, Ženevsku konvenciju iz 1925. godine, kojom se svet zavetovao da ne koristi hemijsko oružje. I stvarno, iako su sve vlade nastavile da se spremaju za takav rat i očekivale od neprijatelja da ga upotrebi, nijedna strana u Drugom svetskom ratu nije upotrebila hemijsko oružje, mada humanitarna osećanja nisu sprečila Italijane da gasom truju ljude u kolonijama. (Naglo opadanje civilizacijskih vrednosti posle Drugog svetskog rata konačno je vratilo otrovne gasove. Tokom iransko-iračkog rata osamdesetih godina, Irak, tada entuzijastički podržavan od zapadnih zemalja, slobodno je koristio gas i protiv vojnika i protiv civila.) Britanci su prednjačili u izradi oklopnog vozila sa gusenicama, još uvek poznatog pod tadašnjim tajnim imenom *tenk*, ali njihovi generali, koji su bili daleko od impresivnih, još uvek nisu znali kako da ga upotrebe. Obe strane su koristile nove, još uvek krhke avione, kao što su (Nemci) koristili i neobične letelice u obliku cigare, ispunjene helijumom, eksperimentišući sa vazdušnim bombardovanjem, srećom sa nevelikim učinkom. Vazdušno ratovanje je došlo na svoje, u znatnoj meri kao sredstvo terorisanja civila, u toku Drugog svetskog rata.

Jedino tehnološko oružje koje je imalo veliko dejstvo na ratovanje 1914–1918 bila je podmornica, jer su obe strane, nesposobne da poraze protivničke vojnike, pribegle izgladnjivanju protivničkih civila. Pošto su sve britanske linije snadbevanja bile pomorske, činilo se izvodljivim udaviti Britanska ostrva sve surovijim podmorničkim ratom protiv brodovlja. Kampanja je došla tik do uspeha 1917. godine, pre nego što su pronađeni delotvorni načini suprotstavljanja, ali je više od svega drugog učinila da se SAD uvuku u rat. Britanci su, zauzvrat, dali sve od sebe da blokiraju snadbevanje Nemačke, to jest, da izgladne i nemačku ratnu privredu i nemačko stanovništvo. Bili su efikasniji nego što je trebalo, pošto, kao što ćemo videti, nemačka ratna privreda nije vođena sa onom efikasnošću i racionalnošću na koju su Nemci bili ponosni. Za razliku od nemačke ratne mašine, koja je bila upadljivo nadmoćna nad svim ostalima, u Prvom, kao i u Drugom svetskom ratu. Ova potpuna nadmoćnost je mogla da se pokaže kao odlučujuća, da saveznici nisu mogli da računaju na praktično neograničene resurse SAD od 1917. godine. Kako su tada stvari stajale, Nemačka je, čak i sputana savezništvom sa Austrijom, osigurala potpunu pobedu na Istoku, izbacivši 1917–1918 godine Rusiju iz rata u revoluciju, i iz velikog dela njenih evropskih teritorija. Nakon nametanja Brest Litovskog mira (mart 1918) nemačka armija je, sada slobodna da se koncentriše na Zapad, zapravo probila Zapadni front i ponovo napredovala ka Parizu. Zahvaljujući bujici američkih pojačanja i opreme, Saveznici su se oporavili, ali je za izvesno vreme izgledalo da je nemačka pobeda sasvim blizu. Ipak, to je bio poslednji hitac iscrpljene Nemačke koja je sama znala da je na ivici poraza. Jednom kada su Saveznici počeli da napreduju u leto 1918. godine, kraj je bio udaljen

samo nekoliko nedelja. Centralne sile nisu samo priznale poraz, već su se srušile. Revolucija je prešla preko centralne i jugoistočne Evrope u jesen 1918. godine, kao što je prešla preko Rusije 1917. godine (vidi sledeće poglavlje). Nijedna stara vlada nije ostala neoborena od granica Francuske do Japanskog mora. Čak su i zaraćene zemlje na pobedničkoj strani bile uzdrmane, iako je teško poverovati da Francuska i Britanija ne bi preživele čak i poraz kao stabilni politički entiteti; ali to ne važi i za Italiju. Izvesno je da nijedna poražena zemlja nije izbegla revoluciju.

Ako bi ustao iz groba da bi posmatrao Prvi svetski rat, neko od velikih ministara ili diplomata iz prošlosti – jedan od onih koje su ambicioznim pripadnicima diplomatskih službi u njihovim zemljama predočavali kao uzor, jedan Taljeran ili jedan Bizmark, sigurno bi se zapitao zašto razumni državnici nisu odlučili da smire rat nekakvim kompromisom pre nego što je rat uništio svet iz 1914. godine. I mi se moramo zapitati. Većina nerevolucionarnih i neideoloških ratova prošlosti nisu vođeni kao borbe do istrebljenja ili totalnog iscrpljivanja. Ideologija svakako nije bila 1914. godine ono što je razdvajalo zaraćene strane, osim utoliko koliko je rat morao da se vodi na obema stranama mobilizacijom javnog mnjenja, tj. tvrdnjama da postoji duboki izazov prihvaćenim nacionalnim vrednostima, kao što je rusko varvarstvo za nemačku kulturu, nemački apsolutizam za francusku i britansku demokratiju i tome slično. Osim toga bilo je državnika koji su preporučivali neku vrstu kompromisnog sporazuma čak i izvan Rusije i Austro-Ugarske, koji su u tom smislu lobirali među svojim Saveznicima, ali sa sve većim osećanjem očaja kako se poraz primicao. Zašto su, onda, vodeće sile na obe strane vodile Prvi svetski rat kao „igru nulte sume" tj. kao rat koji može biti samo totalno dobijen ili totalno izgubljen?

Razlog je bio taj, što je ovaj rat, za razliku od ranijih ratova koji su tipično vođeni za ograničene ciljeve koji se tačno mogu odrediti, vođen zbog neograničenih ciljeva. U Dobu carstva, politika i ekonomija su se stopile. Međunarodno političko suparništvo je bilo primenjeno na ekonomski rast i takmičenje, ali je karakteristična crta ovog nadmetanja bila upravo ta, da ono nije imalo granica. „Prirodne granice" Standard Oila, Dojče banke ili De Beers Diamond korporacije bile su na kraju svemira, ili bar na kraju njihovih mogućnosti širenja" (Hobsbaum, 1987, str. 318). Konkretno rečeno, za dva glavna takmičara, Nemačku i Britaniju, nebo je moralo da bude granica, pošto je Nemačka želela onakvu globalnu i pomorsku poziciju kakvu je zauzimala Britanija, i stoga je automatski htela da potisne Britaniju, već u opadanju, u inferiorni status. To je bilo ili-ili. Za Francusku, onda kao i kasnije, ulozi su bili manje globalni, ali jednako važni: nadoknada njene sve veće demografske i ekonomske inferiornosti u odnosu na Nemačku. Takođe je u pitanju bila i budućnost Francuske kao velike sile. U oba slučaja kompromis bi samo značio odlaganje. Za samu Nemačku bi se moglo pretpostaviti da je mogla da sačeka dok njena rastuća veličina i nadmoćnost ne stave Nemačku u onaj položaj za koji su njene vlade smatrale da je dostojan, što bi se pre ili kasnije desilo. U stvari, početkom devedesetih godina je dominantna pozicija dva puta poražene Nemačke u Evropi, bez zahteva za nezavisnom vojnom snagom, bila manje sporna nego što je militaristička Nemačka ikada pretendovala pre 1945. godine. Pa ipak je do toga došlo jer su Britanija i Francuska, kako ćemo videti, posle Drugog svetskog rata bile prisiljene, mada nerado, da prihvate svoje ražalovanje u drugorazredni status, baš kao i što je Savezna Republika Nemačka, uz svu svoju ekonomsku snagu, spoznala da je u svetu posle 1945. godine supremacija pojedinačne države ostala i morala bi da ostane, iznad njenih snaga. Početkom veka, na vrhuncu imperijalne i imperijalističke ere i nemački zahtevi na jedin-

stveni status u svetu („Nemački duh obnoviće svet“ glasila je parola) i otpor Francuske i Britanije neosporno još „velikih sila“ u evrocentričnom svetu, bili su dotada netaknuti. U teoriji, nema sumnje da je bio moguć kompromis po ovoj ili onoj tački skoro megalomanskih „ratnih ciljeva“ koje su obe strane formulisale čim je rat izbio, ali u praksi jedini ratni cilj na koji se računalo bio je totalna pobeda: ono što je u Drugom svetskom ratu nazvano „bezuslovna predaja“.

To je bio jedan apsurdan i samoporažavajući cilj koji je upropastio i pobednike i pobeđene. Poražene je doveo do revolucije a pobednike do bankrota i psihičke iscrpljenosti. U 1940. godini Francuska je bila pregažena od strane slabijih nemačkih snaga smešnom lakoćom i brzinom, i prihvatila je podređenost Hitleru bez oklevanja, zato što je ta zemlja iskrvarila skoro do smrti od 1914. do 1918. godine. Britanija nikad nije bila ista posle 1918. godine, jer je upropastila svoju privredu vodeći rat koji je stvarno bio iznad njenih mogućnosti. Osim toga, totalna pobeda, ratifikovana kaznenim diktiranim mirom, ono malo šansi da se obnovi nešto što bi bar slabašno podsećalo na stabilnu, liberalnu, buržoasku Evropu, kao što je to odmah spoznao ekonomista Džon Majnard Kejnz. Ako Nemačka nije bila reintegrisana u evropsku privredu, ako njena ekonomska težina unutar te privrede nije bila priznata i prihvaćena, tu nije moglo biti stabilnosti. Ali ovakvo razmatranje je bilo poslednja stvar na umu onih koji su se borili da eliminišu Nemačku.

Glavne preživele pobedničke sile (SAD, Britanija, Francuska, Italija) nametnule su mirovni ugovor, poznat pod ne baš najtačnijim imenom Versajski ugovor[2], u čijem je razmatranju dominiralo pet problema. Najaktuelniji je bio slom tolikih režima u Evropi i pojava jednog alternativnog revolucionarnog boljševičkog režima u Rusiji, posvećenog univerzalnoj subverziji i koji je predstavljao magnet za revolucionarne snage svugde po svetu (vidi poglavlje 2). Drugo, postojala je potreba da se kontroliše Nemačka, koja je na kraju krajeva, bez ičije pomoći zamalo porazila Saveznike. Iz očiglednih razloga, to je bila i otada ostala, glavna briga Francuske. Treće, mapa Evrope mora biti iznova nacrtana i da bi se oslabila Nemačka i da bi se popunila velika praznina koja je ostala u Evropi i na Srednjem istoku istovremenim porazom i kolapsom Ruskog, Habzburškog i Otomanskog carstva. Glavni pretendenti na nasleđe, bar u Evropi, bili su razni nacionalistički pokreti koje su pobednici ohrabrivali u onoj meri u kojoj su ovi bili antiboljševički. U stvari, u Evropi je osnovni princip preuređenja granica bio stvaranje etničko-lingvističkih nacionalnih država, u skladu sa verovanjem da nacije mora da imaju „pravo na samoopredeljenje“. Predsednik SAD, Vilson, čiji su stavovi posmatrani kao izraz volje sile bez koje bi rat bio izgubljen, bio je strastveno predan ovom verovanju, koga se bilo (i sada je) lakše držati daleko od etničke i jezičke stvarnosti regiona koje je trebalo izdeliti u čiste nacionalne države. Ovaj pokušaj je bio katastrofa, što se još može videti u Evropi devedesetih godina. Oni nacionalni konflikti koji danas razdiru ovaj kontinent su stari versajski đavoli koji su još jednom došli po svoje.[3] Iscrtavanje mapa po Srednjem istoku bila je podela duž konvencionalnih imperijalnih granica – između Britanije i Francuske – izuzev Palestine, gde je

[2] Versajski ugovor je potpisivanje mira sa Nemačkom. Razni parkovi i zamkovi u pariskoj okolini dali su svoja imena ostalim ugovorima: Sen Žermen sa Austrijom; Trijanon sa Mađarskom; Sevr sa Turskom; Neji sa Bugarskom.

[3] Jugoslovenski građanski rat, secesionistička agitacija u Slovačkoj, secesija baltičkih država do SSSR-a, mađarsko-rumunski konflikt oko Transilvanije, moldavski separatizam, su neki od eksplozivnih problema koji ili nisu postojali, ili nisu mogli da postoje pre 1914. godine.

britanska vlada, brižna zbog međunarodne podrške Jevreja tokom rata, neoprezno i dvosmisleno obećala da ustanovi „nacionalni dom“ za Jevreje. Ovo će postati još jedan problematičan i nezaboravljen ostatak Prvog svetskog rata.

Problemi iz četvrtog paketa su bili oni unutar pobedničkih zemalja – što u praksi znači, Britaniju, Francusku i SAD – i trvenje među njima. Najvažnija posledica takvog internog politiziranja je bila ta da je Kongres Sjedinjenih Država odbio da ratifikuje mirovni ugovor u velikoj meri napisan od svog predsednika, a SAD su se postepeno povukle iz mirovnog procesa, što je imalo dalekosežne rezultate.

Na kraju, pobedničke sile su očajnički tragale za takvom vrstom mira koja bi učinila nemogućim još jedan rat nalik na onaj koji je upravo opustošio svet i čije su posledice bile svuda okolo. Omanuli su na najspektakularniji način. Za dvadeset godina svet je još jednom bio u ratu.

Precrtavanje mape Evrope i nastojanje da se svet načini sigurnim od boljševizma, preklopili su se, pošto je najdirektniji način da se izađe na kraj sa revolucionarnom Rusijom, ako ona nekim slučajem opstane – što nikako nije bilo izvesno 1919. godine – bio taj da se ona izoluje iza „karantinskog pojasa“ („sanitarnog kordona“ u tadašnjem jeziku diplomatije) antikomunističkih država. Obzirom da je njihova teritorija većim delom ili u celini bila izrezana iz bivših ruskih zemalja, njihovo neprijateljstvo prema Moskvi je moglo biti zagarantovano. Od severa ka jugu te zemlje su bile: Finska, autonomna oblast, kojoj je Lenjin dopustio da se otcepi; tri nove male baltičke republike (Estonija, Litvanija, Letonija), za koje nije bilo istorijskog presedana; Poljska, sa obnovljenom državnom nezavisnošću posle 120 godina, i ogromno uvećana Rumunija, udvostručena po površini dodavanjem mađarskih i austrijskih delova teritorije Habzburškog carstva i bivšom ruskom Besarabijom. Većinu ovih teritorija je zapravo Nemačka odvojila od Rusije i da nije bilo Oktobarske revolucije, sigurno bi bile vraćene toj državi. Pokušaj da se ovaj izolacioni pojas produži na Kavkaz nije uspeo, u osnovi zbog toga što je revolucionarna Rusija našla zajednički jezik sa nekomunističkom ali revolucionarnom Turskom, koja nije imala sklonosti prema britanskim i francuskim imperijalistima. Stoga zakratko nezavisne države Jermena i Gruzina uspostavljene nakon Brest Litovska, kao i pokušaj Britanaca da otcepi naftom bogati Azerbejdžan nisu preživeli pobedu boljševika u građanskom ratu 1918–1920. godine i sovjetsko-turski ugovor iz 1921. godine. Ukratko, na Istoku su Saveznici prihvatili granice koje je Nemačka nametnula revolucionarnoj Rusiji, ukoliko one nisu napravljene neodrživim delovanjem snaga izvan njihove kontrole.

I još su ostali veliki delovi uglavnom austro-ugarske Evrope da se preraspodele po novoj karti. Austrija i Ugarska su redukovane na nemačke i mađarske okrajke, Srbija se proširila u veliku novu Jugoslaviju spajanjem sa (bivšom austrijskom) Slovenijom i (bivšom ugarskom) Hrvatskom, kao i sa prethodno nezavisnim malim plemenskim kraljevstvom stočara i ratnika, Crnom Gorom, turobnom masom planina čiji su stanovnici reagovali na nečuven gubitak nezavisnosti masovnim preobraćanjem na komunizam, koji je, kako su osećali, poštovao njihove herojske vrline. Takođe je komunizam povezivan sa pravoslavnom Rusijom, čiju veru su nepokoreni ljudi Crne Planine kroz mnoge vekove branili od turskih nevernika. I nova Čehoslovačka je oblikovana pridruživanjem bivšeg industrijskog jezgra Habzburškog carstva, čeških zemalja, oblastima slovačkog i rutenijskog seljačkog naroda koje su nekada pripadale Ugarskoj. Rumunija je uvećana u multietnički konglomerat, a i Italija i Poljska su se takođe okoristili. Nije bilo istorijskog presedana niti logike za jugoslovenske i čehoslovač-

ke kombinacije, koje su bile konstrukcije nacionalističkih ideologija koje su verovale i u snagu zajedničkog etniciteta i u nepoželjnost prekomerno malih nacionalnih država. Svi Južni Sloveni (= Jugosloveni) su pripali jednoj državi, kao i Zapadni Sloveni čeških i slovačkih zemalja. Kao i što se moglo očekivati, ovi prinudni politički brakovi se nisu pokazali kao vrlo čvrsti. Uzgred budi rečeno, izuzev krnje Austrije i krnje Mađarske koje su bile ostrigane od većine – mada u praksi ne i od svih – svojih manjina, nove zemlje naslednice bilo da su izrezane iz Rusije ili Habzsburškog carstva, nisu bile manje multinacionalne od svojih prethodnika.

Kazneni mir, opravdavan argumentom da je ta država jedino odgovorna za rat i sve njegove posledice (klauzula „ratne krivice") bio je nametnut Nemačkoj da bi je stalno držao oslabljenom. Ovo je postizano ne toliko teritorijalnim gubicima, iako je Alzas-Loren povraćen Francuskoj i znatna oblast na Istoku obnovljenoj Poljskoj („poljski koridor" koji je odvajao istočnu Prusku od ostatka Nemačke), a napravljena su i neka manja prilagođavanja nemačke granice; ta slabost je pre osiguravana time što je Nemačka lišena efektivne mornarice i bilo kakvih vazdušnih snaga; ograničavanjem nemačke armije na 100 000 ljudi; nametanjem teorijski neodređenih „reparacija" (plaćanja za troškove rata koje su naplaćivali pobednici); vojnom okupacijom dela zapadne Nemačke, i posebno, lišavanjem Nemačke svih njenih bivših prekomorskih kolonija. (Ove su raspodeljene između Britanaca i njihovih dominiona, Francuza, i u manjoj meri, Japanaca, ali u znak priklanjanja sve većoj nepopularnosti imperijalizma one se više nisu zvale „kolonije" nego „mandati" koji treba da osiguraju progres zaostalih naroda i koji su predati imperijalnim silama a one ne bi ni sanjale da te mandate eksploatišu u neku drugu svrhu.) Do sredine tridesetih godina ništa nije ostalo od Versajskog ugovora osim teritorijalnih klauzula.

Kada je reč o mehanizmu za sprečavanje još jednog svetskog rata, bilo je očigledno da je konzorcijum evropskih „velikih sila" koji je pre 1914. godine osiguravao mir, doživeo potpuni slom. Alternativa koju je predsednik Vilson nametao zadrtim evropskim politikantima sa svim svojim žarom naučnika sa Prinstona, bila je u tome da se uspostavi jedno sveobuhvatno „Društvo naroda" (to jest, nezavisnih država) koje bi rešavalo probleme mirno i demokratski pre nego što bi se otrgli kontroli, dajući prednost javnim pregovorima („otvorenim ugovorima do kojih se otvoreno dolazi"), jer je Prvi svetski rat učinio da uobičajeni i razumni procesi diplomatskog pregovaranja izgledaju sumnjivo kao „tajna diplomatija". Ovo je u velikoj meri bila reakcija protiv tajnih ugovora aranžiranih između Saveznika tokom rata, u kojima su rasparčavali posleratnu Evropu i Srednji istok sa zapanjujućim odsustvom brige za želje, pa čak i za interese žitelja ovih regiona. Boljševici, kada su otkrili ove delikatne dokumente u carskim arhivima, hitro su ih štampali da bi ih svet pročitao, pa je stoga zatražena akcija ograničavanja štete. Društvo naroda je zapravo uspostavljeno kao deo mirovnog ugovora i pokazalo se kao skoro potpuni promašaj, osim kao ustanova za sakupljanje statističkih podataka. Ipak je u svojim ranim danima rešilo jedan ili dva manja spora koji nisu mnogo dovodili u opasnost svetski mir, kao što je onaj između Švedske i Finske oko Olanskih ostrva.[4] Odbijanje SAD da se pridruže Društvo naroda, lišilo je ovo svakog pravog značenja.

---

[4] Olanska ostrva, smeštena između Švedske i Finske, koja su deo Finske, bila su i sada su naseljena isključivo stanovništvom koje govori švedski, dok se Finska koja je tek stekla nezavisnost agresivno zalagala za dominaciju finskog jezika. Kao alternativu secesiji i priključenju obližnjoj Švedskoj, Društvo naroda je izumelo plan koji je garantovao isključivu upotrebu švedskog jezika na ostrvima i koji je zaštitio ostrva od nepoželjnog useljavanja sa finskog kopna.

Nije neophodno zalaziti u detalje međuratne istorije da bi se pokazalo kako nije bilo moguće da Versajski ugovor bude osnova jednog stabilnog mira. Bio je osuđen na propast od početka, i još jedan rat je bio izvestan. Kao što smo već primetili, SAD su skoro odmah izašle iz ugovora, a u svetu koji više nije bio evrocentričan i određen Evropom, nije se mogao održati nijedan sporazum nepotpisan od ove sada glavne svetske sile. Kao što ćemo videti, ovo je važilo i za svetsku privredu kao i za politiku. Dve glavne evropske i u stvari svetske, sile – Nemačka i Rusija – ne samo da su bile isključene iz međunarodne igre, već se pretpostavljalo da ne postoje kao nezavisni igrači. Čim su se jedna ili obe vratile na scenu, mirovni sporazum zasnovan samo na Britaniji i Francuskoj – uz Italiju koja je takođe ostala nezadovoljena – nije mogao da dalje potraje. I, pre ili kasnije, Nemačka, ili Rusija, ili obe, bi se neizbežno pojavile kao veliki igrači.

Ono malo šansi koje je mir imao, bile su torpedovane odbijanjem sila-pobednica da reintegrišu gubitnike. Tačno je da se potpuno suzbijanje Nemačke i stavljanje Rusije van zakona uskoro pokazalo kao nemogućno, ali prilagođavanje stvarnosti je bilo sporo i nerado. Za Francuze, koji su tek nevoljno napustili nadu da mogu da Nemačku drže slabom i nemoćnom. (Britanci nisu bili progonjeni sećanjem na poraz i invaziju.) Što se SSSR-a tiče, pobedničke države bi najviše volele da on nije postojao, i time što su u ruskom građanskom ratu podržavali kontrarevoluciju i slali joj vojne snage, nisu pokazivali entuzijazam oko priznavanja njegovog opstanka. Njihovi poslovni ljudi su čak odbacivali najdalekosežnije ustupke koje je Lenjin napravio stranim investitorima, u očajničkom pokušaju da na bilo koji način pokrene ekonomiju gotovo uništenu ratom, revolucijom i građanskim ratom. Sovjetska Rusija je bila prisiljena da se razvija u izolaciji, bez obzira na to što su se dve izopštene države u Evropi, Nemačka i sovjetska Rusija, uzajamno približile ranih dvadesetih godina.

Možda bi sledeći rat mogao biti izbegnut, ili bar odložen, da je predratna privreda opet bila obnovljena kao jedan globalni sistem prosperitetnog rasta i ekspanzije. Međutim, nakon nekoliko godina sredinom dvadesetih, kada se činilo da su ratni i posleratni poremećaji ostali iza nje, svetska privreda je utonula u najveću i najdramatičniju krizu kakvu nije poznavala od industrijske revolucije (vidi poglavlje 3). A kriza je onda dovela na vlast, i u Nemačkoj i u Japanu, političke snage militarizma i krajnje desnice koje su se zalagale za odlučan raskid status kvoa, putem konfrontacije, ako je neophodno i oružjem, pre nego li putem postepeno dogovorenih promena. Od tada na dalje novi svetski rat ne samo da je bio predskaziv, već rutinski proričan. Oni koji su sazreli tridesetih godina su ga očekivali. Slike avionskih flotila kako bacaju bombe na gradove i košmarnih likova sa gas-maskama što kao slepci bauljaju kroz maglu otrovnog gasa, nisu davale mira mojoj generaciji: proročki u prvom, pogrešno u drugom slučaju.

II

Uzroci Drugog svetskog rata proizveli su neuporedivo manje istorijske literature nego uzroci Prvog, iz očiglednog razloga. Uz vrlo retke izuzetke, nijedan ozbiljan istoričar nije posumnjao da su Nemačka, Japan i (uz više oklevanja) Italija, bili agresori. Zemlje koje su, bilo socijalističke, bilo kapitalističke uvučene u rat protiv njih tri nisu želele rat, a većina među njima je učinila šta je mogla da ga izbegne. Najjednostavnije se na pitanje ko ili šta je prouzrokovalo Drugi svetski rat može odgovoriti sa dve reči: Adolf Hitler.

Naravno, odgovori na istorijska pitanja nisu tako prosti. Kao što smo videli svet stvoren Prvim svetskim ratom je bio u inherento nestabilnom stanju, posebno u Evropi, ali i na Dalekom istoku i zato se nije očekivalo da mir dugo traje. Nezadovoljstvo status kvoom nije bilo ograničeno samo na poražene države, mada su one, naročito Nemačka, smatrale da imaju mnogo razloga za ozlojeđenost, što stvarno nije bio slučaj. Sve partije u Nemačkoj, od komunista na krajnjoj levici, do hitlerovih nacional-socijalista na krajnjoj desnici, nadmetale su se u osudama Versajskog ugovora. Dve poražene zemlje, koje su zaista prošle kroz revoluciju, Rusija i Turska, bile su suviše zaokupljene svojim poslovima, uključujući i odbranu granica, da bi destabilizovale međunarodnu situaciju. One su bile snage stabilnosti tridesetih godina i zaista, Turska je ostala neutralna u Drugom svetskom ratu. Međutim, i Japan i Italija, iako na pobedničkoj strani u Prvom svetskom ratu, takođe su osećali nezadovoljstvo, pri čemu su Japanci bili nešto realniji od Italijana, čiji su imperijalni apetiti daleko prevazilazili samostalnu snagu njihove države da ih zadovolji. U svakom slučaju, Italija je izašla iz tog rata sa značajnim teritorijalnim dobicima u Alpima, na Jadranu, pa čak i na Egejskom moru, iako ne baš sa svim onim plenom koji su joj saveznici obećali za pristupanje njihovoj strani 1915. godine. Međutim, trijumf fašizma, jednog kontrarevolucionarnog i stoga ultranacionalističkog i imperijalističkog pokreta, podvukao je nezadovoljstvo Italije (vidi poglavlje 5). Što se Japana tiče, njegova vrlo značajna vojna i pomorska snaga, načinila ga je, posebno pošto je Rusija otpala, daleko najvećom silom na Dalekom istoku, a to je do izvesne mere i međunarodno priznato Vašingtonskim pomorskim sporazumom iz 1922. godine, kojim je konačno završena britanska pomorska suprematija, time što je po formuli 5: 5: 3 odredio međusobni odnos snaga američke, britanske i japanske mornarice. Pa ipak je Japan, čija je industrijalizacija napredovala ekspresnom brzinom, – iako je apsolutna veličina japanske privrede bila još uvek sasvim umerena – 2,5 procenta svetske industrijske proizvodnje kasnih dvadesetih godina – nesumnjivo osećao da je zaslužio veću krišku dalekoistočnog kolača nego što su mu dodelile bele imperijalne sile. Osim toga, Japan je bio akutno svestan ranjivosti jedne zemlje kojoj nedostaju praktično svi resursi potrebni za modernu industrijsku privredu, čiji je uvoz bio u milosti stranih mornarica, a izvoz u milosti američkog tržišta. Dokazivano je da bi vojni pritisak za stvaranje kopnene imperije u obližnjoj Kini, skratio japanske linije komunikacija i tako ih načinio manje ranjivim.

Međutim, kolika god da je bila nestabilnost mira posle 1918. godine i mogućnost njegovog sloma, neosporno je da je ono što je konkretno uzrokovalo Drugi svetski rat bila agresija ove tri nezadovoljne sile, koje su se od tridesetih godina međusobno povezale raznim sporazumima. Prekretnice na putu za rat bile su japanska invazija na Mandžuriju 1931. godine; italijanska invazija na Etiopiju 1935. godine; nemačka i italijanska intervencija u španskom građanskom ratu 1936–1939. godine; nemačka invazija na Austriju 1938. godine; nemačko sakaćenje Čehoslovačke nešto kasnije iste godine; nemačka okupacija onoga što je ostalo od Čehoslovačke u martu 1939. godine (za kojom je sledila italijanska okupacija Albanije); i na kraju nemački zahtevi prema Poljskoj koji su stvarno doveli do izbijanja rata. Prekretnice ka ratu se mogu posmatrati i s druge strane, negativno: neuspeh Društva naroda da deluje protiv Japana; neuspeh u tome da se preduzmu efektivne mere protiv Italije 1935. godine; neuspeh Britanije i Francuske da odgovore na nemačko jednostrano otkazivanje Versajskog ugovora, što se pokazalo u vojnom preuzimanju Rajnske oblasti 1936. godine; njihovo odbijanje da intervenišu u španskom građanskom ratu („ne-intervencija'); njihov

neuspeh da odgovore na okupaciju Austrije; povlačenje pred nemačkom ucenom oko Čehoslovačke („Minhenski sporazum" 1938. godine); odbijanje Staljina da nastavi da se suprotstavlja Hitleru 1939. godine (Pakt Hitler–Staljin u avgustu 1939. godine).

Pa ipak, i ako jedna strana jasno nije htela rat i ako je sve što je mogla uradila da ga izbegne, a druga strana ga veličala i u slučaju Hitlera, svakako ga aktivno želela, niko od agresora nije želeo onakav rat kakav su dobili, u vreme u kome su ga dobili, niti su hteli bar neke od neprijatelja sa kojima su se našli u sukobu. Japan, uprkos uticaju vojske na njegovu politiku, izvesno bi više voleo da je svoje ciljeve – u osnovi stvaranje jednog istočno azijskog carstva – postigao bez *opšteg* rata u koji se upleo samo zbog toga što su SAD bile uključene u jedan takav opšti rat. Kakav je rat želela Nemačka, kada i protiv koga, još uvek je stvar za raspravu, pošto Hitler nije bio čovek koji je dokumentovao svoje odluke, ali su dve stvari jasne. Rat protiv Poljske (podržane od Britanije i Francuske) 1939. godine nije bio u planu igre, a rat u kome se konačno našao i protiv SSSR-a i protiv SAD je bio noćna mora svakog nemačkog diplomate i generala.

Nemačkoj (a kasnije Japanu) bio je potreban brzi ofanzivni rat iz istih razloga koji su takav rat činili nužnim 1914. godine. Udruženi resursi neprijatelja obe zemlje, jedanput ujedinjeni i koordinisani, bili su poražavajuće veći nego njihovi sopstveni. Nijedna od ove dve zemlje nije čak imala efektivne planove za dugačak rat, niti se oslanjala na oružje sa dužim rokom upotrebe. (Nasuprot tome, Britanci su, mireći se sa inferiornošću na kopnu, od početka uložili novac u najskuplje i tehnološki sofisticirane vidove naoružanja i spremali su se za dugotrajni rat u kome bi oni i njihovi saveznici nadmašili drugu stranu proizvodnjom.) Japanci su bili uspešniji nego Nemci u izbegavanju koalicije njihovih neprijatelja, jer su se držali izvan i nemačkog rata protiv Engleske i Francuske 1939–1940. godine i rata protiv Rusije posle 1941. godine. Za razliku od svih ostalih sila, oni su se zaista suočili sa Crvenom armijom u jednom nezvaničnom ali važnom ratu na sibirsko-kineskoj granici 1939–1940. godine i pretrpeli teške gubitke. Japan je ušao u rat samo protiv Britanije i SAD, ali ne i protiv SSSR-a, u decembru 1941. godine. Na njegovu nesreću, jedina Sila sa kojom je Japan morao da se bori, Sjedinjene Američke Države, bile su po svojim resursima u tolikoj meri superiorne nad njim da su bukvalno bile predodređene da pobede.

Neko vreme je izgledalo da Nemačka ima više sreće. Tridesetih godina, kako se rat primicao, Britanija i Francuska nisu uspele da se udruže sa Sovjetskom Rusijom, pa je na kraju Sovjetska Rusija odabrala da se sporazume sa Hitlerom, dok je unutrašnja politika sprečila Ruzvelta da da više od formalne podrške onoj strani koju je žarko podržavao. Stoga je rat 1939. godine počeo kao čisto evropski rat i u stvari, nakon što je Nemačka umarširala u Poljsku koja je u roku od tri nedelje poražena i podeljena sa sada neutralnim Sovjetskim Savezom, on je bio čisto zapadnoevropski rat Nemačke protiv Britanije i Francuske. U proleće 1940. godine, Nemačka je neverovatno lako osvojila Norvešku, Dansku, Holandiju, Belgiju i Francusku, okupiravši prve četiri zemlje, a Francusku podelivši na zonu koja je bila direktno okupirana i kojom su pobednički Nemci upravljali i na satelitsku francusku „državu" (koju njeni vladaoci, izvučeni iz raznih grana francuske reakcije nisu voleli da nazivaju republikom) sa prestonicom u provincijskoj banji Višiju. U ratu sa Nemačkom je ostala samo Britanija, pod vladajućom koalicijom svih nacionalnih snaga, predvođenih Vinstonom Čerčilom, koja se zasnivala na potpunom odbijanju bilo kakvog sporazuma sa Hitlerom. To je bio momenat u kome je fašistička Italija pogrešno izabrala da sa ograde neutralnosti, na kojoj je njena vlada oprezno sedela, sklizne na nemačku stranu.

Praktično je rat u Evropi bio gotov. Čak iako Nemačka nije mogla da izvrši invaziju na Britaniju zbog dvostruke smetnje mora i Kraljevskog vazduhoplovstva, nije bilo predvidljivog rata u kojem bi se Britanci mogli vratiti na kontinent, a kamoli poraziti Nemačku. Meseci 1940–41. godine u kojima je Britanija izdržala sama, su čudesni trenuci u istoriji britanskog naroda, ili u svakom slučaju u životu onih koji su bili dovoljno srećni da ih prežive, ali su ipak šanse ove zemlje bile mršave. „Hemisferski program" SAD za naoružavanje je bukvalno pretpostavljao da bi dalje naoružavanje Britanije bilo beskorisno, pa čak i kada je opstanak Britanije prihvaćen, Amerikanci su na nju gledali samo kao na svoju zabačenu odbrambenu bazu. U međuvremenu je mapa Evrope ponovo iscrtana. SSSR je prema sporazumu, okupirao one evropske delove Carstva izgubljene 1918. godine (osim dela Poljske koji je okupirala Nemačka) i osim Finske, protiv koje je Staljin vodio nespretan zimski rat 1939–1940. godine, koji je ruske granice malo udaljio od Lenjingrada. Hitler je predsedavao revizijom Versajskog sporazuma na bivšim Habzburškim teritorijama, koja se pokazala kratkovečnom. Britanski pokušaji da prošire rat na Balkan doveli su do očekivanog nemačkog osvajanja celog poluostrva, uključujući i grčka ostrva.

Zapravo je Nemačka prešla Mediteran u Afriku kada se učinilo da će Britanci, koji su se borili iz svoje glavne baze Egipta, potpuno izbaciti nemačku saveznicu Italiju, koja je kao vojna sila u Drugom svetskom ratu bila čak i veće razočarenje nego što je to bila Austro–Ugarska u Prvom svetskom ratu, iz njenog afričkog carstva. Nemački afrički korpus, pod jednim od najtalentovanijih generala, Ervinom Romelom, ugrozio je ukupan položaj Britanije na Srednjem istoku.

Rat je bio oživljen Hitlerovom invazijom na SSSR 22. juna 1941. godine, koja je odlučujući datum u Drugom svetskom ratu; invazijom koja je bila toliko besmislena – jer je uvela Nemačku u rat na dva fronta – da Staljin naprosto nije mogao da veruje da Hitler i pomišlja na tako nešto. Ali za Hitlera je osvajanje ogromnog istočnog kopnenog carstva bogatog resursima i robovskom radnom snagom, bio logičan sledeći korak, a i on je, kao i svi vojni eksperti sem Japanaca, spektakularno potcenio kapacitet Sovjeta da se odupru. Ipak to potcenjivanje nije bilo bez izvesne verodostojnosti, obzirom na dezorganizaciju Crvene armije čistkama tridesetih godina (videti poglavlje 13), na vidljivo loše stanje u sovjetskoj državi, na opšti efekat terora, i Staljinove sopstvene nevične intervencije u vojnoj strategiji. U stvari, početno napredovanje nemačkih armija je bilo isto onako brzo i izgledalo je podjednako odlučujuće kao kampanje na Zapadu. Do početka oktobra one su bile u predgrađima Moskve i postoje dokazi da je Staljin u tih nekoliko dana, lično bio demoralisan i da je pomišljao da napravi mir. Ali je taj trenutak prošao, pa su ogromna veličina rezervi u prostoru, živoj sili, ruskoj fizičkoj žilavosti i patriotizmu, kao i nepoštedno ratno naprezanje, porazili Nemce i dali vremena SSSR-u da se efektivno organizuje, posebno tako što je dopušteno vrlo nadarenim vojnim rukovodiocima (od kojih su neki tek pušteni iz gulaga) da rade ono što oni misle da je najbolje. Godine 1942–1945. su jedine u kojima je Staljin pauzirao u svom teroru.

Čim rat u Rusiji nije bio dobijen za tri meseca, kako je Hitler očekivao, Nemačka je bila izgubljena, jer niti je bila opremljena, niti je mogla da izdrži dugotrajni rat. Uprkos svojim trijumfima, posedovala je i proizvodila daleko manje aviona i tenkova čak i od Britanije i Rusije bez SAD. Nova nemačka ofanziva 1942. godine, nakon užasne zime, izgledala je isto onako briljantno kao i sve druge ofanzive, nemačke armije su se probile duboko na Kavkaz i u dolinu donje Volge, ali to više nije moglo da

odluči rat. Nemci su bili zadržani, potisnuti i konačno opkoljeni i prisiljeni na predaju kod Staljingrada (leto 1942 – mart 1943. godine). Posle toga su Rusi započeli napredovanje koje ih je do kraja rata dovelo u Berlin, Prag i Beč. Od Staljingrada nadalje, svako je znao da je poraz Nemačke samo pitanje vremena.

U međuvremenu je rat, u osnovi još uvek evropski, postao istinski globalan. Do ovoga je došlo delom usled antiimperijalističkog komešanja među zemljama koje su bile u podaničkom ili zavisnom odnosu prema Britaniji, još uvek najvećoj od svetskih carevina, mada su ta komešanja još uvek mogla da se suzbiju bez teškoća. Hitlerovi simpatizeri među južnoafričkim Burima su mogli biti internirani – oni su se ponovo pojavili posle rata kao arhitekti režima aparthejda 1948. godine – a Rašid Alijev pokušaj da ugrabi vlast u Iraku u proleće 1941. godine je hitro likvidiran. Mnogo značajnije je bilo to što je trijumf Hitlera u Evropi ostavio vakuum u jugoistočnoj Aziji, u koji se Japan sad ubacio, proglašavajući svoj protektorat nad bespomoćnim ostacima Francuza u Indokini. Sjedinjene Američke Države su smatrale da se ovo proširivanje sila Osovine na jugoistočnu Aziju ne može tolerisati, pa su Japan, čiji su trgovina i snabdevanje bili potpuno zavisni od pomorskih komunikacija, izložile oštrom ekonomskom pritisku. Ovo je bio konflikt koji je doveo do rata između ove dve zemlje. Japanski napad na Perl Harbur 7. decembra 1941. godine načinio je rat svetskim. Za nekoliko meseci Japan je osvojio celu jugoistočnu Aziju, kako kontinentalnu, tako i ostrvsku, čime je na zapadu Indija bila ugrožena invazijom iz Burme, a prazni sever Australije invazijom sa Nove Gvineje.

Verovatno Japan nije mogao da izbegne rat sa SAD sem ako ne bi odustao od svog cilja da uspostavi moćno ekonomsko carstvo (eufemistički opisivano kao „velika istočnoazijska sfera koprosperiteta"), cilja koji je bio sama suština njegove politike. Pa ipak, nakon što se videlo kakve su posledice neuspeha evropskih sila da se odupru Hitleru i Musoliniju, nije se moglo očekivati da će i Ruzveltova Amerika da reaguje na japansku ekspanziju isto kao Britanija i Francuska na nemačku. U svakom slučaju, američko javno mnjenje je Pacifik (za razliku od Evrope) smatralo normalnim poljem za akciju Sjedinjenih Država, nešto kao Latinsku Ameriku. Američki „izolacionizam" je naprosto želeo da se drži podalje od Evrope. U stvari, zapadni, (tj. američki) embargo na japansku trgovinu i zamrzavanje japanske imovine, bio je ono što je prisililo Japan da preduzme akciju, da ne bi japanska privreda, potpuno zavisna od pomorskog uvoza, bila začas zadavljena. Igra u koju je ušao, bila je opasna i pokazala se kao samoubilačka. Japan je možda ugrabio jedinu priliku da brzo uspostavi svoje južno carstvo; ali pošto je proračunao da bi taj potez iziskivao imobilizaciju američke mornarice, to je isto tako značilo da će SAD sa svojim nadmoćnim snagama i resursima biti *odmah* uvučene u rat.

Zašto je Hitler, već potpuno napregnut u Rusiji, olako objavio rat SAD, pružajući tako Ruzveltovoj vladi šansu da uđe u evropski rat bez nesavladivog otpora kod kuće, predstavlja misteriju. Zato što je u Vašingtonu malo ko sumnjao da nacistička Nemačka predstavlja mnogo ozbiljniju, ili svakako globalniju opasnost za američke pozicije i za svet – nego li Japan. Zato su Sjedinjene Države bez oklevanja odlučile da se usredsrede na dobijanje rata protiv Nemačke pre nego onog protiv Japana, i u skladu sa tim su koncentrisali svoje resurse. Proračun je bio tačan. Još tri i po godine su bile potrebne da se porazi Nemačka, nakon koje je Japan oboren na kolena za tri meseca. Nema odgovarajućeg objašnjenja za Hitlerovu glupost, mada znamo da je uporno i dramatično, potcenjivao kapacitet za akciju, a da i ne pominjemo ekonomski i tehno-

loški potencijal SAD, jer je mislio da su demokratije nesposobne za delovanje. Jedina demokratija koju je ozbiljno uzimao bila je britanska, za koju je ispravno smatrao da nije sasvim demokratska.

Odluke o napadu na Rusiju i o objavi rata SAD odlučile su ishod Drugog svetskog rata. Ovo nije odmah izgledalo očigledno, pošto su sile Osovine postigle vrhunac svojih uspeha sredinom 1942. godine, a sve do 1943. godine nisu sasvim izgubile vojnu inicijativu. Štaviše, zapadni saveznici se nisu stvarno povratili na evropski kontinent sve do 1944. godine, jer iako su uspešno isterali sile Osovine iz severne Afrike i prešli u Italiju, nemačka armija ih je uspešno zadržavala na obali. U međuvremenu, glavno oružje zapadnih saveznika protiv Nemačke je bila vazdušna sila, a ona je, kako je naknadno istraživanje pokazalo, bila spektakularno neefikasna, osim u ubijanju civila i uništavanju gradova. Jedino je sovjetska armija nastavila da napreduje, a samo su na Balkanu pokreti otpora, u velikoj meri inspirisani od komunista – uglavnom u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji – prouzrokovali ozbiljne vojne probleme Nemačkoj, a još više Italiji. Međutim, Vinston Čerčil je bio u pravu kada je u poverenju priznao posle Perl Harbura da je pobeda „pravilnom upotrebom nadmoćne snage" izvesna (Kennedy, str. 347). Od kraja 1942. godine nadalje, niko nije sumnjao da će Velika alijansa protiv sila Osovine pobediti. Saveznici su počeli da se koncentrišu na ono šta da urade sa svojom predvidljivom pobedom.

Nema potrebe da pratimo dalji tok vojnih događaja, sem da primetimo da se na Zapadu pokazalo, da je vrlo teško savladati nemački otpor, čak i nakon što su Saveznici velikim snagama stupili u Evropu posle juna 1944. godine, i da za razliku od 1918. godine, nije bilo nikakvog znaka nemačke revolucije protiv Hitlera. Jedino su nemački generali, središte tradicionalne pruske vojne snage i efikasnosti, kovali zaveru za svrgavanje Hitlera u julu 1944. godine, jer su pre bili racionalni patrioti nego entuzijastičke pristalice Vagnerovog *Sumraka bogova* u kome bi Nemačka bila totalno uništena. Nisu imali masovnu podršku, nisu uspeli i pobijeni su *en masse* od strane Hitlerovih lojalista. Na Istoku je bilo još manje znakova o tome da postoji pukotina u japanskoj odlučnosti da se bore do kraja, što je razlog zbog kojeg su nuklearne bombe bačene na Hirošimu i Nagasaki da bi se osigurala brza japanska predaja. Pobeda 1945. godine je bila totalna, predaja je bila bezuslovna. Poražene neprijateljske države su bile potpuno okupirane od strane pobednika. Nije potpisan formalan mir, jer nije bila priznata nijedna vlast nezavisna od okupacionih snaga, bar u Nemačkoj i Japanu. Ono što je bilo najpribližnije mirovnim pregovorima je bila serija konferencija između 1943. i 1945. godine na kojima su glavne savezničke sile – SAD, SSSR i Velika Britanija – odlučivale o podeli pobedničkog plena i pokušavale (ne suviše uspešno) da odrede međusobne posleratne odnose: u Teheranu 1943 godine; u Moskvi s jeseni 1944. godine; u Jalti na Krimu početkom 1945. godine; i u Potsdamu u okupiranoj Nemačkoj avgusta 1945. godine. Serije međusavezničkih pregovora između 1943. i 1945. godine su sa više uspeha postavile jedan opšti okvir za političke i ekonomske odnose između država, uključujući i osnivanje Ujedinjenih nacija. Ova pitanja spadaju u jedno drugo poglavlje (videti poglavlje 9).

Drugi svetski rat je čak i više nego Veliki rat, vojevan do kraja, bez ozbiljnijeg pomišljanja na kompromis na bilo kojoj strani, izuzev kod Italije, koja je 1943. godine promenila stranu i politički režim, pa nije sasvim tretirana kao okupirana teritorija, već kao poražena zemlja sa priznatom vladom. (To je bilo potpomognuto činjenicom da Saveznici nisu skoro dve godine uspevali da izbace Nemce i od njih zavisnu

fašističku „Socijalnu Republiku" pod Musolinijem, iz skoro pola Italije.) Za razliku od Prvog svetskog rata, ova beskompromisnost na obema stranama ne zahteva posebno objašnjenje. Ovo je na obema stranama bio rat religija, ili modernim rečima, ideologija. Može se dokazati da je on, za većinu zemalja gde se odvijao, bio rat za goli život. Cena poraza od strane nacionalsocijalističkog režima, što se pokazalo u Poljskoj i u okupiranim delovima SSSR-a, a i u udesu Jevreja, čije je sistematsko istrebljivanje postepeno postajalo poznato svetu nesklonom da u to poveruje, bila je porobljavanje i smrt. Stoga je rat vođen bez ograničenja. U Drugom svetskom ratu masovni rat je eskalirao u totalni rat.

Njegovi gubici se bukvalno ne mogu izračunati, a čak su i približne procene nemoguće, jer je ovaj rat (za razliku od Prvog svetskog) ubijao civile podjednako spremno kao i ljude u uniformi, a mnoga od njegovih najgorih ubijanja odigrala su se na mestima, ili u vremenima, kada niko nije bio u poziciji da broji žrtve, ili niko za to nije mario. Smrti direktno uzrokovane ratom procenjene su na broj tri do pet puta veći od broja mrtvih u Prvom svetskom ratu (Milward, 270; Petersen, 1986), ili drugim rečima, na između 10 do 20 odsto *ukupnog* stanovništva u SSSR-u, Poljskoj i Jugoslaviji; a na 4 do 6 odsto u Nemačkoj, Italiji, Austriji, Mađarskoj, Japanu i Kini. Žrtve su u Britaniji i Francuskoj bile daleko manje nego u Prvom svetskom ratu – oko 1 odsto stanovništva, ali su u SAD bile nešto veće. Međutim, ovo su pretpostavke. Sovjetski gubici su različito procenjivani u različita vremena, čak i zvanično, na sedam miliona, jedanaest miliona, ili čak dvadeset pa i pedeset miliona. U svakom slučaju, šta znači statistička tačnost, tamo gde je red veličina ovako astronomski? Da li bi užasi holokausta bili išta manji ako bi istoričari zaključili da je on istrebio ne šest miliona ljudi (gruba i skoro izvesno preterana prvobitna procena) već pet ili čak četiri miliona? Pa šta ako je tokom devet stotina dana nemačke opsade Lenjingrada od gladi i iscrpljenosti umrlo milion ljudi, ili samo tri četvrti ili pola te cifre? Zaista, da li stvarno možemo da *shvatimo* brojeve izvan stvarnosti pristupačne našem telesnom opažanju? Šta znači prosečnom čitaocu ovih stranica podatak da je od 5,7 miliona ruskih ratnih zarobljenika u Nemačkoj 3,3 miliona umrlo? (Hirschfeld, 1986.) Jedina izvesna činjenica o žrtvama rata je ta, da je u celini, ubijeno više muškaraca od žena. Još uvek je 1959. godine u Sovjetskom Savezu bilo sedam žena na četiri muškarca, u uzrastu od trideset i pet do pedeset godina (Milward, 1979, str. 212). Građevine su posle ovog rata mogle lakše da se obnove nego životi preživelih.

III

Mi danas uzimamo zdravo za gotovo da rat uključuje sve građane i mobiliše većinu njih; da se vodi oružjima čija proizvodnja iziskuje usmeravanje cele privrede, a koja se koriste u nezamislivim količinama; da rat proizvodi neiskazana razaranja i da sasvim preobražava život zemalja koje su u njega umešane. Ipak svi ovi fenomeni pripadaju jedino ratovima dvadesetog veka. Zaista je i ranije bilo tragično razornih ratova, pa čak i ratova koji su anticipirali moderne totalne ratne napore, kao u Francuskoj za vreme Revolucije. Do dana današnjeg, Građanski rat 1861–1865. godine ostaje najkrvaviji sukob u istoriji Sjedinjenih Država, koji je pobio više ljudi nego svi kasniji ratovi SAD zajedno, uključujući oba svetska rata, Koreju i Vijetnam. Međutim, pre dvadesetog veka ratovi koji su obuhvatali čitavo društvo bili su retki. Džejn Ostin je svoje romane pisala tokom Napoleonovih ratova, ali nijedan čitalac, koji unapred to nije

znao, to ne bi pogodio, jer se ratovi ne pojavljuju na stranicama njenih knjiga, čak iako je veliki broj mlade gospode koji kroz njih prolaze nesumnjivo učestvovao u tim ratovima. Nepojmljivo je da bi bilo koji romanopisac na ovaj način mogao pisati o Britaniji u ratovima dvadesetog veka.

Čudovište totalnog rata dvadesetog veka, nije se rodilo u punoj veličini. Ipak, od 1914. godine nadalje, ratovi su nesumnjivo bili masovni ratovi. Čak je i u Prvom svetskom ratu Britanija za svoje oružane snage mobilisala 12,5 odsto muškaraca, Nemačka 15,4 odsto, Francuska skoro 17 odsto. U Drugom svetskom ratu, procenat od ukupne aktivne radne snage koji je ušao u oružane snage je bio skoro svugde u blizini broja od 20 odsto (Milward, 1979, str. 216). U prolazu možemo da primetimo da ovakav nivo masovne mobilizacije, čije trajanje je stvar godina, ne može da se održi drugačije sem uz pomoć moderne visokoproduktivne industrijalizovane privrede i to jedne privrede koja je u većoj meri – ili je to u ratu postala – u rukama neboračkih delova stanovništva. Tradicionalne agrarne privrede obično ne mogu da mobilišu tako veliki deo svoje radne snage osim u određeno doba godine, bar u zoni umerene klime, jer postoje vremena u toku poljoprivredne sezone kada su sve ruke potrebne (na primer, da se sakupi žetva). Čak i u industrijskim društvima ova velika mobilizacija radne snage izlaže radnu snagu ogromnom naprezanju, što je razlog tome da su moderni masovni ratovi ojačali istovremeno snage organizovanog radništva i proizveli revoluciju u zapošljavanju žena izvan domaćinstva: privremenom u Prvom i stalnom u Drugom svetskom ratu.

Opet, ratovi dvadesetog veka su bili masovni ratovi u tom smislu što su tokom borbi koristili i uništavali do tada nepojmljive količine proizvoda. Otuda nemačka fraza *Materialschlacht* – bitka materijala – koja opisuje borbe na Zapadu 1914–1918. godine. Napoleon je, srećom po ekstremno ograničen industrijski kapacitet Francuske, mogao 1806. godine da dobije bitku kod Jene i tako uništi moć Pruske sa ne više od 1500 artiljerijskih punjenja. A čak pre Prvog svetskog rata Francuska je proizvodnju municije planirala na 10–12 000 granata *dnevno*, a na njegovom završetku francuska industrija je morala da proizvodi 200 000 granata *dnevno*. Čak je i carska Rusija proizvodila 150 000 granata dnevno, što je mesečno četiri i po miliona. Nije čudo što su revolucionisani procesi u fabrikama mašinogradnje. Što se manje razornih oruđa rata tiče, podsetimo se da je tokom Drugog svetskog rata američka armija naručila preko 519 miliona pari čarapa i preko 219 miliona pari pantalona, dok su nemačke snage, verne birokratskoj tradiciji, u jednoj jedinoj godini (1943) naručile 4,4 miliona makazica i 6,2 miliona jastučića za lepljenje maraka za potrebe vojnih kancelarija. (Milward, 1979, str. 68). Masovni rat zahtevao je masovnu proizvodnju.

Ali proizvodnju koja je takođe iziskivala organizaciju i upravljanje – čak iako je njen cilj bio racionalizovano uništavanje ljudskih života na najefikasniji način, kao u nemačkim logorima za istrebljivanje. Govoreći u najopštijim pojmovima, totalni rat je bio najveći poduhvat do tada poznat čovečanstvu, koji je morao da bude svesno vođen i organizovan.

To je takođe pokrenulo nove probleme. Vojni poslovi su uvek bili posebna briga vlada, od kada su one preuzele upravljanje nad stalnim („stajaćim") vojskama u sedamnaestom veku, umesto da ih zakupljuju od vojnih preduzetnika. U stvari, armije i ratovanje su uskoro postali daleko veće „industrije" ili kompleksi ekonomske aktivnosti od bilo kakvog privatnog poslovanja, što je razlog zbog čega je vojska tako često obezbeđivala stručnost i veštinu rukovođenja u ogromnim privatnim poduhvatima koji su se

razvili tokom industrijske ere, na primer izgradnji železnice ili lučkih postrojenja. Osim toga, skoro sve vlade su bile angažovane u poslovima proizvodnje oružja i ratnog materijala, iako se u poznom devetnaestom veku razvila neka vrsta simbioze između vlade i specijalizovanih privatnih proizvođača oružja, posebno u sektorima visoke tehnologije kao što su artiljerija i mornarica, što je anticipiralo ono što danas poznajemo kao „vojno-industrijski kompleks" (videti *Doba carstva,* poglavlje 13). Međutim, pretpostavka koja je važila u eri između Francuske revolucije i Prvog svetskog rata bila je ta da će privreda, dokle god je moguće, nastaviti da deluje u ratno vreme, kao što je to radila i u mirnodopsko vreme („business as usual" – posao kao i obično) iako bi naravno neke industrije osetile uticaj rata – na primer industrija odeće, od koje bi se očekivalo da proizvodi vojnu odeću daleko iznad svakog pojmljivog mirnodopskog kapaciteta.

Glavni problem vlada, kako su ga one videle, bio je fiskalni problem: kako plaćati ratove. Da li bi to trebalo raditi putem zajmova, ili putem direktnog oporezivanja, a, u bilo kom od ova dva slučaja, pod kojim tačno uslovima? Zbog toga su državne blagajne ili Ministarstva finansija one ustanove koje su posmatrane kao komandanti ratne privrede. Prvi svetski rat, koji je trajao mnogo duže nego što su vlade predviđale, i koji je istrošio tako mnogo ljudi i naoružanja, načinio je nemogućim „business as usual" a pri tom, i dominaciju Ministarstva finansija, iako su službenici državne blagajne (poput mladog Majnarda Kejnza (Maynard Keynes) u Britaniji) još uvek zabrinuto vrteli glavama nad spremnošću političara da izvojuju pobedu bez izračunavanja finansijske cene. Naravno, oni su bili u pravu. Britanija je oba svetska rata vodila daleko iznad svojih mogućnosti, sa trajnim i negativnim posledicama na njenu privredu. Ipak, ako je rat uopšte trebalo voditi u modernim razmerama, ne samo da su se morali računati troškovi rata već je i ratna proizvodnja – a na kraju i celokupna privreda – morala biti dirigovana i planirana.

Vlade su ovu lekciju jedva naučile kroz iskustvo tokom Prvog svetskog rata. U Drugom svetskom ratu znale su je od početka, uglavnom zahvaljujući iskustvu Prvog svetskog rata, čije su pouke njihovi stručnjaci intenzivno proučavali. Ipak, tek je postepeno postajalo jasno kako vlade moraju da potpuno preuzmu odgovornost za ekonomiju i kako su važni postali materijalno planiranje i alokacija resursa (drugačija nego uobičajenim ekonomskim mehanizmima). Na početku Drugog svetskog rata, samo su dve države, SSSR i u manjoj meri nacistička Nemačka, imale nekakav mehanizam za stvarnu kontrolu ekonomije, što ne iznenađuje, pošto su sovjetske ideje planiranja prvobitno dobile inspiraciju, a do izvesne mere i osnovu, u onom što su boljševici znali o nemačkoj planskoj ratnoj privredi 1914–1917. godine (videti poglavlje 13). Neke države, naročito Britanija i SAD, nisu posedovale čak ni rudimente takvih mehanizama.

Zato je čudan paradoks, da su se među državno rukovođenim planskim ratnim privredama u oba rata, a u totalnom ratu to znači *svim* ratnim privredama one u zapadnim demokratskim državama – Britaniji i Francuskoj Prvom, Britaniji, pa čak i SAD u Drugom svetskom ratu – pokazale daleko superiornijim od Nemačke sa njenom tradicijom i teorijama racionalne birokratske administracije (o sovjetskom planiranju, videti poglavlje 13.) Možemo samo da nagađamo koji su razlozi, ali o činjenicama nema sumnje. Nemačka ratna privreda je bila manje sistematična i efektivna u mobilizaciji svih resursa za rat – naravno, ona nije ni morala da mobiliše sve resurse pre nego što je propala strategija munjevitih udara – a svakako je manje brinula o nemačkom civilnom stanovništvu. Stanovnici Britanije i Francuske koji su Prvi svetski rat preživeli nepovređeni, po svoj prilici su bili nešto zdraviji nego pre rata, čak iako su bili siromašniji, a

realni prihod njihovih radnika je porastao. Nemci su bili gladniji, a realne nadnice njihovih radnika su opale. Mnogo je teže praviti poređenja u Drugom svetskom ratu, ako ni zbog čega drugog, ono zbog toga što je Francuska bila ubrzo eliminisana, što su SAD bile daleko bogatije i pod mnogo manjim pritiskom, a SSSR daleko siromašniji i pod mnogo većim pritiskom. Nemačka ratna privreda je mogla da eksploatiše bukvalno celu Evropu ali rat je završila sa daleko većim materijalnim razaranjima od zapadnih zaraćenih strana. Ipak, u celini siromašnija Britanija, čija je civilna potrošnja pala za preko 20 odsto do 1943. godine, završila je rat sa nešto bolje uhranjenim i zdravijim stanovništvom, zahvaljujući tome što je ratna privreda sistemski naginjala ka jednakosti i pravičnosti u žrtvovanju, kao i socijalnoj pravdi. Nemački sistem je razume se, u principu bio nepravičan. Nemačka je eksploatisala i resurse i radnu snagu okupirane Evrope, a tretirala je nenemačko stanovništvo kao inferiorno, i u ekstremnim slučajevima, – i Poljake, ali posebno Ruse i Jevreje – bukvalno kao roblje za jednokratnu upotrebu koje čak ne mora ni da se održava u životu. Strana radna snaga uvećala se dotle da je sačinjavala petinu radne snage u Nemačkoj do 1944. godine – 30 procenata u industriji naoružanja. Pa ipak, za nemačke sopstvene radnike se u najboljem slučaju moglo tvrditi da su im realna primanja ostala ista kao 1938. godine. Smrtnost dece i stope oboljevanja u Britaniji su progresivno opadali tokom rata. U okupiranoj i zavisnoj Francuskoj, zemlji poslovično bogatoj hranom, koja je bila izvan rata posle 1940. godine, smanjivala se prosečna težina i zdravstvena sposobnost stanovništva svih uzrasta.

Totalni rat je nesumnjivo revolucionisao upravu. Koliko je revolucionisao tehnologiju i proizvodnju? Ili da se izrazimo drugačije, je li on unapredio ili unazadio ekonomski razvoj? Jasno je da je unapredio tehnologiju, jer taj sukob između zaraćenih strana nije bio samo onaj između armija već i onaj između tehnologija koje su se nadmetale koja će tim armijama pružiti efektivna oružja i ostale neophodne usluge. Da nije bilo Drugog svetskog rata i straha da bi Nemačka takođe mogla da iskoristi otkrića nuklearne fizike, izvesno je da atomska bomba ne bi bila napravljena, niti bi u dvadesetom veku neko podneo tako ogromne troškove potrebne za proizvodnju bilo koje vrste nuklearne energije. I drugi tehnološki izumi, koji su bili stvoreni ponajpre u ratne svrhe, pokazali su se kao znatno upotrebljiviji u miru – misli se na aeronautiku i kompjutere – ali to ne menja činjenicu da su rat ili priprema za rat bili glavna sprava za ubrzavanje tehnološkog progresa, time što su „izneli“ razvojne troškove tehnoloških inovacija koje skoro sigurno ne bi prihvatio niko ko pravi mirnodopsku kalkulaciju troškova i dobiti (cost benefit), ili bi te inovacije sprovođene sporije i sa više oklevanja (videti poglavlje 9).

Ipak, sklonost rata razvoju tehnologije nije bila nova. Osim toga, moderna industrijska privreda je bila izgrađena na neprestanim tehnološkim inovacijama, koje bi se sigurno dogodile, možda i ubrzanim ritmom, čak i bez ratova (ako u cilju rasprave možemo da napravimo ovu nerealnu pretpostavku). Ratovi, posebno Drugi svetski rat, znatno su pomogli da se raširi tehnička stručnost, a sigurno su imali veliki uticaj na industrijsku organizaciju i metode masovne proizvodnje, ali je sve u svemu, ono što su postigli bilo pre ubrzavanje promene nego li preobražaj.

Da li je rat unapredio ekonomski rast? U jednom smislu jasno je da nije. Gubici proizvodnih resursa su bili teški, pored opadanja proizvodnog stanovništva. Dvadeset i pet odsto predratne kapitalne imovine u SSSR-u je bilo uništeno, 13 odsto u Nemačkoj, 8 odsto u Italiji, 7 odsto u Francuskoj, mada samo 3 odsto u Britaniji (ali mora da je protivteža tome bila nova ratna izgradnja). U ekstremnom slučaju Sovjet-

skog Saveza, ekonomski neto efekat rata je bio potpuno negativan. Poljoprivreda ove zemlje je 1945. godine ležala u ruševinama, kao i industrija stvorena predratnim petogodišnjim planovima. Sve što je preostalo bila je ogromna i sasvim neodgovarajuća industrija naoružanja, gladan i desetkovan narod i masovno materijalno uništenje.

S druge strane ratovi su očito bili dobri za američku privredu. Njena stopa rasta u oba rata je bila sasvim neuobičajena, posebno u Srugom svetskom ratu kada je rasla po stopi od oko 10 odsto godišnje, brže nego ikada pre i posle toga. U oba rata SAD su imale koristi i od toga što su bile udaljene od borbi, i od toga što su bile arsenal svojih saveznika, i od kapaciteta svoje privrede da efikasnije od bilo koje druge, organizuje ekspanziju proizvodnje. Verovatno je najtrajniji ekonomski učinak oba svetska rata bio to što su dali američkoj privredi globalnu nadmoć tokom celog Kratkog dvadesetog veka, koja je tek polako počela da bledi pri kraju stoleća (videti poglavlje 9). Već je 1914. godine ona bila najveća industrijska privreda, ali još uvek ne i dominantna privreda. Ratovi, koji su je ojačali, dok su relativno ili apsolutno oslabili američke konkurente, preobrazili su ekonomsku situaciju.

Ako SAD (u oba rata) i Rusija (posebno u Drugom svetskom ratu) predstavljaju dva ekstremna primera ekonomskog efekta rata, ostatak sveta je smešten negde između ovih ekstrema; ali je u celini bliži ruskom nego američkom kraju krivulje.

IV

Ostaje da se proceni uticaj ere ratova na ljude, i njihova ljudska cena. Ogromna masa žrtava, na koju smo već upućivali, samo je deo toga. Dovoljno je čudno da su, osim iz razumljivih razloga u SSSR-u, mnogo manji brojevi Prvog svetskog rata ostavili jači utisak od ogromnih količina Drugog svetskog rata, o čemu svedoči mnogo istaknutije mesto memorijala i kulta palih iz Prvog svetskog rata. Drugi svetski rat nije proizveo ekvivalenat spomenicima ,"neznanom junaku", a nakon njega je proslava „dana primirja" (godišnjica 11. novembra 1918. godine) postepeno izgubila svoj međuratni svečani karakter. Možda je deset miliona mrtvih brutalnije pogodilo one koji nikada nisu očekivali takvo žrtvovanje, nego što je pedeset i četiri miliona pogodilo one koji su već jednom iskusili rat kao masakr.

Sigurno su ostavili pečat i totalitet ratnih napora i rešenost na obema stranama da se rat vodi bez granica i po ma koju cenu. Bez toga, teško je objasniti sve veću brutalnost i nehumanost dvadesetog veka. Na nesreću, nema ozbiljne sumnje oko rastuće krivulje varvarstva posle 1914. godine. Do ranog dvadesetog veka sa torturom je zvanično bilo svršeno širom Zapadne Evrope. Od 1945. godine, još jednom smo se navikli, bez mnogo odvratnosti, na njenu upotrebu u bar trećini članica Ujedinjenih nacija, uključujući i neke od najstarijih i najcivilizovanijih (Peters, 1985).

Do porasta brutalizacije došlo je ne toliko zbog oslobađanja latentnih potencijala surovosti i nasilja u ljudskom biću, kojima je naravno rat davao legitimitet, iako se izvesno to oslobađanje surovosti pojavilo posle Prvog svetskog rata na nacionalističkoj krajnjoj desnici, u redovima određenog tipa isluženih vojnika (veterana), posebno onih koji su služili u grupama za egzekuciju i „frajkorima". Zašto bi ljudi koji su ubijali i gledali kako ubijaju i sakate njihove prijatelje, oklevali da ubijaju i muče neprijatelje prave stvari?

Važan uzrok toj brutalizaciji bila je čudnovata demokratizacija rata. Totalni konflikti su se izmetnuli u „narodne ratove" i zbog toga što su civili i njihov život posta-

li prava, a ponekad i glavna meta ratne strategije, i zbog toga što je u demokratskim ratovima, kao i u demokratskom vođenju politike, bilo prirodno da se protivnici demonizuju, ne bi li postali baš mrski, ili bar prezrenja dostojni. Ratovi, koje na obe strane vode profesionalci ili specijalisti, posebno oni sličnog socijalnog položaja, ne isključuju uzajamno poštovanje pa čak i viteštvo. Nasilje u njima ima svoja pravila. Ovakav stav se još mogao uočiti među pilotima u oba svetska rata, što svedoči pacifistički film Žana Renoara o Prvom svetskom ratu, *Velika iluzija*. Politički i diplomatski profesionalci nesputani zahtevima glasača ili novina, mogu da objavljuju rat ili pregovaraju o miru bez ružnih osećanja prema drugoj strani, kao bokseri koji se rukuju pre nego što izađu iz ringa i koji zajedno piju posle meča. Ali su se totalni ratovi dvadesetog veka mnogo udaljili od ovog bizmarkovskog ili osamnaestovekovnog obrasca. Nijedan rat u kome su mobilisana nacionalna osećanja masa ne može biti onako ograničen kao aristokratski ratovi. A mora se reći da su priroda Hitlerovog režima u Drugom svetskom ratu i ponašanje Nemaca u istočnoj Evropi, uključujući i staru nenacističku nemačku armiju, bili takvi da su dobrim delom opravdavali demonizaciju.

Međutim drugi razlog brutalizacije bio je nova bezličnost ratovanja, koja je preobratila ubijanje i kasapljenje u udaljenu posledicu pritiska na dugme ili pomeranja ručice. Tehnologija je žrtve učinila nevidljivim, što nisu mogli biti ljudi rasporeni bajonetima ili viđeni preko nišana pešadijskog oružja. Nasuprot fiksiranim topovima na zapadnom frontu nisu bili ljudi već statistički podaci – čak ne stvarne, već hipotetičke statistike, kao što su pokazale američke „procene broja poginulih neprijatelja" tokom vijetnamskog rata. Daleko dole ispod vazdušnih bombardera nisu se nalazili ljudi koji će uskoro biti raskomadani i živi spaljeni, već su to bile mete. Blagi mladi ljudi, koji sigurno ne bi poželeli da zariju bajonet u trbuh neke trudne seljančice, mogli su mnogo lakše da ispuštaju razorne eksplozive na London ili Berlin, ili nuklearne bombe na Nagasaki. Marljive nemačke birokrate koji bi sigurno smatrale da je odvratno da sami dovoze izgladnele Jevreje u klanice, mogli su uz manje osećanje lične umešanosti da razrađuju vozne redove železnica radi redovnog snadbevanja poljskih logora za istrebljenje vozovima smrti. Najveće surovosti našega veka bile su bezlične surovosti udaljenih odluka, sistema i rutine, posebno kada su se mogle opravdati kao operativna neophodnost.

Tako se svet navikao na prisilna proterivanja i ubijanja u astronomskim razmerama, pojavama toliko nepoznatim da su za njih morala da se izmisle nova imena: „apatridi" (ljudi bez otadžbine) ili „genocid". Prvi svetski rat doveo je ubijanja neutvrđenog broja Jermena od strane Turske – najuobičajeniji je broj od 1,5 miliona – što može da se računa kao prvi moderni pokušaj eliminacije jedne čitave populacije. Njega je kasnije sledilo bolje poznato nacističko ubijanje oko pet miliona Jevreja – ovaj broj je i dalje predmet rasprave (Hilberg, 1985). Prvi svetski rat prisilio je milione ljudi da se sele kao izbeglice, ili u okviru prisilnih „razmena stanovništva", što se svodilo na isto. Ukupno je 1,3 miliona Grka podvrgnuto repatrijaciji u Grčku, uglavnom iz Turske; 400 000 Turaka se presulo u državu koja ih je tražila; nekih 200 000 Bugara se uselilo na smanjenu teritoriju koja je nosila njihovo nacionalno ime; dok se 1,5 do 2 miliona ljudi ruske nacionalnosti bežeći od ruske revolucije ili sa gubitničke strane u ruskom građanskom ratu našlo u položaju beskućnika. Uglavnom je zbog svih ovih, pre nego li zbog 320 000 Jermena koji su izbegli genocid, izmišljen jedan novi dokument, za one koji, u sve birokratskijem svetu, nisu administrativno postojali ni u jednoj državi: to je bio takozvani Nansenov pasoš Društva naroda, nazvan po velikom norveškom polar-

nom istraživaču koji je svoju dugu karijeru izgradio kao prijatelj onih koji prijatelja nemaju. Po gruboj proceni godine 1914–1922. su stvorile četiri do pet miliona izbeglica.

Ova prva poplava izbačenog ljudskog tovara je ništa prema onoj koja je usledila u Drugom svetskom ratu, ili prema nehumanosti sa kojom su ti ljudi tretirani. Procenjeno je da je do maja 1945. godine bilo možda 40,5 miliona iskorenjenih ljudi u Evropi, isključujući prisilno mobilisane radnike dovedene u Nemačku i Nemce koji su bežali pred napredovanjem sovjetskih armija (Kulischer, 1948, str. 253–273). Oko trinaest miliona Nemaca je proterano iz delova Nemačke koje su okupirali Poljska i SSSR, iz Čehoslovačke i iz delova jugoistočne Evrope u kojima su odavno bili nastanjeni (Holborn, str. 363). Njih je primila nova Savezna Republika Nemačka, koja je ponudila dom i državljanstvo svakom Nemcu koji se tamo vrati, i isto kao što je Izrael ponudio „pravo povratka" svim Jevrejima. Kada bi, ako ne u epohi masovnog bežanja, države mogle ozbiljno da nude ovako nešto? Od 11332700 „raseljenih lica" raznih nacionalnosti zatečenih u Nemačkoj od strane pobedničkih vojski 1945. godine, deset miliona se uskoro vratilo u svoje domovine – ali polovina od njih je bila prinuđena na to protiv svoje volje (Jacobmeyer, 1986).

Ovo su bile samo izbeglice u Evropi. Dekolonizacija Indije 1947. godine stvorila je petnaest miliona izbeglica, prisiljenih da pređu nove granice između Indije i Pakistana (u oba smera), ne računajući dva miliona ubijenih u pratećim nemirima. Korejski rat, drugi nuzproizvod Drugog svetskog rata, proizveo je možda pet miliona raseljenih Korejanaca. Nakon uspostavljanja Izraela – koje je bilo još jedan propratni efekat ovog rata – oko 1,3 miliona Palestinaca je bilo registrovano kod UNWRA (United Nations Relief and Work Agency – Agencija Ujedinjenih Nacija za Pomoć i Rad); nasuprot tome, do ranih šezdesetih godina je 1,2 miliona Jevreja imigriralo u Izrael, većina njih takođe kao izbeglice. Ukratko, globalna humanitarna katastrofa koju je Drugi svetski rat pustio s lanca, je skoro sigurno najveća u ljudskoj istoriji. Nije najmanji aspekt ove katastrofe to što je čovečanstvo naučilo da živi u svetu u kome su ubijanje, mučenje i izgnanstvo postali svakodnevna iskustva koja više i ne primećujemo.

Kada se baci pogled na trideset i jednu godinu od ubistva austrijskog nadvojvode u Sarajevu do bezuslovne predaje Japana, te godine moraju biti posmatrane kao jedna era pustošenja uporedljiva sa Tridesetogodišnjim ratom iz nemačke istorije sedamnaestog veka. A Sarajevo – ono prvo Sarajevo – sigurno je označilo početak jednog opšteg doba katastrofe i krize u svetskim zbivanjima, što je tema ovog i sledeća četiri poglavlja. Međutim, u sećanju generacija posle 1945. godine, ovaj Tridesetjednogodišnji rat nije ostavio istu vrstu uspomena kao njegov lokalni sedamnaestovekovni prethodnik.

To je delom zbog toga što je ovaj rat predstavljao jedinstven period samo u istoričarskoj perspektivi. Oni koji su ga proživeli, doživeli su ga kao dva različita, mada povezana rata, odvojena jednim „međuratnim" periodom bez otvorenih neprijateljstava, koji je trajao od trinaest godina u Japanu (čiji je drugi rat počeo u Mandžuriji 1931. godine) do dvadeset i tri godine za SAD (koje nisu ušle u Drugi svetski rat pre decembra 1941. godine). Ipak, to je i zato što je svaki od ovih ratova imao svoj sopstveni istorijski karakter i profil. Oba su bili epizode u pokolju bez paralela, koje su iza sebe ostavile predstave tehnološkog košmara koje su opsedale noći i dane sledeće generacije: otrovni gas i vazdušno bombardovanje posle 1918. godine, pečurku nuklearnog uništenja posle 1945. godine. Oba rata su se završila slomom, i – kao što ćemo videti u sledećem poglavlju – socijalnom revolucijom u velikim regionima Evrope i

Azije. Iza oba rata su zaraćene zemlje ostale iscrpljene i oslabljene, osim SAD, koje su se iz oba pojavile neoštećene i obogaćene, kao ekonomski gospodar sveta. Pa ipak, kako su upadljive razlike! Prvi svetski rat nije rešio ništa. One nade koje je pobudio – o mirnom i demokratskom svetu nacionalnih država predvođenih Društvom naroda; o povratku na svetsku privredu iz 1913. godine; pa čak (među onima koji su pozdravili rusku revoluciju) o ustanku ugnjetenih kojim bi se svrgnuo svetski kapitalizam za koju godinu ili koji mesec, su uskoro bile izneverene. Prošlost je bila izvan domašaja, budućnost odložena, sadašnjost gorka, osim tokom nekoliko prolaznih godina sredinom dvadesetih. Drugi svetski rat je zapravo doneo neka rešenja, bar za nekoliko decenija. Izgledalo je da su nestali dramatični socijalni i ekonomski problemi kapitalizma iz Doba katastrofa. Zapadna svetska ekonomija ušla je u svoje Zlatno doba; zapadna politička demokratija, podržana jednim neobičnim poboljšavanjem materijalnog života, bila je stabilna; rat je bio proteran u Treći svet. Na drugoj strani, izgledalo je da je i revolucija našla svoj dalji put. Stara kolonijalna carstva su već nestala ili im je bilo suđeno da još samo kratko potraju. Konzorcijum komunističkih država organizovan oko Sovjetskog Saveza se preobrazio u supersilu, koja je izgledala kao da je spremna da se takmiči sa Zapadom u trci ekonomskog rasta. Ovo se pokazalo kao iluzija, ali ona sve do šezdesetih godina, nije počela da iščezava. Kao što danas vidimo, čak je i međunarodna scena bila stabilizovana, mada to tada nije tako izgledalo. Za razliku od Velikog rata, bivši neprijatelji – Nemačka i Japan – reintegrisani su u (zapadnu) svetsku privredu, a novi neprijatelji – SAD i SSSR – nikada stvarno nisu započeli tuču.

Čak su i revolucije kojima su se završila oba svetska rata bile sasvim različite. One posle Prvog svetskog rata bile su, kao što ćemo videti, ukorenjene u odvratnosti prema onome što je većina ljudi koji su proživeli rat, sve više posmatrala kao besmislenu klanicu. To su bile revolucije protiv rata. Revolucije posle Drugog svetskog rata izrasle su iz učešća naroda u svetskoj borbi protiv neprijatelja – Nemačke, Japana, u opštijem smislu imperijalizma – borbi za koju su kako god užasna ona bila, oni koji su u njoj učestvovali osećali da je pravedna. Pa ipak, kao i dva svetska rata, dve vrste posleratnih revolucija, mogu u perspektivi istoričara da se posmatraju kao jedinstven proces. Ovom pitanju ćemo se sada okrenuti.

Poglavlje drugo
Svetska revolucija

Istovremeno je (Buharin) dodao, „Mislim da smo ušli u period revolucije koja može da potraje i pedeset godina pre nego što napokon revolucija ne pobedi u celoj Evropi i konačno u celom svetu."

Artur Rensam, *Šest nedelja u Rusiji 1919. godine* (Ransome, 1919, str. 54)

Kako je užasno čitati Šelijevu poemu (da i ne pominjemo egipatske seljačke pesme od pre 3 000 godina) koja osuđuje ugnjetavanje i eksploataciju. Da li će se oni čitati u budućnosti i dalje ispunjenoj ugnjetavanjem i eksploatacijom, i da li će ljudi i onda govoriti: „Čak i u ono vreme..."

Bertold Breht o čitanju Šelijeve *„Maske anarhije"* 1938. godine (Brecht, 1964)

Posle Francuske revolucije u Evropi je bila podignuta Ruska revolucija, a ona je još jednom naučila svet da čak i najjači osvajači mogu biti odbačeni, kada se sudbina otadžbine istinski poveri siromašnima, skromnima, proleterima, radnom narodu.

Iz zidnih novina 19. brigade italijanskih partizana „Eusebio Giambone" 1944. godine (Pavone, 1991, str. 406)

Revolucija je bila dete rata u dvadesetom veku: posebno ruska revolucija 1917. godine koja je stvorila Sovjetski Savez, pretvoren u supersilu u drugoj fazi Tridesetjednogodišnjeg rata, ali i u opštijem smislu, u kome je revolucija konstanta u istoriji ovog veka. Sam rat ne vodi nužno do krize, sloma i revolucije. U stvari, pre 1914. godine, važila je suprotna pretpostavka, bar za etablirane režime sa tradicionalnim legitimitetom. Napoleon Prvi se gorko žalio na to da austrijski imperator može srećno da preživi stotinu izgubljenih bitaka, kao što je kralj Pruske preživeo vojnu propast i gubitak pola svoje države, dok bi on sam, dete Francuske revolucije, bio u opasnosti posle jednog jedinog poraza. Ipak su napori dvadesetovekovnog totalnog rata za države i narode u njega umešane, bili tako teški i bez presedana, da su gotovo bili predodređeni da i narode i države napregnu do krajnjih granica, a vrlo verovatno i do tačke pucanja. Jedino su SAD izašle iz svetskih ratova u velikoj meri kao što su u njih ušle, samo prilično snažnije. Za sve druge kraj ratova je značio preokret.

Izgleda očigledno da je stari svet bio osuđen. Staro društvo, stara ekonomija, stari politički sistemi su, kako kaže kineska poslovica „izgubili nebesko ovlašćenje". Čovečanstvo je iščekivalo alternativu. Nekakva takva alternativa je bila poznata 1914. godine. U većini zemalja Evrope su nju predstavljale socijalističke partije, koje su se

oslanjale na podršku sve veće radničke klase i bile nadahnute verovanjem u istorijsku neizbežnost svoje pobede (videti *Doba carstva,* poglavlje 5). Izgledalo je kao da je potreban samo signal, da se narodi podignu, da zamene kapitalizam socijalizmom, i da tako preobraze besmislene patnje svetskog rata u nešto pozitivnije: u krvave porođajne trudove i grčeve pri rađanju novog sveta. Ruska, ili tačnije, boljševička revolucija oktobra 1917. godine, latila se zadatka da svetu pošalje ovaj signal. Zato je postala jedan događaj koji je isto onako centralan za istoriju ovog veka kao što je Francuska revolucija 1789. godine bila centralni događaj za devetnaesti vek. Zaista, nije slučajno da se istorija Kratkog dvadesetog veka, kako je on definisan u ovoj knjizi, potpuno podudara sa životnim vekom države rođene u Oktobarskoj revoluciji.

Ipak je Oktobarska revolucija imala dublje i globalnije posledice nego njen francuski predak. Jer, iako su ideje Francuske revolucije, što je sada očito, nadživele boljševizam, praktične posledice 1917. godine su bile daleko veće i trajnije nego one 1789. godine. Oktobarska revolucija je proizvela daleko najubitačnije organizovan revolucionarni pokret u modernoj istoriji. Njegova globalna ekspanzija nema istorijskih paralela još od vremena islamskih osvajanja. Punih trideset ili četrdeset godina posle Lenjinovog dolaska na finsku stanicu u Petrogradu, trećina čovečanstva se našla živeći pod režimima koji su direktno poticali iz *Deset dana koji su potresli svet* (Reed, 1919), i od Lenjinovog organizacionog modela, Komunističke partije. Većina tih režima krenula je putem Sovjetskog Saveza u drugom talasu revolucija koje su se pojavile iz druge faze Dugog svetskog rata 1914–1945. godine. Ovo poglavlje se bavi tom revolucijom iz dva dela, mada se prirodno koncentriše na prvobitnu i formativnu revoluciju 1917. godine i na posebni lokalni pečat koji su na revoluciju udarili naslednici Oktobra.

U svakom slučaju, Oktobarska revolucija je u velikoj meri njima dominirala.

I

U velikom delu Kratkog dvadesetog veka, sovjetski komunizam je tvrdio za sebe da je alternativa kapitalizmu i nad njim superioran, kao i da je predodređen od istorije da nad njim pobedi. Dugo u ovom periodu čak ni oni koji su odbacivali tvrdnje komunizma o svojoj nadmoćnosti, nisu bili ubeđeni da on ne može da pobedi. A – sa značajnim izuzetkom od 1933. do 1945. godine (videti poglavlje 5), celokupna međunarodna politika čitavog Kratkog dvadesetog veka može se shvatiti kao stoletna borba snaga starog poretka protiv socijalne revolucije, za koju se verovalo da je otelotvorena u Sovjetskom Savezu i da zavisi od njegove sudbine.

Kako je Kratki dvadeseti vek prolazio, ova predstava o svetskoj politici kao dvoboju između snaga dva suparnička društvena sistema (od kojih je svaki posle 1945. godine mobilisao svoje pristalice iza super sila koje su držale oružja za globalno uništenje), postajala je sve više nerealna. Do kraja osamdesetih godina ovaj sukob je imao isto onako mali značaj za međunarodnu zajednicu kao krstaški ratovi. Ipak možemo razumeti kako se taj sukob stvorio. Jer, Oktobarska revolucija je mnogo potpunije i beskompromisnije, čak i od Francuske revolucije u jakobinskim danima videla sebe kao ekumenski događaj. Ona nije napravljena da donese slobodu i socijalizam Rusiji, već da sprovede svetsku proletersku revoluciju. U glavama Lenjina i njegovih drugova, pobeda boljševizma u Rusiji je bila prvenstveno jedna bitka u kampanji za pobedu boljševizma u širim, svetskim razmerama, i osim kao takva, jedva da je bila opravdana.

Carska Rusija je bila zrela za revoluciju, debelo ju je zaslužila, i zaista bi onakvu revoluciju koja bi zbacila carizam, prihvatio svaki razumni posmatrač svetske scene od 1870-ih godina (videti *Doba carstva*, poglavlje 12). Posle 1905–1906. godine kada je carizam stvarno bio bačen na kolena, niko nije ozbiljno ni sumnjao u izbijanje revolucije. Ima istoričara, koji iz današnje perspektive, dokazuju da bi caristička Rusija, da nije bilo nesretnog slučaja Prvog svetskog rata i boljševičke revolucije, evoluirala u napredno liberalno-kapitalističko društvo, i da je bila na putu da tako uradi, ali ne treba mikroskop da se otkriju proročanstva revolucionarnog ishoda pre 1914. godine. U stvari, carski režim se jedva oporavio od revolucije 1905. godine kada se, neodlučan i nekompetentan kao i uvek, još jednom našao pod udarcima talasa socijalnog nezadovoljstva koji je sve brže rastao. Da nije bilo čvrste odanosti vojske, policije i činovništva, u poslednjim mesecima pred izbijanje rata izgledalo bi da je zemlja opet na ivici erupcije. Zaista, kao i u tolikim drugim zaraćenim zemljama, masovni entuzijazam i patriotizam nakon izbijanja rata je dezaktivirao političku situaciju – mada, u slučaju Rusije, ne zadugo. Do 1915. godine problemi carskog režima su opet izgledali nerešivi. Ništa nije izgledalo tako očekivano i kao malo iznenađenje od revolucije u martu 1917. godine[5] koja je zbacila rusku monarhiju i koja je pozdravljena od čitavog zapadnog političkog mnjenja sem najtvrdokornijih tradicionalističkih reakcionara.

Isto tako su svi, uz izuzetak onih romantičara koji su videli pravi put koji vodi od kolektivističke ruske seoske zajednice do socijalističke budućnosti, uzimali zdravo za gotovo da ruska revolucija ne može i neće biti socijalistička. Uslovi za takav jedan preobražaj nisu bili prisutni u jednoj seljačkoj zemlji koja je bila sinonim za siromaštvo, neprosvećenost i zaostalost i u kojoj je proleterijat, predodređeni grobar kapitalizma po Marksu, bio majušna, mada strateški dobro smeštena, manjina. Sami ruski marksistički revolucionari su delili ovo mišljenje. Od zbacivanja carizma samog za sebe, moglo se očekivati da će proizvesti „buržoasku revoluciju". Klasna borba između buržoazije i proletarijata (koja, po Marksu može da ima samo jedan ishod), bi onda mogla da se nastavi u novim političkim uslovima. Naravno, Rusija nije bila u praznom prostoru i revolucija u toj ogromnoj zemlji, koja se proteže od granica sa Japanom do onih sa Nemačkom, čija je vlada bila među šačicom „velikih sila" koje su dominirale svetom, nije mogla a da nema velike međunarodne posledice. Sam Karl Marks se na kraju svog života nadao da bi ruska revolucija mogla da odigra ulogu neke vrste detonatora, koji bi izazvao proletersku revoluciju u industrijski razvijenijim zapadnim zemljama, gde su bili prisutni uslovi za proletersku socijalističku revoluciju. Kao što ćemo videti, pri kraju Prvog svetskog rata je izgledalo kao da je to tačno ono što će se desiti.

Postojao je samo jedan problem. Ako Rusija nije bila spremna za marksističku proletersku socijalističku revoluciju, nije bila spremna ni za liberalnu „buržoasku revoluciju". Čak i oni koji nisu želeli da postignu više od te liberalne revolucije, morali su da pronađu način da je izvedu, ali takav koji se ne oslanja na malene i slabe snage ruske liberalne srednje klase, malobrojne manjine u stanovništvu, kojoj su nedostaja-

---

[5] Pošto je u Rusiji još uvek bio u upotrebi julijanski kalendar, koji je zaostajao trinaest dana za gregorijanskim kalendarom prihvaćenim svugde drugde u hrišćanskom i pozapadnjačenom svetu, Februarska revolucija se u stvari odigrala u martu, a Oktobarska 7. novembra. Oktobarska revolucija je bila ta koja je reformisala ruski kalendar, kao što je reformisala i rusko pismo, tako pokazujući dubinu svog uticaja. Jer dobro je poznato da ovakve male izmene obično iziskuju društveno ekonomske zemljotrese da bi se sprovele. Najtrajnija i najuniverzalnija posledica Francuske revolucije bio je metrički sistem.

li i ugled i javna podrška, a i institucionalna tradicija reprezentativne vlasti u koju bi mogla da se uklopi. Kadeti, partija buržoaskog liberalizma, imali su 1917–1918. godine u slobodno izabranoj (a uskoro raspuštenoj) Skupštini, samo 2,5 odsto poslanika. Jedna buržoasko-liberalna Rusija nije ni morala da se dobije iz ustanka radnika i seljaka, koji ili nisu znali za liberalizam, ili za njega nisu marili, pod vođstvom revolucionarnih partija koje su želele nešto drugo, i što je verovatnije, snaga koje su učinile da revolucija krene dalje od svoje buržoasko-liberalne faze ka jednoj radikalnijoj (da upotrebimo frazu „permanentna revolucija" koju je Marks prihvatio, a mladi Trocki oživeo u revoluciji 1905. godine). Lenjin, čije nade nisu išle mnogo dalje od onih buržoasko-demokratske Rusije 1905. godine, takođe je 1917. godine na početku zaključio da liberalni konj nije perspektivni trkač u ruskoj revolucionarnoj trci. Ovo je bila realistička procena. Međutim, 1917. godine njemu i ostalim ruskim i neruskim marksistima je bilo jasno da uslovi za *socijalističku* revoluciju jednostavno nisu prisutni u Rusiji. Za marksističke revolucionare u Rusiji, njihova revolucija je *morala* da se raširi.

Ništa nije izgledalo verovatnije nego da će se to desiti, jer se Veliki rat završio u političkom slomu i revolucionarnoj krizi koji su se širili, posebno u poraženim državama. Sva četiri vladara poraženih sila (Nemačka, Austro-Ugarska, Turska i Bugarska), izgubila su 1918. godine svoje prestole, a uz njih i car od strane Nemaca poražene Rusije, koji je otišao još 1917. godine. Osim toga, socijalni nemir, koji se u Italiji uzdigao skoro do revolucije, potresao je čak i one koji su ratovali na pobedničkoj strani.

Kao što smo videli zaraćena društva Evrope su počela da se ugibaju pod neobičnim pritiskom masovnog rata. Početna plima patriotizma što je usledila nakon izbijanja rata opala je. Do 1916. godine ratni zamor se preokrenuo u mračno i tiho neprijateljstvo prema jednoj klanici koja je izgledala bez kraja i konačne odluke, za koju se činilo da niko nije voljan da je okonča. Dok su se protivnici rata 1914. godine osećali bespomoćni i izolovani, do 1916. godine oni su mogli da osećaju kako govore u ime većine. Koliko se dramatično situacija promenila pokazalo se kada je, 28. oktobra 1916. godine, Fridrih Adler, sin vođe i osnivača austrijske socijalističke partije, odlučno i hladnokrvno izvršio atentat na austrijskog premijera grofa Stirgka (Stürgkh-a) u jednom bečkom restoranu – ovo je bilo doba nevinosti bez ljudi iz obezbeđenja – kao javni čin protiv rata.

Antiratna osećanja su prirodno istakla političku ulogu socijalista, koji su se sve više vraćali na protivljenje ratu karakteristično za njihov pokret pre 1914. godine. U stvari, neke partije (u Rusiju, Srbiji i Britaniji – Nezavisna laburistička partija) nikad nisu prestajale da se protive ratu, a čak, kada su socijalističke partije podržavale rat, najglasniji njegovi protivnici nalazili su se u njihovim redovima.[6] Istovremeno, i to u svim zaraćenim zemljama, organizovani radnički pokret u ogromnoj industriji naoružanja, postao je centar i sindikalne i antiratne borbe. Niži ešalon sindikalnih aktivista u ovim fabrikama, obučeni radnici sa snažnom pregovaračkom pozicijom (‚sindikalni poverenici' u Britaniji; *Betriebsobleute* u Nemačkoj), postali su drugo ime za radikalizam. Majstori i mehaničari u novim visokotehnološkim mornaricama, koje su se malo razlikovale od plovećih fabrika, kretali su se u istom pravcu. I u Rusiji i u Nemačkoj, glavne pomorske baze (Kronštat, Kil) postaće veliki centri revolucije, a kasnije će pobuna u francuskoj mornarici na Crnom moru sprečiti francusku vojnu intervenciju u ruskom građanskom ratu 1918–1920. godine. Za pobunu protiv rata su dakle bili

[6] Tako se 1917. godine značajna Nezavisna socijaldemokratska partija Nemačke (USPD) formalno otcepila po ovom pitanju od većine socijalista (SPD) koji su nastavili da podržavaju rat.

potrebni i fokus i oruđe. Ne čudi da su austro-ugarski cenzori posmatrajući korespondenciju svojih trupa, počeli da zapažaju promenu u tonu pisama. „Samo da nam dobri Bog da mir" se pretvaralo u ‚Dosta nam je svega' pa čak i u „Pričaju da će socijalisti da načine mir".

Stoga nije iznenađenje opet prema habzburškim cenzorima, da je ruska revolucija bila prvi događaj od izbijanja rata koji je odjeknuo čak i u pismima žena radnika i seljaka. I ne iznenađuje to da su se, posebno nakon što je Oktobarska revolucija dovela Lenjinove boljševike na vlast, spojile želje za mirom i socijalnom revolucijom: u trećini od uzorka cenzurisanih pisama od novembra 1917. godine do marta 1918. godine očekivalo se da se mir dobije od Rusije, u trećini od revolucije, a u 20 odsto od kombinacije oba faktora. To da bi ruska revolucija imala velike međunarodne posledice je oduvek bilo jasno: čak je prva 1905–1906. godine, uzdrmala drevna carstva tog vremena, od Austro-Ugarske, preko Turske i Persije, do Kine (videti *Doba carstva,* poglavlje 12). Do 1917. godine čitava Evropa je postala gomila eksploziva spremna za paljenje.

II

Rusija, zrela za socijalnu revoluciju, zamorena ratom i na ivici poraza, bila je prva od režima srednje i istočne Evrope koji se srušio pod stresom i naporima Prvog svetskog rata. Eksplozija je bila očekivana, mada niko nije mogao da predskaže vreme i okolnosti detonacije. Nekoliko nedelja pre Februarske revolucije, Lenjin se u svom švajcarskom egzilu još uvek pitao da li će doživeti da vidi revoluciju. U stvari carska vlast je kolabirala kada su se demonstracije zaposlenih žena (na tradicionalni Dan žena revolucionarnog pokreta – 8 mart) spojile sa obustavom rada u ozloglašeno borbenim Putilovskim metalskim fabrikama da bi proizveli generalni štrajk i invaziju na centar prestonice preko zaleđene reke, u osnovi da bi se zahtevao hleb. Krhkost režima se razotkrila kada su careve trupe, čak i uvek lojalni kozaci, oklevale, pa zatim odbile da napadnu masu, i počele da se sa njom bratime. Kada su se, posle četiri haotična dana, i one pobunile, car je abdicirao, da bi bio zamenjen liberalnom privremenom vladom, ne bez izvesne simpatije, pa čak i pomoći ruskih zapadnih saveznika, koji su se plašili da bi carski režim u očajanju mogao da se povuče iz rata i potpiše separatni mir sa Nemačkom. Četiri spontana i bezglava dana na ulici dovela su jedno Carstvo do kraja.[7] I više od toga: Rusija je bila tako spremna za socijalnu revoluciju da su mase Petrograda odmah tretirale pad cara kao proglašenje opšte slobode, jednakosti i neposredne demokratije. Lenjinovo neobično postignuće je bilo to da je preobrazio ovaj nekontrolisani narodni talas u boljševičku vlast.

Tako je, umesto liberalne i ustavne ka Zapadu orijentisane Rusije spremne i voljne da se bori sa Nemcima, ono što je nastalo bio revolucionarni vakuum: nemoćna „privremena vlada" na jednoj strani, a na drugoj, mnoštvo u običnom narodu nastalih „veća" (Sovjeta) koja su nicala svugde, kao pečurke posle kiše.[8] Oni su stvarno imali

---

[7] Ljudska cena je bila veća nego u samoj Oktobarskoj revoluciji, ali relativno umerena: 602 vojnika, 73 policajca i 587 civila je bilo povređeno, ranjeno, ili ubijeno (W. H. Chaberlin, 1965, vol. I, str. 85).

[8] Ovakvi „saveti" za koje se pretpostavlja da su ukorenjeni u iskustvu ruskih samoupravnih seoskih zajednica, nastali su kao politička tela među fabričkim radnicima tokom revolucije 1905. godine. Ovakve skupštine neposredno izabranih delegata bile su svugde poznate organizovanim radnicima, a odgovarao je njihovom ugrađenom smislu za demokratiju, a sam termin „Sovjet" ponekad ali ne uvek prevođen na lokalne jezike, (councils, rate) posedovao je snažnu internacionalnu privlačnost.

vlast, ili bar snagu veta, na lokalnom nivou, ali nisu imali predstavu o tome šta sa njom da urade, ili šta treba da se s njom uradi. Razne revolucionarne partije i organizacije – boljševički i menjševički socijaldemokrati, socijalrevolucionari, a i mnoge manje leve frakcije, koje su se pomaljale iz ilegale – pokušavale su da se ustoliče u ovim skupštinama, da ih koordiniraju i preobrate za svoju politiku, mada ih je na početku jedino Lenjin video kao alternativu režimu („sva vlast sovjetima"). Ipak, jasno je da su, kada je car pao, u ruskom narodu bili relativno malobrojni oni koji su znali šta predstavljaju oznake revolucionarnih partija, ili koji su, ako su to i znali, mogli da naprave razliku između rivalskih poziva tih partija. Ono što su znali bilo je to da više nisu prihvatali autoritet – čak ni autoritet revolucionara koji su tvrdili da znaju više od njih.

Osnovni zahtev za gradske siromahe bio je hleb, a za radnike među njima, bolje nadnice i kraće radno vreme. Osnovni zahtev 80 odsto Rusa koji su živeli od poljoprivrede, bio je, kao i uvek, zemlja. I jedni i drugi su se složili da žele kraj ratu, mada masa seljaka-vojnika koji su sačinjavali vojsku isprva nije bila protiv ratovanja kao takvog već protiv oštre discipline i zlostavljanja. Parole „Hleb, Mir, Zemlja" donele su podršku koja je sve brže rasla, onima koji su ih propagirali, naročito Lenjinovim boljševicima, koji su narasli od par hiljada članova u martu 1917. godine, na četvrt miliona do početka leta iste godine. Nasuprot hladnoratovskoj mitologiji, koja Lenjina vidi u osnovi kao jednog organizatora državnih udara, jedini pravi kapital koji su on i boljševici imali bila je sposobnost da prepoznaju šta mase žele; sposobnost da, kao što je i bilo, masom rukovode tako što su znali kako da je slede. Kada je na primer, on shvatio da seljaci, nasuprot socijalističkom programu žele podelu zemlje na porodična imanja, nije oklevao ni trenutka da boljševike angažuje za ovakvu formu ekonomskog individualizma.

Nasuprot tome, Privremena vlada i njene pristalice nisu uspevali da priznaju svoju nesposobnost da Rusiju nateraju da se pokorava njihovim zakonima i dekretima. Kada su biznismeni i menadžeri pokušali da ponovo uspostave radnu disciplinu, samo su radikalizovali radnike. Kada je Privremena vlada insistirala na tome da se vojska pošalje u još jednu ofanzivu u junu 1917. godine, vojsci je dozlogrdilo, a seljaci-vojnici su krenuli kući u svoja rodna sela da učestvuju sa svojom rodbinom u podeli zemlje. Revolucija se širila duž šina železnice koja ih je vraćala. Vreme još nije bilo sazrelo za trenutni pad Privremene vlade, ali od tog leta nadalje, proces radikalizacije je ubrzan i u vojsci i u važnijim gradovima, sve više u korist boljševika. Seljaštvo je pretežno dalo podršku naslednicima narodnjaka (videti *Doba kapitala,* poglavlje 9), socijalrevolucionarima, mada se iz njihovih redova razvilo jedno radikalnije levo krilo koje se primaklo boljševicima, i kratko im se pridružilo u vladi nakon Oktobarske revolucije.

Kako su se boljševici – tada u suštini radnička partija – našli kao većina u glavnim ruskim gradovima, a posebno u prestonici, Petrogradu i u Moskvi, i kako su osvajali teren u vojsci, nad postojanjem Privremene vlade se sve više nadvijala senka; posebno kada je u avgustu morala da se obrati revolucionarnim snagama u prestonici da bi se porazio kontrarevolucionarni udar predvođen monarhističkim generalima. Radikalizovani džinovski talas njihovih sledbenika neizbežno je gurao boljševike ka osvajanju vlasti. U stvari, kada je došao pravi trenutak, vlast nije morala toliko da se osvaja, koliko da se pokupi. Rečeno je da je više ljudi povređeno za vreme snimanja velikog Ejzenštajnovog filma *Oktobar* (1927) nego što je ozleđeno tokom pravog zauzimanja Zimskog dvorca 7. novembra 1917. godine. Privremena vlada, nemajući nikoga da je brani, naprosto se raspala u razređenom vazduhu.

Od trenutka kada je pad Privremene vlade postao izvestan, do danas, Oktobarska revolucija je utopljena u polemike. Većina njih vodi u zabludu. Pravo pitanje nije da li je revolucija, kao što tvrde antikomunistički istoričari, puč ili državni udar koji je izveo antidemokrata u osnovi Lenjin, već je pitanje ko ili šta je moglo ili trebalo da usledi nakon pada Privremene vlade. Od ranog septembra Lenjin je pokušavao da ubedi neodlučne elemente u svojoj partiji ne samo u to da bi vlast mogla lako da im izmakne ako se planskom akcijom ne dograbi u verovatno kratkom vremenskom roku u kome im je bila na dohvat ruke, već i u to – možda uz podjednako navaljivanje – da odgovore na pitanje „Mogu li boljševici da zadrže državnu vlast“ ako je se dokopaju. Šta bi zaista, *bilo ko* ko bi pokušao da upravlja vulkanskim erupcijama revolucionarne Rusije, trebalo da radi? Nijedna partija sem Lenjinovih boljševika nije bila spremna da se samostalno suoči sa ovom odgovornošću – a i Lenjinov pamflet sugeriše da ni svi boljševici nisu bili tako odlučni kao on sam. Obzirom na povoljnu političku situaciju u Petrogradu, Moskvi i severnim armijama, na pitanje da li iskoristiti čisto kratkoročnu priliku da se vlast zauzme *sada*, pre nego li dalje čekati, zaista je bilo teško dati odgovor. Vojna kontrarevolucija je tek počinjala. Očajna vlada, bi mogla radije nego li da ustupi mesto sovjetima, da preda Petrograd nemačkoj armiji, koja je već bila na severnim granicama onoga što je danas Estonija, tj. nekoliko milja od prestonice. Osim toga, Lenjin je retko kad oklevao da pogleda u lice i najmračnijim činjenicama. Ako boljševici ne uspeju da iskoriste trenutak, „talas prave anarhije može postati *snažniji od nas*“. Ako revolucionarna partija ne zauzme vlast kada je trenutak za to i kada mase to zahtevaju, po čemu se razlikuje od nerevolucionarne partije?

Ono što je bilo problematično bili su dugoročni izgledi za revoluciju, čak i pod pretpostavkom da se vlast zadobijena u Petrogradu i Moskvi može proširiti na ostatak Rusije i tamo održati protiv anarhije i kontrarevolucije. Lenjinov sopstveni program za angažovanje nove sovjetske vlasti (tj. prvenstveno boljševičke partije) na „socijalističkom preobražaju Republike Rusije“ je suštinski igrao na to da se ruska revolucija pretvori u svetsku, ili bar evropsku revoluciju. Ko bi – vrlo je često ponavljao – mogao da zamisli da do pobede socijalizma „može da dođe osim putem potpunog uništenja ruske i evropske buržoazije?“ U međuvremenu je prvenstveni, zapravo jedini cilj boljševika, da izdrže. Novi režim je uradio malo toga u pravcu socijalizma, osim što je proglasio socijalizam za svoj cilj, što je preuzeo banke i proglasio „radničku“ kontrolu nad postojećom upravom, tj. stavio je zvanični pečat na sve ono što su radnici ionako radili posle revolucije, dok ih je istovremeno terao da održe proizvodnju. Režim ništa drugo nije imao da im kaže.[9]

Novi režim je izdržao. Preživeo je kazneni mir koji mu je Nemačka nametnula u Brest-Litovsku, nekoliko meseci pre nego što će sama Nemačka biti poražena, kojim su od Rusije odvojeni Poljska, baltičke provincije, Ukrajina i značajni delovi zapadne i južne Rusije, kao i *de facto*, Zakavkazje (Ukrajina i Zakavkazje su povraćeni). Saveznici nisu videli razloga da budu velikodušniji prema centru svetske subverzije. Razne kontrarevolucionarne („bele“) armije i režimi podizali su se protiv Sovjeta, finansirali su ih Saveznici, koji su slali britanske, francuske, američke, japanske, poljske, srpske,

[9] „I ja sam im govorio: učinite sve što hoćete učiniti, uzmite sve što vam treba, mi ćemo vas podržati, ali vodite brigu o proizvodnji, vodite brigu da proizvodnja dade koristi. Latite se korisnih radova, činićete greške, ali ćete naučiti“. (Lenjinov izveštaj o radu Veća narodnih komesara podnet na Trećem sveruskom kongresu Sovjeta, 11/24. januara 1918. godine (citat iz Lenjinovih sabranih dela. Latinično izdanje, Beograd, 1975, tom 28, str. 75)

grčke i rumunske trupe na rusko tle. U najgorim trenucima tog brutalnog i haotičnog građanskog rata 1918–1920. godine, Sovjetska Rusija je bila umanjena na nasukanu olupinu sastavljenu od teritorija u severnoj i centralnoj Rusiji, negde između Urala i današnjih baltičkih država, osim malog izloženog prsta Lenjingrada, koji je pokazivao na Finski zaliv. Jedini veliki kapital koji je novi režim posedovao, dok je iz ničega improvizovao jednu na kraju pobedonosnu Crvenu armiju, bio je nesposobnost i podela zavađenih „belih" snaga, njihova sposobnost da dođu u sukob sa velikoruskim seljaštvom, i osnovane sumnje zapadnih sila da njihovi bundžijski vojnici i mornari ne mogu biti dovedeni u red da se bore protiv boljševika. Do kraja 1920. godine, boljševici su pobedili.

Tako je protivno očekivanjima, Sovjetska Rusija preživela. Boljševici su zadržali, u stvari proširili svoju vlast, ne samo (kako je Lenjin primetio sa olakšanjem i ponosom nakon dva meseca i petnaest dana) duže od Pariske komune 1871. godine, već tokom godina katastrofe i krize bez prekida, nemačkog osvajanja i kaznenog mira, odbeglih regiona, građanskog rata, strane oružane intervencije, gladi i ekonomskog kolapsa. Nije moglo biti druge strategije ili perspektive izvan odabiranja iz dana u dan, između onih odluka koje su bile nužne za trenutno preživljavanje i onih kojima se rizikovala trenutna propast. Ko je sebi mogao da priušti da razmatra moguće dugoročne posledice za revoluciju odluka koje su morale da *sada* budu donesene, ili bi u drugom slučaju to bio kraj revolucije i ne bi više bilo posledica da se razmatraju? Jedan po jedan, preduzimani su neophodni koraci. Kada je nova Sovjetska Rusija izašla iz svoje agonije, otkrilo se da su ti koraci vodili u smeru udaljenom od onoga koji je Lenjin imao na umu na Finskoj stanici.

Ipak, revolucija je preživela. Uspela je u tome iz tri glavna razloga: Prvo, posedovala je jedinstveno snažan, bukvalno državotvorni instrument u vidu centralizovane i disciplinovane Komunističke partije koja je brojala 600 000 ljudi. Kakva god da je bila njegova uloga pre revolucije, ovaj organizacioni model, koji je Lenjin neumorno propagirao i branio od 1902. godine, je posle revolucije dobio ono što mu je pripadalo. Bukvalno svi revolucionarni režimi Kratkog dvadesetog veka će usvojiti neke varijante tog modela. Drugo, ovo je sasvim očigledno bila *jedina* vlada kadra i voljna da održi Rusiju na okupu kao državu, pa je stoga uživala podršku i inače neprijateljski raspoloženih ruskih patriota kao što su oficiri, bez kojih ne bi mogla da se izgradi nova Crvena armija. Za takve, kao i za istoričara koji vrši retrospektivu, 1917–1918. godine nije se pružao izbor između jedne liberalno-demokratske i jedne neliberalne Rusije, već između Rusije i dezintegracije koja je bila kob ostalih arhaičnih i poraženih carstava, naime Austro-Ugarske i Turske. Za razliku od njih, boljševička revolucija je u najvećoj meri sačuvala jedinstvo multinacionalnih teritorija stare carske države bar za sledeće sedamdeset i četiri godine. Treći razlog je bio taj što je revolucija dopustila seljacima da uzmu zemlju. Kada se prešlo na stvar, masa velikoruskih seljaka – koji su činili srž ove države kao i njene vojske – je mislila da su njihove šanse da zadrže zemlju bolje pod boljševicima nego ako se plemići vrate. Ovo je boljševicima dalo odlučnu prednost u građanskom ratu 1918–1920. godine. Kako se pokazalo, ruski seljaci su bili suviše optimistični.

III

Svetska revolucija, koja je bila opravdanje za Lenjinovu odluku da Rusiju uvede u socijalizam, nije se zbila, a sa socijalizmom je Sovjetska Rusija bila osuđena na izolaciju, siromaštvo i zaostalost. Opcije za budući razvoj bile su predodređene, ili bar usko

ograničene (videti poglavlja 13 i 16). Ipak, talas revolucija je tokom dve godine posle Oktobra prešao preko planete i nade borbenih boljševika nisu izgledale nerealne. „*Völker hört die Signale*" („Narodi, čujte signale") bio je prvi stih u refrenu Internacionale na nemačkom. Signali su dolazili, jasni i glasni, iz Petrograda, a nakon što je njihova prestonica 1918. godine premeštena na sigurniju lokaciju, iz Moskve;[10] čuli su se svugde gde su delovali radnički i socijalistički pokreti, bez obzira na njihovu ideologiju, pa čak i izvan njih. „Sovjete" su formirali berači duvana na Kubi, gde je malo ko znao gde je Rusija. Dve godine od 1917. do 1919. u Španiji će postati poznate kao „boljševički bienium", iako je lokalna levica bila ostrašćeno anarhistička, tj. na suprotnom polu od Lenjina. Revolucionarni studentski pokreti su eksplodirali u Pekingu (Bejđingu) 1919. godine i Kordobi (Argentina) 1918. godine, što će se uskoro raširiti preko Latinske Amerike i stvoriti lokalne marksističke revolucionarne vođe i partije. Indijski borbeni nacionalista M. N. Roj (Roy) odmah je podlegao revolucionarnoj čaroliji, gde je lokalna revolucija, koja je 1917. godine ulazila u svoju najradikalniju fazu, prirodno priznavala svoju srodnost sa revolucionarnom Rusijom: Marks i Lenjin su postali njene ikone, zajedno sa Moktezumom, Emilijanom Zapatom i raznim indijanskim trudbenicima, i još se mogu videti na velikim muralima meksičkih zvaničnih umetnika. Za nekoliko meseci Roj je bio u Moskvi da bi odigrao važnu ulogu u stvaranju nove politike Komunističke internacionale za kolonijalno oslobađanje. Delom preko naseljenih holandskih socijalista kao što je bio Henk Sneevliet, Oktobarska revolucija je odmah stavila svoj pečat i na Sarekat Islam, koji je bio glavna masovna organizacija za indonezijsko nacionalno oslobođenje. „Ova akcija ruskog naroda" pisao je jedan provincijski turski list, „jednoga dana u budućnosti će se pretvoriti u sunce i obasjati celo čovečanstvo". U udaljenoj unutrašnjosti Australije, okoreli (a uglavnom irski katolici) strigači ovaca bez primetnog interesovanja za političku teoriju, pozdravljali su Sovjete kao radničku državu. U SAD su Finci, koji su dugo bili najsnažnije socijalistički orijentisani od svih useljeničkih zajednica, ispunjavali sumorna rudarska naselja u Minesoti mitinzima „na kojima je pominjanje Lenjinovog imena činilo da srce kuca... U mističnoj tišini, gotovo u religijskoj ekstazi, divili smo se svemu što je dolazilo iz Rusije" (Koivisto, 1983). Ukratko, Oktobarska revolucija je univerzalno priznata kao događaj koji je potresao svet.

Čak su preobraćeni i mnogi od onih koji su revoluciju gledali iz neposredne blizine, što manje pogoduje religioznoj ekstazi, od ratnih zarobljenika koji su se vratili u svoje zemlje kao ubeđeni boljševici i budući komunistički lideri poput hrvatskog mehaničara Josipa Broza (Tita), do novinara poput Artura Rensoma (Ransome) iz *Mančester gardijana,* koji nije bio primetna politička figura, već je poznatiji po tome što je svoju strast za jedrenjem preneo u očaravajuće dečje knjige. Pa čak i jedan neboljševički lik, kao češki pisac Jaroslav Hašek, budući tvorac remek-dela *Doživljaji dobrog vojnika Švejka,* prvi put u svom životu se našao kao borac za ideju, i to trezan, što čak i više zapanjuje. Učestvovao je u građanskom ratu u Rusiji kao komesar Crvene armije, nakon čega se vratio svojoj poznatijoj ulozi praškog anarho-boema i pijani-

[10] Prestoni grad carske Rusije bio je Sankt Petersburg, što je u Prvom svetskom ratu zvučalo suviše nemački, pa je zato ime promenjeno u Petrograd. Posle Lenjinove smrti (1924) postao je Lenjingrad, a tokom pada SSSR-a vraćeno mu je prvobitno ime. Sovjetski Savez (koga su sledili njegovi najropskiji sateliti) bio je neobično sklon političkoj toponimiji, često iskomplikovanoj obrtima i preokretima partijskih sudbina. Tako je Caricin na Volgi postao Staljingrad, poprište one epske bitke iz Drugog svetskog rata, ali, posle Staljinove smrti, Volgograd. U vreme pisanja ove knjige još je imao to ime.

ce, zbog toga što postrevolucionarna Sovjetska Rusija nije bila u njegovom stilu. Ali revolucija jeste.

Ipak, događaji u Rusiji nisu inspirisali samo revolucionare, već, što je važnije, revolucije. U januaru 1918. godine, nekoliko nedelja od zauzimanja Zimskog dvorca, dok su boljševici očajnički pokušavali da sklope mir po bilo koju cenu sa nemačkom armijom koja je napredovala, talas masovnih političkih štrajkova i antiratnih demonstracija je prešao preko centralne Evrope, krećući od Beča, šireći se preko Budimpešte i čeških krajeva u Nemačku, i kulminirajući u pobuni austro-ugarskih mornara u Jadranu. Kako su poslednje sumnje o porazu Centralnih sila nestajale, njihove armije su se lomile. U septembru su bugarski seljaci-vojnici krenuli kućama, proglasili republiku i marširali na Sofiju, mada su bili razoružani uz nemačku pomoć. U oktobru se Habzburška monarhija raspala nakon poslednjih izgubljenih bitaka na italijanskom frontu. Razne nove nacionalne države su nastajale u (opravdanoj) nadi da će pobednički saveznici dati prednost njima u odnosu na opasnosti boljševičke revolucije. I stvarno, prva saveznička reakcija na boljševički poziv narodima da načine mir – i na njihovo objavljivanje tajnih dokumenata u kojima su saveznici seckali Evropu i delili je među sobom – bile su Četrnaest tačaka predsednika Vilsona, koje su igrale na nacionalističku kartu protiv Lenjinovog internacionalističkog zova. Zona malih nacionalnih država je trebalo da formira sanitarni kordon protiv crvenog virusa. Početkom novembra pobunjeni mornari i vojnici su raširili nemačku revoluciju iz pomorske baze Kil širom zemlje. Proglašena je republika, a car se povukao u Holandiju, da bi ga kao glavu države zamenio jedan socijaldemokrata – bivši sedlar.

Revolucija, koja je tako zbrisala sve režime od Vladivostoka do Rajne, bila je revolt protiv rata i uglavnom je postizanje mira dezaktiviralo veliki deo eksploziva koji je ona sadržavala. Njen socijalni sadržaj bio je u svakom slučaju nejasan, osim za vojnike-seljake Habzburškog, Otomanskog i carstva Romanova i one u manjim državama jugoistočne Evrope, i za njihove porodice. Kod njih se taj sadržaj sastojao iz četiri tačke: zemlje, nepoverenja prema gradovima, ili strancima (posebno Jevrejima) i/ili nepoverenja prema vlastima. Ovo je seljake načinilo revolucionarnim ali ne boljševicima u velikim delovima centralne i istočne Evrope, mada ne u Nemačkoj (osim nešto Bavarske), Austriji, i delovima Poljske. Oni su morali biti umireni merama zemljišne reforme čak i u nekim konzervativnim, zaista kontrarevolucionarnim zemljama kao što su bile Rumunija i Finska. S druge strane, tamo gde su oni činili većinu stanovništva, praktično su garantovali da socijalisti, a kamoli boljševici, ne mogu dobiti opšte demokratske izbore. Ovo nije nužno od seljaka napravilo bastion političkog konzervativizma, ali je fatalno hendikepiralo demokratske socijaliste; a drugo – kao u Sovjetskoj Rusiji – pritiskalo je socijaliste da napuste predstavničku demokratiju. Iz tog razloga su boljševici, koji su zahtevali Ustavotvornu skupštinu (poznata revolucionarna tradicija od 1789. godine) raspustili tu skupštinu čim se sastala, nekoliko nedelja posle Oktobra. A uspostavljanje novih malih nacionalnih država duž vilsonovskih linija, iako je bilo daleko od toga da ukloni nacionalne konflikte u zoni revolucija, takođe je smanjilo manevarski prostor za boljševičku revoluciju. Što je zaista i bila namera savezničkih mirotvoraca.

Na drugoj strani, uticaj ruske revolucije na evropske prevrate 1918–1919. godine bio je tako očigledan, da je u Moskvi jedva moglo biti mesta za skepticizam u pogledu izgleda za širenje revolucije svetskog proleterijata. Istoričaru je – a čak i nekim lokalnim revolucionarima – izgledalo jasno da je carska Nemačka bila zemlja znatne društve-

ne i političke stabilnosti, sa snažnim, ali u suštini umerenim radničkim pokretom, zemlja koja sigurno ne bi iskusila ništa nalik oružanoj revoluciji, da nije bilo rata. Za razliku od carske Rusije ili rasklimatane Austro-Ugarske; za razliku od Turske, tog poslovičnog „bolesnika Evrope"; za razliku od divljih, naoružanih stanovnika planina na evropskom jugoistoku, koji su bili spremni na sve; Nemačka nije bila zemlja u kojoj bi se očekivao prevrat. I zaista, u poređenju sa pravom revolucionarnom situacijom u poraženoj Rusiji i Austro-Ugarskoj, većina nemačkih revolucionarnih vojnika, mornara i radnika ostala je umerena i povinovala se zakonu onako kako su ih oduvek prikazivale one, verovatno apokrifne, šale ruskih revolucionara („Tamo gde je posetiocima zabranjeno da gaze travu, nemački pobunjenici će spontano hodati samo po stazi").

Ipak je to bila zemlja kroz koju su revolucionarni mornari proneli barjak Sovjeta, gde su izvršni organi radničkog i vojničkog sovjeta u Berlinu postavili socijalističku vladu Nemačke, gde je izgledalo da su Februar i Oktobar jedno, dok se činilo da je stvarna vlast već u rukama radikalnih socijalista od momenta kada je car abdicirao. Ovo je bila jedna iluzija, nastala usled totalne, ali privremene paralize stare armije, države i strukture vlasti pod dvostrukim šokom potpunog poraza i revolucije. Posle nekoliko dana republikanizovani stari režim je opet bio u sedlu, i više nije bio ozbiljno uznemiravan od socijalista, koji čak nisu uspeli da dobiju većinu na prvim izborima, iako su ovi održani nekoliko nedelja posle revolucije.[11] Režimu je čak i manje briga zadavala odskora improvizovana Komunistička partija, čije su vođe, Karla Libknehta i Rozu Luksemburg, ubrzo ubili plaćeni armijski revolveraši.

Međutim, nemačka revolucija 1918. godine utvrdila je nade ruskih boljševika, još više zbog toga što je kratkovečna socijalistička republika stvarno proglašena u Bavarskoj 1918. godine, a u proleće 1919. godine, nakon ubistva njenog vođe, osnovana je sovjetska republika u Minhenu, prestonici nemačke umetnosti, intelektualne kontrakulture i (što je bilo manje politički subverzivno) piva. To se preklopilo sa jednim drugim ozbiljnijim pokušajem da se boljševizam prenese na Zapad, sa mađarskom sovjetskom republikom koja je trajala od marta do jula 1919. godine.[12] Obe republike su, naravno bili ugušene sa očekivanom brutalnošću. Osim toga, razočarenje u socijaldemokrate je naglo radikalizovalo nemačke radnike, od kojih su mnogi prebacili svoju lojalnost na nezavisne socijaliste, a posle 1920. godine, na Komunističku partiju, koja je iz tog razloga postala najveća takva partija izvan Sovjetske Rusije. Zar nije nakon svega toga mogla da se očekuje nemačka oktobarska revolucija? Čak iako je 1919. godina, koja je bila godina vrhunca socijalnih nemira na Zapadu, donela poraz jedinim pokušajima da se boljševička revolucija raširi; čak iako je revolucionarni talas naglo i vidljivo opadao 1920. godine, boljševičko rukovodstvo u Moskvi nije napustilo nadu u nemačku revoluciju sve do kraja 1923. godine.

Naprotiv, baš je 1920. godina bila ona u kojoj su se boljševici angažovali u nešto što posmatrano u retrospektivi izgleda kao velika greška, u trajnu podelu međunarodnog radničkog pokreta. To su učinili tako što su struktuirali svoj novi komunistički pokret prema obrascu lenjinističke avangardne partije koja se sastojala od elite „profesionalnih revolucionara". Oktobarska revolucija, kao što smo videli, zadobila je široko

[11] Umereni većinski socijaldemokrati dobili su tek nešto ispod 38 odsto glasova – njihov rekord svih vremena – revolucionarni Nezavisni socijaldemokrati dobili su oko 7,5 procenata glasova.

[12] Njen poraz je rasuo dijasporu političkih i intelektualnih izbeglica širom sveta, od kojih su neki u budućnosti imali neočekivane karijere, kao filmski tajkun ser Aleksandar Korda i glumac Bela Lugoši, poznatiji kao zvezda prvobitne verzije horor filma *Drakula*.

ke simpatije u međunarodnim socijalističkim pokretima, koji su bukvalno svi izašli iz svetskog rata i radikalizovani i mnogo ojačani. Uz retke izuzetke, velikom delu članstva socijalističkih i radničkih partija je bila bliska ideja da se pristupi novoj, Trećoj ili Komunističkoj internacionali, koju su boljševici osnovali da zameni Drugu internacionalu (1889–1914), koja je bila diskreditovana i uništena svetskim ratom kome nije uspela da se odupre.[13] Zaista, nekoliko partija kao što su socijalistička partija Francuske, Italije, Austrije i Norveške, a i Nezavisni socijalisti u Nemačkoj, stvarno su glasali da se to uradi, pri čemu su neprilagođeni oponenti boljševizma ostali u manjini. Ipak, ono što su Lenjin i boljševici želeli nije bio međunarodni pokret socijalističkih simpatizera Oktobarske revolucije, već jedan korpus potpuno posvećenih i disciplinovanih aktivista, svojevrsnu globalnu udarnu jedinicu za revolucionarno osvajanje. Partijama koje nisu bile voljne da usvoje Lenjinovu strukturu odbijen je pristup ili su izbačene iz nove Internacionale, koja bi samo mogla da bude oslabljena prihvatanjem takve pete kolone oportunizma i reformizma, a da i ne pominjemo ono što je Marks jednom nazvao „parlamentarnim kretenizmom". U borbi koja se bližila, moglo je biti mesta samo za vojnike.

Ovaj argument je imao smisla samo pod jednim uslovom: da je svetska revolucija još uvek bila u toku i da su njene bitke bile u neposrednoj perspektivi. Ipak iako je evropska situacija bila daleko od stabilizacije, 1920. godine je bilo jasno da boljševička revolucija nije na dnevnom redu Zapada, mada je isto tako bilo jasno da su se u Rusiji boljševici trajno ustoličili. Nema sumnje da je, kada se Internacionala sastala, izgledalo da ima šanse da bi Crvena armija, koja je odnela pobedu u građanskom ratu i u tom trenutku jurišala ka Varšavi, mogla da silom oružja proširi revoluciju na Zapad, kao nusproizvod kratkog rusko-poljskog rata, isprovociranog teritorijalnim ambicijama Poljske. Poljska je obnovivši državnost nakon jednog i po veka nepostojanja, zahtevala svoje osamnaestovekovne granice. Ove granice su ležale duboko u Belorusiji, Litvaniji i Ukrajini. Sovjetsko napredovanje, koje je ostavilo čudesni literarni spomenik u *Crvenoj konjici* Isaka Babelja, pozdravio je neobično široki krug savremenika koji se protezao od austrijskog romanopisca Jozefa Rota, koji je kasnije pisao elegije za Habzburzima, do Mustafe Kemala, budućeg vođe Turske. Ipak, poljski radnici nisu uspeli da se podignu, a Crvena armija je odbijena na kapijama Varšave. Od tada, uprkos prividima, sve će biti mirno na zapadnom frontu. Po opštem priznanju, revolucionarne perspektive su se pomerile na Istok, u Aziju, na koju je Lenjin uvek obraćao značajnu pažnju. Stvarno, od 1920. do 1927. godine izgledalo je da se perspektive svetske revolucije oslanjaju na kinesku revoluciju, koja je napredovala pod Kuomintangom, tada partijom nacionalnog oslobođenja, čiji je vođa Sun Jatsen rado prihvatao i sovjetski model i sovjetsku vojnu pomoć, a i novu kinesku komunističku partiju kao deo svog pokreta. Udruženi Kuomintang i komunisti će preći na sever iz svojih baza u južnoj Kini u velikoj ofanzivi 1925–1927. godine, čime će najveći deo Kine još jednom dovesti pod kontrolu jedinstvene vlade prvi put od pada Carstva 1911. godine, pre nego što je vodeći general Koumintanga Čang Kaj-Šek napao komuniste i poklao ih. Ipak čak i pre ovog dokaza da ni Istok nije još sazreo za Oktobar, obećanje Azije nije moglo da prikrije neuspeh revolucije na Zapadu.

Do 1921. godine ovaj neuspeh je bio neporeciv. Revolucija se povlačila u Sovjetskoj Rusiji, mada je politički boljševička vlast bila neoboriva (videti poglavlje 13).

---

[13] Takozvana Prva internacionala, bilo je Marksovo sopstveno Međunarodno udruženje radnika.

Revolucija nije bila u programu Zapada. Treći kongres Kominterne je prihvatio ovo stanje a da ga nije sasvim priznao, tako što je zahtevao „jedinstveni front“ sa istim onim socijalistima koje je Drugi kongres izbacio iz vojske revolucionarnog napretka. Upravo je to izbacivanje značilo podelu revolucionara u sledećim generacijama. Međutim, bilo je suviše kasno. Pokret je bio trajno pocepan, većina levih socijalista, pojedinaca i partija se vratilo u socijaldemokratski pokret, koji su pretežno vodili antikomunistički umerenjaci. Nove komunističke partije ostale su manjina u evropskoj levici, a uopšte – uz nekoliko izuzetaka kao što su Nemačka, Francuska, ili Finska – prilično male, iako ostrašćene manjine. Njihova situacija se neće promeniti sve do tridesetih godina (videti poglavlje 5).

IV

Ipak su godine prevrata za sobom ostavile ne samo jednu, ogromnu ali zaostalu zemlju, kojom su sada vladali komunisti i koja je bila posvećena izgradnji društvene alternative kapitalizmu, već takođe i jednu vladu, jedan disciplinovani međunarodni pokret, i što je možda od podjednake važnosti, jednu generaciju revolucionara predanih viziji svetske revolucije pod zastavom podignutom u Oktobru i pod vođstvom pokreta, čiji je štab neizbežno bio u Moskvi. (Tokom nekoliko godina su postojale nade da će se uskoro premestiti u Berlin, pa je nemački, a ne ruski, ostao zvaničan jezik Internacionale između dva svetska rata). Ovaj pokret nije baš znao kako će svetska revolucija napredovati posle stabilizacije u Evropi i poraza u Aziji, pa su razbacani komunistički pokušaji da nezavisno jedni od drugih dignu oružane pobune (Bugarska i Nemačka 1923. godine, Indonezija 1926. godine, Kina 1927. godine, i zakasnela i mimo pravila pobuna u Brazilu 1935. godine) bili katastrofe. Ipak je stanje sveta između ratova bilo takvo, kako će uskoro pokazati Velika recesija i uspon Hitlera, kakvo teško da je obeshrabrivalo apokaliptična očekivanja (videti poglavlja 3 i 5). To ne objašnjava iznenadni zaokret Kominterne ka ultrarevolucionarnoj retorici sektaškog levičarstva između 1928 i 1934. godine, pošto, kakva god da je bila retorika, ovaj pokret u praksi niti je očekivao, niti se spremao da igde zauzme vlast. Ova promena, koja se pokazala politički porazna, pre se može objasniti unutrašnjom politikom sovjetske Komunističke partije, kada je Staljin preuzeo kontrolu nad njom, a možda i kao jedan pokušaj da se nadomesti sve očevidnije razmimoilaženje između interesa SSSR-a, kao države koja neizbežno mora da koegzistira sa drugim državama – čiji je režim počeo da zadobija međunarodno priznanje od dvadesetih godina – i pokreta čiji je cilj bio da potkopava i obara sve druge režime.

Na kraju su državni interesi Sovjetskog Saveza prevladali nad svetskorevolucionarnim interesima Komunističke internacionale, koju je Staljin sveo na instrument sovjetske državne politike pod strogom kontrolom sovjetske Komunističke partije, koja je čistila, rasturala i sklapala njene sastavne delove po svom nahođenju. Svetska revolucija pripadala je retorici prošlosti i u stvari bilo kakva revolucija je bila tolerisana samo ako: a) se nije sukobljavala sa sovjetskim državnim interesom i b) ako je mogla biti dovedena pod direktnu sovjetsku kontrolu. Zapadne vlade koje su napredovanje komunističkih režima posle 1944. godine videle kao u osnovi proširivanje sovjetske moći, sigurno su korektno pročitali Staljinove namere; ali su to isto tako uradili i nepromenjeni revolucionari koji su ogorčeno optuživali Moskvu što nije želela da komunisti preuzmu vlast i što je obeshrabrivala svaki pokušaj da se to učini, čak i one koji su se pokazali uspešnim, kao u Jugoslaviji i Kini (videti poglavlje 5).

Međutim, sve do svog kraja, Sovjetska Rusija je ostala, čak i u očima mnogih koristoljubivih i korumpiranih članova svoje *nomenklature,* nešto više nego samo još jedna velika sila. Univerzalna emancipacija, izgradnja bolje alternative kapitalističkom društvu, na kraju krajeva je bio temeljni razlog postojanja ove države. Zbog čega drugog bi okorele moskovske birokrate nastavile da finansiraju i naoružavaju gerilce Afričkog nacionalnog kongresa koji je bio u savezu sa komunistima, čije su šanse za zbacivanje sistema aparthejda u Južnoj Africi tokom decenija izgledale, a i bile minimalne? (Zanimljivo da kineski komunistički režim, iako je posle raskida između ove dve zemlje kritikovao SSSR za izdaju revolucionarnih pokreta, nema slična postignuća u praktičnoj podršci oslobodilačkih pokreta Trećeg sveta.) SSSR je odavno naučio da svetska revolucija nadahnuta iz Moskve, neće preobraziti čovečanstvo. U dugim Brežnjevljevim godinama sumraka postepeno je iščezavalo uverenje koga se još držao Nikita Hruščov da će socijalizam pomoću svoje ekonomske superiornosti „sahraniti" kapitalizam. Sasvim je moguće da ta konačna erozija verovanja u univerzalnu misiju ovog sistema objašnjava zašto se na kraju taj sistem raspao bez otpora (videti poglavlje 16).

Nijedna od ovih nedoumica nije zabrinjavala prvu generaciju onih koji su bili nadahnuti sjajnim svetlom Oktobra da svoje živote posvete svetskoj revoluciji. Poput ranih hrišćana, većina socijalista pre 1914. godine su bili vernici koji su verovali u veliku apokaliptičku promenu koja će ukinuti sve što je bilo zlo i dovesti do društva bez nesreće, ugnjetavanja, nejednakosti i nepravde. Marksizam je ovoj milenijumskoj nadi pružio garanciju nauke i istorijske neizbežnosti; sada je Oktobarska revolucija pružila dokaz da je ta velika promena počela.

Ukupan broj ovih vojnika u nužno okrutnoj i disciplinovanoj armiji ljudske emancipacije možda nije bio veći od nekoliko desetina hiljada; broj profesionalaca u međunarodnom pokretu, „koji su menjali zemlje češće nego cipele" kako se Bertold Breht izrazio u jednoj poemi napisanoj u njihovu čast, verovatno nije iznosio više od ukupno par stotina. Oni se ne smeju mešati sa onim što su Italijani, u vreme kada je njihova Komunistička partija brojala milione, nazivali „komunističkim narodom", milionima pristalica i običnih članova partije za koje je san o novom i *dobrom* društvu bio isto tako stvaran, mada u praksi njihov aktivizam nije bio ništa više nego stari svakodnevni aktivizam socijalističkog pokreta, a čiji angažman je u svakom slučaju pre bio angažman u okviru klase i lokalne zajednice nego angažman lične posvećenosti. Iako je broj tih posvećenika bio mali, ipak se bez njih dvadeseti vek ne može razumeti.

Bez lenjinističke partije novog tipa, partije „profesionalnih revolucionara", čiji su kadrovi oni bili, bilo bi neshvatljivo kako se za jedva nešto više od trideset godina nakon Oktobra, trećina ljudske vrste našla pod komunističkim režimima. Ono što su komunistima davale njihova vera i apsolutna odanost štabu svetske revolucije u Moskvi, bila je sposobnost da sebe vide (sociološki govoreći) kao delove univerzalne crkve, a ne sekte. Komunisti usmereni ka Moskvi, gubili su svoje vođe u čistkama i otcepljenjima, ali se nisu delili, sve dok u pokretu nije nestalo duše posle 1956. godine, za razliku od rasparčanih grupa marksističkih disidenata koji su sledili Trockog i od „"marksističko lenjinističkih" maoističkih grupica šezdesetih godina koje su bile još više sklone deobama. Kako god malobrojni – kada je u Italiji Musolini zbačen 1943. godine italijanska Komunistička partija se sastojala od oko 5000 ljudi i žena koji su uglavnom izlazili iz zatvora ili izgnanstva – komunisti su bili ono što i boljševici u februaru 1917. godine, nukleus jedne milionske armije, potencijalni vladari naroda i države.

Za ovu generaciju revolucionara, posebno za one koji su, kako god bili mladi, proživeli godine prevrata, revolucija je bila ono što se dešava za njihova života; dani kapitalizma su bili neumitno odbrojani. Savremena istorija bila je predsoblje konačne pobede onih koji dožive da je vide, što bi uključilo samo neke vojnike revolucije („mrtvi su na odsustvu" kako je to objasnio ruski komunista Levin pre nego što će biti pogubljen od onih koji su zbacili Minhenski sovjet 1919. godine). Ako je samo buržoasko društvo imalo tako mnogo razloga da sumnja u svoju budućnost, zašto bi oni verovali u njegov opstanak? Tu stvarnost su pokazivali njihovi sopstveni životi.

Uzmimo slučaj dvoje mladih nemačkih komunista privremeno povezanih kao ljubavnici, koje je bavarska sovjetska revolucija 1919. godine doživotno mobilisala: Olga Benario je bila ćerka imućnog minhenskog advokata, a Oto Braun učitelj. Olgu zatičemo kako organizuje revoluciju na zapadnoj hemisferi, gde se pridružila a na kraju i udala za Luisa Karlosa Prestesa, vođu ustaničkog marša kroz brazilske prašume, koji je nagovarao Moskvu da podrži ustanak u Brazilu 1935. godine. Ustanak je propao i Olga je bila od strane brazilske vlade izručena hitlerovskoj Nemačkoj, gde je na kraju umrla u koncentracionom logoru. U međuvremenu, Oto je, sa više uspeha, latio zadatka da širi revoluciju na Istoku, kao vojni ekspert Kominterne u Kini, i bio je, kako se ispostavilo, jedini stranac koji će učestvovati u čuvenom „Dugom maršu" kuneskih komunista pre nego što se vratio u Moskvu i konačno u DDR. (Ovo iskustvo ga je načinilo skeptičnim prema Mau.) Kada bi, osim u prvoj polovini dvadesetog veka, dva isprepletana života mogla da poprime ovakve oblike?

Tako je u pokolenju posle 1917. godine boljševizam absorbovao sve druge socijalno-revolucionarne tradicije, ili ih je odgurnuo na margine radikalnih pokreta. Pre 1914. godine anarhizam je bio u velikim delovima sveta, daleko više nego marksizam, vodeća ideologija revolucionarnih aktivista. Marks je izvan istočne Evrope, bio posmatran više kao guru masovnih partija, koji je pokazao kako je njihovo napredovanje ka pobedi neizbežno, ali ne eksplozivno. Do tridesetih godina anarhizam je prestao da bude značajna politička snaga izvan Španije, čak i u Latinskoj Americi, gde je crno-crvena zastava tradicionalno nadahnjivala više boraca nego li crvena. (Čak i u Španiji će građanski rat uništiti anarhizam, čime su se okoristili komunisti, do tada relativno beznačajnu). U stvari, takve socijalnorevolucionarne grupe koje su postojale izvan moskovskog komunizma su uzele Lenjina i Oktobarsku revoluciju kao odredišnu tačku, i skoro bez izuzetaka su njima rukovodili ili ih inspirisali neki od disidenata ili prognanika Kominterne, koja se angažovala u surovom lovu na jeretike, od kada je Josif Staljin, uspostavio a kasnije pooštrio svoju čvrstu kontrolu nad Sovjetskom komunističkom partijom i Internacionalom. Među ovim boljševičkim disidentskim centrima malo njih se uzdiglo do veće političke važnosti. Daleko najprestižniji i najčuveniji od svih jeretika, prognani Lav Trocki – drugi vođa Oktobarske revolucije i arhitekta Crvene armije – potpuno je propao u svojim političkim nastojanjima. Njegova „Četvrta Internacionala" čija je namera bila da se takmiči sa staljinizovanom Trećom internacionalom, bila je bukvalno nevidljiva. Kada je po Staljinovom naređenju ubijen u svom meksičkom izgnanstvu 1940. godine, njegov politički značaj je bio zanemarljiv.

Ukratko, biti socijalni revolucionar je sve više značilo biti sledbenik Lenjina i Oktobarske revolucije, i sve više biti član ili pristalica neke od uz Moskvu svrstanih komunističkih partija; to je još i više važilo posle Hitlerovog trijumfa u Nemačkoj, kada su ove partije usvojile politiku antifašističkog saveza koji im je dopuštao da izađu iz sektaške izolacije i da zadobiju masovnu podršku i među radnicima i među intelek-

tualcima (videti poglavlje 5). Mladi ljudi koji su žudeli da sruše kapitalizam postajali su ortodoksni komunisti, i poistovećivali svoju borbu sa međunarodnim pokretom sa centrom u Moskvi; a marksizam, koga je Oktobar obnovio kao ideologiju revolucionarne promene, sada je značio marksizam moskovskog Instituta Marksa Engelsa i Lenjina, koji je sada bio globalni centar za širenje klasičnih tekstova ovih velikana. Nije bilo nikog drugog na vidiku koji je nudio i da tumači i da menja svet, niti ko je izgledao spremniji da to uradi. Ovo će ostati slučaj sve do posle 1956. godine, kada je dezintegracija i staljinističke ortodoksije u SSSR-u i međunarodnog radničkog pokreta okupljenog oko Moskve na javnu scenu dovela do tada marginalizovane mislioce, tradicije i organizacije koji su pripadali levičarskoj heterodoksiji. Pa ipak, i oni su još uvek živeli pod džinovskom senkom Oktobra. Iako bi bilo ko ko iole poznaje istoriju ideologije kod studentskih radikala iz 1968. godine i posle nje, pre mogao prepoznati duh Bakunjina, pa čak i Nečajeva, nego Marksa, ovaj pokret nije doveo do značajnijeg oživljavanja anarhističke teorije ili pokreta. Naprotiv, 1968. godina je od marksističke teorije napravila intelektualnu modu – obično u verzijama koje bi iznenadile Marksa – kao i od mnoštva „marksističko-lenjinističkih" sekti i grupa, koje je ujedinjavalo to što su odbacivali Moskvu i stare komunističke partije kao nedovoljno revolucionarne i nedovoljno lenjinističke.

Paradoksalno, potpuni preokret tridesetih godina u socijalno-revolucionarnoj tradiciji zbio se u trenutku kada je Kominterna jasno napustila originalne revolucionarne strategije iz perioda 1917–1923, ili, bolje rečeno, kada je predvidela strategije za prenos vlasti sasvim drugačije od onih iz 1917. godine (videti poglavlje 5). Od 1935. godine nadalje, literatura sa kritičke levice je bila puna optužbi da su pokreti verni Moskvi propustili, odbacili, čak izdali mogućnosti za revoluciju, jer je Moskva više nije želela. Sve dok pokret okupljen oko Sovjeta, s ponosom nazivan „monolitni" nije počeo da se raspada iznutra, ovi argumenti su imali malo efekta. Dokle god je komunistički pokret održavao svoje jedinstvo, svoju koheziju i upečatljivu otpornost prema fisiji, za većinu svetskih vernika u potrebu svetske revolucije, on je bio jedino što igra. Osim toga, ko bi mogao da porekne to da su zemlje koje su raskrstile sa kapitalizmom u drugom velikom talasu svetske socijalne revolucije, od 1944. do 1949. godine, to izvele pod pokroviteljstvom ortodoksnih, sovjetski orijentisanih komunističkih partija? Sve do posle 1956. godine revolucionarno nastrojeni nisu imali pravi izbor između nekoliko takvih pokreta sa nekakvim stvarnim pretenzijama na političku ili pobunjeničku efikasnost. Čak i takvi pokreti – razne vrste trockizma, maoizma i grupe inspirisane kubanskom revolucijom 1959. godine (videti poglavlje 15) – još uvek su više ili manje bili izvedeni iz lenjinizma. Stare komunističke partije su još uvek ostale daleko najveće grupe na krajnjoj levici, ali do tog vremena je stari komunistički pokret izgubio svoju dušu.

V

Snaga pokreta za svetsku revoluciju nalazila se u komunističkoj formi organizacije. Lenjinova „partija novog tipa" je jedna značajna inovacija u socijalnom inžinjeringu dvadesetog veka, koja se može porediti sa stvaranjem hrišćanskih manastirskih i drugih redova u Srednjem veku. Ova forma je čak i malim organizacijama davala nesrazmernu efikasnost, jer je partija mogla da zahteva neobičnu odanost i samopožrtvovanje od svojih članova, što je više od vojničke discipline i kohezivnosti,

kao i totalnu usredsređenost na sprovođenje partijskih odluka po svaku cenu. Ovo je duboko impresioniralo čak i neprijateljske posmatrače. Pa ipak, odnos između modela „avangardne partije" i velikih revolucija, za čije je izvođenje taj model stvoren, i koje je povremeno uspevao da izvede, daleko je od toga da bude jasan, mada ništa nije bilo očiglednije od toga da ovaj model zauzima svoje mesto *posle* uspešnih revolucija ili tokom rata. Jer su lenjinističke partije u suštini izgrađene kao liderske elite (avangarde), ili bolje rečeno, pre nego što revolucija pobedi, kao „kontraelite", a socijalne revolucije, kako je pokazala 1917. godina, zavise od onoga što se dešava među masama i odigravaju se u situaciji koji ni elite, ni kontraelite ne mogu potpuno da kontrolišu. Kao što to biva, lenjinistički model je stvarno imao veliku privlačnost za mlađe članove starih elita, posebno u trećem svetu, koji su se u nesrazmerno velikom broju pridruživali takvim partijama, uprkos herojskim i relativno uspešnim pokušajima ovih partija da promovišu prave proletere. Najveća ekspanzija brazilskog komunizma u tridesetim godinama zasnivala se na preobraćanju mladih intelektualaca iz porodica zemljoposedničke oligarhije i mlađih armijskih oficira (Martins Rodrigues, 1984, str. 390–397).

S druge strane osećanja pravih „masa" (uključujući ponekad i aktivne pristalice „avangarde") često su bila u zavadi sa idejama njihovih vođa, posebno u vremenima pravog narodnog ustanka. Tako je pobuna španskih generala protiv vlade Narodnog fronta u julu 1936. godine odmah pokrenula socijalnu revoluciju u velikim delovima Španije. Nije bilo iznenađenje to što su militantni elementi, naročito anarhisti krenuli da kolektivizuju sredstva za proizvodnju, uprkos tome što su Komunistička partija i centralna vlada kasnije bili protiv tog preobražaja, tamo gde su mogli su ga poništili, a razlozi za i protiv takvog postupka se i dalje raspravljaju u političkoj i istorijskoj literaturi. Međutim, taj događaj je pokrenuo najveći od svih talasa ikonoklazma i antiklerikalnog ubijanja, od kada je ovaj vid aktivnosti prvi put postao deo španske popularne agitacije 1835. godine, kada su građani Barselone reagovali na nezadovoljavajuću borbu bikova, tako što su spalili veliki broj crkava. Oko sedam hiljada duhovnika – tj. 12–13 odsto svih sveštenika i redovnika u zemlji, i pored svega toga zanemarljiv deo redovnica – bilo je pobijeno, dok je u *jednoj jedinoj* dijecezi Katalonije (Gerona) uništeno preko šest hiljada slika (Hugh Thomas, 1977, str. 270–271; M. Delgado, 1992, str. 56).

Dve stvari su jasne oko ove zastrašujuće epizode: nju su osuđivali vođe ili zvaničnici španske revolucionarne levice, uprkos tome što su bili strasni antiklerikalci, uključujući i anarhiste ozloglašene zbog svoje mržnje prema popovima; ali za one koji su to izvršavali, kao i za mnoge koji su gledali, *ovo* je više od ičeg drugog bilo ono što revolucija stvarno znači: ukidanje društvenog poretka i društvenih vrednosti, ne samo u kratkom simboličkom trenutku, već zauvek (M. Delgado, 1992, str. 52–53). Lako je bilo vođama da insistiraju na tome, kao što su uvek i činili, da su kapitalisti a ne sveštenici glavni neprijatelj: mase su u svojim kostima osećale drugačije. (To da li bi populistička politika u nekom društvu manje mačističkom od iberijskog bila isto tako ubilački ikonoboračka kao iberijska je hipotetičko pitanje, ali takvo na koje bi ozbiljno istraživanje o ženskim stavovima ipak moglo da baci više svetla.)

Kao što već biva, pokazalo se da je ova vrsta revolucije u kojoj struktura političkog poretka i autoriteta iznenada isparava, čime muškarci (i onoliko koliko im je dopušteno, žene) ostaju da se sami snalaze kako znaju i umeju, bila retka u dvadesetom veku. Čak ni najbliži drugi primer iznenadnog kolapsa etabliranog režima, Iranska revo-

lucija iz 1979. godine, nije bila baš tako nestruktuirana, uprkos neobičnoj jednodušnosti teheranskih masa mobilisanih protiv šaha, što je u mnogome bilo spontano. Zahvaljujući strukturama iranskog klerikalizma novi režim je već bio prisutan u ruševinama starog, iako za izvesno kraće vreme neće biti sasvim uobličen (vidi poglavlje 15).

U stvari, tipična post-oktobarska revolucija Kratkog dvadesetog veka, ostavljajući po strani neke lokalizovane eksplozije, biće ili započeta jednim (skoro uvek vojnim) *udarom*, kojim se zaposeda prestonica, ili će biti krajnji ishod duge i uglavnom ruralne oružane borbe. Pošto su mladi oficiri sa simpatijama prema radikalnoj i levičarskoj politici – mnogo ređe su to oficiri iz rezerve – uobičajeni u siromašnim i zaostalim zemljama, u kojima vojnički život obezbeđuje privlačnu karijeru za sposobne i obrazovane mlade ljude bez porodičnih veza i imetka, ovakve inicijative se tipično mogu naći u zemljama kao što je Egipat (revolucija slobodnih oficira 1952. godine) i drugim zemljama Srednjeg istoka (Irak 1958. godine, Sirija u više navrata od pedesetih godina, Libija 1969. godine). Pripadnici vojske su deo tkanja latinoameričke revolucionarne istorije, iako su oni retko, ili bar ne zadugo, preuzimali državnu vlast sa čisto levičarskim motivima. Na drugoj strani, 1974. godine je, na iznenađenje većine posmatrača, mladi oficiri koje su dugi kolonijalni ratovi radikalizovali i lišili iluzija, zbacili su vojnim pučem najstariji desničarski sistem koji je još delovao na svetu: to je bila „revolucija karanfila u Portugaliji". Njihov savez sa Komunističkom partijom koja se pojavila iz podzemlja i raznim radikalnim marksističkim grupama, brzo je doživeo podele i bio zaobiđen, na olakšanje Evropske zajednice u koju je Portugalija ušla uskoro nakon revolucije.

Socijalna struktura, ideološke tradicije i politička funkcija oružanih snaga u zemljama u razvoju činila je da vojnici sa političkim ambicijama u ovim zemljama biraju desnicu. Udari u savezu sa komunistima, pa čak i socijalistima, nisu bili njima po ukusu. Doduše u oslobodilačkom pokretu u francuskom kolonijalnom carstvu istaknutu ulogu odigraće bivši vojnici iz domorodačkih jedinica koje je Francuska sakupljala u svojim kolonijama – koji su retko bili oficiri (posebno u Alžiru). Oni su bili nezadovoljni svojim iskustvom u Drugom svetskom ratu i posle njega, ne samo zbog uobičajene diskriminacije, već takođe i zbog toga što su vojnici iz kolonija u snagama De Golove Slobodne Francuske, kao i većina ne-galskih članova pokreta otpora unutar Francuske, ubrzo bili odgurnuti u senku.

Armije Slobodnih Francuza u zvaničnoj paradi pobede posle oslobođenja bile su mnogo više „bele" nego one koje su stvarno izvojevale degolističku bitku časti. Međutim, u celini su kolonijalne armije imperijalnih sila, čak i kada su oficiri u njima bili domoroci, ostajale lojalne, ili pre apolitične, čak iako uračunamo onih pedesetak hiljada indijskih vojnika koji su se pridružili Indijskoj nacionalnoj armiji pod vođstvom Japanaca (M. Echenberg, 1992, str. 141–145; M. Barghava i A. Singh Gill, 1988, str. 10; T. R. Sareen, 1988, str. 20–21).

VI

Put u revoluciju uz pomoć dugih gerilskih ratova socijalni revolucionari dvadesetog veka su otkrili relativno kasno; možda je to kašnjenje došlo zato što je istorijski posmatrano ovaj oblik suštinski ruralne aktivnosti neodoljivo asocirao na pokrete arhaičnih ideologija koje su skeptični gradski posmatrači lako brkali sa konzervativizmom, pa čak i sa reakcijom i kontrarevolucijom. Na kraju krajeva, snažni gerilski pokreti u

periodu Francuske revolucije i Napoleona su bez razlike bili usmereni *protiv* a nikad *za* Francusku i za stvar njene revolucije. Sama reč „gerila" nije činila deo marksističkog rečnika sve do kubanske revolucije 1959. godine. Sami boljševici, koji su vodili i regularan i neregularan rat tokom Građanskog rata, koristili su termin „partizani", koji je postao standardan naziv u sovjetski inspirisanim pokretima otpora tokom Drugog svetskog rata. Iz današnje perspektive iznenađuje da gerilska akcija nije igrala skoro nikakvu ulogu u španskom građanskom ratu, iako bi trebalo da je bilo puno prostora za nju u delovima Republike koje su okupirale Frankove snage. U stvari, komunisti su iz inostranstva organizovali neka značajnija gerilska jezgra posle Drugog svetskog rata. Pre Prvog svetskog rata gerila jednostavno nije bila deo pribora za perspektivne tvorce revolucije.

Osim u Kini, gde su novu strategiju uvodili neki (ali nikako svi) komunistički vođi – nakon što je Kuomintang pod Čang Kaj-Šekom napao svoje bivše komunističke saveznike 1927. godine, a posle spektakularnog neuspeha komunističkog ustanka u gradovima (Kanton, 1927). Mao Ce-Tung, glavni pristalica nove strategije – koja će ga konačno načiniti vođom komunističke Kine – ne samo da je shvatio da su, posle petnaest godina revolucije veliki delovi Kine izvan efektivne kontrole bilo kakve centralne administracije, već je, kao odani ljubitelj *Vodene granice* velikog klasičnog romana o kineskim razbojnicima shvatio da je gerilska taktika bila tradicionalni deo kineskih socijalnih sukoba. Zaista, klasično obrazovani Kinez bi propustio da primeti sličnost između uspostavljanja Maove prve slobodne gerilske zone u Kjanši planinama 1927. godine i planinske tvrđave junaka *Vodene granice*, koje je mladi Mao 1917. godine isticao svojim drugovima studentima kao primer za ugled (Schram, 1966, str. 43–44).

Kineska strategija, kako god bila herojska i inspirativna, nije izgledala podesna za zemlje sa funkcionalnim modernim unutrašnjim komunikacijama i vladama koje uobičajeno upravljaju celokupnom svojom teritorijom, kako god da je udaljena. Kako se zbilo, ova strategija se na kratku stazu nije pokazala uspešnom čak ni u Kini, gde je nacionalna vlada, posle nekoliko vojnih operacija, prisilila komuniste da 1934. godine predaju svoje slobodne sovjetske teritorije u centralnim regionima zemlje i da se povuku, u legendarnom Dugom maršu, u udaljene i slabo naseljene granične regione severozapada.

Nakon što su brazilski pobunjeni poručnici poput Luisa Karlosa Prestesa izašli iz prašumskog taljiganja ka komunizmu krajem dvadesetih godina, nijedna važnija levičarska grupa nigde drugde nije izabrala gerilski put, ukoliko ne računamo borbu generala Cezara Avgusta Sandina (César Augusto Sandino) protiv američkih marinaca u Nikaragvi (1927–1933), koja je inspirisala sandinističku revoluciju pedeset godina kasnije. (Ipak, prilično neubedljivo, Komunistička internacionala je pokušavala da u tom svetlu predstavi Lampião-a, proslavljenog brazilskog bandita i heroja hiljada pesmarica.) Sam Mao neće postati zvezda vodilja revolucionara sve do vremena posle kubanske revolucije.

Međutim, Drugi svetski rat je proizveo neposredniji i opštiji podsticaj da se krene gerilskim putem u revoluciju: potrebu da se odupre okupaciji najvećeg dela kontinentalne Evrope, uključujući i velike delove evropskog Sovjetskog Saveza, okupiranoj od strane hitlerove Nemačke i njenih saveznika. Otpor, a posebno oružani otpor razvio se u značajnijim srazmerama nakon što je Hitlerov napad na SSSR mobilisao razne komunističke pokrete. Kada je nemačka vojska bila konačno poražena, uz različiti doprinos lokalnih pokreta otpora (videti poglavlje 5), režimi okupirane ili fašističke

Evrope su se raspali, a vlast u nekoliko zemalja gde je oružani otpor bio najefikasniji su preuzeli revolucionarni režimi pod kontrolom komunista (Jugoslavija, Albanija i da nije bilo britanske i konačno američke vojne podrške – Grčka). Takođe su komunisti mogli da preuzmu vlast, iako ne na duže vreme, i u Italiji severno od Apenina, ali iz razloga o kojima se još uvek raspravlja u okviru onoga što je ostalo od revolucionarne levice, oni to nisu pokušali. Komunistički režimi uspostavljeni u istočnoj i jugoistočnoj Aziji posle 1945. godine (u Kini, delu Koreje i u Francuskoj Indokini) takođe se mogu smatrati decom ratnog otpora; jer je čak i u Kini masovno napredovanje Maovih crvenih armija ka vlasti počelo tek nakon što su Japanci krenuli da zauzmu središnji deo Kine 1937. godine. Drugi talas svetske socijalne revolucije izronio je iz Drugog svetskog rata, kao što je prvi talas izašao iz Prvog svetskog rata – mada na potpuno drugačiji način. Ovaj put je vođenje rata a ne protest protiv njega ono što je revoluciju dovelo na vlast.

Priroda i politika revolucionarnih režima razmatrana je na drugim mestima (videti poglavlja 5 i 13). Ovde se bavimo samim revolucionarnim procesom. Revolucije iz sredine ovoga veka, koje su došle na pobedonosnom kraju dugih ratova, razlikuju se od klasičnog scenarija iz 1789. godine ili „oktobarskog" scenarija, pa čak i od usporenog slamanja starih režima kao što su carska Kina i Porfirijev Meksiko (videti *Doba carstva,* poglavlje 12) na dva načina. Prvo – a po tome one liče na uspešne vojne udare – nije bilo stvarne sumnje oko toga ko je izvršio revoluciju i ko vrši vlast: političke grupe povezane sa pobedničkim oružanim snagama SSSR-a, jer *sami* pokreti otpora ne bi mogli da pobede Nemačku, Japan i Italiju – čak ni u Kini. (Pobedničke zapadne armije su se naravno suprotstavljale režimima u kojima su dominirali komunisti.) Nije bilo interegnuma ili vakuuma vlasti. Nasuprot tome, jedine situacije u kojima snažne snage pokreta otpora nisu uspele da prevladaju posle kolapsa sila Osovine, bile su u onim oslobođenim zemljama u kojima su zapadni saveznici održali uporište (Južna Koreja, Vijetnam) ili tamo gde su unutrašnje protivosovinske snage bile podeljene, kao u Kini. Tamo su komunisti posle 1945. godine još trebali da uspostave svoju vlast protiv korumpirane vlade Kuomintanga koja je sve brže slabila, ali koja je bila njihov ratni saveznik; to je posmatrao SSSR sa primetnim nedostatkom entuzijazma.

Drugo, gerilski put prema vlasti neizbežno je vodio izvan gradova i industrijskih centara gde su se nalazile tradicionalne snage socijalističkog radničkog pokreta, ka ruralnom zaleđu. Preciznije, to je bilo zbog toga što se gerilski rat najlakše mogao održati u šikarama, planinama, šumama i na sličnim terenima, na retko naseljenim teritorijama udaljenim od glavnine stanovništva. Mao je rekao da će selo da opkoli grad pre nego što ga osvoji. U uslovima evropskih pokreta otpora, urbani ustanak – ustanak u Parizu leta 1944. godine; u Milanu s proleća 1945. godine – morao je da čeka dok rat bukvalno nije bio gotov, bar u tom regionu. Ono što se dešavalo u Varšavi 1944. godine, bila je kazna za prevremeni gradski ustanak: oni su imali samo jedan metak u šaržeru. Ukratko, za većinu stanovništva, čak i onog u revolucionarnim zemljama, gerilski put u revoluciju značio je dugotrajno čekanje na promene koje će doći s nekog drugog mesta, bez mogućnosti da se mnogo uradi. Oni gerilski borci koji su stvarno dejstvovali, uključujući i svu njihovu infrastrukturu, bili su malobrojna manjina.

Naravno, na njihovoj teritoriji, gerilci nisu mogli da funkcionišu bez masovne podrške; naročito zbog toga što su njihove snage morale da se regrutuju iz redova lokalnog stanovništva: tako su (kao u Kini) partije industrijskih radnika i intelektualaca mogle da se tiho pretvore u armije sastavljene od bivših seljaka. Ipak njihov odnos sa

masama nikako nije bio onako jednostavan kako sugeriše Maova izreka o gerilskoj ribi koja pliva u narodnoj vodi. U tipičnoj gerilskoj zemlji skoro svaka pustahijska grupa odmetnika koja se po lokalnim standardima dobro vladala, bila je pogodna da uživa široke simpatije nasuprot stranim vojnicima, a uz njih i bilo kakvim predstavnicima centralnih vlasti. Međutim, duboko ukorenjene podele na selu su takođe značile da je zadobijanje prijatelja automatski povlačilo rizik sticanja neprijatelja. Kineski komunisti su otkrili, dok su uspostavljali svoje ruralne sovjetske zone 1927–28. godine, na svoje neopravdano iznenađenje, da preobraćenje sela kojim dominira jedan klan, pomaže da se uspostavi mreža „crvenih sela" zasnovana na povezanim klanovima, ali da ih to takođe uvlači u rat protiv tradicionalnih neprijatelja, koji su obrazovali sličnu mrežu „crnih sela". „U nekim slučajevima", žalili su se komunisti, „klasna borba se pretvorila u borbu jednog sela protiv drugog. Ima slučajeva u kojima su naše trupe morale da zaposednu i unište čitava sela" (Räte-China, 1973, str. 45–46). Uspešni gerilski revolucionari naučili su kako da plove ovakvim varljivim vodama, ali – kako daju do znanja memoari Milovana Đilasa o jugoslovenskom partizanskom ratu, oslobođenje je bilo daleko složenije od jednodušnog ustanka ugnjetenog naroda protiv stranih osvajača.

VII

Ovakva razmišljanja verovatno nisu potamnjivala zadovoljstvo komunista koji su se sada našli na čelu svih vlada između reke Elbe i kineskih mora. Svetska revolucija, kojom su bili nadahnuti, vidno je napredovala. Umesto samog slabog i izolovanog SSSR-a, iz drugog talasa revolucije se već pojavilo, ili se još pomaljalo, otprilike tuce država predvođenih jednom od dve sile koje su jedine na celom svetu zasluživale to ime (termin supersila je zabeležen već 1944. godine). Niti je podsticaj za svetsku revoluciju bio iscrpen, jer je dekolonizacija starih imperijalnih prekomorskih poseda bila u punom jeku. Zar se od nje nije moglo očekivati da dovede do daljeg napretka stvari komunizma? Zar se međunarodna buržoazija sama nije plašila za budućnost onoga što je ostalo od kapitalizma, barem u Evropi? Zar se nisu francuski industrijalci, rođaci mladog istoričara Le Roja Ladirija, pitali dok su obnavljali svoje fabrike, da li će na kraju nacionalizacija ili sasvim prosto Crvena armija pružiti konačno rešenje za njihove probleme: kao stariji konzervativac prisećao se tog osećanja koje je učvrstilo njegovu nameru da pristupi Francuskoj komunističkoj partiji 1949. godine? (Le Roy Ladurie, 1982, str. 37.) Zar nije podsekretar za trgovinu Sjedinjenih Država rekao predsedniku Trumanu u martu 1947. godine da većina evropskih zemalja stoji na samoj ivici i da mogu biti gurnuti preko nje u svakom trenutku; ostale zemlje su ozbiljno ugrožene? (Loth, 1988, str. 137.)

Takvo je bilo stanje duha kod ljudi i žena koji su izašli iz ilegale, borbi i otpora, zatvora, koncentracionog logora, ili izgnanstva, da preuzmu odgovornost za svoje zemlje od kojih je većina ležala u ruševinama. Možda su neki od njih zapazili da se opet pokazalo, kako je kapitalizam lakše zbaciti tamo gde je bio slab ili gde je jedva postojao, nego u njegovom srcu. Pa ipak, da li bi iko mogao poreći to da se svet dramatično pomerio ulevo? Ako su bilo zbog čega novi komunistički vladari ili savladari njihovih preobraženih država brinuli neposredno posle rata, nisu brinuli o budućnosti socijalizma. Brinuli su o tome kako da obnove osiromašene, iscrpene i razrušene zemlje, ponekad sa neprijateljskim stanovništvom, i o opasnosti rata koji bi kapitalističke sile preduzele protiv socijalističkog tabora pre nego što ga obnova načini sigur-

nim. Paradoksalno, isti strahovi nisu davali mira zapadnim političarima i ideolozima. Kao što ćemo videti, Hladni rat koji je zaveštan svetu posle drugog talasa svetske revolucije bio je takmičenje u košmarima. Opravdani ili ne, strahovi bilo Istoka, bilo Zapada, bili su deo epohe svetske revolucije rođene u oktobru 1917. godine. Ali sama ta epoha gotovo da se završila posle Drugog svetskog rata, iako je trebalo još četrdeset godina pre nego što je bilo moguće da se za nju napiše epitaf.

Ona je ipak izmenila svet, mada ne na način na koji su to očekivali Lenjin i oni koji su bili nadahnuti Oktobarskom revolucijom. Izvan zapadne hemisfere, prsti dve ruke su dovoljni da se izbroje tih nekoliko država sveta koje nisu prošle kroz neku kombinaciju revolucije, građanskog rata, otpora i oslobođenja od strane okupacije, ili kroz profilaktičku dekolonizaciju od carstava osuđenih na propast u eri svetske revolucije. (Britanija, Švedska, Švajcarska i možda Island su jedini evropski slučajevi.) Čak i na zapadnoj hemisferi, izostavljajući mnoge nasilne smene vlada koje su uvek na lokalnom nivou opisivane kao „revolucije“, prave, velike socijalne revolucije – u Meksiku, Boliviji, kubanska revolucija i njeni naslednici – preobrazile su Latinsku Ameriku.

Stvarne revolucije počinjene u ime komunizma istrošile su se, mada je suviše rano za pogrebne govore o njima, sve dok Kinezi, petina ljudske rase, nastavljaju da žive u zemlji kojom vlada Komunistička partija. Ipak je očigledno da je povratak *ancien regimes* ovih zemalja na svet isto onako nemoguć kao što je to bilo u Francuskoj posle revolucionarne i napoleonovske ere, ili kao povratak bivših kolonija u prekolonijalni život, kako se uostalom i pokazalo. Čak i tamo gde je iskustvo komunizma odbačeno, sadašnjica ekskomunističkih zemalja a verovatno i njihova budućnost, nosi i nastaviće da nosi specifične oznake kontrarevolucije koja je zamenila revoluciju. Nema načina na koji sovjetska era može biti izbrisana iz ruske ili svetske istorije, kao da je nije ni bilo. Nema načina na koji se Sankt Petersburg može vratiti u 1914. godinu.

Međutim, posredne posledice ere prevrata posle 1917. godine, bile su isto tako duboke kao i one neposredne posledice. Godine posle ruske revolucije otvorile su proces kolonijalne emancipacije i dekolonizacije i u Evropu unele i politiku divljačke kontrarevolucije (u obliku fašizma i drugih takvih pokreta – videti poglavlje 4) i politiku socijaldemokratije. Često se zaboravlja, da su do 1917. godine sve radničke i socijalističke partije (izuzev donekle periferne Australazije) izabrale da budu u stalnoj opoziciji dok ne dođe trenutak za socijalizam. Prve (nepacifičke) socijaldemokratske vlade ili koalicione vlade su formirane 1917–1919 godine (Švedska, Finska, Nemačka, Australija, Belgija), da bi ih za nekoliko godina sledile Britanija, Danska i Norveška. Skloni smo da zaboravljamo to da je samo umeravanje takvih partija bilo uglavnom reakcija na boljševizam, kao što je to bila i spremnost starih političkih sistema da ih integrišu.

Ukratko, istorija Kratkog dvadesetog veka se ne može razumeti bez ruske revolucije i njenih direktnih i indirektnih efekata. Naročito zbog toga što se pokazalo da je ruska revolucija spasitelj liberalnog kapitalizma, i na taj način što je omogućila Zapadu da dobije Drugi svetski rat protiv Hitlerove Nemačke i zbog toga što je kapitalizmu pružila podsticaj da se sam reformiše – i paradoksalno – time što je Sovjetski Savez pokazao očigledan imunitet na Veliku depresiju, što je bilo inicijativa da se napusti ortodoksno verovanje u slobodno tržište. Kao što ćemo videti u sledećem poglavlju.

Treće poglavlje
Ka ekonomskom ambisu

Nijedan Kongres koji se ikada sastao, da razmatra stanje Unije, nije se susreo sa prijatnijim izgledima za budućnost od onih koji se pojavljuju u sadašnje vreme... Naša preduzeća i naša industrija stvaraju veliko bogatstvo koje čuva naša privreda, koje je imalo najširu raspodelu među našim sopstvenim narodom, a koje je u snažnoj bujici izašlo iz zemlje da bi služilo dobrobiti i poslovanju sveta. Egzistencijalni zahtevi su daleko prevazišli standard koji zadovoljava nužne potrepštine i ušli u region luksuza. Povećanu proizvodnju troši rastuća potražnja kod kuće i trgovina koja se širi u inostranstvu. Ova zemlja može da posmatra sadašnjost sa zadovoljstvom i da očekuje budućnost sa optimizmom.

Predsednik Kelvin Kulidž (Calvin Coolidge) Poruka kongresu,
4. decembar 1928.

Uz rat, u našoj generaciji je nezaposlenost bila najraširenija, najpodmuklija boleština, koja najviše nagriza: to je ta specifična socijalna bolest zapadne civilizacije našeg vremena.

The Times,
23. januar 1943.

I

Pretpostavimo da je Prvi svetski rat bio samo privremeni, iako katastrofičan, poremećaj jedne inače stabilne privrede i civilizacije. Onda bi se ekonomija vratila, nakon što bi uklonila ruševine rata, nečemu nalik na normalu i odatle bi produžila dalje. To jest onako kao što je Japan sahranio 300 000 poginulih u zemljotresu 1923. godine, raščistio ruševine koje su od dva do tri miliona ljudi napravile beskućnicima, i obnovio grad koji je ličio na onaj stari, ali koji je bio prilično otporniji na zemljotrese. Kako bi međuratni svet izgledao u takvim okolnostima? Ne možemo to znati, a irelevantno je spekulisati o onome što se nije desilo, a skoro sigurno se i ne bi desilo. Međutim ovo pitanje nije neupotrebljivo, jer nam pomaže da shvatimo duboki uticaj međuratnog svetskog ekonomskog sloma na istoriju dvadesetog veka.

Da tog sloma nije bilo, sigurno ne bi bilo Hitlera. Skoro sigurno ne bi bilo Ruzvelta. Krajnje je neverovatno da bi sovjetski sistem mogao da bude posmatran kao ozbiljna alternativa i suparnik svetskom kapitalizmu. Posledice ove ekonomske krize koje su skicirane na drugim mestima ove knjige, bile su očito dramatične. Ukratko, svet druge polovine dvadesetog veka neshvatljiv je bez razumevanja uticaja ovog ekonomskog kolapsa. On je predmet ovog poglavlja.

Prvi svetski rat je opustošio samo delove starog sveta, uglavnom one u Evropi. Svetska revolucija, taj najdramatičniji aspekt sloma devetnaestovekovne buržoaske civilizacije, šire se rasprostrla: od Meksika do Kine, a u obliku pokreta za kolonijalno oslobađanje, od Magreba do Indonezije. Međutim, bilo bi savršeno lako naći delove planete čiji su žitelji bili daleko i od jednog i od drugog, na prvom mestu Sjedinjene Američke Države, kao i velike delove subsaharske kolonijalne Afrike. Ipak je za Prvim svetskim ratom usledila jedna vrsta poremećaja koja je bila istinski raširena po celom svetu, bar svugde gde su ljudi bili umešani u bezlične tržišne transakcije, ili gde je tržište upravljalo njihovim životima. U stvari, gorde Sjedinjene Američke Države, daleko od toga da budu siguran zaklon od muka manje srećnih kontinenata, postale su epicentar ovoga, najvećeg globalnog zemljotresa koji je ikad bio izmeren na Rihterovoj skali ekonomskih istoričara – Velike međuratne depresije. U jednoj rečenici: između dva svetska rata se činilo da kapitalistička svetska ekonomija kolabira. Niko baš nije znao kako bi se mogla oporaviti.

Poslovi kapitalističke ekonomije nikada ne idu glatko, a fluktuacije različite dužine, često veoma oštre, integralni su deo ovog načina vođenja poslova u svetu. Takozvani „privredni ciklus" buma i recesije bio je poznat svim poslovnim ljudima još od devetnaestog veka. Očekivalo se da se ovaj ciklus ponavlja, uz varijacije, svakih sedam do jedanaest godina. Intervali koji su bili poprilično duži počeli su da privlače pažnju na kraju devetnaestog veka, kada su se posmatrači osvrnuli na neočekivane peripetije prethodnih decenija. Za spektakularnim, globalnim bumom koji je oborio rekorde i trajao otprilike od 1850. do ranih sedamdesetih godina 19. veka usledilo je dvadesetak godina ekonomske neizvesnosti (ekonomisti, pomalo pogrešno, govore o Velikoj depresiji), a zatim još jedan uspon svetske ekonomije koji je očigledno obeležio devetnaesti vek (videti *Doba kapitala, Doba carstva,* poglavlje 2). Ranih dvadesetih godina ovog veka, ruski ekonomist N. D. Kondratijev, kasnije jedna od prvih Staljinovih žrtava, prepoznao je obrazac ekonomskog razvoja od poznog osamnaestog veka, koji se ispoljavao u serijama „dugih talasa" od pedeset do šezdeset godina, mada ni on ni bilo ko drugi nije mogao da da zadovoljavajuće objašnjenje ovih pokreta, a skeptični statističari su čak poricali njihovo postojanje. Ti talasi su otada opšte poznati pod njegovim imenom. Kondratijev je, uzgred budi rečeno, u to vreme zaključio da se može očekivati opadanje dugog talasa svetske ekonomije.[14] Bio je u pravu.

U prošlosti, poslovni ljudi i ekonomisti su prihvatali talase i cikluse, duge, srednje i kratke, u priličnoj meri onako kako zemljoradnici prihvataju vremenske prilike, koje takođe imaju svoje uspone i padove. Tu se nije moglo ništa: oni stvaraju mogućnosti ili probleme, pojedince ili čitave industrije mogu dovesti do bonance ili do bankrota, ali su samo socijalisti bili ti koji su, zajedno sa Karlom Marksom, verovali da su ti ciklusi deo jednog procesa posredstvom koga će se u kapitalizmu izroditi ono što bi se na kraju pokazalo kao nesavladiva unutrašnja protivrečnost, i mislili da ti ciklusi dovode u opasnost opstanak ekonomskog sistema kao takvog. Više od jednog veka se očekivalo da svetska ekonomija nastavi da raste i napreduje, kao što je očigledno i radila, izuzev kratkovečnih katastrofa ciklične depresije. Novina u ovoj novoj situaciji je bila ta, da je verovatno prvi, i dosada jedini, put u istoriji kapitalizma, izgledalo da privred-

---

[14] To da su se dobra predviđanja na osnovu Kondratijevljevih dugih talasa pokazala mogućim – što nije uobičajeno u ekonomiji – ubedilo je mnoge istoričare pa čak i neke ekonomiste da ima nešto u tim talasima, iako ne znamo šta.

na fluktuacija stvarno dovodi u opasnost sistem. I što je još važnije, u važnim aspektima je izgledalo da se vekovna krivulja rasta svetske privrede prelomila.

Istorija svetske privrede od industrijske revolucije je bila istorija ubrzanog tehnološkog progresa, stalnog, mada neujednačenog ekonomskog rasta, i sve veće „globalizacije", što će reći jedne sve složenije i razrađenije svetske podele rada; sve gušće mreže tokova i razmene roba koja je u globalni sistem povezala svaki deo svetske privrede. Tehnički progres je nastavljen, čak je i ubrzan u Doba katastrofe, istovremeno preobražavajući epohu svetskih ratova i bivajući preobražen od te epohe. Iako je u životima većine ljudi centralni ekonomski doživljaj epohe bio kataklizmičan, dostižući vrhunac u Velikoj recesiji 1919–1933. godine, ekonomski rast tokom tih decenija nije obustavljen. On je samo usporen. U najvećoj i najbogatijoj privredi toga vremena, privredi SAD, prosečna stopa rasta društvenog proizvoda (GNP) po stanovniku je između 1913. i 1938. godine iznosila samo skromnih 0.8 procenata godišnje. Svetska industrijska proizvodnja je porasla tek nešto preko 80 procenata za dvadeset i pet godina posle 1913. godine, ili oko polovine rasta iz prethodnih četvrt veka (W. W. Rostow; 1978, str. 662). Kao što ćemo videti (poglavlje 9), kontrast u odnosu na epohu posle 1945. godine je još spektakularniji. Pa ipak, ako bi neki Marsovac sa dovoljne udaljenosti posmatrao krivulju privrednih kretanja tako da bi prevideo oštre fluktuacije tih kretanja koje su ljudska bića iskusila na zemlji, on, ona ili ono bi zaključio da je svetska privreda nesumnjivo nastavila da napreduje.

U jednom pogledu pak, to očigledno nije bilo tako. Izgledalo je da je u međuratnim godinama prestalo napredovanje u globalizaciji svetske privrede. Mereno bilo kojim načinom, integracija svetske privrede je stagnirala ili nazadovala. Godine pre Prvog svetskog rata bile su vreme najveće masovne migracije u zabeleženoj istoriji, ali su sada ti tokovi presušili, ili bi se pre reklo da su im ratni poremećaji i politička ograničenja postavili brane. Za poslednjih petnaest godina pre 1914. godine, skoro petnaest miliona ljudi se iskrcalo u SAD. Za sledećih petnaest godina, ova bujica se smanjila na pet i po miliona; tridesetih godina i u vreme rata došlo je do skoro potpunog prestanka: manje od tri četvrtine miliona ljudi je ušlo u Sjedinjene Države (Historical Statistics, I, str. 105 tabela C 89–101). Iberijska migracija, pretežno ka Latinskoj Americi, opala je sa milion i tri četvrtine u deceniji 1911–1920, na manje od četvrt miliona ljudi u tridesetim godinama. Svetska trgovina se oporavila od ratnih poremećaja i posleratne krize da bi se poznih dvadesetih popela nešto iznad nivoa iz 1913. godine, a onda tokom recesije pala, a na kraju Doba katastrofe (1948) nije bila znatno veća nego pre Prvog svetskog rata (W. W. Rostov, str. 669). Od početka poslednje decenije devetnaestog veka do 1913. godine ona se više nego udvostručila. Od 1948. do 1971. godine ona će se upetostručiti. Ova stagnacija je još veće iznenađenje ako znamo da je Prvi svetski rat proizveo znatan broj novih država u Evropi i na Srednjem istoku. Tako mnogo novih granica trebalo bi da nas navede na to da očekujemo jedan automatski porast međudržavne trgovine, pošto su komercijalni poslovi koji su se nekada odvijali unutar iste zemlje (Austro Ugarska ili Rusija) sada bili klasifikovani kao međudržavni. (Svetske trgovačke statistike mere samo trgovinu koja prelazi granice.) Baš tako kao i što bi tragična bujica posleratnih i postrevolucionarnih izbeglica, čiji broj se već merio milionima (videti poglavlje 11), trebalo da nas navede na to da pre očekujemo porast nego smanjivanje globalne migracije. Tokom Velike recesije izgledalo je da je čak i međunarodni tok kapitala presušio. Između 1927. i 1933. godine internacionalno pozajmljivanje je opalo za preko 90 procenata.

Otkud ova stagnacija? Sugerišu se različiti razlozi, na primer taj da je najveća među svetskim nacionalnim ekonomijama, ona u SAD, postajala bukvalno samodovoljna, osim u snadbevanju malobrojnim sirovinama; ona nikad nije ni bila posebno zavisna od spoljne trgovine. Međutim, čak i u zemljama koje su bile veliki trgovci, kao Britanija i skandinavske države, pokazao se isti trend. Savremenici su se koncentrisali na očigledniji razlog za uzbunu, i skoro izvesno su bili u pravu. Svaka država je činila sve što može da zaštiti svoju privredu od spoljašnjih pretnji, što znači od svetske privrede koja je očito imala velike nevolje.

I poslovni ljudi i vlade su prvobitno očekivali da će se svetska ekonomija, nakon privremenih poremećaja svetskog rata, nekako vratiti u srećne dane pre 1914. godine, koje su oni smatrali normalnim. I zaista, neposredno posle rata je nastupio bum, bar u onim zemljama koje nisu bile ometene revolucijom i građanskim ratom, za koji se činilo da obećava, čak i pored toga što su i biznis i vlade zabrinuto vrteli glavom gledajući ogromno povećanje snage radnika i njihovih sindikata, što je izgledalo kao da će podići troškove proizvodnje preko većih nadnica i kraćeg radnog vremena. Prilagođavanje se pokazalo još težim nego što je izgledalo. Cene, a i sam bum su se survali 1920. godine. To je potkopalo moć radništva – britanska stopa nezaposlenosti više nikad nije pala ispod 10 procenata a sindikati su tokom sledećih dvanaest godina izgubili polovinu članstva – što je učinilo da se ravnoteža opet poremeti u korist poslodavaca, a prosperitet je ostao neuhvatljiv.

Anglo-saksonski svet, zemlje koje su bile neutralne u ratu i Japan su radili šta su mogli na deflaciji, tj. da povrate svoje privrede na stare i čvrste principe stabilnih valuta kojima garanciju daju zdrave finansije i zlatni standard, principe koji nisu bili u stanju da izdrže ratna naprezanja. I zaista, više ili manje su uspeli da to urade između 1922. i 1926. godine. Međutim, velika zona poraza i grčeva od Nemačke na Zapadu do Sovjetske Rusije na Istoku doživela je spektakularan kolaps monetarnog sistema, koji se može porediti samo sa onim koji se dogodio u delu postkomunističkog sveta posle 1989. godine. U najekstremnijem slučaju – Nemačke 1923. godine – vrednost novčane jedinice je bila smanjena milion miliona puta u odnosu na 1913. godinu, što će reći da je u praksi vrednost novca smanjena na nulu. Čak i u manje ekstremnim slučajevima, posledice su bile drastične. Deda ovoga pisca, čija je polisa osiguranja pristizala za naplatu u toku austrijske inflacije,[15] voleo je da priča o tome kako je povukao ovu veliku sumu u devalviranom novcu, i shvatio da je ona dovoljna tek da kupi sebi piće u svom omiljenom restoranu.

Ukratko, privatni štedni ulozi su potpuno nestali, stvarajući tako skoro potpuni vakuum obrtnog kapitala za poslovanje, što je činjenica koja puno pomaže da se objasni masovno oslanjanje nemačke privrede na strane zajmove u godinama koje su usledile. To oslanjanje ju je načinilo ranjivom kada je došla recesija. Situacija u SSSR-u jedva da je bila bolja, iako tamo brisanje privatne štednje u obliku novca nije imalo ni iste ekonomske ni iste političke posledice. Kada je velika inflacija okončana 1922–1923. godine u suštini odlukama vlada da obustave štampanje papirnog novca u neograničenim količinama i da promene valutu, oni ljudi u Nemačkoj koji su zavisili od fiksnih prihoda i ušteđevina su bili uništeni, mada je mali deo vrednosti novca očuvan u Polj-

[15] U toku devetnaestog veka, na čijem kraju su cene bile mnogo niže nego na početku, ljudi su se tako navikli na cene koje su stabilne ili padaju, da je sama reč „inflacija" bila dovoljna da opiše ono što mi danas zovemo „hiperinflacija".

skoj, Mađarskoj i Austriji. Ipak, mogu se zamisliti traumatični efekti ovakvog iskustva na lokalne srednje i niže srednje klase. To je srednju Evropu načinilo spremnom za fašizam. Trikovi kojima bi se stanovništvo naviklo na duge periode patološke inflacije cena (npr. „indeksacija" plata i ostalih primanja – sama reč je prvi put upotrebljena oko 1960. godine) nisu još bili izmišljeni sve do posle Drugog svetskog rata.[16]

Do 1924. godine ovi posleratni uragani su se smirili, pa je izgledalo moguće da se očekuje povratak onoga što je jedan američki predsednik krstio „normalnošću". Stvarno je došlo do nečega nalik na povratak ka globalnom rastu, čak i ako su neki od proizvođača sirovina, posebno severnoamerički farmeri, bili zabrinuti time što su cene primarnih proizvoda opet opale nakon kratkog oporavka. Lude dvadesete godine nisu bile zlatno doba na farmama SAD. Osim toga, nezaposlenost u većem delu Zapadne Evrope je ostala, zapanjujuće, a po standardima pre 1914. godine i patološki, visoka. Teško je setiti se da je čak i u godinama buma (1924–1929) njen prosek bio između 10 i 12 procenata u Britaniji, Nemačkoj i Švedskoj, a ne manje od 17–18 procenata u Danskoj i Norveškoj. Jedino su SAD, sa prosečnom stopom nezaposlenosti od oko 4 procenta, bile privreda koja je stvarno išla punom parom. Obe činjenice ukazivale su na ozbiljne slabosti u privredi. Povijanje cena sirovina (čiji je dalji pad sprečen gomilanjem sve većih zaliha) jednostavno je pokazivalo da potražnja za njima nije mogla da održi korak sa proizvodnim kapacitetom. Niti treba da previdimo činjenicu da je bum, takav kakav je bio, u velikoj meri bio podstaknut ogromnom bujicom međunarodnog kapitala koja se tih godina valjala industrijskim svetom, posebno Nemačkom. Sama ova zemlja, koja je preuzela oko pola celokupnog svetskog izvoza kapitala 1928. godine, uzajmila je između 20 i 30 000 milijardi maraka, verovatnu polovinu toga u kratkoročnim kreditima (Arndt, str, 47; Kindleberger, 1986). Ovo je opet načinilo nemačku ekonomiju krajnje ranjivom, što se pokazalo kada je američki novac povučen posle 1929. godine.

Stoga činjenica da je svetska ekonomija opet bila u nevoljama nije iznenadila nikog sem razmetljivce u malograđanskoj Americi čiji je lik postao poznat zapadnom svetu toga vremena preko knjige *Bebit* (1920), američkog romanopisca Sinklera Luisa. Komunistička internacionala joj je stvarno prorekla jednu ekonomsku krizu na vrhuncu buma, očekujući da ona – ili su bar njeni zagovornici tako verovali ili se pretvarali da u to veruju – dovede do novog kruga revolucija. U stvari kriza je za kratko vreme proizvela nešto sasvim suprotno. Međutim, ono što niko nije očekivao, pa verovatno ni revolucionari u svojim najoptimističkijim trenucima, bila je neobična univerzalnost i dubina krize koja je počela, što znaju čak i oni koji nisu istoričari, krahom Njujorške berze 29. oktobra 1929. godine. Kriza se vrlo približila tome da bude jednaka kolapsu kapitalističke svetske privrede, za koju se sada činilo da je zarobljena u začaranom krugu u kome je svaki pomak jednog ekonomskog indikatora nadole (sem nezaposlenosti, koja se sve više uspinjala ka astronomskim visinama) pojačavao pad svih ostalih indikatora.

Kako su divljenja dostojni eksperti Društva naroda opazili, iako niko nije na njih obratio mnogo pažnje, dramatična recesija u severnoameričkoj industrijskoj privredi se uskoro raširila i na drugu centralnu industrijsku zemlju, Nemačku (Ohlin, 1931). Industrijska proizvodnja Sjedinjenih Država je opala za oko trećinu od 1929. do 1931.

---

[16] Na Balkanu i na Baltiku države nikada nisu gubile kontrolu nad inflacijom, iako je bila ozbiljna.

godine, nemačka proizvodnja otprilike isto, ali ovo je prosek koji zabašuruje. Tako je u SAD Vestinghaus, velika električna firma, izgubio dve trećine od svoje prodaje između 1929. i 1933. godine, dok je njegov neto prihod opao za 76 procenata u roku od dve godine (Schatz, 1983, str. 60). Postojala je kriza u primarnoj proizvodnji, i hrane i sirovina, kao i njihovih cena, koje su, pošto više nisu mogle da budu održavane gomilanjem zaliha kao ranije, krenule u slobodan pad. Cene čaja i pšenice pale su za dve trećine, sirove svile za tri četvrtine. Ovo je bacilo na kolena – da imenujemo samo one zemlje koje je društvo naroda nabrojalo 1931. godine – Argentinu, Australiju, balkanske zemlje, Boliviju, Brazil, (britansku) Malaju, Kanadu, Čile, Kolumbiju, Kubu, Egipat, Ekvador, Finsku, Mađarsku, Indiju, Meksiko, Holandske Indije (sadašnju Indoneziju), Novi Zeland, Paragvaj, Peru, Urugvaj i Venecuelu, čija je spoljna trgovina bila teško zavisna od malog broja primarnih roba. Ukratko, ovaj pad cena je Depresiju napravio globalnom u bukvalnom smislu.

Privrede Austrije, Čehoslovačke, Grčke, Japana, Poljske i Velike Britanije, krajnje osetljive na seizmičke šokove što su dolazili sa Zapada (ili sa Istoka), bile su podjednako uzdrmane. Japanska industrija svile koja je za prethodnih petnaest godina utrostručila svoju proizvodnju da bi snadbela rastuće potrebe ogromnog američkog tržišta za svilenim čarapama, koje je sad privremeno nestalo – a tako je nestalo i tržište za 90 odsto japanske svile koja je onda išla za Ameriku. U međuvremenu cena drugog velikog proizvoda japanske poljoprivrede, pirinča, takođe se sunovratila, kao i u svim velikim oblastima južne i istočne Azije gde se proizvodio pirinač. Pošto je, kao što to već biva, cena pšenice pala čak i više od cene pirinča, pa je zato pšenica bila jeftinija, mnogi istočnjaci su prešli sa jednog na drugo. Međutim, bum čapatisa i knedli, ako ga je bilo, pogoršao je situaciju za seljake u zemljama izvoznicama pirinča, kao što su Burma, francuska Indokina i Sijam (danas Tajland) (Latham, 1981, str. 178). Seljaci su pokušali da nadoknade pad cena tako što su uzgajali i prodavali više useva, a to je učinilo da cene još dalje tonu.

Za zemljoradnike koji su zavisili od tržišta, posebno stranog tržišta, ovo je značilo propast, sem ukoliko se nisu mogli povući u poslednje tradicionalno seljačko utvrđenje, u naturalnu proizvodnju. Ovo je zaista još uvek bilo mogućno u velikom delu zavisnog sveta, i u meri u kojoj su većina žitelja Afrike, Južne i istočne Azije, i Latinske Amerike bili još uvek seljaci, utoliko je udar krize na njih nesumnjivo bio ublažen. Brazil je postao simbol kapitalističkog rasipanja i dubine Depresije, jer su njegovi odgajivači kafe očajnički pokušavali da spreče kolaps cena tako što su parne lokomotive ložili kafom umesto ugljem. (Između dve trećine i tri četvrtine kafe koja se prodavala na svetskom tržištu dolazilo je iz ove zemlje.) Međutim, Velika recesija je bila daleko podnošljivija za još uvek pretežno ruralne Brazilce nego ekonomska kataklizma osamdesetih godina dvadesetog veka; posebno zato što su očekivanja onoga što mogu dobiti od bilo kakve privrede kod siromaha u vreme recesije bila krajnje skromna.

Ipak, čak i u kolonijalnim seljačkim zemljama neki su patili, na šta navodi podatak o tome da je uvoz brašna, šećera, konzervirane ribe i pirinča u Zlatnu obalu (Ganu) opao za dve trećine, gde je cena na tržištu kakaoa pala još više, da i ne pominjemo pad u uvozu džina od 98 procenata (Ohlin, 1931, str. 52).

Za one koji po definiciji, nemaju kontrolu nad sredstvima za proizvodnju, ili pristup njima (sem ako se ne vrate kući u zemljoradničku porodicu u nekom selu). Naime za one ljude koji su radili za nadnicu, prvenstvena posledica recesije je bila nezaposlenost u razmerama koje su bile nezamislive i bez presedana, i koja je trajala duže nego

što je iko očekivao. U najgorem periodu recesije (1932–1933) 22–23 procenta britanske i belgijske radne snage, 24 procenta švedske, 27 procenata radne snage SAD, 29 procenata austrijskih, 31 procenat norveških, 32 procenta danskih i ništa manje od 44 procenta nemačkih radnika je bilo bez posla. Ono što je podjednako značajno, je da čak ni oporavak posle 1933. godine nije smanjio prosečnu stopu nezaposlenosti ispod 16–17 procenata u Britaniji i Švedskoj ili ispod 20 procenata u ostatku Skandinavije, Austriji i SAD. Jedina zapadna država koja je uspela da otkloni nezaposlenost bila je nacistička Nemačka između 1933. i 1938. godine. Onoliko davno koliko je iko mogao pamtiti, ništa slično ovoj ekonomskoj katastrofi nije postojalo u životu radnih ljudi.

Ono što je stvari učinilo još dramatičnijim bilo je to da mere društva za socijalno osiguranje, uključujući pomoć za nezaposlene, ili nisu postojale, kao u SAD, ili su, po merilima poznog dvadesetog veka, bile krajnje oskudne, posebno za one koji su dugoročno bez posla. Zato je osiguranje uvek bilo važna briga radnih ljudi: zaštita od strašnih neizvesnosti koje su nosili nezaposlenost, bolest ili nesreća i strašne izvesnosti koje je nosila starost bez prihoda. Zato su radni ljudi sanjali da svoju decu vide na skromno plaćenim, ali sigurnim poslovima gde se stiče penzija. Čak i u zemlji koja je pre recesije bila najpotpunije pokrivena planovima za osiguravanje nezaposlenih (Velika Britanija) manje od 60 procenata radne snage je bilo pokriveno tim planovima – a i to samo zato što je Britanija već od 1920. godine bila primorana da se prilagođava masovnoj nezaposlenosti. Drugde u Evropi (sem u Nemačkoj, gde je bila preko 40 procenata) proporcija radnih ljudi sa pravom na pomoć za nezaposlene kretala se od nule do jedne četvrtine (Flora, 1983, str. 461). Ljudi koji su se bili navikli na fluktuacije u zapošljavanju ili na prolazne periode ciklične nezaposlenosti bili su očajni kada nigde nije iskrsavao posao, nakon što su njihove male ušteđevine nestale i kada je njihov kredit u lokalnoj piljarnici bio iscrpen.

Otuda je nezaposlenost imala centralni, traumatičan uticaj na politiku industrijskih zemalja, jer je ona bila ono što je na prvom i najistaknutijem mestu, kriza značila za glavninu njihovih stanovnika. Šta su oni marili za to što su ekonomski istoričari mogli da pokažu (i što je zaista logično) da je većina radne snage, koja je ostala zaposlena čak i u najgorim trenucima, zapravo značajno bolje stajala, jer su cene padale tokom međuratnih godina, a cene hrane su padale više od bilo kojih drugih u najgorim godinama depresije. Slika koja je dominirala tim vremenom bila je slika narodnih kuhinja, „marševa gladnih" u koje su kretali nezaposleni iz naselja u kojima se više nije vijorio fabrički dim, gde se čelik i brodovi više nisu pravili, koji su stizali do prestonica, da bi osudili one koje su smatrali odgovornima. Ni političari nisu propuštali da primete kako su nezaposleni sačinjavali skoro 85 procenata članstva Nemačke komunističke partije, koja je u godinama recesije rasla skoro isto tako brzo kao i nacistička partija, a u poslednjim mesecima pred Hitlerov uspon na vlast i brže (Weber, I, str. 243).

Nezaposlenost je bila poimana, što ne iznenađuje, kao duboka i potencijalno smrtonosna rana na telu politike. „Uz rat, pisao je jedan urednik u londonskom *Tajmsu*, usred Drugog svetskog rata, u našoj generaciji je nezaposlenost bila najraširenija, najpodmuklija boleština, koja najviše nagriza: to je ta specifična socijalna bolest zapadne civilizacije našeg vremena." (Arndt, 1944, str. 250). Nikada pre u istoriji industrijalizacije ne bi mogao biti napisan ovakav pasus. On više od drugih arhivskih istraživanja objašnjava posleratnu politiku zapadnih vlada.

Vrlo je zanimljivo, da je osećaj katastrofe i dezorijentacije izazvan Velikom recesijom bio možda veći među poslovnim ljudima, ekonomistima i političarima nego

među masama. Masovna nezaposlenost, kolaps poljoprivrednih cena, teško su ih pogodili, ali mase nisu sumnjale da nekakvo političko rešenje za ove neočekivane nepravde postoji – na levici ili desnici – u onoj meri u kojoj siromašni ljudi mogu uvek da očekuju da će se njihove skromne potrebe zadovoljiti. Upravo je odsustvo bilo kakvog rešenja u okviru stare liberalne ekonomije, ono što je proricanja ljudi koji odlučuju o ekonomiji načinilo tako dramatičnim. Da bi se suprotstavili neposrednoj kratkoročnoj krizi, morali su, kako su oni tada videli, da potkopaju dugoročnu osnovu napredne ekonomije. U vreme u kome je svetska trgovina opala za 60 procenata za četiri godine (1929–1932) države su se zatekle u gradnji sve viših barijera da bi zaštitili svoja unutrašnja tržišta i valute od svetskih ekonomskih uragana, znajući sasvim dobro da to znači rasturanje svetskog sistema multilateralne trgovine, na kome, kako su verovali, prosperitet sveta mora počivati. Kamen temeljac takvog jednog sistema, takozvani „status najpovlašćenije nacije“ nestao je iz skoro 60 odsto od 510 trgovinskih ugovora koji su potpisani između 1931. i 1939. godine, a ono što je ostalo, bilo je obično u ograničenom obliku (Snyder, 1940).[17] Gde će se to završiti? Ima li izlaza iz tog začaranog kruga?

Sada ćemo razmotriti neposredne političke posledice ove, najtraumatičnije epizode u istoriji kapitalizma. Međutim, odmah se mora spomenuti i najznačajnija dugoročna implikacija. U jednoj rečenici: Velika recesija je uništila ekonomski liberalizam za više od pola veka. Britanija, Kanada, sve skandinavske zemlje i SAD su 1931–1932. godine napustile zlatni standard, koji se uvek smatrao osnovom stabilne međunarodne razmene, a do 1936. godine pridružili su im se i vatreni vernici u zlatne poluge, Belgijanci, Holanđani i konačno sami Francuzi.[18] Skoro simbolično, Velika Britanija je 1931. godine napustila slobodnu trgovinu, koja je bila isto onako centralna za britanski ekonomski identitet od 1840-ih godina kao što je američki Ustav bio za američki politički identitet. Britansko odstupanje od principa slobodne razmene u jedinstvenoj svetskoj privredi dramatizovalo je opštu trku ka nacionalnoj samozaštiti koja se vodila u to vreme. Preciznije rečeno, Velika recesija je prisilila vlade Zapada da u državnoj politici socijalnim obzirima daju prednost nad ekonomskim. Opasnosti za one koji propuste da tako postupe – radikalizacija na levici, a i na desnici što se pokazalo u Nemačkoj i drugim zemljama – bile su suviše preteće.

Tako vlade više nisu štitile poljoprivredu od strane konkurencije samo carinama, mada su tamo gde su postojale, podizane još više carinske barijere. Tokom Depresije one su preduzele subvencioniranje poljoprivrede tako što su garantovale zemljoradničke cene, ili što su plaćale farmerima da ne proizvode, kao u SAD posle 1933. godine. Poreklo bizarnih paradoksa „Zajedničke poljoprivredne politike“ Evropske zajednice, pomoću koje je od sedamdesetih i osamdesetih godina sve majušnija manjina zemljoradnika dobijala subvencije čiji iznosi prete da dovedu Evropsku zajednicu do bankrota, ide sve tamo do Velike recesije.

Što se radnika tiče, posle rata je „puna zaposlenost“ tj. uklanjanje masovne nezaposlenosti, postala kamen temeljac ekonomske politike u zemljama reformisanog demokratskog kapitalizma, čiji je najslavniji prorok i pionir, mada ne i jedini, bio britan-

---

[17] Značenje klauzule „najpovlašćenije nacije“ je zapravo suprotno od onoga što izgleda, naime, ona znači da će trgovinski partner biti tretiran pod istim uslovima kao „najpovlašćenija nacija“ – tj. nijedna država neće biti najpovlašćenija.

[18] U svom klasičnom obliku *zlatni standard* daje novčanoj jedinici, tj. dolarskoj novčanici, vrednost u određenoj količini zlata, za koju će banka, ako je neophodno, zameniti tu novčanicu.

ski ekonomist Džon Majnard Kejnz (1883–1946). Kejnzijanski argument o korisnosti uklanjanja trajne masovne nezaposlenosti bio je ekonomski kao i politički. Kejzijanci su tačno smatrali, da će potražnja koju će proizvesti prihodi zaposlenih radnika sa punim radnim vremenom, imati stimulativan efekat na ekonomije u depresiji. Međutim, razlog zbog koga se ovom sredstvu za povećanje potražnje davao takav prioritet – britanska vlada se na tome angažovala još pre kraja Drugog svetskog rata – bio je taj što se verovalo da je masovna nezaposlenost politički i socijalno eksplozivna, što se zaista i pokazalo za vreme depresije. Ovo verovanje je bilo toliko snažno, da su mnogo godina kasnije, kada se masovna nezaposlenost vratila, a posebno tokom ozbiljne depresije početkom ranih osamdesetih, posmatrači (uključujući i autora ovih redova) ubeđeno očekivali da se dese socijalni nemiri, i bili su iznenađeni kada se nemiri nisu zbili (videti poglavlje 14).

Do ovoga je naravno, uglavnom došlo zbog još jedne profilaktičke mere preduzete za vreme i posle Velike recesije: uvođenja sistema društvene brige (po sugestiji Božane Kosanović, iznetoj u prevodu Galbrajtove knjige „Dobro društvo", *welfare* treba prevoditi „društvena briga", a *welfare state* „Država društvene brige" a ne kao do sada „država blagostanja", prim. prev.). Koga može da iznenadi to da je u SAD Zakon o socijalnom osiguranju prošao 1935. godine? Tako smo se navikli na opštu prevlast ambicioznih sistema društvene brige u razvijenim zemljama industrijskog kapitalizma – uz neke izuzetke, kao što su Japan, Švajcarska i SAD – da smo zaboravili koliko su malobrojne bile „države blagostanja" (ili „države društvene brige", prim. prev.) u modernom smislu pre Drugog svetskog rata. Čak su i skandinavske zemlje tek počele da ih razvijaju. U stvari, sam pojam „država blagostanja" nije ušao u upotrebu pre četrdesetih godina.

Trauma Velike recesije bila je naglašena činjenicom da je jedina zemlja koja je bučno raskrstila sa kapitalizmom izgledala imuna na recesiju: to je bio Sovjetski Savez. Dok je ostatak sveta, ili barem liberalni zapadni kapitalizam, stagnirao, SSSR se angažovao u masivnoj, ultrabrzoj industrijalizaciji u okviru novih Petogodišnjih planova. Od 1929. do 1940. godine sovjetska industrijska proizvodnja se utrostručila, u najmanju ruku. Njen udeo u svetskoj proizvodnji industrijskih proizvoda je porastao sa 5 procenata 1929. godine, na 18 procenata 1938. godine, dok je u isto vreme zajednički udeo SAD, Britanije i Francuske opao od 59 na 52 procenta. Ova postignuća su više impresionirala strane posmatrače svih ideologija, uključujući i uticajnu reku socio-ekonomskih turista u Moskvi od 1930. do 1935. godine, nego vidljiva primitivnost i neefikasnost sovjetske ekonomije, ili surovost i brutalnost Staljinove kolektivizacije i masovne represije. Jer ono s čim su pokušavali da se pomire nije bio aktuelni fenomen Sovjetskog Saveza, već slom njihovog sopstvenog ekonomskog sistema i dubina poraza zapadnog kapitalizma. Šta je bila tajna sovjetskog sistema? Da li se išta od njega može naučiti? Kao odjek ruskih petogodišnjih planova, „plan" i „planiranje" su postale pomodne reči u politici. Socijaldemokratske partije, kao u Belgiji i Norveškoj prihvatile su „planove". Ser Artur Salter, britanski zvaničnik velikog ugleda i uvaženosti, jedan od stubova establišmenta, napisao je knjigu *Oporavak*, da bi pokazao da je plansko društvo ono što je suštinski važno za spasavanje zemlje i sveta iz začaranog kruga Velike recesije. Drugi umereni britanski zvaničnici uspostavili su nestranački trust mozgova nazvan PEP (Političko i ekonomsko planiranje). Mladi konzervativni političari poput budućeg premijera Harolda Makmilana (1894–1986) postajali su zagovornici „planiranja". Čak su i sami nacisti plagirali ovu

ideju, kada je Hitler 1933. godine uveo „Četvorogodišnji plan“. (Iz razloga koji će biti razmatrani u sledećem poglavlju, uspeh nacista u izlaženju na kraj sa recesijom imao je manje međunarodne posledice.)

II

Zašto kapitalistička ekonomija između dva svetska rata nije uspevala da funkcioniše? Situacija u SAD je centralni deo svakog odgovora na ovo pitanje. Jer ako se ratni potresi u posleratnoj Evropi, ili bar zaraćenim evropskim zemljama, mogu makar delimično učiniti odgovornim za tamošnje nevolje, SAD su bile daleko od rata, mada su kratko, iako odlučujuće, bile u njega umešane. Umesto da poremeti američku ekonomiju, Prvi svetski rat joj je, kao i Drugi svetski rat, spektakularno koristio. Već do 1913. godine SAD su postale najveća privreda na svetu, koja je proizvodila preko jedne trećine svetskog industrijskog proizvoda – tek nešto manje od Nemačke, Velike Britanije i Francuske uzetih zajedno. U 1929. godini, udeo Amerike u svetskoj industrijskoj proizvodnji je bio 42 procenta, prema 28 procenta koliko su proizvodile ove tri evropske industrijske sile (Hilgerdt, 1945, Tabela 1. 14) Ovo su brojevi koji istinski zadivljuju. Konkretno, dok je američka proizvodnja čelika porasla za oko jednu četvrtinu između 1913. i 1920. godine, proizvodnja čelika u ostatku sveta je opala za jednu trećinu (Rostow, str. 194, Tabela III. 33.) Ukratko, nakon završetka Prvog svetskog rata SAD su na mnoge načine bile isto onako dominantne u svetskoj privredi kao što su još jednom postale posle Drugog svetskog rata. Velika recesija je bila ta koja je privremeno prekinula ovo gospodarenje.

Osim toga, rat ne samo da je ojačao američku poziciju najvećeg svetskog industrijskog proizvođača, već je Ameriku pretvorio u najvećeg svetskog kreditora. Britanci su tokom rata izgubili oko četvrtine svojih globalnih investicija, uglavnom one u SAD, koje su morali da prodaju da bi kupovali ratni materijal; Francuzi su izgubili polovinu svojih investicija, uglavnom zbog revolucije i lomova u Evropi. U međuvremenu su Amerikanci, koji su počeli rat kao dužnička zemlja, taj rat završili kao glavni međunarodni zajmodavci. Pošto su Amerikanci usredsredili svoje finansijske operacije na Evropu i zapadnu hemisferu (Britanci su još uvek bili daleko najveći investitori u Aziji i Africi) njihov uticaj na Evropu je bio odlučujući.

Ukratko, nema objašnjenja svetske ekonomske krize bez Sjedinjenih Američkih Država. One su na kraju krajeva, bile dvadesetih godina i najveća izvoznička država na svetu i posle Velike Britanije, prva uvoznička država. Što se tiče sirovina i hrane, SAD su uvozile skoro 40 procenata celokupnog izvoza iz petnaest država koje su najviše trgovale, što je činjenica koja umnogome pomaže da se objasni katastrofalan uticaj recesije na proizvođače roba kao što su pšenica, pamuk, šećer, guma, svila, bakar, olovo i kafa (Lary, str. 28–29). Isto tako, Amerika će postati glavna žrtva recesije. Ako je njen uvoz opao za 70 procenata između 1929. i 1932. godine, njen izvoz je opadao po istoj stopi. Svetska trgovina je opala za nešto manje od trećine od 1929. do 1939. godine, ali se izvoz Sjedinjenih Država strovalio za skoro polovinu.

Ovo ne znači da se potcenjuju usko evropski koreni nevolja, koji su po poreklu bili uglavnom politički. Na Versajskoj konferenciji su Nemačkoj bila nametnuta ogromna a neodređena plaćanja „reparacija“ za troškove rata i štetu nanetu pobedničkim silama. Da bi se to opravdalo u mirovni ugovor je umetnuta i jedna klauzula koja je učinila *jedino* Nemačku odgovornom za rat (takozvana klauzula „ratne krivice“) što je bilo i istorijski sumnjivo i što se pokazalo kao dar nemačkom nacionalizmu.

Iznos koji je Nemačka trebalo da plati je ostao nejasan, kao kompromis između pozicije SAD koje su predlagale da se nemačke isplate utvrde u skladu sa kapacitetom ove zemlje da ih plaća, i ostalih Saveznika – najviše Francuza – koji su insistirali na nadoknadi svih ratnih troškova. Njihov, ili makar francuski, glavni cilj bio je da održe slabu Nemačku i da imaju sredstvo za vršenje pritiska na nju. Godine 1921. iznos je fiksiran na 132 biliona (hiljada miliona) zlatnih maraka, to jest 33 biliona dolara u to vreme, za šta je svako znao da je fantazija.

„Reparacije" su dovodile do beskrajnih rasprava, periodičnih kriza i sporazuma pod američkim pokroviteljstvom, pošto su SAD, na nezadovoljstvo svojih prethodnih saveznika, želele da povežu pitanje ratnih dugova Nemačke Saveznicima, sa pitanjem njihovih sopstvenih ratnih dugova Vašingtonu. Iznosi ovih dugova su bili skoro isto onako suludi kao sume koje su zahtevane od Nemaca, koje su iznosile i do jednog i po nacionalnog dohotka Nemačke 1929. godine; britanski dugovi Sjedinjenim Državama su iznosili polovinu britanskog nacionalnog dohotka; francuski do dve trećine (Hill, 1988, str. 15–16). „Dozov plan" (Dawes Plan) iz 1924. godine je stvarno fiksirao jednu realnu sumu koju je Nemačka imala da plaća svake godine; Jangov plan iz 1929. godine modifikovao je isplate, i uzgred budi rečeno, zasnovao Banku za međunarodna poravnanja u Bazelu (Švajcarska), prvu među međunarodnim finansijskim institucijama koje će se umnožiti posle Drugog svetskog rata. (U vreme pisanja ove knjige ova banka je još bila u poslu.) Iz praktičnih razloga, sve isplate, nemačke i savezničke, prestale su 1932. godine. Jedino je Finska uvek plaćala svoje ratne dugove Sjedinjenim Američkim Državama.

Bez zalaženja u detalje, dva problema su u pitanju. *Prvo,* ono što je istakao mladi Kejnz, koji je napisao ogorčenu kritiku Versajske konferencije na kojoj je učestvovao kao mladi član britanske delegacije: *Ekonomske posledice mira* (1920). Dokazivao je da bi bez obnove nemačke privrede, bila nemoguća obnova stabilne liberalne civilizacije i ekonomije u Evropi. Francuska politika održavanja nemoći Nemačke, radi „sigurnosti" Francuske, bila je kontraproduktivna. U stvari, Francuzi su bili suviše slabi da nametnu svoju politiku, čak i kada su nakratko okupirali industrijsko srce zapadne Nemačke 1923. godine uz izgovor da Nemci odbijaju da plate svoje obaveze. Konačno su morali da tolerišu politiku nemačkog „popunjavanja" posle 1924. godine, koja je ojačala nemačku privredu. A postojalo je i *drugo* pitanje o tome kako će se reparacije plaćati. Oni koji su želeli da Nemačku održe slabom, više su voleli gotovinu nego (što je bilo racionalno) artikle tekuće proizvodnje, ili bar novac od prihoda nemačkog izvoza, jer bi plaćanje robom ili izvozom ojačalo nemačku ekonomiju u odnosu na njene takmace. Oni su praktično prisilili Nemačku na teško zaduživanje, tako da su onakve reparacije kakve su isplaćivane proizilazile iz ogromnih (američkih) zajmova iz sredine dvadesetih godina. Za nemačke suparnike izgledalo je kao dodatna prednost to što se Nemačka da bi postigla spoljnotrgovinsku ravnotežu radije uvalila u debele dugove nego da je proširila izvoz. U stvari, nemački izvoz se vinuo u visine. Međutim, čitav aranžman, kao što smo već videli, načinio je i Nemačku i Evropu krajnje osetljivim na opadanje američkih kredita što je počelo još ranije od krize i zatvaranja američke kreditne slavine koje je usledilo nakon krize u Vol stritu 1929. godine. Čitava reparacijska kuća od karata se srušila tokom Recesije. Dotada kraj isplata više nije imao pozitivnog efekta na nemačku ili svetsku ekonomiju, jer se svetska ekonomija kao jedan integrisani sistem raspala, a isto tako su propali i svi međunarodni finansijski aranžmani.

Ipak, ratni i poratni poremećaji mogu samo delimično da objasne oštrinu međuratnog privrednog sloma. Ekonomski govoreći, na slom možemo gledati na dva načina.

Prvi će uglavnom videti upadljivu i sve veću neravnotežu u međunarodnoj privredi, usled asimetrije u razvoju između SAD i ostatka sveta. Može se dokazivati da svetski sistem nije funkcionisao, jer, za razliku od Velike Britanije, koja je pre 1914. godine bila njegov centar, ostatak sveta nije bio mnogo potreban Sjedinjenim Američkim Državama, i iz tog razloga, opet ne kao Velika Britanija koja je znala da svetski finansijski sistem počiva na funti sterlinga i gledala da funtu održi stabilnom, one se nisu starale da deluju kao globalni stabilizator. Americi svet nije bio mnogo potreban, jer joj je od Prvog svetskog rata postalo manje no ikad potrebno da uvozi kapital, radnu snagu i (relativno govoreći) robu – izuzev nekih sirovina. Njen izvoz, mada značajan za svet – Holivud je bukvalno monopolisao međunarodno filmsko tržište – davao je znatno manji doprinos nacionalnom dohotku nego u bilo kojoj drugoj industrijskoj zemlji. Koliko je važno bilo ovo, reklo bi se, povlačenje SAD iz svetske ekonomije, može biti predmet rasprave. Međutim, sasvim je jasno da je ovo objašnjenje Recesije bilo ono koje je uticalo na američke ekonomiste i političare u četrdesetim godinama, i koje je pomoglo da se Vašington u ratnim godinama ubedi da preuzme odgovornost za stabilnost svetske privrede posle 1945. godine (Kindleberger, 1973).

Drugi pogled na depresiju usmerava se na neuspeh svetske privrede da stvori dovoljnu potražnju za trajnu ekspanziju proizvodnje. Osnove prosperiteta dvadesetih godina, kao što smo videli, bile su slabe, čak i u SAD gde je poljoprivreda bukvalno već bila u depresiji, a novčani prihodi, nasuprot mitu o velikom dobu džeza, nisu dramatično rasli, zapravo su stagnirali u poslednjim ludim godinama buma (Istorijske statistike, SAD, I, str. 164, Tabele D 722–727). Ono što se dešavalo, kao što se često dešava u bumu slobodnog tržišta, bilo je to, da su sa platama koje su zaostajale, profiti nesrazmerno rasli a time su imućni dobijali veće parče kolača nacionalnog dohotka. Ali pošto masovna potražnja nije mogla da održi korak sa produktivnošću industrijskog sistema koja je u vreme vrhunca slave Henrija Forda sve brže rasla, rezultat su bili hiperprodukcija i špekulacija. Oni su, sa svoje strane, izazvali kolaps. Još jednom, kakvi god da su argumenti istoričara i ekonomista koji nastavljaju da vode rasprave po ovom pitanju, savremenici koji su se živo interesovali za politiku vlada, bili su impresionirani slabošću potražnje; posebno Džon Majnard Kejnz.

Kad je došlo do kolapsa, on je u SAD naravno bio još mnogo drastičniji zbog toga što je ekspanzija potražnje koja je zaostajala, bila pojačavana pomoću ogromne ekspanzije potrošačkih kredita. (Čitaoci koji se sećaju kasnih osamdesetih mogu se naći na poznatom terenu.) Banke, kojima je već naškodio špekulativni bum nekretnina, koji je, uz uobičajenu pomoć optimista koji su obmanjivali sami sebe i finansijskog prevarantstva,[19] koji je dostigao svoj vrhunac nekoliko godina pre Velikog kraha, i koje su već bile natovarene nenaplativim dugovima, odbijale su da daju nove stambene kredite ili da refinansiraju postojeće. Ovo ih nije sprečilo da u hiljadama ispropadaju,[20] dok (1933. godine) skoro polovina svih američkih vlasnika hipoteka na kuće nije isplaćiva-

---

[19] Nisu tek tako dvadesete godine bile decenija psihologa Emila Kuea (1857-1926) koji je popularizovao optimističku autosugestiju pomoću slogana, koji je stalno trebalo ponavljati: „Svakoga dana, u svakom pogledu sve više napredujem."

[20] Američki bankarski sistem nije dozvoljavao evropsku vrstu džinovskih banaka sa sistemom ogranaka širom države, i stoga se sastojao iz relativno slabih banaka, koje su bile lokalne, ili u najboljem slučaju, u okviru jedne savezne države.

lo svoje obaveze, i dok je hiljadu imanja dnevno išlo na doboš (Miles i dr. 1991, str. 108). Samo su kupci automobila dugovali 1400 miliona dolara od ukupnog individualnog duga koji je iznosio 6500 miliona dolara u kratkoročnim i srednjeročnim kreditima (Ziebura, str. 49). Ono što je ekonomiju napravilo tako osetljivom na ovaj kreditni bum bilo je to što potrošači nisu koristili svoje kredite da kupuju tradicionalne artikle masovne potrošnje, hranu, odeću i slično, koji su služili za puko preživljavanje i za kojima je stoga potražnja bila prilično neelastična. Kako god bio siromašan, čovek ne može da smanji svoju potražnju za piljarskim proizvodima ispod određene tačke; a ta potražnja se neće udvostručiti ako mu se udvostruče prihodi. Umesto toga potrošači su kupovali trajna potrošna dobra modernog potrošačkog društva, koje je Amerika još onda predvodila. Ali kupovina automobila ili kuće lako može biti odložena, a potražnja za njima je bila i sada je elastična u zavisnosti od prihoda.

I tako, efekti ovakve krize su mogli biti dramatični, i da se nije očekivalo da će recesija biti kratka, ili da je stvarno bila kratkotrajna i da vera u budućnost nije bila poljuljana. Tako se automobilska proizvodnja u SAD *prepolovila* između 1929. i 1931. godine, a na znatno nižem nivou, proizvodnja gramofonskih ploča za siromašne („rasne" ploče i snimci džeza namenjeni crnoj publici) je za izvesno vreme bukvalno prestala. Ukratko, „za razliku od železnica i brodova ili uvođenja čelika i mašinskih alata – što je smanjivalo troškove – novi proizvodi i novi način života su iziskivali brzo širenje visokog i sve višeg nivoa primanja i visokog stepena vere u budućnost" (Rostow, 1978, str. 219). Ali upravo je to bilo ono što se srušilo.

Najgora ciklična recesija pre ili posle dođe do kraja, a posle 1932. godine bilo je sve više jasnih znakova da je najgore prošlo. U stvari, neke privrede su se probijale napred. Japan, i u skromnijim srazmerama, Švedska, su dostigli skoro dvostruki nivo predrecesijske proizvodnje do kraja tridesetih godina, a Nemačka (mada ne i italijanska) privreda je do 1938. godine bila 25 procenata iznad 1929. godine. Čak i trome privrede kao što je britanska, pokazivale su mnoštvo znakova dinamizma. Nekako ipak očekivani porast se nije vratio. Svet je ostao u depresiji. To se najbolje videlo u najvećoj od svih privreda, američkoj, jer razni eksperimenti za podsticanje ekonomije koji su – pomalo nedosledno – preduzimani u okviru F. D. Ruzveltovog „Nju dila", nisu stvarno ispunili svoja obećanja. Za snažnim porastom je 1937–1938. godine usledio još jedan ekonomski krah, mada prilično skromnijih srazmera od onog iz 1929. godine. Vodeći sektor američke industrije, proizvodnja automobila, nikada se nije povratila na svoj vrhunac iz 1929. godine. Godine 1938. bila je samo malo veća nego 1920. godine. (Historical Statistics, II, str. 716). Kada gledamo unazad iz devedesetih godina doima nas pesimizam inteligentnih komentatora. Sposobni i briljantni ekonomisti videli su budućnost kapitalizma, prepuštenog samom sebi, kao sistem u stagnaciji. Ovakvo gledanje, anticipirano u Kejnzovom pamfletu protiv Versajskog mirovnog ugovora, prirodno je posle recesije postalo popularno u SAD. Zar ne mora svaka zrela privreda da teži tome da postane stagnantna? Kako je pobornik jedne druge pesimističke prognoze za kapitalizam, austrijski ekonomist Šumpeter objasnio, „U bilo kom produženom periodu ekonomskih teškoća, ekonomisti se kao i drugi ljudi pridružuju raspoloženju svog vremena, pa nude teorije koje pretenduju na to da pokažu kako je depresija došla da bi zauvek trajala" (Schumpeter, 1954, str. 1172). Možda će istoričari koji se sa iste razdaljine budu osvrtali na period od 1973. godine do kraja Kratkog dvadesetog veka, imati isti utisak o upornom protivljenju da se u sedamdesetim i osamdesetim godinama predoči mogućnost opšte depresije u svetskoj kapitalističkoj privredi.

Uprkos svemu ovom činjenica je da su tridesete godine bile decenija značajnih tehnoloških pronalazaka u industriji, na primer, u razvoju plastičnih materijala. Na jednom polju se zaista – na polju zabave i onoga što će kasnije biti nazvano „medijima“ – u međuratnim godinama desio veliki prodor, bar u anglo-saksonskom svetu, sa trijumfom masovnih radio-prijemnika i holivudske filmske industrije, da i ne pominjemo modernu ilustrovanu štampu (videti poglavlje 6). Možda nije baš toliko iznenađenje to da su se ogromne bioskopske dvorane uzdizale kao dvorci iz snova po sivim gradovima masovne nezaposlenosti, jer su bioskopske karte bile relativno jeftine, a najmlađi, kao i najstariji, koji su i onda kao i kasnije bili nesrazmerno manje pogođeni nezaposlenošću, imali su vremena na pretek, a kao što su sociolozi primetili, za vreme depresije je bilo verovatnije nego pre nje da muževi i žene zajedno upražnjavaju aktivnosti u slobodno vreme (Stouffer, Lazarsfeld, str. 55, 92).

III

Velika recesija je učvrstila intelektualce, političke aktiviste i obične ljude u veri da nešto iz osnove ne valja sa svetom u kome su živeli. Ko bi znao šta da se radi u vezi s tim? Svakako malo ko od onih na vlasti u tim zemljama, a sigurno ne oni koji su pokušavali da održavaju kurs pomoću tradicionalnih navigacionih instrumenata sekularnog liberalizma ili tradicionalne vere, a po pomorskim kartama devetnaestog veka za koje je bilo jasno da im se više ne može verovati. Koliko su poverenja zasluživali oni ekonomisti, koji su kako god bili briljantni, lucidno dokazivali da se Recesija, u kojoj su čak i oni sami živeli, ne bi mogla desiti u ispravno vođenoj tržišnoj privredi, jer u njoj (u skladu sa ekonomskim zakonom koji je nazvan po jednom Francuzu s početka devetnaestog veka) ne bi bila moguća hiperprodukcija koja se ne bi vrlo brzo sama korigovala? Nije lako bilo poverovati 1933. godine da bi na primer, tamo gde su tražnja potrošača, a samim tim i potrošnja, pale u depresiju, kamatna stopa pala taman toliko koliko je bilo potrebno da se podstakne investiranje, tako da bi povećana investiciona tražnja tačno popunila jaz koji je ostavila smanjena potrošačka tražnja. Dok je nezaposlenost rasla, nije izgledalo ubedljivo verovati (kao što je očigledno verovalo britansko Ministarstvo finansija) da javni radovi uopšte ne bi povećali zaposlenost, jer bi novac potrošen na njih samo bio odvraćen od privatnog sektora, koji bi inače stvorio isto toliko radnih mesta. Ekonomisti koji su savetovali da se privreda jednostavno prepusti sama sebi, vlade čija je prva instinktivna reakcija, sem napuštanja zlatnog standarda, bila da se čvrsto pridržavaju finansijske ortodoksije, uravnoteženog budžeta i smanjivanja troškova, očigledno nisu stanje činili boljim. U stvari, dok je depresija trajala, pojavili su se vrlo ubedljivi dokazi, posebno kod Kejnza koji će kasnije postati najuticajniji ekonomista za sledećih četrdeset godina – da oni depresiju čine gorom. Oni među nama koji su preživeli veliku recesiju još uvek teško mogu da shvate kako je ortodoksija čistog tržišta, koja je tada bila tako očito diskreditovana, još jednom uspela da povede glavnu reč u periodu globalne depresije osamdesetih i devedesetih godina, i koja je opet, kao nekad, bila podjednako nesposobna da razume recesiju ili da sa njom izađe na kraj. Ipak, ovaj čudni fenomen trebalo bi da nas podseti na glavnu karakteristiku istorije čiji je on primer: neverovatnu kratkoću pamćenja kako ekonomskih teoretičara, tako i praktičara. Taj fenomen pruža i živu ilustraciju društvene potrebe za istoričarima, koji su profesionalni sakupljači sećanja na ono što njihovi sugrađani žele da zaborave.

U svakom slučaju, šta je bila „slobodna tržišna privreda" kada je privreda kojom su sve više dominirale ogromne korporacije, od pojma „potpuna utakmica" napravila besmislicu, a kada su ekonomisti kritični prema Karlu Marksu mogli i da primete kako se pokazalo da je on u pravu, posebno u njegovom proricanju o rastućoj koncentraciji kapitala (Leontiev, 1977, str. 78). Čovek ne mora da bude marksist, ili da se interesuje za marksizam, pa da zapazi koliko se međuratni kapitalizam razlikovao od devetnaestovekovne ekonomije slobodne utakmice. U stvari, znatno pre kraha Vol strita, jedan inteligentni švajcarski bankar je opazio da neuspeh ekonomskog liberalizma (a i, dodao je, socijalizma kakav je bio pre 1917. godine) da se održe kao univerzalni programi, objašnjava pritisak ka autokratskoj privredi – fašističkoj, komunističkoj ili pod pokroviteljstvom džinovskih korporacija koje su nezavisne od svojih deoničara (Somary, 1929, str. 174, 193). A do kraja tridesetih godina liberalna ortodoksija slobodne tržišne utakmice je bila toliko daleko da je svet mogao da se posmatra kao trostruki sistem, koji se sastoji iz tržišnog sektora, iz sektora koji su kontrolisale vlade određenih država (unutar koga su planske ili kontrolisane ekonomije kao što su Japan, Turska, Nemačka i Sovjetski Savez vršile međusobne transakcije) i iz sektora kontrolisanog od međunarodnih javnih ili kvazijavnih propisa koji su regulisali neke delove privrede (putem međunarodnih robnih sporazuma) (Staley, 1939, str. 231).

Stoga ne iznenađuje da je učinak Velike recesije i na politiku i mišljenje javnosti bio dramatičan i trenutan. Nesrećne su bile vlade koje su se zadesile na vlasti za vreme kataklizme, bilo da su se nalazile na desnici, kao u vreme predsedništva Herberta Huvera u SAD (1928–1932), bilo na levici, kao britanske i australijske laburističke vlade. Promena vlade nije uvek bila tako trenutna kao u Latinskoj Americi gde je dvanaest zemalja promenilo vladu ili režim u toku 1930. i 1931. godine, a deset među njima je to uradilo vojnim udarom. Ipak je do sredine tridesetih godina ostao mali broj zemalja čija se politika nije vrlo temeljno promenila u odnosu na politiku pre Kraha. U Evropi i Japanu došlo je do upadljivog zaokreta u desno, osim u Skandinaviji, gde je Švedska 1932. godine stupila u svojih pola veka socijal-demokratske vladavine, i u Španiji, gde je 1931. godine monarhija odstupila pred nesrećnom, i kako se pokazali, kratkovečnom republikom. O ovome ima više u sledećem poglavlju, mada se odmah mora reći da je skoro istovremena pobeda nacionalističkih, ratobornih i aktivno agresivnih režima u dve velike vojne sile – Japanu (1931) i Nemačkoj (1933) – predstavljala najdalekosežniju i najzlokobniju posledicu Velike depresije. Kapije Drugog svetskog rata su otvorene 1931. godine.

Snaženje radikalne desnice, bar u najgorem periodu recesije, pojačano je spektakularnim neuspehom revolucionarne levice. Daleko od toga da pokrene drugi krug socijalne revolucije, kao što je Komunistička internacionala očekivala, Depresija je komunistički pokret izvan SSSR-a dovela do stanja nemoći koje je bilo bez presedana. Do toga je po opštem mišljenju u izvesnoj meri došlo zbog samoubilačke politike Kominterne, koja ne samo da je grubo potcenila opasnost od nacional-socijalizma u Nemačkoj, već je nastavila politiku sektaške izolacije što iz današnje perspektive izgleda neverovatno, tako što je odlučila da su njeni glavni neprijatelji masovne radničke organizacije vođene socijal-demokratskim i laburističkim partijama (koji su opisivani kao „socijal-fašisti").[21] Izvesno je da se do 1934. godine činilo, nakon

[21] To je išlo tako daleko da je 1933. godine Moskva insistirala da vođa italijanskih komunista P. Toljati povuče svoju sugestiju da možda, socijalna demokratija nije primarna opasnost, bar u Italiji. Do tada je Hitler već došao na vlast. Kominterna nije promenila svoju liniju sve do 1934. godine.

što je Hitler uništio Komunističku partiju Nemačke (KPD), nekadašnju moskovsku uzdanicu u svetskoj revoluciji i još uvek daleko najveću i očevidno sve važniju sekciju Kominterne, nakon što su čak i kineski komunisti proterani iz svojih seoskih gerilskih baza i nisu bili ništa više do nomadski karavan na svom Dugom maršu ka dalekom i sigurnom pribežištu, da je vrlo malo ostalo od organizovanog međunarodnog revolucionarnog pokreta, legalnog ili pak ilegalnog. U Evropi je 1934. godine jedino francuska komunistička partija još uvek bila stvarno politički prisutna. U fašističkoj Italiji, deset godina posle Marša na Rim, u dubokoj međunarodnoj recesiji, Musolini se osećao dovoljno sigurnim da je čak oslobodio neke zatvorene komuniste u čast proslave te godišnjice (Spriano, 1969, str. 397). Sve će se to promeniti za nekoliko godina (videti poglavlje 5). Ali ostaje činjenica, da je neposredna posledica recesije, u svakom slučaju u Evropi, bila tačno suprotna od one koju su očekivali socijalni revolucionari.

Niti je ovo opadanje levice bilo ograničeno samo na komunistički sektor, jer je Hitlerovom pobedom Socijaldemokratska partija Nemačke nestala s vidika, dok je sledeće godine posle kratkog oružanog otpora pala i austrijska socijaldemokratija. Britanska Laburistička partija je već 1931. godine postala žrtva recesije, ili bolje rečeno, žrtva svog verovanja u devetnaestovekovnu ortodoksiju, a njeni sindikati, koji su izgubili polovinu svog članstva od 1920. godine, bili su slabiji nego u 1913. godini. Najveći deo evropskih socijalista je bio priteran uz zid.

Izvan Evrope međutim, situacija je bila drugačija. Severni delovi Amerike su primetno krenuli u levo, kada su SAD pod predsednikom Franklinom D. Ruzveltom (1933–1945), započele radikalni eksperiment „Nju dila“ i kada je Meksiko, pod predsednikom Lazarom Kardenasom (1934–1940) oživeo onaj prvobitni dinamizam rane meksičke revolucije, posebno po pitanju agrarne reforme. Prilično snažni društveno-politički pokreti uzdigli su se u krizom pogođenim prerijama Kanade. *Društveni kredit* i Kooperativna Federacija Komonvelta (današnja *Nova demokratska partija*) su obe bile na levici po kriterijumima tridesetih godina.

Nije tako lako okarakterisati politički uticaj recesije na ostatak Latinske Amerike, jer iako su vlade i režimi po njoj popadali kao čunjevi kada je kolaps svetskih cena za njihove proizvode uništio njihove finansije, oni nisu padali u istom smeru. Ipak, više njih je palo ulevo, nego udesno, čak iako je to bilo samo zakratko. Argentina je ušla u period vojne vladavine posle dugog perioda civilne vlasti; i mada su fašistički orijentisani lideri kao general Uriburu (1930–1932), uskoro bili obuzdani, Argentina se ipak pomerila udesno, pa makar to bila i tradicionalistička desnica. Čile je, s druge strane, iskoristio recesiju da zbaci jednog od svojih, pre ere Pinočea, retkih vojnih predsednika – diktatora, Karlosa Ibanjeza (1927–1931), i na vrlo buran način krenuo je ulevo. Zapravo je prošao kroz prolaznu fazu „socijalističke republike“ 1932. godine, pod pukovnikom sa divnim imenom Marmeladni Gaj, a kasnije se u Čileu razvio uspešni Narodni front po evropskom modelu (videti poglavlje 5). U Brazilu, recesija je okončala oligarhijsku „staru Republiku“ koja je trajala od 1889. do 1930. godine i na vlast dovela Đetulija Vargasa (Getulio Vargas), koji se najbolje može opisati kao nacionalista-populista (videti stranu 106). On je dominirao istorijom svoje zemlje sledećih dvadeset godina. Pomeranje u Peruu je bilo znatno jasnije ka levici, iako najsnažnija od novih partija, Američka narodna revolucionarna alijansa (APRA), koja je bila jedna od retkih uspešnih masovnih partija radničke klase evropskog tipa

na zapadnoj hemisferi[22] – nije uspela u svojim revolucionarnim ambicijama (1930–1932). Promena u Kolumbiji je bila još jasnije levičarska. Liberali, pod vođstvom reformski nastrojenog predsednika na koga je mnogo uticao Ruzveltov Nju dil, preuzeli su vlast nakon skoro trideset godina vladavine konzervativaca. Radikalni zaokret je bio još izraženiji na Kubi, gde je Ruzveltova inauguracija omogućila stanovnicima ovoga ofšor američkog protektorata da zbace omrznutog, i čak po tada važećim kubanskim standardima, neobično korumpiranog predsednika.

U ogromnom kolonijalnom sektoru sveta, Recesija je donela primetno povećanje antiimperijalističke aktivnosti, delimično zbog kolapsa cena onih roba od kojih su kolonijalne privrede (ili barem njihove javne finansije i srednja klasa) zavisile, delimično zbog toga što su zemlje-metropole same požurile da zaštite svoju poljoprivredu i svoju zaposlenost, bez obzira na efekte takve politike na njihove kolonije. Evropske države čije su ekonomske odluke bile uslovljene domaćim faktorima, nisu mogle da na duži rok održe na okupu carstva u kojima je složenost proizvođačkih interesa bila beskrajna (Holland, 1985, str. 13) (videti poglavlje 7).

Iz ovog razloga, u većem delu kolonijalnog sveta, Recesija je označila efektivni početak domorodačkog političkog i socijalnog nezadovoljstva, koje nije moglo biti drugačije usmereno nego protiv (kolonijalne) vlasti, čak i onde gde se politički nacionalistički pokreti nisu pojavili pre Drugog svetskog rata. I u (britanskoj) Zapadnoj Africi i na Karibima su se pojavili socijalni nemiri. Oni su izrastali direktno iz krize lokalnih izvoznih useva (kakao i šećer). Međutim, čak i u zemljama u kojima je antikolonijalni nacionalni pokret već bio razvijen, godine depresije su donele zaoštravanje konflikta, posebno tamo gde je politička agitacija dosegnula mase. Na kraju krajeva, ovo su bile godine ekspanzije Muslimanskog bratstva u Egiptu (osnovano 1928. godine) i godine Gandijeve druge mobilizacije indijskih masa (1931) (videti poglavlje 7). Možda pobeda republikanskih ultraša pod De Valerom na irskim izborima 1932. godine takođe može da se posmatra kao zakasnela antikolonijalna reakcija na ekonomski slom.

Verovatno ništa više ne pokazuje istovremeno i globalnost Velike recesije i dubinu njenog uticaja nego ovaj kratki pogled iz ptičje perspektive na bukvalno univerzalne političke preokrete koje je recesija proizvela u periodu što se meri mesecima i pojedinačnim godinama, od Japana do Irske, od Švedske do Novog Zelanda, od Argentine do Egipta. Ipak o dubini njenog uticaja se ne može suditi jedino, pa čak ni pretežno, po njenim kratkoročnim političkim efektima, iako su oni često bivali dramatični. Recesija je bila katastrofa koja je uništila svaku nadu da će se obnoviti ekonomija, a i društvo, dugog devetnaestog veka. Period od 1929. do 1933. godine bio je kanjon, od koga povratak na 1913. godinu ne samo da nije bio moguć, već nije bio ni zamisliv. Staromodni liberalizam je bio mrtav ili je izgledalo da je osuđen na propast. Sada su se tri opcije takmičile za intelektualno-političku hegemoniju. Jedna je bila marksistički komunizam. Na kraju krajeva, izgledalo je da se Marksova sopstvena predviđanja obistinjuju, kada je to rečeno samoj Američkoj ekonomskoj asocijaciji 1938. godine i još impresivnije, kada se SSSR činio imun na katastrofu. Druga opcija su bili kapitalisti čija je vera u optimalnost slobodnog tržišta ostrigana i koji su bili reformisani putem neke vrste nezvaničnog braka ili trajne veze sa umerenim socijalnim demokratama iz nekomunističkog radničkog pokreta, a posle Drugog svetskog rata, ova opcija se pokazala kao najefikasnija. Međutim, na kratku stazu to nije bio toliko svesni program ili

[22] Druge dve su bile komunističke partije u Čileu i na Kubi.

alternativna politika koliko nekakvo osećanje da se jednom kada se Recesija okonča, nikada više ne sme dopustiti da se opet desi, a u najboljem slučaju je to bila spremnost na eksperimente podstaknuta očiglednim neuspehom klasičnog liberalizma slobodnog tržišta. Tako je švedska socijaldemokratska politika posle 1932. godine bila svesna reakcija na neuspehe ekonomske ortodoksije koja je dominirala katastrofalnim radom britanske laburističke vlade od 1929. do 1931. godine, u svakom slučaju bar u mišljenju jednog od glavnih arhitekata švedske socijaldemokratije, Gunara Mirdala (Gunnar Myrdal). Jedna teorija koja bi bila alternativa bankrotiranoj ekonomiji slobodnog tržišta bila je tek u procesu razrađivanja. Kejnzova *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca,* najuticajniji prilog toj alternativi, neće biti objavljena pre 1936. godine. Jedna alternativna praksa vladavine, makroekonomsko usmeravanje i upravljanje privredom zasnovano na obračunavanju nacionalnog dohotka, nije se razvila do Drugog svetskog rata i posle njega, mada su se možda s jednim okom ka SSSR-u, vlade i druge državne institucije tridesetih godina sve više navikavale da ekonomiju posmatraju kao celinu i da procenjuju veličinu ukupnog proizvoda ili dohotka privrede.[23]

Treća opcija bio je fašizam, koga je reforma preobrazila u svetski pokret, i što je još važnije, u svetsku opasnost. Fašizam u nemačkoj verziji (Nacionalsocijalizam) iskoristio je i nemačku intelektualnu tradiciju koja je (za razliku od austrijske) bila neprijateljski raspoložena prema neoklasičnim teorijama ekonomskog liberalizma koje su postale internacionalno vjeruju od 1880-ih godina, a i nemilosrdne vlade odlučne da se ratosiljaju nezaposlenosti po svaku cenu. Nacionalsocijalizam je, to se mora reći, izašao na kraj sa Velikom recesijom brže i uspešnije od bilo koga drugog (uspeh italijanskog fašizma je bio manje impresivan). Ipak u ovome nije bila njegova najveća privlačnost za Evropu koja je u velikoj meri izgubila svoju orijentaciju. Ali kako je plima fašizma rasla zajedno sa Velikom recesijom, postajalo je sve jasnije da u Vremenu katastrofa nisu samo mir, socijalna stabilnost i privreda, već takođe i političke institucije i intelektualne vrednosti devetnaestovekovnog liberalnog buržoaskog društva bili u povlačenju ili kolapsu. Sada se moramo okrenuti ovom procesu.

---

[23] Prve vlade koje su tako uradile bile su u SSSR-u i Kanadi 1925. godine. Do 1939. godine, devet zemalja je imalo zvanične državne statistike nacionalnog dohotka, a Društvo naroda je imalo svoje proračune za ukupno dvadeset šest zemalja. Neposredno nakon Drugog svetskog rata, bile su dostupne procene za trideset devet zemalja, a sredinom pedesetih godina za devedeset i tri zemlje, nakon toga su brojevi o nacionalnom dohotku, često samo u vrlo dalekoj vezi sa stvarnošću zarada svojih naroda, postali skoro isto onako standardni za nezavisne države, kao što su to nacionalne zastave.

Četvrto poglavlje
Pad liberalizma

U nacizmu imamo fenomen koji izgleda da se jedva može podvrći racionalnoj analizi. Pod vođom koji je apokaliptičkim tonom govorio o svetskoj moći ili uništenju i pod režimom zasnovanom na jednoj potpuno odvratnoj ideologiji rasne mržnje, jedna od najkulturnijih i ekonomski najnaprednijih zemalja Evrope se spremala za rat, pokrenula je ratni požar koji je ubio oko 50 miliona ljudi, koji je napravio mnoga zverstva – koja su kulminirala u mehanizovanom masovnom ubijanju miliona Jevreja – što po svom karakteru i srazmerama kao da prkosi mašti. Suočena sa Aušvicom, istoričareva moć tumačenja zaista izgleda slabašna.

Ian Keršou (Ian Kershaw, 1993, str. 3–4)

Umreti za otadžbinu – za Ideju!.... Ne, to je uobičajeni izgovor. Čak i na frontu ubijanje je prava stvar... Umiranje je ništa, to je nepostojanje. Niko ne može da zamisli vlastitu smrt. Ubijanje je prava stvar. To je ona granica koja mora da se pređe. Da, to je konkretan čin tvoje volje. Jer ti činiš da tvoja volja živi u volji drugog čoveka.

Iz pisma mladog dobrovoljca Fašističke Socijalističke Republike (1943–1945) (Pavone, 1991, str. 431)

I

Od svih procesa u Dobu katastrofa, preživeli iz devetnaestog veka su možda najviše bili šokirani propašću vrednosti i institucija jedne liberalne civilizacije čiji je progres njihov vek uzimao zdravo za gotovo, u svakom slučaju bar u „razvijenim" delovima sveta. Te vrednosti su bile: nepoverenje u diktaturu i apsolutnu vlast; predanost ustavnoj vladavini sa ili pod slobodno izabranom vladom i reprezentativnom skupštinom, što je garantovalo vladavinu zakona; i jedan skup građanskih prava i sloboda, koji uključuje slobodu govora, pisane reči i okupljanja. Država i društvo bi trebalo da budu nadahnuti vrednostima razuma, javne rasprave, obrazovanja i mogućnošću za poboljšavanje (mada ne nužno i za savršenost) stanja čovečanstva. Izgledalo je jasno da su ove vrednosti doživele napredak tokom devetnaestog veka, i da im je bilo suđeno da i dalje napreduju. Na kraju krajeva, do 1914. godine su čak i dve poslednje autokratije u Evropi, Rusija i Turska, načinile ustupke u pravcu ustavne vladavine, a Iran je čak pozajmio ustav od Belgije. Pre 1914. godine izazov ovim vrednostima su upućivali samo: tradicionalističke snage kao što je Rimokatolička crkva, koja je gradila defanzivne barikade dogme pred nadmoćnim snagama modernosti; nekolicina intelektualnih buntov-

nika i proroka Sudnjega dana, uglavnom iz „dobrih porodica“ i etabliranih centara kulture, pa su oni na taj način i sami nekako bili deo civilizacije kojoj su prkosili; i snage demokratije, koje su u celini uzev, bile jedan novi, zabrinjavajući fenomen (videti *Doba carstva)*. Neukost i zaostalost masa, njihova posvećenost tome da zbace buržoasko društvo putem socijalne revolucije, i latentna ljudska iracionalnost, koju su demagozi tako lako iskorištavali, zaista su bili razlozi za uzbunu. Međutim, od ovih novih demokratskih masovnih pokreta, oni koji su predstavljali najneposredniju opasnost, socijalistički radnički pokreti, u stvari su bili i u teoriji i u praksi, isto onako predani vrednostima razuma, nauke u napretka kao i bilo ko drugi. Na medalji Socijaldemokratske partije Nemačke je na jednoj strani bio prikazan Karl Marks, a na drugoj Kip slobode. Izazov koji su ti pokreti upućivali bio je namenjen privredi, a ne ustavnoj vladavini ili civilizovanosti. Ne bi bilo lako posmatrati vladu pod vođstvom Viktora Adlera, Augusta Bebela ili Žana Žoresa kao „kraj civilizacije kakvu poznajemo“. U svakom slučaju, takve vlade su se do tada, činile kao daleka mogućnost.

I zaista, u politici su institucije liberalne demokratije napredovale, a erupcija varvarizma 1914–1918. godine, kako se činilo, samo je ubrzala ovo napredovanje. Osim Sovjetske Rusije, svi režimi koji su izašli iz Prvog svetskog rata, stari i novi, u osnovi su bili predstavnički izborni režimi, čak i Turska. Zapadno od sovjetske granice, Evropa 1920. godine se sastojala isključivo od ovakvih država. U stvari, osnovna institucija liberalne ustavne vladavine, institucija izbora za predstavničku skupštinu i/ili izbori za predsednika, bila je skoro univerzalna u svetu država koje su do tog vremena bile nezavisne, mada se moramo prisetiti da je nešto oko šezdeset i pet nezavisnih država u međuratnom periodu bilo prvenstveno evropski i američki fenomen: jedna trećina svetskog stanovništva živela je pod kolonijalnom vlašću. Jedine države koje nisu imale bilo kakve izbore u periodu od 1919. do 1947. godine bile su izolovani politički fosili, naime to su bile Etiopija, Mongolija, Nepal, Saudi Arabija i Jemen. Narednih pet država su imale samo *jedne* izbore u toku ovog perioda, što ne dokazuje snažnu sklonost prema demokratiji, a to su bile Avganistan, kuomintanška Kina, Gvatemala, Paragvaj, i Tajland, tada još uvek znan kao Sijam, ali samo postojanje izbora dokaz je bar nekakvog prodora liberalnih političkih ideja, makar u teoriji. Ovde se ne želi sugerisati da je puko postojanje ili učestalost izbora dokaz za nešto više. Ni Iran, koji je posle 1930. godine imao šest izbora, ni Irak, koji ih je imao tri, čak ni tada se nisu mogli računati kao uporišta demokratije.

Ipak, predstavnički elektoralni režimi su bili dovoljno česti. Pa ipak se u dvadeset godina od Musolinijevog takozvanog „Marša na Rim“ i vrhunca uspeha sila Osovine u Drugom svetskom ratu dogodilo ubrzano, sve katastrofalnije, povlačenje liberalnih političkih institucija. Od 1918. do 1920. godine, zakonodavne skupštine su raspuštene ili su postale nedelotvorne u dve evropske države, dvadesetih godina u šest evropskih država, tridesetih u devet, dok je nemačka okupacija tokom Drugog svetskog rata uništila ustavnu vlast u još pet drugih država. Ukratko, jedine evropske zemlje gde su odgovarajuće demokratske institucije funkcionisale bez prekida tokom celog međuratnog perioda bile su Britanija, Finska (jedva). Slobodna Država Irska, Švedska i Švajcarska.

U obe Amerike, koje su bile drugi region nezavisnih država, situacija je bila mešovitija, ali teško da je nagoveštavala opšti napredak demokratskih institucija. Spisak *konzistentno* ustavnih i neautoritarnih država na zapadnoj hemisferi bio je kratak: Kanada, Kolumbija, Kostarika, SAD, i danas zaboravljena „Švajcarska južne Amerike“ i jedina tamošnja prava demokratija, Urugvaj. Najbolje što možemo da kažemo je da su pome-

ranja između kraja Prvog i kraja Drugog svetskog rata bila ponekad ulevo kao i udesno. Što se tiče ostatka planete, koji se u velikoj meri sastojao iz kolonija, pa je tako po definiciji bio neliberalan, on se jasno udaljio od liberalnog uređenja, ukoliko ga je ikada imao. U Japanu se umereni režim liberala povukao pred jednim nacionalističko-militarističkim režimom 1930/1931. godine. Tajland je pravio neke probne korake ka demokratiji, a Tursku je dvadesetih godina preuzeo progresivni vojni modernizator Kemal Ataturk, čovek koji ne bi dopustio da mu nekakvi izbori prepreče put. Na tri kontinenta, Aziji, Africi i Australaziji, jedino su Australija i Novi Zeland bile konzistentno demokratske zemlje, jer je većina Južnoafrikanaca ostala izvan strogih granica ustava belog čoveka.

Ukratko, politički liberalizam je bio u potpunom odstupanju tokom Vremena katastrofe, odstupanju koje se naglo ubrzalo nakon što je Adolf Hitler postao nemački kancelar 1933. U svetu uzetom kao celina, 1920. godine je bilo možda trideset i pet ili nešto više država sa ustavnim režimima ili izabranim vladama (što zavisi od toga gde smestimo neke latinoameričke republike). Do 1938. godine bilo je možda sedamnaest takvih država, a u 1944. godini dvanaest od šezdeset i četiri države koliko ih je bilo na svetu. Svetski trend je izgledao jasan.

Možda bi valjalo da se podsetimo da je u ovom periodu pretnja liberalnim institucijama dolazila isključivo od strane političke desnice, jer je od 1945. do 1989. godine smatrano, skoro kao nešto što se samo po sebi podrazumeva, da ta opasnost u osnovi dolazi od komunizma. Do tada sam termin „totalitarizam“ prvobitno izmišljen kao opis ili samoopis italijanskog fašizma, bio je primenjivan bukvalno samo za takve režime. Sovjetska Rusija (posle 1922. godine: SSSR) bila je izolovana i niti je bila kadra, niti je posle Staljinovog uspona bila voljna da širi komunizam. Socijalna revolucija pod lenjinističkim (ili bilo kakvim) rukovodstvom prestala je da se širi nakon što je početni posleratni talas opao. Socijaldemokratski (marksistički) pokreti su se pretvorili u snage koje su više podržavale državu nego što su bile subverzivne, a njihova odanost demokratiji nije bila u pitanju. U radničkim pokretima većine zemalja komunisti su bili manjina, tamo gde su bili snažni, bili su, ili će biti potiskivani. Strah od socijalne revolucije i od komunističke uloge u njoj, bio je sasvim realan, kao što se pokazalo u drugom talasu revolucije u toku i posle Drugog svetskog rata, ali za dvadeset godina liberalnog odstupanja nijedan režim koji je s razlogom mogao da se nazove liberalno demokratskim nije zbačen od strane levice.[24] Opasnost je dolazila isključivo zdesna. A ta Desnica nije predstavljala samo pretnju ustavnom i reprezentativnom režimu, već jednu ideološku pretnju liberalnoj civilizaciji kao takvoj, i potencijalno svetski *pokret,* za koji je oznaka fašizam istovremeno i nedovoljna i ne sasvim irelevantna.

Nedovoljna je, jer nipošto nisu sve one snage koje su zbacivale liberalne režime bile fašističke. Relevantna je, jer je fašizam, prvo u svom prvobitnom italijanskom obliku, kasnije u obliku nemačkog nacional-socijalizma istovremeno nadahnjivao i podržavao druge antiliberalne snage, i davao internacionalnoj desnici osećanje istorijskog samopouzdanja: tridesetih godina fašizam je izgledao kao talas budućnosti. Kao što je rekao jedan stručnjak u ovoj oblasti: „Nije slučajno to što su... istočnoevropski kraljevski diktatori, birokrate i oficiri, kao i Franko u Španiji, imitirali fašizam“ (Linz, 1975, str. 206).

---

[24] Najbliže takvom jednom zbacivanju bila je aneksija Estonije od strane SSSR-a 1940. godine, jer je ta mala baltička zemlja, koja je prošla kroz izvestan autoritarni period, opet prešla na jedno demokratskije uređenje.

Snage koje su zbacivale liberalno-demokratske režime bile su od tri vrste, isključujuši više tradicionalne oblike kao što su bili vojni udari kojima su postavljani latinoamerički diktatori ili *kaudiljosi* koji *a priori* nisu bili posebno politički obojeni. Sve tri vrste su bile protiv socijalne revolucije, i zapravo je u njihovom korenu bila reakcija na subverziju starog socijalnog poretka 1917–1920. godine. Sve su bile autoritarne i neprijateljski raspoložene prema liberalnim političkim institucijama, mada ponekad više iz praktičnih razloga nego zbog principa. Staromodni reakcionari su mogli da zabranjuju neke političke partije, pre svega komuniste, ali ne sve partije. Kada je srušio kratkotrajnu mađarsku sovjetsku republiku, admiral Horti, vođa nečega što je smatrao kraljevstvom, mada nije imalo ni kralja ni mornaricu, vladao je u starinskom osamnaestovekovnom oligarhijskom stilu jednom autoritarnom državom koja je ostala parlamentarna, ali ne i demokratska država. Sve ove snage su težile tome da neguju vojsku i policiju, ili kakve druge organizacije ljudi kadrih da sprovode fizičku prinudu, jer su to bili najneposredniji bedemi protiv subverzije. Zaista, njihova podrška je često bila od suštinske važnosti za dolazak desnice na vlast. Sve su težile tome da budu nacionalističke, delom zbog ozlojeđenosti prema stranim državama, zbog nezadovoljstva izgubljenim ratovima, ili nezadovoljstva nedovoljno velikim carstvima, a delom zbog toga što je mahanje nacionalnim zastavama bilo način da se stekne i legitimitet i popularnost. Međutim, među tim snagama je bilo razlika.

Staromodni autoritarci ili konzervativci – admiral Horti, maršal Manerhajm iz Finske, pobednik u građanskom ratu belih i crvenih u svojoj od skora nezavisnoj zemlji; pukovnik, a kasnije maršal, Pilsudski, oslobodilac Poljske; Aleksandar, prethodno kralj Srbije, a sada nove ujedinjene Jugoslavije; i general Francisko Franko u Španiji – nisu posedovali poseban politički program sem antikomunizma i predrasuda tradicionalnih za njihovu klasu. Oni su se mogli naći u savezništvu sa Hitlerovom Nemačkom i sa fašističkim pokretima u sopstvenim zemljama, ali samo zbog toga što je u međuratnoj konjukturi, ovaj „prirodni" savez bio samo jedan od svih ostalih sektora političke desnice. Naravno, nacionalni obziri su mogli da deluju protiv ovog saveza. Vinston Čerčil, u ovom periodu jedan jako desničarski usmeren, mada netipičan, torijevac, izražavao je neke simpatije prema Musolinijevoj Italiji, i nije mogao da se angažuje u pomaganju španskoj republici protiv snaga generala Franka, ali ga je nemačka pretnja Britaniji načinila vođom međunarodnog antifašističkog saveza. S druge strane, ovakvi stari reakcionari su takođe, ponekad uz značajnu masovnu podršku u sopstvenim zemljama, mogli da se suprotstavljaju opoziciji stvarno fašističkih pokreta.

Druga loza desnice, proizvela je ono što je nazvano „organskim državotvorstvom" (Linz, 1975, str. 277, 306–313) ili konzervativne režime, koji nisu toliko branili tradicionalni poredak, nego su odlučno obnavljali njegove principe, što je bio način da se odupru i liberalnom individualizmu i izazovima radničkog pokreta i socijalizma. Iza njih stajala je ideološka nostalgija za jednim imaginarnim Srednjim vekom ili feudalnim društvom, u kome je bilo prihvaćeno postojanje klasa ili ekonomskih grupa, ali u kome se užasna perspektiva klasne borbe drži na odstojanju dobrovoljnim prihvatanjem socijalne hijerarhije, priznanjem da svaka socijalna grupa ili „stalež" ima da igra svoju ulogu u jednom organskom društvu koje se sastoji od svih grupa, i koje bi trebalo da bude shvaćeno kao kolektivni entitet. Ovaj stav je proizveo razne „korporativističke" teorije u kojima je liberalna demokratija zamenjena sistemom predstavništva ekonomskih i profesionalnih interesnih grupa. To se ponekad opisivalo kao „organska" participacija ili demokratija, pa time još bolja nego prava demokratija, ali je u stvarnosti bez izuzetka bila kombinovana sa autoritarnim režimima i snažnim država-

ma kojima su uglavnom birokrate i tehnokrate upravljale odozgo. Taj sistem je svugde ograničavao ili ukidao parlamentarnu demokratiju (po rečima mađarskog premijera grofa Betlena to je bila „demokratija koja se zasniva na korporativnim korektivima") (Ranki, 1971). Najpotpuniji primeri ovakve korporativne države mogu se naći u nekim rimokatoličkim zemljama, posebno u Portugaliji profesora Olivijere Salazara, čiji je režim bio najdugovečniji od svih evropskih antiliberalnih desničarskih režima (1927–1974), ali i u Austriji u vremenu između uništavanja demokratije i Hitlerove invazije (1934–1938), a do izvesne mere i u Frankovoj Španiji.

Ipak iako su reakcionarni režimi ove vrste i po poreklu i po nadahnuću stariji od fašizma, a ponekad i vrlo različiti od njega, nema jasne linije koja ih od njega razdvaja, jer su i jedni i drugi delili iste neprijatelje, mada ne i iste ciljeve. Tako Rimokatolička crkva, duboko i nepokolebljivo reakcionarna kao u verziji službeno osveštanoj na Prvom vatikanskom koncilu 1870. godine, nije bila fašistička. U stvari, po svom neprijateljstvu prema u osnovi svetovnim državama sa totalitarnim pretenzijama, ona je morala da bude suprotstavljena fašizmu. Ipak je doktrina „korporativne države" koja je najpotpuniji primer imala u katoličkim zemljama, u velikoj meri razrađivana u (italijanskim) fašističkim krugovima, mada su oni naravno, računali na katoličku tradiciju u drugim zemljama. Zaista, ovi režimi su ponekad bili nazivani „klerikalno fašistički". Fašisti u katoličkim zemljama su mogli da iziđu direktno iz integrističkog katolicizma, kao u slučaju *Rexist* pokreta Belgijanca Leona Degrela (Degrelle). Često se govorilo o dvosmislenosti stava Crkve prema Hitlerovom rasizmu; manje često, o značajnoj pomoći koju su pružile crkvene ličnosti, ponekad na važnim položajima, nacistima i fašistima raznih vrsta u bekstvu, uključujući i mnoge optužene za užasne ratne zločine. Ono što je povezivalo Crkvu, ne samo sa staromodnim reakcionarima već i sa fašistima, bila je zajednička mržnja prema osamnaestovekovnom Prosvetiteljstvu, Francuskoj revoluciji i svemu onome što je u očima Crkve, iz njih proizašlo: demokratiji, liberalizmu, i naravno, najakutnijem „bezbožnom komunizmu".

U stvari, fašistička epoha je označila prekretnicu u katoličkoj istoriji uglavnom zbog toga što je identifikacija Crkve sa desnicom, čiji su međunarodni predvodnici sada postali Hitler i Musolini stvorila suštinske moralne probleme za socijalno angažovane katolike, da i ne pominjemo velike političke probleme za nedovoljno antifašističku hijerarhiju, koji su nastali dok je fašizam odstupao ka neizbežnom porazu. Nasuprot tome, antifašizam, ili samo patriotski otpor stranom osvajaču, prvi put je demokratskom katolicizmu (hrišćanskoj demokratiji) dao legitimitet unutar Crkve. Političke partije koje su mobilisale katoličke glasače, ustanovljene su iz pragmatičnih razloga, u zemljama gde su katolici bili značajna manjina, da bi branile interese Crkve protiv sekularnih država, kao u Nemačkoj i Holandiji. Crkva se opirala ovakvim ustupcima politici demokratije i liberalizma u zvanično katoličkim zemljama, iako je bila dovoljno zabrinuta usponom bezbožnog socijalizma da bi 1891. godine formulisala – što je radikalna inovacija – socijalnu politiku koja je naglasila potrebu da se radnicima pruži ono što im sleduje, dok je zadržala svetost porodice i privatne svojine, ali *ne* i kapitalizma kao takvog.[25] Ovo je obezbedilo prvo uporište za socijalne katolike, i one druge

[25] Ovo je bila enciklika *Rerum Novarum,* koja je dopunjena četrdeset godina kasnije u vreme najdublje Velike recesije, što nije bilo slučajno, enciklikom *Quadragesimo Anno.* Ona je ostala kamen temeljac socijalne politike Crkve do dana današnjeg, o čemu svedoči enciklika *Centesimus Annus,* pape Jovana Pavla II iz 1991. godine, izdata na stotu godišnjicu *Rerum Novarum.* Međutim, tačna ravnoteža osuda varirala je u skladu sa političkim kontekstom.

spremne da organizuju takve oblike radničke zaštite kao što su katolički sindikati, koji su takođe zbog takvih svojih aktivnosti bili naklonjeniji liberalnijoj strani katolicizma. Sem u Italiji, gde je papa Benedikt XV (1914–1922), dozvolio da za kratko vreme nastane velika (katolička) Narodna partija, dok je fašizam nije uništio, demokratski i socijalni katolici su ostali marginalizovane manjine. Napredovanje fašizma tridesetih godina je bilo ono što ih je izvelo u javnost, čak i pored toga što su katolici koji su objavili svoju podršku Španskoj republici bili mala, mada intelektualno istaknuta družina. Podrška katolika je išla pretežno Franku. Učešće u Pokretu otpora, koje su mogli pravdati na osnovu patriotizma radije nego na osnovu ideologije, pružilo im je šansu, a pobeda im je omogućila da je iskoriste. Ali trijumfi političkih partija hrišćanske demokratije u Evropi, a nekoliko decenija kasnije u delovima Latinske Amerike, pripadaju kasnijem vremenu. U vreme kada je liberalizam padao, Crkva se uz retke izuzetke, radovala njegovom padu.

II

Ostaju oni pokreti koji se istinski mogu nazvati fašističkim. Prvi od njih je bio onaj italijanski, koji je ovom fenomenu dao svoje ime, koji je bio tvorevina jednog otpadničkog socijalističkog novinara, Benita Musolinija, čije je ime dato u počast meksičkom antiklerikalnom predsedniku Benitu Huarezu simbolizovalo strastveno antipapstvo njegove rodne Romanje. Sam Adolf Hitler je priznavao svoj dug i svoje poštovanje prema Musoliniju, čak i onda kada su i Musolini i fašistička Italija pokazali svoju slabost i nesposobnost u Drugom svetskom ratu. Musolini je zauzvrat od Hitlera preuzeo, isuviše kasno, antisemitizam koji je bio potpuno odsutan u njegovom pokretu pre 1938. godine, a u stvari i iz italijanske istorije pre ujedinjenja.[26] Međutim, sam italijanski fašizam nije imao veliku međunarodnu privlačnost, čak i pored toga što je pokušavao da inspiriše i finansira slične pokrete na drugim mestima, i što se neki njegov uticaj pokazao u neočekivanim krugovima, kao kod Vladimira Jabotinskog, osnivača cionističkog „revizionizma" koji je postao vladajući u Izraelu pod Menahemom Beginom sedamdesetih godina.

Bez Hitlerovog trujumfa u Nemačkoj početkom 1933. godine, fašizam ne bi postao opšti pokret. U stvari, svi fašistički pokreti izvan Italije koji su išta značili bili su osnovani posle Hitlerovog dolaska na vlast, posebno mađarski Strelasti krstovi koji su zadobili 25 odsto glasova na prvim tajnim izborima ikada održanim u Mađarskoj (1939), i rumunska Gvozdena garda, koja je uživala još veću stvarnu podršku. Zaista čak ni oni pokreti koji su bili bukvalno potpuno finansirani od Musolinija, kao hrvatski teroristi *ustaše* Ante Pavelića, nisu mnogo dobijali na snazi, niti su postajali ideološki fašizirani sve do tridesetih godina, kada je deo njih takođe pokušao da nađe inspiraciju i finansijsku podršku u Nemačkoj. Štaviše, bez Hitlerovog trijumfa u Nemačkoj, sama ideja fašizma kao jednog *univerzalnog* pokreta, neke vrste desničarskog ekvivalenta međunarodnom komunizmu, sa Berlinom kao svojom Moskvom, ne bi se

---

[26] Trebalo bi reći, u čast Musolinijevih zemljaka, da je italijanska armija tokom rata izričito odbijala da izruči Jevreje za istrebljenje Nemcima ili bilo kome drugom u oblastima koje je okupirala – uglavnom u jugoistočnoj Francuskoj i delovima Balkana. Mada je i italijanska administracija takođe pokazivala sumnjivi nedostatak žara po ovom pitanju, oko polovina malobrojnog italijanskog jevrejskog stanovništva je nestala: neki od njih su ipak, stradali kao antifašistički borci a ne kao puke žrtve (Steinberg, 1990; Hughes, 1983).

razvila. Ova ideja nije proizvela ozbiljan pokret, već samo ideološki motivisane kolaborante u okupiranoj Evropi za vreme Drugog svetskog rata. To je bila ona tačka od koje su, posebno u Francuskoj, ultradesničari, koliko god bili žestoko reakcionarni, odbijali da ga slede: oni su bili nacionalisti, ili nisu bili ništa. Neki su se čak pridružili Pokretu otpora. Osim toga, bez međunarodnog položaja Nemačke, kao jedne očigledno uspešne i rastuće svetske sile, fašizam ne bio imao ozbiljnog uticaja izvan Evrope, niti bi se zaista nefašistički autoritarni vladari gnjavili da se preruše kao fašistički simpatizeri, kao kada je 1940. godine Salazar u Portugaliji tvrdio da su on i Hitler „povezani istom ideologijom“ (Delzell, 1970, str. 348).

Nije tako lako raspoznati ono što je bilo zajedničko raznim vrstama fašizma, osim – posle 1933. godine – opšteg zajedničkog stava o hegemoniji Nemačke. Teorija nije bila jaka tačka pokreta koji su slepo verovali u neadekvatnost razuma i racionalizma i u superiornost instinkta i volje. Ti pokreti su privlačili reakcionarne teoretičare svih vrsta u zemljama koje su imale aktivan konzervativni intelektualni život – Nemačka je očigledno dobar primer za to – ali su ti teoretičari bili više dekorativni nego strukturalni elementi fašizma. Musolini bi se mogao lako snaći bez svog kućnog filozofa, Đovanija Đentilea, a Hitler verovatno nije ni znao niti je mario za podršku filozofa Hajdegera. Fašizam nije mogao da se poistoveti ni sa posebnim oblikom državne organizacije, kao što je korporativna država – nacistička Nemačka je brzo izgubila interes za ovakve ideje, još i više kada su se ove ideje sukobile sa idejom jedinstvene nedeljive i totalne *Volksgemeinschaft*, ili Narodne zajednice. Čak i jedan tako ključan elemenat kao što je rasizam, bio je potpuno odsutan u italijanskom fašizmu. Naravno, nasuprot tome, kao što smo videli, fašizam je delio nacionalizam, antikomunizam i antiliberalizam sa drugim nefašističkim elementima na desnici. Nekoliko ovih elemenata, naročito među francuskim nefašističkim reakcionarnim grupama, su takođe sa fašizmom delili sklonost ka politici shvaćenoj kao ulično nasilje.

Glavna razlika između fašizma i nefašističke Desnice bila je ta da je fašizam egzistirao putem mobilizacije masa odozdo. On je u suštini pripadao epohi demokratske i populističke politike koju su tradicionalni reakcionari osuđivali, a koju su prvaci „organske države“ pokušavali da zaobiđu. Fašizam se dičio mobilizacijom masa, a simbolički je tu mobilizaciju zadržao u formi uličnog teatra – nirmberških mitinga, masa na Pjaca Venecija koje se dive Musolinijevom gestikuliranju na njegovom balkonu – čak i kada je došao na vlast; isto kao što su činili i komunistički pokreti. Fašisti su bili revolucionari kontrarevolucije: po svojoj retorici, po svojoj privlačnosti za one što su sebe smatrali žrtvama društva, po pozivanju na totalni društveni preobražaj, čak i po njihovoj svesnoj adaptaciji simbola i imena socijalnih revolucionara, što je tako očito kod Hitlerove „Nacionalne socijalističke radničke partije“, sa njenom (modifikovanom) crvenom zastavom i kada je Hitler odmah uspostavio crveni Prvi maj kao zvanični praznik 1933. godine. Slično tome, iako se fašizam takođe specijalizovao u retorici povratka u tradicionalnu prošlost i iako je dobio veliku podršku od onih klasa u narodu koje bi stvarno volele da izbrišu proteklo stoleće, da su to mogle, on nije bio tradicionalistički pokret u pravom smislu te reči, kao recimo, karlisti iz Navare, koji su činili jedan od glavnih Frankovih oslonaca u građanskom ratu, ili Gandijeve kampanje za povratak na ručni razboj i seoske ideale. Fašizam je naglašavao mnoge tradicionalne *vrednosti*, što je sasvim druga stvar. Fašisti su osuđivali liberalnu emancipaciju – žene bi trebalo da ostanu kući i da rađaju što više dece – i sumnjali su u nagrizajući uticaj moderne kulture, a posebno moderne umetnosti, koju su

nemački nacionalsocijalisti opisivali kao degenerisanu i kao „kulturni boljševizam". Ipak centralni fašistički pokreti – Italijani i Nemci – se nisu obraćali onim istorijskim čuvarima konzervativnog poretka, Crkvi i Kralju, već su nasuprot tome težili da ih istisnu jednim potpuno netradicionalnim principom vođstva otelotvorenom u ljudima bez visokog porekla kojima je legitimitet davala podrška masa, i svetovnim ideologijama, a ponekad i kultovima.

Prošlost na koju su se fašisti pozivali bila je veštačka tvorevina. Njihove tradicije su bile izmišljene. Čak ni Hitlerov rasizam nije mogao da se podiči jednom neprekidnom i neizmešanom linijom porekla kao ona koja omogućava genealozima da uzimaju proviziju od Amerikanaca koji se nadaju da će pokazati kako vode poreklo od nekog slobodnog seljaka iz Safolka, već je bio jedna postdarvinistička mešavina iz kasnog devetnaestog veka koja je zahtevala (a avaj, u Nemačkoj je često i dobijala) podršku nove genetičke nauke, ili preciznije rečeno, one grane primenjene genetike („eugenike") koja je sanjala o tome da stvori ljudsku super rasu pomoću selektivnog uzgoja i eliminacije nepodesnih. Ona rasa koja je preko Hitlera bila predodređena da gospodari svetom, čak nije imala ni ime sve do 1898. godine kada je jedan antropolog skovao termin „nordijski". Neprijateljski nastrojen kakav je u principu bio prema nasleđu osamnaestovekovnog Prosvetiteljstva i Francuske revolucije, fašizam nije formalno mogao da veruje u modernost i progres, ali nije imao poteškoća u kombinovanju skupa ludačkih verovanja sa tehnološkom modernošću u praktičnim stvarima, osim tamo gde je na ideološkoj osnovi osakaćivao bazično naučno istraživanje (videti poglavlje 18). Fašizam je bio trijumfalno antiliberalan. On je takođe pružao dokaz da ljudi mogu bez teškoća da kombinuju sumanuta verovanja o svetu i sigurno vladanje modernom visokom tehnologijom. Pozni dvadeseti vek, sa svojim fundamentalističkim sektama koje rukuju oruđima kao što su televizija i kompjutersko prikupljanje novca načinio nas je upućenijim u ovaj fenomen.

Ipak, kombinacija konzervativnih vrednosti, tehnika masovne demokratije i jedne inovativne ideologije iracionalnog divljaštva, u suštini usredsređena oko nacionalizma, mora biti objašnjena. Takvi netradicionalistički pokreti radikalne desnice pojavili su se krajem devetnaestog veka u nekoliko evropskih zemalja kao reakcija i protiv liberalizma (tj. protiv ubrzanog preobražaja sveta putem kapitalizma) i protiv rastućih socijalističkih pokreta radničke klase, a u širem smislu protiv plime stranaca koja se prelila preko sveta u najvećoj masovnoj emigraciji u dotadašnjoj istoriji. Ljudi i žene su se selili ne samo preko okeana i međunarodnih granica već i iz sela u grad; iz jedne oblasti iste države u drugu – ukratko, iz „doma" u zemlju tuđina i, kada se okrene druga strana medalje, kao stranci u tuđi dom. Skoro je petnaest od svakih sto Poljaka napustilo svoju zemlju zauvek plus pola miliona sezonskih migranata godišnje, koji su se pretežno, kao i većina ovakvih migranata, pridruživali radničkoj klasi zemalja koje su ih primale. Anticipirajući pozni dvadeseti, pozni devetnaesti vek je prokrčio puteve masovnoj ksenofobiji, za koju je rasizam – zaštita čistog domaćeg soja od zagađivanja, pa čak i potapanja od strane osvajačkih podljudskih hordi – postao uobičajen izraz. Snaga te ksenofobije može biti merena ne samo strahom od poljske emigracije koji je velikog nemačkog liberalnog sociologa Maksa Vebera doveo do toga da privremeno podržava Pangermansku ligu, već i sve grozničavijom kampanjom protiv masovnog useljavanja u SAD, koja je konačno, za vreme i posle Prvog svetskog rata, dovela do toga da zemlja Kipa slobode zamandali svoje granice pred onima za čiju dobrodošlicu je Kip slobode podignut.

Vezivno tkivo ovih pokreta bila je ozlojeđenost malih ljudi u društvu koje ih je kršilo između čekića velikog biznisa na jednoj i nakovnja sve jačeg masovnog radničkog pokreta na drugoj strani. Ili koje ih je, u najmanju ruku, lišilo uglednog položaja koji su zauzimali u društvenom poretku, za koji su verovali da im sleduje, ili socijalnog statusa u jednom dinamičnom društvu za kojim su, po svom osećanju, s pravom težili. Ova osećanja našla su svoj karakterističan izraz u antisemitizmu, koji je u nekoliko zemalja tokom poslednje četvrtine devetnaestog veka počeo da razvija posebne političke pokrete zasnovane na neprijateljstvu prema Jevrejima. Jevreji su bili skoro svugde prisutni, i lako su mogli da simbolizuju ono što je bilo najmrskije u nepravednom svetu, posebno zbog svoje odanosti idejama Prosvetiteljstva i Francuske revolucije, koja ih je emancipovala, i time ih načinila tako upadljivim. Oni su mogli da posluže kao simboli omrznutog kapitaliste/finansijera; revolucionarnog agitatora; nagrizajućeg uticaja „intelektualaca bez korena" i novih masovnih medija; i tržišnog takmičenja – koje kako može biti drugačije nego „nepošteno"? – što im je dalo neproporcionalan udeo u određenim profesijama koje zahtevaju obrazovanje; i simbol stranaca i uljeza kao takvih. Da i ne pominjemo shvatanje prihvaćeno među staromodnim hrišćanima da su oni ubili Isusa Hrista.

Neraspoloženje prema Jevrejima je zaista prožimalo zapadni svet, a njihov položaj u devetnaestovekovnom društvu je bio dvosmislen. Pa ipak činjenica da su radnici u štrajku, čak i kada su bili članovi nerasističkih radničkih pokreta, bili skloni da napadaju jevrejske dućandžije, i da o svojim poslodavcima misle kao o Jevrejima (što je prilično često bilo tačno, u velikim oblastima centralne i istočne Evrope), ne bi trebalo da nas dovede do toga da ih posmatramo kao protonacionalsocijaliste, isto kao što sam po sebi razumljiv antisemitizam britanskih edvardijanskih liberalnih intelektualaca, kakvi su bili u Blumsberi grupi, nije od njih načinio simpatizere *političkog* antisemitizma radikalne desnice. Onaj seljački antisemitizam srednje i istočne Evrope gde je iz praktičnih razloga Jevrejin bio tačka kontakta između života seljana i spoljašnje ekonomije od koje je taj život zavisio, izvesno je bio postojaniji i eksplozivniji, a sve je više postajao takav kako su mađarska, rumunska i slovenska ruralna društva sve više bivala potrešena u za njih nepojmljivim zemljotresima modernog sveta. Među takvima se još moglo verovati u mračne narodne bajke o tome kako Jevreji žrtvuju hrišćansku decu, a momenti socijalne eksplozije bi dovodili do *pogroma* koje su reakcionari u Ruskom carstvu ohrabrivali, naročito nakon što su socijalni revolucionari ubili cara Aleksandra II 1881. godine. Odavde put vodi pravo od narodskog antisemitizma do istrebljenja Jevreja tokom Drugog svetskog rata. Izvesno je da je narodski antisemitizam predstavljao temelj istočnoevropskim fašističkim pokretima dok su zadobijali masovnu bazu – posebno onakvim kakvi su bili rumunska Gvozdena garda i mađarski Strelasti krstovi. U svakom slučaju, na bivšim teritorijama Habzburga i Romanova je ova veza bila mnogo jasnija nego u nemačkom Rajhu, gde je narodski i provincijski antisemitizam, iako snažan i duboko ukorenjen, takođe bio i manje agresivan: moglo bi se čak reći, da je bio tolerantniji. Jevreji koji su izbegli iz tek okupiranog Beča u Berlin 1938. godine, bili su zapanjeni odsustvom uličnog antisemitizma. Ovde je nasilje stizalo dekretom, odozgo, kao u novembru 1938. godine (Kershaw, 1983). Pa ipak čak i tako, nema poređenja između neredovnog i povremenog divljaštva pogroma i onoga što će snaći narednu generaciju. Šačica mrtvih 1881. godine, četrdeset do pedeset u pogromu u Kišinjevu 1903. godine, ogorčili su svet – i to sa pravom – jer je u danima pre nastupanja varvarstva, takav broj žrtava izgledao nepodnošljiv

za jedan svet u kome se očekivalo da civilizacija napreduje. Čak i mnogo veći pogromi koji su pratili masovne seljačke ustanke tokom ruske revolucije 1905. godine, prouzrokovali su, po kasnijim standardima, tek umerene žrtve – možda ukupno osam stotina mrtvih. Ovo se može porediti sa 3 800 Jevreja pobijenih u Viljnusu (Vilni) od strane Litvanaca tokom tri dana 1941. godine, kada su Nemci napali SSSR, a pre nego što je započelo sistematsko istrebljivanje.

Novi pokreti na radikalnoj desnici, koji su se pozivali na ove starije tradicije netrpeljivosti, ali temeljno preobražene, posebno su se obraćali nižim i srednjim grupama evropskih društava, i njih su retorički i teorijski formulisali nacionalistički intelektualci koji su ušli u trend 1890-ih godina. Sam termin „nacionalizam" skovan je u toj deceniji, da bi se opisali ti novi zastupnici reakcije. Ratobornost srednje i niže srednje klase okrenula se radikalnoj desnici uglavnom u zemljama gde ideologije demokratije i liberalizma nisu bile dominantne, ili među klasama koje se nisu identifikovale sa tim ideologijama, što će reći, uglavnom u zemljama koje nisu prošle kroz Francusku revoluciju ili njen ekvivalent. Zaista, u zemljama jezgra zapadnog liberalizma – Britaniji, Francuskoj, SAD – opšta hegemonija revolucionarne tradicije je sprečila pojavu bilo kakvih značajnih masovnih fašističkih pokreta. Greška je brkati rasizam američkih populista ili šovinizam francuskih republikanaca sa protofašizmom: oni su bili pokreti levice.

Ovo nije značilo da čim principi Slobode, Jednakosti i Bratstva više nisu stajali na putu, stari instinkti nisu mogli da se vežu za nove političke slogane. Nema sumnje da su aktivisti svastike (kukastog krsta) u austrijskim Alpima mahom bili regrutovani iz redova određene vrste provincijskih stručnjaka – veterinarskih tehničara, geodeta i sličnih – koji su nekada bili lokalni liberali, obrazovana i emancipovana manjina u jednoj sredini kojom je dominirao seljački klerikalizam. Upravo tako je u poznom dvadesetom veku, dezintegracija klasičnih radničkih i socijalističkih pokreta ostavila slobodan prostor za instinktivni šovinizam i rasizam kod velikog broja manuelnih radnika. Do tada su oni, iako daleko od toga da su bili imuni na ovakva osećanja, oklevali da ih javno izraze, iz lojalnosti partijama koje su bile strastveni neprijatelji takvog fanatizma. Od šezdesetih godina ksenofobija i politički rasizam na Zapadu se mogu naći uglavnom u sloju manuelnih radnika. Međutim, u decenijama kada se fašizam izlegao, rasizam je pripadao onima koji nisu prljali ruke u radu.

Srednja i niža srednja klasa su ostale kičma ovakvih pokreta tokom epohe uspona fašizma. Ovo nisu ozbiljno poricali čak ni oni istoričari koji su bili željni da revidiraju ono oko čega su postigle konsenzus „bukvalno" sve analize nacističke podrške nastale od 1930. do 1980. godine (Childers, 1983; Childers, 1991, str. 8, 14–15). Da uzmemo samo jedan slučaj među mnogim istraživanjima o članstvu i podršci ovakvih pokreta u međuratnoj Austriji: među nacionalsocijalistima koji su bili izabrani za okružne većnike u Beču 1932. godine, 18 procenata su bili samostalno zaposleni, 56 odsto su bili beli okovratnici, kancelarijski radnici i državni činovnici, a 14 procenata su bili plavi okovratnici. Od nacista koji su iste godine bili izabrani u pet austrijskih skupština izvan Beča, 16 procenata su bili samostalno zaposleni i zemljoradnici, pedeset i jedan procenat su bili kancelarijski radnici i sl. a 10 procenata su bili plavi okovratnici (Larsen i dr., 1978, str. 766–767).

Ovo ne znači da fašistički pokreti nisu mogli da zadobiju stvarnu masovnu podršku među radnom sirotinjom. Kakav god da je bio sastav njenih kadrova, podrška rumunskoj Gvozdenoj gardi je dolazila od siromašnog seljaštva. Izborna baza mađarskih Strelastih krstova je bila uglavnom radnička klasa (pošto je Komunistička

partija bila zabranjena a Socijaldemokratska partija, oduvek mala, platila je cenu za toleranciju koju je prema njoj pokazivao Hortijev režim) a posle poraza austrijske socijaldemokratije 1934. godine i tamo je bio primetan pomak radnika ka nacističkoj partiji, posebno u austrijskoj provinciji. Osim toga kada su jednom uspostavljene fašističke vlade sa državnim legitimitetom, kao u Italiji i Nemačkoj, mnogo je bivših socijalistički i komunistički usmerenih radnika leglo na rudu novih režima, daleko više od onoga što leva tradicija želi da misli. Međutim, pošto su fašisti imali teškoća u obraćanju istinski tradicionalnim elementima u ruralnom društvu (osim ukoliko nisu, kao u Hrvatskoj, bili podržani od organizacija kao što je Rimokatolička crkva), a pošto su bili zakleti neprijatelji ideologija i partija koje su se identifikovale sa organizovanom radničkom klasom, jezgro njihove izborne baze trebalo je tražiti u srednjim slojevima društva.

Koliko daleko je u srednjoj klasi dopirao prvobitni zov fašizma predstavlja jedno otvoreno pitanje. Sigurno je privlačnost fašizma za omladinu iz srednje klase bila snažna, posebno za studente univerziteta u kontinentalnoj Evropi, koji su u međuratnom periodu bili ozloglašeni po svom ultradesničarstvu. Trinaest odsto članova italijanskog fašističkog pokreta 1921. godine (tj. pre „marša na Rim“) su bili studenti. U Nemačkoj su studenti činili između 5 i 10 odsto partijskog članstva i to već 1930. godine, kad velika većina budućih nacista nije ni počela da pokazuje interesovanje za Hitlera (Kater, 1985, str. 467; Noelle/Neumann, 1967, str. 196). Kao što ćemo videti, veoma je bio prisutan i element bivših oficira iz srednje klase: one vrste ljudi za koje je Veliki rat, sa svim svojim užasima, označio vrhunac ličnih dostignuća, sa koga se pružao pogled samo na razočaravajuće nizine njihovog budućeg civilnog života. Naravno, ovo su bili segmenti srednjih slojeva posebno prijemčivi za čari aktivizma. Uopšteno rečeno, privlačnost desnica je bila tim jača, što je bila veća pretnja položaju koji je zauzimao srednji sloj, stvarnom ili onakvom kakav se konvencionalno očekivao, kada se okvir za koji se očekivalo da očuva društveni poredak krivio i lomio. U Nemačkoj je dvostruki udar Velike inflacije koja je smanjila vrednost novca do nule a zatim i Velike recesije, koja je radikalizovala čak i takve slojeve srednje klase kao što su srednji i viši državni činovnici, a koji bi, u manje traumatičnim okolnostima, bili srećni da i dalje budu konzervativni patrioti staroga kova, nostalgični za kajzerom Vilhelmom, ali voljni da izvršavaju svoju dužnost prema Republici koju vodi feldmaršal Hindenburg, da se ta republika nije očigledno raspadala pod njihovim nogama. I najnepolitičniji Nemci su se između dva svetska rata osvrtali na vreme Vilhelmovog carstva. Još šezdesetih godina, u trenutku kada je većina zapadnih Nemaca (razumljivo) zaključila da su najbolja vremena *sada,* 42 odsto onih preko šezdeset godina je još uvek mislila da je vreme pre 1914. godine bilo bolje od sadašnjice, prema 32 procenta svojih vršnjaka koji su bili preobraćeni privrednim čudom (*Wirschaftswunder*) (Noelle/Neumann, 1967, str. 1967). Glasači buržoaskog centra i desnice u masama su između 1930. i 1932. godine dezertirali ka nacističkoj partiji. Ipak oni nisu bili graditelji fašizma.

Naravno, ovakvi pripadnici konzervativne srednje klase, bili su potencijalno pristalice pa čak i preobraćenici na fašizam, zbog načina na koji su iscrtane linije razgraničenja u međuratnoj političkoj borbi. Izgledalo je da pretnja liberalnom društvu i svim njegovim vrednostima dolazi isključivo od strane desnice; a da pretnja socijalnom poretku dolazi od strane levice. Ljudi iz srednje klase su birali svoju politiku u skladu sa svojim strahovanjima. Tradicionalni konzervativci su obično simpatisali fašističke

demagoge i bili su spremni da se sa njima udruže protiv glavnog neprijatelja. Italijanski fašisti su imali prilično dobar publicitet dvadesetih, pa čak i tridesetih godina, osim kod onih koji su bili levo od liberalizma. „Izuzev odvažnog eksperimenta fašizma, ova decenija nije bila plodonosna po konstruktivnom državništvu", pisao je Džon Buhen (Buchan), eminentni britanski konzervativac i pisac trilera. (Avaj, sklonost za pisanje trilera retko ide sa levičarskim ubeđenjima.) (Graves/Hodge, 1941, str. 248.) Hitler je doveden na vlast koalicijom sa tradicionalnom desnicom, koju je potom progutao. General Franko je u svoj nacionalni front uključio tada ne mnogo značajnu špansku *Falangu*, jer ono što je on predstavljao bio je savez cele desnice protiv aveti 1789. i 1917. godine, između kojih on nije pravio fine razlike. Imao je dovoljno sreće što nije stvarno ušao u rat na Hitlerovoj strani, ali je poslao dobrovoljačku jedinicu, „Plavu diviziju" da se bori sa bezbožnim komunizmom u Rusiji rame uz rame sa Nemcima. Maršal Peten izvesno nije bio fašista, niti simpatizer nacista. Razlog zbog koga je teško razlikovati svesrdne francuske fašiste i pronemačke kolaborante s jedne, i glavnu masu pristalica višijevskog režima maršala Petena s druge strane, bio je taj što u stvarnosti nije bilo jasne granice. Oni čiji su očevi mrzeli Drajfusa, Jevreje i Republiku-kučku – a neke osobe u Višiju su bile dovoljno stare da su i same tako činile – neprimetno su prešli u zilote u borbi za hitlerovsku Evropu. Ukratko „prirodan" savez desnice između dva rata je išao od tradicionalnih konzervativaca preko reakcionara starog kova do spoljne ivice fašističke patologije. Tradicionalne snage konzervativizma i kontrarevolucije su bile jake, ali često inertne. Fašizam im je pružio i dinamiku, a možda i ono što je još važnije, primer pobede nad snagama nereda. (Zar nije jedan od poslovičnih argumenata u korist fašističke Italije taj da je „Musolini učinio da vozovi idu na vreme"?) Isto onako kao što je dinamizam komunista imao privlačnost za dezorijentisanu levicu bez kormila, tako je i uspeh fašizma, posebno od nacionalsocijalističkog preuzimanja vlasti u Nemačkoj, učinio da fašizam izgleda kao talas budućnosti. Sama činjenica da je u to vreme fašizam izveo istaknut, iako kratkotrajan, nastup – među svim drugim zemljama – na političkoj sceni konzervativne Velike Britanije, pokazuje snagu ovog „demonstracionog efekta". To što je on preobratio jednog od najistaknutijih političara ove države i pridobio podršku jednog od njenih glavnih gospodara štampe značajnije je od činjenice da su pokret ser Osvalda Mozlija ubrzo napustili ugledni političari i da je *Daily Mail* lorda Rotermera (Rothermere) uskoro odustao od podrške Britanskoj uniji fašista. Jer Britanija je još uvek bila univerzalno i opravdano posmatrana kao model političke i društvene stabilnosti.

III

Uspon radikalne desnice posle Prvog svetskog rata je nesumnjivo bio odgovor na opasnost, koja je bila zaista realna, uopšte uzev od socijalne revolucije i radničke klase, a posebno od Oktobarske revolucije i lenjinizma. Bez ovih faktora, ne bi bilo fašizma, jer i pored toga što su demagoški ultradesničari bili politički glasni i agresivni u velikom broju evropskih zemalja od kraja devetnaestog veka, oni su pre 1914. godine skoro bez izuzetka držani pod kontrolom. U toj meri su verovatno u pravu branioci fašizma koji drže da je Lenjin izazvao Musolinija i Hitlera. Međutim, potpuno je nelegitimno pravdati fašističko varvarstvo tvrdeći da je ono bilo nadahnuto od navodnih varvarstava ruske revolucije i da ih je oponašalo, kao što su neki nemački istoričari bili blizu da učine osamdesetih godina (Nolte, 1987).

Ipak se teza koja tvrdi da je desničarska reakcija u suštini bila odgovor na revolucionarnu levicu, mora uzeti uz dve važne ograde. Prvo, ona potcenjuje uticaj Prvog svetskog rata na jedan važan sloj, potekao uglavnom iz srednje i niže srednje klase, nacionalistički nastrojenih vojnika ili mladih ljudi koji su posle 1918. godine, bili ozlojeđeni što su propustili svoju šansu za herojska dela. Takozvani „vojnik sa prve linije fronta“ (*Frontsoldat)* odigraće najvažniju ulogu u mitologiji radikalnih desničarskih pokreta – Hitler je sam bio jedan od njih – i obezbediće konkretan ljudski materijal za prve ultranacionalističke naoružane grupe, kakve su bile grupe oficira koji su ubili vođe nemačkih komunista Karla Libknehta i Rozu Luksemburg početkom 1919. godine, italijanski *squadristi* i nemački *freikorps*. Pedeset i sedam odsto ranih italijanskih fašista su bili bivši vojnici. Kao što smo videli, Prvi svetski rat je bio mašina za brutalizovanje sveta, a ovi ljudi su uživali u oslobađanju svoje latentne brutalnosti.

Snažni angažman levice, od liberala na dalje, u antiratnim i antimilitarističkim pokretima, ogromna odvratnost naroda prema masovnom ubijanju Prvog svetskog rata, dovela je mnoge do toga da potcene pojavu jedne relativno male, ali nesumnjivo brojne manjine, za koju ratovanje, čak i u uslovima 1914–1918. godine predstavlja centralno i inspirativno iskustvo, za koje su uniforma i disciplina, žrtvovanje – sebe i drugih – krv, oružje i moć bili ono što mučki život čini vrednim življenja. Oni nisu napisali mnogo knjiga o ratu, mada su (posebno u Nemačkoj) jedan ili dvojica od njih i to uradili. Ovi Ramboi svoga vremena bili su prirodni regruti za radikalnu desnicu.

Druga ograda je ta da desničarska reakcija nije bila odgovor na boljševizam kao takav, već na sve pokrete, a naročito na pokrete organizovane radničke klase, koji su pretili postojećem društvenom poretku ili koji su se mogli optuživati za slom tog poretka. Lenjin je pre bio simbol te pretnje nego stvarna činjenica, pretnje koja je, za većinu političara bila predstavljena ne toliko u socijalističkim radničkim partijama, čiji su vođi bili dovoljno umereni, već u porastu snage, samopouzdanja i radikalizma radničke klase, koji je dao starim socijalističkim partijama novu političku snagu, i u stvari tako od njih napravio neophodan inventar liberalnih država. Nije slučajnost to što je u neposrednim posleratnim godinama skoro svugde u Evropi udovoljeno centralnom zahtevu socijalističkih agitatora od 1889. godine: taj zahtev je bio osmočasovni radni dan.

Implicitna pretnja u usponu snage radništva je bilo ono što je konzervativcima ledilo krv u žilama, pre nego li puki preobražaj sindikalnih vođa i opozicionih oratora u vladine ministre, mada je i on bio dovoljno gorak. Oni su po definiciji pripadali „levici“. U jednom vremenu socijalnog preokreta, nije bilo jasne granice koja ih je razdvajala od boljševika. Zaista, mnoge među socijalističkim partijama bi se radosno pridružile komunistima u godinama neposredno posle rata, da komunisti nisu odbili da se sa njima udruže. Čovek koga je Musolini usmrtio posle svog „marša na Rim“ nije bio rukovodilac komunističke partije, već socijalist Mateoti. Možda je tradicionalna desnica videla bezbožnu Rusiju kao otelotvorenje svega onog što je bilo zlo na svetu, ali ustanak generala 1936. godine nije bio usmeren protiv komunista kao takvih, ako ni zbog čega drugog zato jer su oni bili najmanji deo Narodnog fronta (videti poglavlje 5). Ustanak je bio usmeren protiv narodnog uzdizanja koje je do građanskog rata, favorizovalo socijaliste i anarhiste. Jedna naknadna racionalizacija pravi od Lenjina i Staljina izgovor za fašizam.

Pa ipak, ono što mora da se objasni je razlog zbog koga je desničarska reakcija posle Prvog svetskog rata baš u formi fašizma zadobila svoje presudne pobede. Jer ekstremistički ultradesničarski pokreti su postojali pre 1914. godine – histerično naci-

onalistički i ksenofobični, idealizovali su rat i nasilje, bili su netrpeljivi i skloni oružanoj prinudi, strastveno antiliberalni, antidemokratski, antiproleterski, antisocijalistički, antiracionalistički, sanjali su o krvi i tlu i povratku na one vrednosti koje je modernost poremetila. Imali su neki politički uticaj unutar političke desnice i u nekim intelektualnim krugovima, ali nigde nisu dominirali i imali kontrolu.

Ono što im je dalo šansu nakon Prvog svetskog rata bio je kolaps starih režima, a uz njih i starih vladajućih klasa i njihovog mehanizma vlasti, uticaja i hegemonije. Tamo gde su one ostale u upotrebnom stanju, nije bilo potrebe za fašizmom. Fašizam nije napredovao u Britaniji, uprkos kratkotrajnoj nervnoj uznemirenosti koju smo gore pomenuli. Tradicionalna konzervativna desnica je zadržala kontrolu. Fašizam nije efektivno napredovao ni u Francuskoj sve do poraza 1940. godine. I pored toga što je tradicionalna francuska desnica – monarhistička *Action Française* i *Croix de Feu* (Ognjeni krst) pukovnika La Rokea (La Rocque) – bili dovoljno spremni da prebijaju levičare, oni nisu bili fašisti u pravom smislu te reči. U stvari, neki njihovi pripadnici će se čak pridružiti Pokretu otpora.

Još jednom, fašizam nije bio potreban tamo gde su nove nacionalističke vladajuće klase ili grupe preuzele vlast u od skora nezavisnim zemljama. Ti su ljudi mogli biti reakcionari i sigurno su se mogli opredeljivati za autoritarne vlade, iz razloga koji će u daljem tekstu biti razmatrani, ali je politička retorika vremena bila ta koja je poistovećivala sa fašizmom svaki zaokret ka antidemokratskoj desnici u međuratnoj Evropi. Nije bilo značajnih fašističkih pokreta u novoj Poljskoj, kojom su upravljali autoritarni militaristi ni u češkim delovima Čehoslovačke, koji su bili demokratski, niti u (dominantnom) srpskom jezgru nove Jugoslavije. Tamo gde su postojali značajni fašistički ili slični pokreti u zemljama čiji su vladari bili staromodni desničari ili reakcionari – u Mađarskoj, Rumuniji, Finskoj, pa čak i u Frankovoj Španiji, čiji vođa lično nije bio fašista – ovi vladari nisu imali mnogo teškoća da fašiste zadrže pod kontrolom (kao u Mađarskoj do 1944. godine) sem ako ih Nemci nisu prišrafljivali. To ne znači da manjinski nacionalni pokreti nisu mogli da fašizam smatraju privlačnim, ako ni zbog čega drugog, ono zbog toga što su mogli da očekuju finansijsku i političku podršku od Italije, a posle 1933. godine i od Nemačke. To je jasno bilo tako kod (belgijskih) Flandrijaca, u Slovačkoj i Hrvatskoj.

Optimalni uslovi za trijumf ove ludačke ultradesnice mogli su se naći u jednoj staroj državi, i njenom upravnom mehanizmu koji više nije mogao da funkcioniše; sa masom razočaranih, dezorijentisanih i nezadovoljnih građana koji više nisu znali kome da budu lojalni; gde su snažni socijalistički pokreti pretili ili je izgledalo kao da prete socijalnom revolucijom, ali gde nisu bili u stvarnoj mogućnosti da je izvedu; i gde se nacionalno nezadovoljstvo okrenulo protiv mirovnih ugovora 1918–1920. godine. To su bili uslovi u kojima su bespomoćne stare elite bile u iskušenju da pribegnu upotrebi ultraradikala, kao što su italijanski liberali uradili sa Musolinijevim fašistima 1920–1922. godine i kao što su nemački konzervativci uradili sa Hitlerovim nacional-socijalistima 1932–1933. godine. Isto tako, ovi uslovi su pretvorili pokrete ultradesnice u snažno organizovane i ponekad uniformisane paramilitarne snage (*squadristi;* jurišni odredi) ili, kao u Nemačkoj tokom Velike recesije, u masovne glasačke armije. Međutim, ni u jednoj od dve fašističke zemlje, fašizam nije „osvojio vlast", mada su i u Italiji i u Nemačkoj u govorima stalno isticani „osvajanje ulica" i „marš na Rim". U obema zemljama fašizam je došao na vlast uz prećutni pristanak, i u stvari (kao u Italiji) na inicijativu starog režima, što znači, na „ustavan" način.

Ono što je bilo novo u fašizmu, bilo je to, da je fašizam kada bi jednom došao na vlast, odbijao da igra stare političke igre, i gde je mogao potpuno je preuzimao vlast. Za totalni prenos vlasti, odnosno za eliminaciju svih suparnika, trebalo je nešto više vremena u Italiji (1922–1928) nego u Nemačkoj (1933–1934), ali, kada je to jednom postignuto, više nije bilo unutrašnjih političkih granica za ono što je na karakterističan način, postalo nesputana diktatura vrhovnog populističkog „vođe" (*Duče, Firer*).

Na ovom mestu moramo ukratko da odbacimo dve podjednako neodgovarajuće teze o fašizmu, jednu koja je fašistička, ali koju su preuzeli i mnogi liberalni istoričari, i drugu koja je draga ortodoksnim sovjetskim marksistima. Nije bilo ni „fašističke revolucije", niti je fašizam bio izraz „monopolskog kapitalizma" ili krupnog kapitala.

Fašistički pokreti su imali elemente revolucionarnih pokreta, obzirom da su u njima bili ljudi koji su želeli temeljni preobražaj društva, često sa primetnom antikapitalističkom i antioligarhijskom crtom. Ipak, konj revolucionarnog fašizma nije uspeo ni da krene u trku. Hitler je brzo eliminisao one koji su ozbiljno shvatali „socijalističku" komponentu u imenu Nacionalsocijalističke Nemačke radničke partije – što on sigurno nije radio. Utopija o povratku na neku vrstu srednjeg veka za malog čoveka, prepunog naslednih seljaka-posednika, zanatlija kao Hans Zaks i devojaka sa plavim kikama, nije bila program koji bi se mogao realizovati u velikim državama dvadesetog veka (osim u košmarnoj verziji Hitlerovih planova o rasno pročišćenom narodu), ponajmanje u režimima koji su, poput italijanskog i nemačkog fašizma, bili na svoj način verni modernizaciji i tehnološkom napretku.

Ono što je nacionalsocijalizam izvesno postigao, bilo je radikalno čišćenje starih imperijalnih elita i institucionalnih struktura. Na kraju krajeva, jedina društvena grupa koja je stvarno pokrenula pobunu protiv Hitlera – a potom bila desetkovana – bila je stara aristokratska pruska armija jula 1944. godine. Ovo uništavanje starih elita i starih društvenih okvira, pojačano je posle Drugog svetskog rata politikom okupatorskih armija zapadnih saveznika, i konačno je učinilo mogućim da se Savezna Republika Nemačka izgradi na znatno zdravijim osnovama nego Vajmarska republika 1918–1933. godine, koja nije bila mnogo više od poraženog carstva kome je oduzet car. Nacizam je svakako imao, a delimično i ostvario, socijalni program za mase: praznici, sportovi, planski izrađena „narodna kola" koja je svet upoznao posle Drugog svetskog rata kao *Volkswagen* – „bubu". Međutim, glavno dostignuće nacizma bilo je to da je likvidirao Veliku recesiju efektivnije od ijedne druge vlade, jer je u antiliberalizmu nacista pozitivna strana bila to što oni nisu *a priori* bili odani verovanju u slobodno tržište. Ipak, nacizam je pre povampirio i revitalizovao stari režim, nego što je stvorio jedan u osnovi novi i drugačiji režim. Kao i imperijalistički i militaristički Japan tridesetih godina (za koji niko ne bi mogao da tvrdi da je revolucionarni sistem) nacizam je bio neliberalna kapitalistička privreda koja je postigla upečatljivu dinamizaciju svog industrijskog sistema. Ekonomska i ostala dostignuća fašističke Italije bila su mnogo manje impresivna, kako se pokazalo i u Drugom svetskom ratu. Njena ratna ekonomija je bila neobično slaba. Reči o „fašističkoj revoluciji" su bile fraze, iako nema sumnje da su mnogi obični članovi italijanske fašističke partije iskreno u njih verovali. U Italiji je fašistički režim, otvorenije radio u interesu starih vladajućih klasa, gde je ustanovljen kao odbrana protiv revolucionarnih nemira posle 1918. godine, više nego u Nemačkoj, gde je stvoren kao reakcija na traume Velike recesije i na nesposobnost vajmarskog režima da se sa njom nosi. Italijanskom fašizmu, koji je na neki način nastavio

proces italijanskog ujedinjavanja iz devetnaestog veka, mogu se pripisati u zaslugu neka značajna postignuća. Na primer, to je bio jedini italijanski režim koji je uspešno suzbio sicilijansku Mafiju i napolitansku Kamoru. Pa ipak, njegov istorijski značaj se ne nalazi u njegovim ciljevima i dostignućima, već u njegovoj ulozi globalnog pionira jedne nove verzije trijumfalne kontrarevolucije. Musolini je nadahnuo Hitlera, a Hitler nikad nije propuštao da prizna italijansko nadahnuće i prvenstvo. S druge strane, italijanski fašizam je dugo vremena bio jedna anomalija među radikalnim desničarskim pokretima, zbog svoje tolerancije, pa čak i naklonosti prema avangardnom „modernizmu" u umetnosti, a i u nekim drugim aspektima – posebno u tome što je kod njega postojao, sve dok 1938. godine Musolini nije legao na rudu Nemcima, potpuni nedostatak interesovanja za antisemitski rasizam.

Što se tiče „monopolističko-kapitalističke" teze, stvar sa stvarno krupnim kapitalom je u tome što se on može nagoditi sa bilo kojim režimom koji ne vrši stvarnu eksproprijaciju, i što svaki režim mora da nađe zajednički jezik s njim. Fašizam ništa više nije bio „izraz interesa monopolističkog kapitala" nego što su to bili američki Nju dil ili britanske laburističke vlade, ili Vajmarska republika. Krupni kapital početkom tridesetih godina nije naročito želeo Hitlera, i više bi voleo kakav ortodoksniji konzervativizam. Sve do Velike recesije on je Hitleru davao malu podršku, a i onda je ta podrška bila zakasnela i neravnomerna. Međutim, kada je došao na vlast, kapital je svesrdno sarađivao sa njim, do te mere da je koristio robovski rad i rad radne snage iz koncentracionih logora smrti za svoje poslovanje u toku Drugog svetskog rata. Naravno, i sitni i krupni kapital su imali koristi od eksproprijacije jevrejske imovine.

Ipak se mora reći da je za poslovne krugove fašizam imao neke velike prednosti u odnosu na druge režime. Prvo, on je eliminisao ili porazio levičarsku socijalnu revoluciju, i zaista je izgledao kao glavni bedem protiv nje. Drugo, on je uklonio radničke sindikate i druga ograničenja na prava uprava da rukovode svojom radnom snagom. U stvari, fašistički „princip vođstva" je bio ono što je većina gazdi i upravljača primenjivala na svoje podređene u sopstvenom poslovanju, a fašizam im je dao autoritativno opravdanje. Treće, uništenje radničkog pokreta je doprinelo tome da se osigura jedno za kapital nesrazmerno povoljno rešenje depresije. Dok je u SAD gornjih 5 odsto potrošača gledalo kako se njihov udeo u nacionalnom dohotku smanjuje za 20 odsto od 1929. do 1941. godine (sličan, ali umereniji egalitaristički trend je postojao i u Britaniji i Skandinaviji), u Nemačkoj je gornjih 5 procenata potrošača zadobilo 15 novih procenata nacionalnog dohotka u istom periodu (Kuznets, 1956). Konačno, što je već primećeno, fašizam je bio dobar u dinamiziranju i modernizovanju industrijskih ekonomija – mada u stvari na dugu stazu nije bio tako dobar u inovativnom i naučnotehnološkom planiranju kao što su bile zapadne demokratije.

IV

Da li bi fašizam postao tako značajan u svetskoj istoriji da nije bilo Velike recesije? Verovatno ne. Sama Italija nije obećavala kao baza iz koje bi se uzdrmao svet. Dvadesetih godina nijedan drugi pokret radikalno desničarske kontrarevolucije u Evropi, nije izgledao kao da ima veliku budućnost, uglavnom iz istog razloga iz kog su propali pobunjenički pokušaji komunističke socijalne revolucije: talas revolucije posle 1917. godine je opao, i izgledalo je da se ekonomija oporavlja. U Nemačkoj su stubovi carskog društva, generali, državni činovnici i ostali, posle Novembarske revolucije

zaista pružali izvesnu podršku plaćeničkim paravojnim formacijama i drugim divljim elementima desnice, iako su (razumljivo) svoje glavne napore ulagali u to da novu republiku održe kao konzervativnu, antirevolucionarnu i iznad svega, kao državu sposobnu da zadrži određeni međunarodni manevarski prostor. Kada bi ipak bili primorani da biraju, kao za vreme desničarskog Kapovog (Kapp) puča 1920. godine i minhenske pobune 1923. godine, u kojoj se Adolf Hitler prvi put našao na naslovnim stranama, bez oklevanja su podržavali status kvo. Posle ekonomskog poboljšanja od 1924. godine nadalje, Nacional-socijalistička radnička partija se smanjila na parče od 2,5 do 3 odsto biračkog tela, zadobivši na izborima 1928. godine manje od polovine glasova malene i civilizovane Nemačke demokratske partije, malo više od petine komunističkih glasova i znatno manje od jedne desetine glasova socijaldemokrata. Ipak posle dve godine porasla je na preko 18 procenata biračkog tela i postala druga po snazi politička partija u Nemačkoj. Četiri godine kasnije, u leto 1932. godine, bila je daleko najjača partija, sa preko 37 procenata od ukupnog broja glasova, i pored toga što nije uspela da do kraja zadrži ovu podršku dok su demokratski izbori trajali. Očigledno je Velika recesija bila ta koja je Hitlera pretvorila od fenomena sa političke margine, u potencijalnog, a konačno u stvarnog, gospodara zemlje.

Međutim, čak ni Velika recesija ne bi fašizmu dala ni onu snagu niti uticaj koji je jasno iskazao tridesetih godina, da nije dovela na vlast pokret ove vrste u Nemačkoj, zemlji koja je bila po veličini, ekonomskom i vojnom potencijalu i, naročito po geografskom položaju, predodređena da igra glavnu ulogu u Evropi pod bilo kakvim oblikom vladavine. Na kraju krajeva, potpun poraz u dva svetska rata nije sprečio Nemačku da dvadeseti vek završi kao dominantna država na tom kontinentu. Isto onako kao što je pobeda marksizma u najvećoj državi na planeti („šestini površine svetskog kopna" kako su komunisti voleli da se hvale između ratova) dala komunizmu važno međunarodno mesto, čak i u vremenima u kojima je njegova politička snaga izvan SSSR-a bila zanemarljiva, tako se činilo da i Hitlerovo zaposedanje Nemačke potvrđuje uspeh Musolinijeve Italije i da pretvara fašizam u moćni planetarni tok. Uspešna politika agresivnog militarističkog ekspanzionizma u obe države (videti poglavlje 5) – pojačana japanskom politikom – dominirala je međunarodnom političkom scenom te decenije. Stoga je bilo prirodno što bi države ili pokreti pogodni za to da ih fašizam privuče i da na njih utiče, tražili podršku od Nemačke i Italije, i što bi – obzirom na ekspanzionizam ove dve zemlje – tu podršku često dobijali.

U Evropi su iz očiglednih razloga, ovakvi pokreti pretežno pripadali političkoj desnici. Tako je unutar cionizma (koji je u to vreme bio pretežno pokret Aškenazi Jevreja koji su živeli u Evropi) ono krilo pokreta koje se okrenulo ka italijanskom fašizmu, „revizionisti" Vladimira Jabotinskog, bilo jasno posmatrano kao desnica, a i samo sebe je tako određivalo, nasuprot (predominantnoj) socijalističkoj i liberalnoj glavnini cionista. Već tridesetih godina, uticaj fašizma nije mogao da ne bude globalan do izvesne mere, ako ni zbog čega drugog, ono zato što je bio povezan sa dve dinamične i aktivne sile. Ipak izvan Evrope, uslovi koji su stvorili fašističke pokrete na matičnom kontinentu jedva da su postojali. Zato, tamo gde su se pojavljivali fašistički pokreti, ili pokreti na koje je fašizam očigledno uticao, njihova politička pozicija i funkcija su bili daleko problematičniji.

Naravno izvesne karakteristike evropskog fašizma imale su odjeka i preko mora. Bilo bi iznenađujuće da jerusalimski muftija i drugi Arapi koji su se opirali jevrejskoj kolonizaciji u Palestini (i Britanci koji su tamo imali protektorat) nisu s naklono-

šću primili Hitlerov antisemitizam, iako on nije imao nikakve veze sa tradicionalnim načinima islamske koegzistencije uz nevernike raznih vrsta. Neki pripadnici viših Hindu klasa u Indiji su imali svest, isto kao današnji sinhaleski ekstremisti na Šri Lanki, o svojoj superiornosti kao dokazanih – u stvari kao prvobitnih – „arijevaca", u odnosu na tamnoputije rase na njihovom sopstvenom potkontinentu. I burski borci, koji su bili internirani kao pronemački elementi tokom Drugog svetskog rata – neki od njih su postali vođe zemlje u eri aparthejda posle 1948. godine – takođe su osećali ideološki afinitet prema Hitleru, i kao ubeđeni rasisti i preko teološkog uticaja elitističkih ultradesničarskih kalvinističkih struja iz Holandije. Ipak sve ovo teško da menja osnovnu postavku po kojoj fašizam, za razliku od komunizma, nije postojao u Aziji i Africi (osim možda među evropskim naseljenicima) jer se činilo da se ne može primeniti na lokalnu političku situaciju.

U opštim crtama, ovo važi čak i za Japan, i pored toga što je ta zemlja bila u savezu sa Nemačkom i Italijom, što se borila na istoj strani u Drugom svetskom ratu, i što je njenom politikom dominirala desnica. Bliskost između dominantnih ideologija istočnog i zapadnog kraja „Osovine" je zaista bila snažna. Japancima nije bilo ravna po njihovom ubeđenju u svoju rasnu superiornost i potrebi za rasnom čistotom, po njihovoj veri u vojničke vrline kakve su samopožrtvovanje, apsolutna pokornost starešinama, samoodricanje i stoicizam. Svaki samuraj bi potpisao moto Hitlerovog SS-a („Meine Ehre ist Treue" što bi se moglo prevesti kao „Čast znači slepu podređenost" prim. E. H.). Njihovo društvo je bilo društvo rigidne hijerarhije, totalne posvećenosti pojedinca (ako je takav pojam uopšte imao lokalno značenje u zapadnom smislu) državi i njenom božanskom caru, i potpuno je odbacivalo Slobodu, Jednakost i Bratstvo. Japanci nisu imali teškoća da shvate vagnerovsku vrstu mitova o varvarskim bogovima, o čistim i junačkim srednjovekovnim vitezovima i specifično nemačkoj prirodi planina i šuma, koje su ispunjene nemačkim *voelkisch* snovima. Oni su imali istu onu sposobnost da kombinuju varvarsko ponašanje sa prefinjenim estetskim senzibilitetom: onu sklonost mučitelja u koncentracionom logoru ka sviranju Šubertovih kvarteta. U meri u kojoj se fašizam mogao prevesti na Zen pojmove, Japanci bi ga mogli rado prihvatiti, mada za to nisu imali potrebe. I zaista, među diplomatama akreditovanim u evropskim fašističkim silama, a posebno među ultranacionalističkim terorističkim grupama predanih ubijanju nedovoljno patriotskih političara, i u Kvantung armiji koja je osvajala i porobljavala Mandžuriju i Kinu, bilo je Japanaca koji su priznavali tu sklonost i koji su vodili kampanju za bližu identifikaciju sa evropskim fašističkim silama.

Ipak evropski fašizam nije mogao biti sveden na orijentalni feudalizam sa osećanjem imperijalne nacionalne misije. Evropski fašizam je u suštini pripadao epohi demokratije i običnog čoveka, dok sam koncept „pokreta" masovne mobilizacije u nove, potencijalno revolucionarne svrhe, sa samoproglašenim vođama, nije imao smisla u Hirohitovom Japanu. Pre su pruska armija i tradicija, a ne Hitler, odgovara japanskom pogledu na svet. Ukratko, uprkos sličnostima sa nemačkim nacionalsocijalizmom, (bliskost sa Italijom je bila daleko manja), Japan nije bio fašistički.

Što se tiče država i pokreta koji su očekivali podršku od Nemačke i Italije, posebno u Drugom svetskom ratu, kada je izgledalo kao da sile Osovine dobijaju, ideologija nije bila njihov glavni motiv, mada su se neki od manjih nacionalističkih režima u Evropi, čiji je položaj bio potpuno zavistan od nemačke podrške, spremno sebe proglašavali većim nacistima od SS-a, što je naročito radila hrvatska ustaška

država. Ipak bi bilo apsurdno misliti o Irskoj republikanskoj armiji ili indijskim nacionalistima sa bazom u Berlinu, kao o „fašistima“ u bilo kom smislu, jer su u Drugom, kao i u Prvom svetskom ratu, neki od njih pregovarali o nemačkoj podršci po principu „neprijatelj moga neprijatelja je moj prijatelj“. U stvari, vođa irskih republikanaca Frenk Rajan (Ryan) koji je stupio u takve pregovore, bio je ideološki toliki antifašista da se zapravo pridružio Internacionalnim brigadama da bi se borio protiv generala Franka u Španskom građanskom ratu, pre nego što je bio zarobljen od Frankovih snaga i poslat u Nemačku. Ne bi trebalo da se zadržavamo na ovakvim slučajevima.

Međutim, ostaje jedan kontinent na kome je ideološki uticaj evropskog fašizma neporeciv: obe Amerike.

U Severnoj Americi ljudi i pokreti inspirisani Evropom nisu imali većeg značaja izvan određenih imigrantskih zajednica čiji su članovi sa sobom doneli ideologije starog zavičaja, kao što su Skandinavci i Jevreji doneli sklonost ka socijalizmu, ili čiji su članovi zadržali određenu lojalnost prema zemlji svog porekla. Tako su osećanja nemačkih – i u znatno manjoj meri, italijanskih – Amerikanaca doprinosila izolacionizmu SAD, mada nema valjanih dokaza da su oni u većem broju postajali fašisti. Rekviziti raznih milicija, obojene košulje i ruke podignute u znak pozdrava vođi nisu pripadali domaćoj desničarskoj i rasističkoj tradiciji, od koje je Kju kluks klan bio najpoznatiji. Antisemitizam je svakako, bio snažan, iako je u tadašnjoj američkoj desničarskoj verziji – poput popularnih radio propovedi Oca Koflina (Coughlin) iz Detroita – verovatno više dugovao desničarskom korporativizmu evropske katoličke inspiracije. Karakteristično za SAD tridesetih godina je da je najuspešniji i možda najopasniji demagoški populizam decenije, Hju Longovo osvajanje Luizijane, dolazio iz onoga, što je u američkim uslovima, jasno bila radikalna i levičarska tradicija. Ovaj pokret je ograničavao demokratiju u ime demokratije i obraćao se ne zadovoljstvu sitne buržoazije i instinktu za samoočuvanje bogatih, već egalitarizmu siromašnih. Nije bio ni rasistički. Nijedan pokret čiji je slogan bio „Svaki je čovek Kralj“ ne može pripadati fašističkim pokretima.

Latinska Amerika je bila ta gde će evropski fašistički uticaj biti otvoren i priznavan, i na pojedine političare, kao na Horhea Eliezer Gaitana (Jorge Eliézer Gáitan 1898–1948) u Kolumbiji, na Huana Dominga Perona (1895–1974) u Argentini, a i na režime, kao što je bio *Estado Nuovo* (Nova Država) Žetulia Vargasa (Getulio Vargas) u Brazilu 1937–1945. godine. U stvari, uprkos strahovima Sjedinjenih Država od nacističkog opkoljavanja sa juga, glavni učinak fašističkog uticaja u Latinskoj Americi je bio na domaćem terenu. Sem Argentine, koja je jasno bila sklona silama Osovine, – ali je to bila pre nego što je Peron preuzeo vlast 1943. godine, isto kao i posle toga – vlade zapadne hemisfere su ušle u rat na strani SAD, bar nominalno. Istina je međutim, da su u nekim južnoameričkim zemljama njihove vojske imale za model nemački sistem, ili da su obučavane od nemačkih pa čak i od nacističkih kadrova.

Lako je objasniti fašistički uticaj južno od Rio Grandea. Posmatrane s juga, SAD posle 1914. godine nisu više izgledale, onako kako su izgledale u devetnaestom veku, kao saveznik domaćih snaga progresa i kao diplomatska protivteža imperijalnim ili eksimperijalnim Špancima, Francuzima i Britancima. Imperijalistička osvajanja Sjedinjenih Država na račun Španije 1898. godine, meksička revolucija, da i ne pominjemo uspon industrije nafte i banana, uneli su jedan antijenkijevski antiimperijalizam u latinoameričku politiku, a očita sklonost Vašingtona u prvoj

trećini ovog veka prema diplomatiji topovnjača i iskrcavanju marinaca, nije ništa činila da ga obeshrabri. Viktor Raul Haja de la Tore (Haya de la Torre), osnivač antiimperijalističkog pokreta APRA (Američka narodna revolucionarna alijansa), čije su ambicije bile panlatinoameričke, makar je APRA jedino bila ustanovljena u njegovom rodnom Peruu, planirao je da njegove pobunjenike obučavaju kadrovi proslavljenog antijenkijevskog buntovnika Sandina iz Nikaragve. (Sandinov dugotrajni gerilski rat protiv američke okupacije posle 1927. godine, nadahnuće „sandinističku" revoluciju u Nikaragvi osamdesetih godina.) Osim toga, SAD iz tridesetih godina, oslabljene Velikom recesijom nisu nikako izgledale onako dominantne i strašne kao ranije. Kada je Frenklin D. Ruzvelt napustio politiku topovnjača i marinaca svojih prethodnika, to je moglo da se posmatra ne samo kao „politika dobrog suseda" već i (pogrešno) kao znak slabosti. Latinska Amerika tridesetih godina nije bila sklona da gleda ka severu.

Ali, posmatran preko Atlantika, fašizam je nesumnjivo izgledao kao priča o uspehu decenije. Ako je bilo modela na svetu da ga oponašaju perspektivni političari sa kontinenta što je uvek svoju inspiraciju dobijao iz kulturno hegemonističkih regiona, takve vođe zemalja koji su uvek bili u potrazi za receptom kako se postaje moderan, bogat i veliki, takav model se sigurno mogao pronaći u Berlinu i Rimu, pošto London i Pariz više nisu pružali mnogo političke inspiracije a Vašington je bio van stroja. (Moskva je još uvek posmatrana kao model za socijalnu revoluciju, što je ograničavalo njenu političku privlačnost.)

Pa ipak, kako su se razlikovali od evropskih modela politička delatnost i postignuća ljudi koji nisu prikrivali svoj dug Musoliniju i Hitleru! Još se prisećam svoga šoka kada sam čuo predsednika revolucionarne Bolivije kako bez oklevanja to priznaje u jednom privatnom razgovoru. U Boliviji su vojnici i političari imajući u vidu Nemačku, organizovali revoluciju 1952. godine, koja je nacionalizovala rudnike kalaja, i indijanskom seljaštvu podarila radikalnu agrarnu reformu. U Kolumbiji je veliki narodni tribun Horhe Eliezer Gaitan, toliko daleko od toga da odabere političku desnicu, osvojio vođstvo u Liberalnoj partiji i sigurno bi je kao predsednik vodio u radikalnom pravcu, da nije bio ubijen u Bogoti, 9. aprila 1948. godine, što je bio događaj koji je *odmah* izazvao narodnu pobunu u prestonici (uključujući i policiju) i proglašavanje revolucionarnih komuna u mnogim provincijskim opštinama te zemlje. Ono što su latinoamerički vođi preuzeli od evropskog fašizma bila je njegova deifikacija populističkih vođa koji su imali reputaciju ljudi od akcije. Ali mase koji su oni hteli da mobilišu, i koje su bile mobilisane, nisu bile one koje su se plašile da bi nešto mogle da izgube, već one koje nisu imale ništa da izgube. A neprijatelji protiv kojih su ih mobilisali nisu bili stranci ili grupe tuđinaca (čak iako se ne može poreći snažan elemenat antisemitizma u peronističkoj i drugim argentinskim politikama), već „oligarhija" – bogata, lokalna vladajuća klasa. Peron je jezgro svojih pristalica našao u argentinskoj radničkoj klasi, a osnovni politički mehanizam u nečemu nalik na radničku partiju, izgrađenu oko masovnog radničkog sindikalnog pokreta koji je on gajio. Žetulio Vargas je u Brazilu napravio isto otkriće. Armija je bila ta koja ga je zbacila 1945. godine i naterala na samoubistvo 1954. godine. Urbana radnička klasa, kojoj je pružio socijalnu zaštitu u zamenu za političku zaštitu, bila je ta koja ga je oplakivala kao oca naroda. Evropski fašistički režimi su uništavali radničke pokrete, a latinoamerički lideri, koji su bili od njih inspirisani, su ih stvarali. Kakvo god da je intelektualno poreklo, istorijski posmatrano, ne možemo govoriti o istoj vrsti pokreta.

V

Ipak ovi pokreti se takođe moraju posmatrati kao deo opadanja i propasti liberalizma u Dobu katastrofa. Jer ako je uspon i trijumf fašizma bio najdramatičniji izraz liberalnog povlačenja, greška je, čak i u tridesetim godinama, na to povlačenje gledati isključivo kroz fašizam. Tako u zaključku ovog poglavlja moramo da se zapitamo kako to objasniti. Međutim, prvo mora da se raščisti uobičajena konfuzija koja poistovećuje fašizam i nacionalizam.

Očigledno je to da su fašistički pokreti težili da se obraćaju nacionalističkim strastima i predrasudama, mada su polufašističke države, kao Portugalija i Austrija 1934–1938, budući uglavnom katolički nadahnute, morale da se uzdržavaju od neograničene mržnje prema ljudima i nacijama druge vere ili onima bezbožnima. Osim toga, jednostavni nacionalizam je predstavljao teškoću za lokalne fašističke pokrete u zemljama osvojenim i okupiranim od strane Nemačke ili Italije, ili za one pokrete čija je sudbina zavisila od pobede ove dve države nad njihovim sopstvenim vladama. U odgovarajućim slučajevima (Flandrija, Holandija, Skandinavija) mogli su se poistovetiti sa Nemcima kao delom veće tevtonske rasne grupe, ali je uobičajeniji stav (snažno podržavana od propagande dr Gebelsa tokom rata), paradoksalno bio *internacionalistički*. Nemačka je bila posmatrana kao jezgro i jedini garant jednog budućeg *evropskog poretka*, sa uobičajenim pozivima na Karla Velikog i antikomunizam; to je jedna faza u razvitku evropske ideje na kojoj istoričari posleratne Evropske zajednice ne vole da se mnogo zadržavaju. Nenemačke vojne jedinice, koje su se borile pod nemačkom zastavom u Drugom svetskom ratu, najviše kao deo SS-a, obično su naglašavale ovaj transnacionalni element.

S druge strane trebalo bi da bude isto tako očigledno da nisu svi nacionalizmi imali simpatija prema fašizmu, i to ne samo zbog ambicije Hitlera, a u manjoj meri i Musolinija, koje su pretile priličnom broju njih – npr. Poljacima i Česima. Zaista, kao što ćemo videti (poglavlje 5) u velikom broju zemalja će mobilizacija protiv fašizma proizvesti levičarski patriotizam, posebno tokom rata, kada su otporom protiv sila Osovine rukovodili „narodni frontovi" ili vlade koje su obuhvatale čitav politički spektar, koji je isključivao samo fašiste i njihove saradnike. Uopšteno govoreći, to da li će se neki lokalni nacionalizam naći na strani fašizma zavisilo je od toga da li imao više da dobije ili da izgubi napredovanjem sila Osovine, i od toga da li je njegova mržnja prema komunizmu ili nekoj drugoj državi, nacionalnosti ili etničkoj grupi (Jevrejima, Srbima), bila veća nego njegova nenaklonost prema Nemcima ili Italijanima. Tako Poljaci, iako snažno antiruski i antijevrejski raspoloženi, nisu u značajnijoj meri kolaborirali sa nacističkom Nemačkom, dok Litvanci i neki od Ukrajinaca (iz onih delova okupiranih od SSSR-a 1939–1941,) jesu.

Zašto je liberalizam opadao između ratova, čak i u onim državama koje nisu prihvatile fašizam? Zapadni radikali, socijalisti i komunisti, koji su živeli u ovom periodu bili su skloni da ovu epohu globalne krize vide kao završnu agoniju kapitalističkog sistema. Kapitalizam, dokazivali su oni, više ne može da sebi priušti luksuz da vlada pomoću parlamentarne demokratije, i uz liberalne slobode, koje su, uzgred budi rečeno, obezbedile političku bazu za umerene, reformističke radničke pokrete. Suočena sa nerešivim ekonomskim problemima i/ili sa sve revolucionarnijom radničkom klasom, buržoazija je sada morala da pribegne sili i prinudi, što će reći, nečemu kao što je fašizam.

Kako će i kapitalizam i liberalna demokratija napraviti trijumfalan povratak 1945. godine, lako je zaboraviti da postoji istinito jezgro u ovom gledanju, isto kao i poprilično mnogo agitatorske retorike. Demokratski sistemi ne funkcionišu sem ako nema osnovnog konsenzusa među većinom građana o prihvatljivosti njihove države i društvenog sistema, ili bar ako nema spremnosti za pogađanje o kompromisnim rešenjima. To je za uzvrat, znatno olakšano prosperitetom. U najvećem delu Evrope ovi uslovi jednostavno nisu bili prisutni između 1918. godine i Drugog svetskog rata. Izgledalo je kao da predstoji socijalna kataklizma, ili kao da se već dogodila. Strah od revolucije je bio takav da je u najvećem delu istočne i jugoistočne Evrope, kao i delovima Mediterana, komunističkim partijama jedva ikad dopušteno da izađu iz ilegale. Nepremostiv jaz između ideološke desnice i čak umerene levice uništio je austrijsku demokratiju od 1930. do 1934. godine, mada je posle 1945. godine tačno u istom takvom dvopartijskom sistemu katolika i socijalista, u toj zemlji demokratija cvetala (Seaton Watson, 1962, str. 184). Pod istom vrstom pritiska slomila se tridesetih godina španska demokratija. Dramatičan je kontrast između toga i dogovorene tranzicije od Frankove diktature do pluralističke demokratije u sedamdesetim godinama veka.

Ono šansi za stabilnost kojih je bilo u takvim režimima nisu mogle da prežive veliku depresiju. Vajmarska republika propala je uglavnom zato što je Velika recesija dovela do toga da je bilo nemoguće održavati prećutni sporazum između države, poslodavaca i organizovanih radnika, koji ju je održavao na površini. Industrija i vlada su osećali da nemaju drugog izbora sem da nametnu stezanje kaiša u ekonomskoj i socijalnoj sferi, a masovna nezaposlenost je učinila ostalo. Polovinom 1932. godine, nacionalsocijalisti i komunisti su među sobom podelili apsolutnu većinu nemačkih glasova, a partije odane Vajmarskoj republici su svoj udeo smanjile na nešto više od trećine. Nasuprot tome ne može se poreći da je stabilnost demokratskih režima posle Drugog svetskog rata, posebno Savezne Republike Nemačke, počivala na ekonomskom čudu tih decenija (videti poglavlje 9). Tamo gde vlade imaju dovoljno za raspodelu tako da zadovoljavaju sve tražioce, gde životni standard većine građana u svakom slučaju postojano raste, temperatura demokratske politike retko se diže do grozničave visine. Tu teže da prevladaju kompromis i konsenzus, dok i najstrasniji vernici u obaranje kapitalizma nalaze da je status kvo manje nepodnošljiv u praksi nego u teoriji, a čak najbeskompromisniji pobornici kapitalizma smatraju prirodnim redovne pregovore sa sindikatima o povećanju nadnica i raznim olakšicama.

Ipak, kako je pokazala sama Velika recesija, ovo je samo deo odgovora. Jedna vrlo slična situacija – odbijanje organizovanih radnika da prihvate umanjenja izazvana Depresijom – u Nemačkoj je dovela do kolapsa parlamentarne vladavine i konačno, do imenovanja Hitlera kao šefa vlade, a u Britaniji samo do brze smene od jedne laburističke do jedne (konzervativne) „nacionalne vlade" unutar stabilnog i prilično neuzdrmanog parlamentarnog sistema.[27] Depresija nije automatski vodila ka suspenziji ili ukidanju predstavničke demokratije, što je takođe očevidno iz njenih političkih posledica u SAD (Ruzveltov Nju dil) i Skandinaviji (trijumf socijaldemokratije). Samo u Latinskoj Americi gde su vlade najvećim delom zavisile od izvoza jedne ili dve siro-

[27] Laburistička vlada se 1931. godine podelila po ovom pitanju, neki laburistički rukovodioci i njihove liberalne pristalice su prešli na stranu konzervativaca, koji su lavinom glasova dobili izbore što su usledili i udobno ostali na vlasti do maja 1940. godine.

vine, čije su cene kolabirale dramatično i naglo (videti poglavlje 3), recesija je prouzrokovala skoro trenutni i automatski pad svih vlada koje su postojale, kakve god da su bile, uglavnom putem vojnih udara. Trebalo bi dodati i to da se od tada u Čileu i Kolumbiji odigrala politička promena u suprotnom smeru.

Liberalna politika je u osnovi bila ranjiva, jer je za nju karakterističan oblik vladavine, predstavnička demokratija, u to vreme retko bila ubedljiv način za upravljanje državom, a stanje u Dobu katastrofa retko je garantovalo uslove koji bi demokratiju učinili sposobnom da preživi, a kamoli da bude delotvorna.

Prvi od ovih uslova bio je taj da bi demokratija trebalo da uživa opštu saglasnost i legitimitet. Sama demokratija počiva na toj saglasnosti, ali ona tu saglasnost ne stvara, osim što u učvršćenim i stabilnim demokratijama redovno glasanje teži tome da građanima da – čak i onima u manjini – osećaj da izborni proces legitimiše vladu koja iz njega nastaje. Ali svega je nekoliko međuratnih demokratija bilo dobro učvršćeno. U stvari, sve do početka dvadesetog veka, demokratija je bila retkost izvan SAD i Francuske (videti *Doba carstva,* poglavlje 4). Zaista, najmanje deset evropskih država posle Prvog svetskog rata su bile ili potpuno nove, ili tako promenjene u odnosu na svoje prethodnike da nisu imale poseban legitimitet pred svojim stanovnicima. Još manje je bilo stabilnih demokratija. Državna politika u Doba katastrofa, najčešće je bila krizna politika.

Drugi uslov bio je određeni stepen kompatibilnosti između različitih delova „naroda" čija je suverena izborna volja trebalo da odredi zajedničku vladu. Zvanična teorija buržoaskog liberalnog društva nije priznavala „narod" kao skup različitih grupa, zajednica, i drugih kolektiviteta koji kao takvi imaju svoje interese, iako su to činili antropolozi, sociolozi, i političari koji su se bavili praktičnim radom. Zvanično se narod, više jedan teorijski koncept nego stvarna zajednica ljudskih bića, sastojao od skupa samostalnih individua čiji su se glasovi sabirali u aritmetičke većine, i manjine, što se prenosilo na izabrane skupštine u vidu većinskih vlada i manjinskih opozicija. Demokratija je mogla da preživi tamo gde je glasačka volja prelazila linije deoba u narodu, ili tamo gde je bilo moguće da se podeljeni izmire, ili gde su konflikti među njima učinjeni neškodljivim. Međutim, u epohi revolucije i radikalnih društvenih tenzija, vladalo je pravilo klasne borbe prenete u politiku, a ne klasnog mira. Ideološka i klasna beskompromisnost mogla je da ruši demokratsku vladavinu. Osim toga, nezgrapni mirovni ugovori posle 1918. godine umnožili su ono za šta, na kraju dvadesetog veka, znamo da je fatalni virus za demokratiju, naime to je podela građana jedne države isključivo po etničko-nacionalnim ili religijskim linijama (Glenny, 1992, str. 146–148), kao u ex-Jugoslaviji i Severnoj Irskoj. Tri etničko-religijske zajednice koje glasaju kao jedinstveni blokovi, kao u Bosni; dve nepomirljive zajednice kao u Alsteru; šezdeset i dve političke partije od kojih svaka predstavlja po jedno pleme ili klan, kao u Somaliji, ne mogu, kao što znamo, da obezbede temelje za jedan demokratski politički sistem, već – sem ako neka od konkurentskih grupa ili neki spoljni autoritet nisu dovoljno snažni da uspostave (nedemokratsku) dominaciju – samo temelje za nestabilnost i građanski rat. Propast tri multinacionalne carevine Austro-Ugarske, Rusije i Turske zamenila je ove nadnacionalne države čije su vlade bile neutralne među brojnim nacionalnostima nad kojima su vladale, mnogo većim brojem multinacionalnih država, od kojih se svaka identifikovala sa *jednom,* ili najviše sa dve ili tri etničke zajednice unutar svojih granica.

Treći uslov je taj da demokratske vlasti nisu morale da mnogo vladaju. Parlamenti su uspostavljeni ne toliko da vladaju koliko da kontrolišu moć onih koji vlada-

ju, a ta funkcija je još uvek očigledna u odnosima Kongresa i Predsedništva SAD. Parlamenti su bili uređaji napravljeni kao kočnice, koji su se našli u situaciji da moraju da deluju kao čitavi motori. Naravno, suverene skupštine, izabrane ograničenim, ali sve širim glasačkim pravom, sve su više bile uobičajene od Doba revolucije nadalje, ali je devetnaestovekovno buržoasko društvo pretpostavljalo da će se najveći deo života njegovih građana odvijati ne u sferi vlasti, već u sferi samoregulišuće ekonomije i u svetu privatnih i nezvaničnih udruženja („civilno društvo").[28] Ono je izbegavalo teškoće upravljanja vladom od strane izabranih skupština na dva načina: time što nije očekivalo mnogo upravnog, pa čak ni zakonodavnog rada od svojih parlamenata, i time što je smatralo da vlada – ili pre administracija – može da obavlja svoj posao bez obzira na ćudljivosti parlamenata. Kao što smo videli (videti poglavlje 1) tela sastavljena od nezavisnih, trajno postavljenih državnih činovnika postala su važno sredstvo za vladanje modernim državama. Parlamentarne većine su bile bitne samo tamo gde su morale da se donose ili odobravaju velike i protivrečne izvršne odluke, a organizovanje i održavanje odgovarajuće mase pristalica je bio glavni zadatak rukovodilaca vlade, pošto obično u parlamentarnim režimima, sem u Amerikama, izvršna vlast nije bila direktno birana. U državama sa ograničenim pravom glasa (tj. u onima u kojima se biračko telo sastoji uglavnom od bogate, moćne i uticajne manjine) upravljanje je bilo olakšano time što je postojao opšti konsenzus o tome šta čini njihov kolektivni interes („nacionalni interes"), da i ne pominjemo resurse pokroviteljstva.

Dvadeseti vek umnožio je prilike u kojima je postalo bitno da vlade vladaju. Ona vrsta države koja se ograničavala na to da obezbedi osnovna pravila za biznis i civilno društvo, kao i policiju, zatvore i oružane snage koji drže na odstojanju unutrašnje i spoljašnje opasnosti, ona „država – noćni čuvar" iz političkog vica, postala je isto tako zastarela kao „noćni čuvar" koji je inspirisao ovu metaforu.

Četvrti preduslov bili su bogatstvo i blagostanje. Demokratije su se dvadesetih godina rušile pod pritiskom revolucije ili kontrarevolucije (Mađarska, Italija, Portugalija) ili pod pritiskom nacionalnog konflikta (Poljska, Jugoslavija); u tridesetim godinama, rušile su se pod pritiskom recesije. Dovoljno je samo uporediti političku atmosferu vajmarske Nemačke ili Austrije iz dvadesetih godina sa onom atmosferom u Saveznoj Republici Nemačkoj i Austriji posle 1945. godine da bi se u to uverilo. Čak su i nacionalni konflikti bili manje nesavladivi, ukoliko se svaki manjinski političar mogao hraniti na zajedničkom državnom valovu. U tome je bila snaga Agrarne partije u jedinoj pravoj demokratiji srednje i istočne Evrope i Čehoslovačkoj: ona je nudila koristi i preko nacionalnih granica. Tridesetih godina čak ni Čehoslovačka više nije mogla da održi na okupu Čehe, Slovake, Nemce, Mađare i Ukrajince.

Pod ovakvim uslovima, demokratija je, s najvećom verovatnoćom, bila mehanizam za formalizovanje podela među nepomirljivim grupama. Ona vrlo često uopšte ne stvara stabilnu osnovu za demokratsku vladavinu, posebno kada se teorija o demokratskom predstavništvu primeni u najstrožijim verzijama proporcionalnog sistema.[29] Tamo gde u vremenima krize, nije moguća parlamentarna većina, kao u Nemačkoj (za

---

[28] Osamdesete godine i na Zapadu i na Istoku su bile pune nostalgične retorike koja je tragala za jednim potpuno nesprovodivim povratkom na idealizovani devetnaesti vek, čija je slika konstruisana na ovim pretpostavkama.

[29] Sve su beskrajne permutacije demokratskih izbornih sistema – proporcionalnih ili drugačijih – pokušaji da se osigura stabilna većina koja omogućava stabilnu vladavinu u političkim sistemima, što otežavaju samom svojom prirodom.

razliku od Britanije)[30] preovladalo je iskušenje da se gleda na drugu stranu. Čak i u stabilnim demokratijama političke podele koje sistem podrazumeva, mnogi građani posmatraju pre kao troškove nego kao koristi od sistema. Sama politička retorika propagira kandidate i partije kao predstavnike nacionalnog a ne samo uskog partijskog interesa. U vremenima krize troškovi sistema izgledaju neizdržljivi, a koristi neizvesne.

U ovakvim okolnostima, lako je shvatiti da je parlamentarna demokratija u zemljama naslednicama starih carstava, kao i u većem delu Mediterana i Latinske Amerike, bila slaba biljka na stenovitom tlu. Najsnažniji argument u njenu korist, da je loša kakva jeste, bolja nego bilo koji alternativni sistem, sam po sebi je mlak. Između ratova on je tek retko zvučao realistično i ubedljivo. Čak su ga i njegovi pobornici izgovarali sa prigušenim samopouzdanjem. Povlačenje demokratije je izgledalo neizbežno, kao što su čak i u SAD ozbiljni, ali nepotrebno sumorni posmatrači primetili da se „To može dogoditi ovde" (Sinkler Luis, *Ovde se to ne može dogoditi* 1935). Niko nije ozbiljno predviđao ili očekivao njenu posleratnu renesansu, a još manje njen povratak, makar i kratkotrajan, kao preovlađujućeg oblika vladavine širom globusa u ranim devedesetim godinama. Za one koji se u ovo vreme osvrću na period između dva svetska rata, propast liberalnih političkih sistema može da izgleda samo kao kratak prekid u njihovom vekovnom osvajanju planete. Nažalost, kako se novi milenijum primiče, neizvesnosti kojima je okružena politička demokratija ne izgledaju baš tako udaljeno. Na nesreću svet može da opet stupi u jedan period u kome prednosti političke demokratije neće izgledati tako očigledne kao što su izgledale između 1950. i 1990. godine.

---

[30] U Britaniji je odbijanje da se uvede bilo kakav oblik proporcionalnog sistema („pobednik dobija sve") favorizovalo dvopartijski sistem, i marginalizovalo ostale partije – kao što je posle Prvog svetskog rata bio slučaj sa nekada dominantnom Liberalnom partijom, i pored toga što je ona nastavila da dobija postojanih 10 procenata glasova (ovo je još uvek bio slučaj 1992. godine) . U Nemačkoj, proporcionalni sistem nije, mada je blago favorizovao veće partije, posle 1920. godine nijednoj od pet velikih i dvanaestak malih grupacija dao više od trećine mesta (sem nacistima 1932. godine). U odsustvu većine, ustav je (privremenoj) izvršnoj vlasti pružao mogućnost vanrednih ovlašćenja, tj. suspenzije demokratije.

Peto poglavlje
Protiv zajedničkog neprijatelja

Sutra za mlade, pesnik u eksploziji kao bombe,
Šetnje kraj jezera, zima savršene zajednice;
Sutra biciklističke trke
kroz predgrađe u letnje veče: ali danas borba...

V. H. Odn (Auden) *Španija 1937. godine*
(Prevod M. Pavlović)

Draga Mama, od svih ljudi koje poznajem ti ćeš to najviše osećati, tako moje poslednje misli idu ka tebi. Nemoj kriviti nikoga drugog za moju smrt, jer sam ja sam izabrao svoju sudbinu.

Ne znam šta da ti pišem, jer, iako mi je glava bistra, ne mogu da nađem prave reči. Zauzeo sam svoje mesto u Oslobodilačkoj vojsci i umirem kada je sunce slobode već počelo da sija... Biću streljan sa još dvadeset i tri druga.

Posle rata moraš da tražiš svoje pravo na penziju. Pustiće te da uzmeš moje stvari iz zatvora, samo sam zadržao Tatinu potkošulju, jer ne želim da me hladnoća natera da drhtim...

Još jednom ti kažem zbogom. Hrabro!

Tvoj sin Spartako

Spartako Fontanot (Spartaco Fontanot) metalski radnik, star dvadeset tri godine, član grupe Misaka Manučijana iz francuskog pokreta otpora 1944. godina (Lettere, str. 306)

I

Istraživanja javnog mnjenja čedo su Amerike iz tridesetih godina, jer je u biti proširivanje „ispitivanja uzorka“ na politiku od strane istraživača tržišta počelo sa Džordžom Galupom 1936. godine. Među ranim rezultatima te nove tehnike je jedan koji bi zapanjio sve američke predsednike pre Frenklina Ruzvelta, i začudiće sve one čitaoce koji su rasli posle Drugog svetskog rata. Kada su u januaru 1939. godine, pitali Amerikance koga bi želeli za pobednika, ako bi rat izbio između Sovjetskog Saveza i Nemačke, 83 odsto je prednost davalo sovjetskoj pobedi, prema 17 procenata koji su bili za Nemačku (Miller, 1989, str. 283–184). U veku kojim je dominirala konfrontacija između antikapitalističkog komunizma, koji je predstavljao SSSR, i antikomunističkog kapitalizma čiji je glavni pobornik i primer bila Amerika, ništa ne izgleda nenormalnije nego ova izjava simpatije, ili bar naklonosti, prema rodnom domu svet-

ske revolucije, data širom jedne snažno antikomunističke zemlje, čija je privreda bila prepoznatljivo kapitalistička. Tim više što je Staljinova tiranija po opštoj saglasnosti, u to vreme bila u svom najgorem izdanju.

Ta istorijska situacija je sigurno bila izuzetna i srazmerno kratkotrajna. Trajala je maksimalno uzevši, od 1933. godine (kada su SAD zvanično priznale SSSR) do 1947. godine (kada su se dva ideološka tabora međusobno konfrontirala kao neprijatelji u „hladnom ratu"), ali je realnije smatrati da je trajala od 1935. do 1945. godine. Drugim rečima određivali su je uspon i pad Hitlerove Nemačke (1933–1945) (videti poglavlje 4), protiv koje su se SAD i SSSR udružile jer su u njoj videle veću opasnost nego što su je videle jedna u drugoj.

Razlozi zbog kojih su to uradili, idu daleko izvan dosega konvencionalnih međunarodnih odnosa, a to je ono što je učinilo tako značajnim ovo neprirodno svrstavanje država i pokreta u stroj koji je najzad vodio i dobio Drugi svetski rat. Konačno, ono što je stvorilo savez protiv Nemačke je bila činjenica da to nije bila bilo kakva nacionalna država koja ima razloga da bude nezadovoljna svojom situacijom, već takva država čije su politika i ambicije bile određene njenom ideologijom. Ukratko, to je bila fašistička sila. Sve dok se ta činjenica drži po strani ili ne uvažava, uobičajene kalkulacije *Realpolitik* se dobro drže. Nemačkoj se moglo suprotstavljati, ili se tražiti pomirenje sa njom, ili njena protivteža, ili ako zatreba, sa njom se moglo tući, u zavisnosti od interesa državne politike neke zemlje i opšte situacije. I stvarno, u jednom ili drugom trenutku između 1933. i 1941. godine svi ostali veliki igrači u međunarodnoj igri su postupali sa Nemačkom u skladu sa takvim kalkulacijama. London i Pariz su popuštali Berlinu (tj. nudili su ustupke na račun nekog drugog), Moskva je u zamenu za teritorijalne dobitke svoj stav protivljenja zamenila stavom neutralnosti koji je bio od pomoći za Nemačku, pa čak su Italija i Japan, koje su interesi svrstali uz Nemačku, našli da im njihov interes govori da ostanu izvan prvih etapa Drugog svetskog rata. Desilo se to da je logika Hitlerovog rata najzad u rat uvukla sve njih kao i SSSR.

Kako su prolazile tridesete godine postajalo je sve jasnije da je u pitanju nešto više od relativne ravnoteže snaga između država od kojih se sastojao međunarodni (tj. prvenstveno evropski) sistem. Zaista, politika na Zapadu, od SSSR-a preko Evrope do obe Amerike – najbolje se može razumeti ne kao takmičenje država, već kao jedan međunarodni građanski rat. Kao što ćemo videti, to nije najbolji način da se razume politika u Afroaziji i na Dalekom istoku, kojom su više dominirale činjenice kolonijalizma (videti poglavlje 7). A kako se ispostavilo, presudne linije razdvajanja u ovom ratu nisu bile povučene između kapitalizma kao takvog i komunističke socijalne revolucije, već između ideoloških porodica: potomaka osamnaestovekovne Prosvećenosti i velikih revolucija, uključujući očigledno i rusku, na jednoj strani, i njihovih protivnika na drugoj strani. Ukratko, granica nije išla između kapitalizma i komunizma, nego između onog što bi devetnaesti vek nazvao „progresom" i „reakcijom" – samo što ovi nazivi više nisu bili baš podesni.

To je bio međunarodni rat, jer je u suštini u većini evropskih zemalja pokrenuo ista pitanja. To je bio građanski rat, jer su granice između profašističkih i anti-fašističkih snaga išle kroz svako društvo. Nije postojao nijedan period u kome je manje vredeo patriotizam, u smislu lojalnosti građana prema vladi svoje države. Kada se Drugi svetski rat završio, u najmanje deset starih evropskih zemalja su vlade vodili ljudi koji su na njegovom početku (ili u slučaju Španije, na početku Građanskog rata) bili pobunjenici, politički izgnanici, ili bar osobe koje su sopstvene vlade smatrale nemoralnim

i nelegitimnim. Muškarci i žene, koji su često poticali iz srca političke klase svojih zemalja, izabrali su lojalnost komunizmu umesto vernosti svojoj sopstvenoj državi. „Kembridžki špijuni" ili Zorgeov špijunski krug, čije je praktično dejstvo verovatno bilo veće, samo su dve od mnogih grupa.[31] S druge strane, izmišljen je poseban naziv „kvisling" – zasnovan na imenu jednog norveškog naciste – da bi se opisale političke snage unutar država koje je Hitler napao, snage koje su više iz ubeđenja nego iz koristi, odabrale da se pridruže neprijatelju svoje zemlje.

To je važilo čak i za ljude koje je pokretao patriotizam a ne globalna ideologija. Jer je sada i tradicionalni patriotizam bio podeljen. Snažno imperijalistički i antikomunistički orijentisani konzervativci kao Vinston Čerčil, ili ljudi reakcionarnog katoličkog porekla kao De Gol, izabrali su borbu protiv Nemačke, ne zbog posebnog animoziteta prema fašizmu, već zbog *„une certaine idee de la France"* ili „određene ideje o Engleskoj". Pa čak i za takve kakvi su bili ova dvojica, angažman je mogao biti deo jednog međunarodnog *građanskog* rata, zbog toga što njihov koncept patriotizma nije nužno bio i koncept njihovih vlada. Odlazeći za London i objavljujući 18. juna 1940. godine da „Slobodna Francuska" s njim na čelu nastavlja da se bori protiv Nemačke, De Gol je izvršio akt pobune protiv legitimne francuske vlade, koja je na ustavom propisan način odlučila da prekine rat, a koju je u toj odluci skoro sigurno podržavala većina Francuza toga vremena. Nema sumnje da bi Čerčil, u takvoj situaciji, reagovao na isti način. Da je Nemačka dobila rat, njega bi njegova vlada smatrala izdajnikom, onako kako je njihova zemlja smatrala Ruse koji su se borili sa Nemcima protiv SSSR-a. Baš onako kao što su Slovaci i Hrvati, čije su zemlje zadobile svoj prvi osećaj (ograničene) državne nezavisnosti kao sateliti Hitlerove Nemačke posmatrajući prošlost na ideološkoj osnovi, smatrali vođe svojih država iz vremena rata domoljubivim herojima ili fašističkim kolaborantima: pripadnici oba naroda borili su se na dve strane.[32]

Ono što je povezivalo sve ove nacionalne podele u jedinstveni globalni rat, i međunarodni i građanski, bio je uspon Hitlerove Nemačke. Ili tačnije rečeno, marš ka osvajanju i ratu u kome je učestvovao savez tri države – Nemačke, Italije i Japana, čiji je centralni stub postala Hitlerova Nemačka. A Hitlerova Nemačka je bila i okrutnije i izrazitije posvećena uništenju vrednosti „zapadne civilizacije" iz Doba revolucije, i sposobnija da sprovede svoj varvarski plan. Potencijalne žrtve Japana, Nemačke i Italije su posmatrale kako države iz saveza koji će kasnije biti nazvan „Osovina" odlučno napreduju u svojim osvajanjima, ka ratu koji je od 1931. godine izgledao neizbežan. Kao što glasi fraza: „Fašizam znači rat". Japan je 1931. godine napao Mandžuriju i tamo uspostavio marionetsku državu. Sledeće, 1932. godine, Japanci su okupirali Kinu severno od Velikog kineskog zida i iskrcali se u Šangaju. Hitler je 1933. godine došao na vlast u Nemačkoj, sa programom koji nije pokušavao da prikrije. U Austriji je 1934. godine kratki građanski rat uklonio demokratiju i uveo polufašistički režim koji se uglavnom odlikovao time što se opirao integraciji

[31] Tvrdilo se da je Zorgeova informacija, zasnovana na najpouzdanijim izvorima, da Japan *ne namerava* da napadne SSSR krajem 1941. godine, omogućila Staljinu da prebaci važna pojačanja na Zapadni front u vreme kada su Nemci bili na obodima Moskve. (Deakin and Storry, 1964, poglavlje 13; Andrew and Gordievsky, 1991, str. 281–282).

[32] Međutim, ovo ne bi trebalo da se koristi za opravdavanje zverstava počinjenih od obe strane, koja su, u slučaju hrvatske države 1942–1945, sigurno, a verovatno u slučaju slovačke države, bila veća od zverstava njihovih protivnika, i u svakom slučaju neodbranjiva.

u Nemačku i što je (uz svojevremenu italijansku podršku) porazio nacistički udar u kome je ubijen austrijski premijer. Godine 1935. Nemačka je otkazala mirovne ugovore i ponovo se pojavila kao velika vojna i pomorska sila, ponovo je zadobila (putem plebiscita) region Sara na svojoj zapadnoj granici i prezrivo se povukla iz Društva naroda. Iste godine, Musolini je s jednakim prezrenjem prema međunarodnom mnjenju, napao Etiopiju, koju je Italija nastavila da osvaja i okupira kao koloniju 1936. i 1937. godine, nakon čega je i Italija raskinula svoje članstvo u Društvu. U 1936. godini, Nemačka je ponovo stekla Rajnsku oblast, a vojni udar u Španiji je, uz otvorenu pomoć i intervenciju i Italije i Nemačke pokrenuo veliki sukob, Španski građanski rat, o kome će više biti reči u narednom tekstu. Ove dve fašističke zemlje su stupile u formalni savez, Osovinu Rim – Berlin, dok su Nemačka i Japan zaključili „Anti-Kominterna pakt". Japan je 1937. godine napao Kinu, što nije bilo iznenađenje, i tako krenuo kursem otvorenog ratovanja koje neće prestati do 1945. godine. U 1938. godini Nemačka je otvoreno osećala da je došlo vreme za osvajanje. Austrija je bila napadnuta i anektirana u martu, bez oružanog otpora, a posle raznih pretnji, Minhenski sporazum je u oktobru raskomadao Čehoslovačku i njene velike delove predao Hitleru, opet mirnim putem. Ostatak je okupiran u martu 1939. godine, što je ohrabrilo Italiju, koja nekoliko meseci nije pokazivala imperijalne ambicije, da okupira Albaniju. Skoro odmah potom je poljska kriza, još jedna koja je izrasla iz nemačkih teritorijalnih zahteva, paralisala Evropu. Iz nje je proizašao evropski rat 1939–1941. godine, koji je prerastao u Drugi svetski rat.

Međutim, još jedna stvar je upletala konce nacionalnih politika u jedinstvenu internacionalnu mrežu: to je bila konzistentna i sve spektakularnija slabost liberalno-demokratskih država (koje su bile i pobednici Prvog svetskog rata); njihova nesposobnost ili nevoljnost da deluju, pojedinačno ili u savezu, ne bi li se oduprle napredovanju svojih neprijatelja. Kao što smo videli, kriza liberalizma je bila ono što je davalo snagu argumentima kako fašizma tako i autoritarnoj vladavini (videti poglavlje 4). Minhenski sporazum iz 1938. godine savršeno pokazuje ovu kombinaciju samopouzdane agresije na jednoj strani, straha i ustupaka na drugoj strani, što je razlog zašto je za čitave generacije sama reč „Minhen" u političkom diskursu Zapada, postala sinonim za kukavičko povlačenje. Minhenska sramota, koju su skoro odmah osetili, čak i oni koji su potpisali sporazum, nije samo u tome što je Hitleru uručen jeftin trijumf, već u opipljivom strahu od rata koji je sporazumu prethodio, pa čak i opipljivijem osećaju olakšanja da je rat izbegnut po svaku cenu. Priča se da je francuski premijer prezrivo mrmljao „*Bande de cons*" kada je na povratku u Pariz očekivao da će, nakon što je otpisao život jednog saveznika Francuske, biti izviždan, a dočekali su ga samo oduševljeni pozdravi. Popularnost SSSR-a, i odbijanje da se kritikuje ono što se tamo dešavalo, dolazila je uglavnom usled doslednog protivljenja ove države nacističkoj Nemačkoj, tako različitog od oklevanja Zapada. Tim je veći šok bio pakt sa Nemačkom u avgustu 1939. godine.

II

Mobilizacija svih snaga pristalica borbe protiv fašizma, tj. protiv nemačkog tabora, stoga je bila trostruki poziv: na jedinstvo svih političkih snaga kojima je u zajedničkom interesu bio otpor napredovanju Osovine, poziv na stvarnu politiku otpora i poziv za stvaranje vlada spremnih da takvu jednu politiku sprovedu. U stvarnosti,

trebalo je više od osam godina da se ta mobilizacija postigne, deset, ako datiramo početak trke ka svetskome ratu u 1931. godinu. Jer, odgovor na ova tri poziva je neizbežno bio neodlučan, prigušen ili pomešan.

Poziv na antifašističko jedinstvo je na više načina, verovatno mogao da dobije najneposredniji odgovor, pošto je fašizam javno pretio time da uništi liberale raznih vrsta, socijaliste i komuniste, bilo kakve demokratske kao i sovjetske režime bez razlike. Kako kaže stara engleska poslovica, oni su svi morali da se drže zajedno, ako nisu hteli da vise odvojeno (they had all to hang together if they did not want to hang separately). Komunisti, koji su dotada bili najveća snaga razdora na prosvećenoj levici, koji svoju vatru nisu koncentrisali (kao što je to, nažalost, karakteristično za političke radikale) ne protiv očiglednog neprijatelja, već protiv najbližih takmaca, pre svega protiv socijaldemokrata (videti poglavlje 2), promenili su kurs tokom osamnaest meseci otkako se Hitler popeo na vlast i preobratili su se u najsistematičnije, i kao i obično, najefikasnije pobornike antifašističkog jedinstva. To je uklonilo najveću prepreku jedinstvu levice, mada ne i duboko ukorenjene uzajamne sumnje.

U suštini ova strategija koju je (u vezi sa Staljinom) iznela Komunistička internacionala (koja je kao svog generalnog sekretara izabrala Georgi Dimitrova, Bugarina čije je hrabro javno prkošenje nacističkim vlastima tokom suđenja za paljevinu Rajhstaga 1933. godine naelektrisalo antifašiste svuda po svetu)[33] je bila strategija koncentričnih krugova. Ujedinjene snage radništva („jedinstveni front“) bi formirale temelj za širi izborni i politički savez sa demokratama i liberalima („Narodni front“). Kako se napredovanje Nemačke nastavljalo, komunisti su dalje od toga zamišljali čak i jedno veće proširivanje u „Nacionalni front“ svih onih, koji su bez obzira na ideologiju i politička verovanja, posmatrali fašizam kao prvenstvenu opasnost. Ovo proširivanje antifašističkog saveza preko političkog centra ka desnici – „pružanje ruku katolicima“ kod francuskih komunista, ili spremnost kod britanskih da prigrle ozloglašenog antikomunističkog huškača Vinstona Čerčila – naišlo je na veći otpor kod tradicionalne levice sve dok ga na kraju nije nametnula logika rata. Međutim, savez centra i levice je imao političkog smisla, pa su osnovani „Narodni frontovi“ u Francuskoj (koja je prokrčila put ovom izumu) i Španiji, koji su suzbili lokalne ofanzive desnice, i dobili dramatične izborne pobede u Španiji (februar 1936) i u Francuskoj (maj 1936).

Ove pobede dramatizovale su cenu nesloge u prošlosti, jer su ujedinjenje izborne liste centra i levice dobile značajnu parlamentarnu većinu – ali i pored toga što su pokazale upadljivo pomeranje raspoloženja *unutar* levice u korist Komunističke partije, naročito u Francuskoj, one nisu ukazivale na bilo kakvo ozbiljno proširivanje političke podrške za antifašizam. U stvari, trijumf francuskog Narodnog fronta, koji je doveo do prve francuske vlade koju je ikada vodio jedan socijalist, intelektualac Leon Blum (1872–1950), postignut je uz pomoć porasta od jedva jedan odsto u odnosu na ujedinjene radikalsko-socijalističko-komunističke glasove iz 1932. godine, a izborni

---

[33] Za mesec dana nakon Hitlerovog dolaska na vlast, zgrada nemačkog parlamenta u Berlinu je misteriozno izgorela. Nacistički režim je odmah optužio Komunističku partiju i ikoristio priliku da je zabrani. Komunisti su optužili naciste da su radi toga organizovali požar. Uhapšeni su i suđeni jedan neuravnoteženi holandski usamljenik sa simpatijama prema revoluciji, Van der Lubbe, kao i vođa komunističke parlamentarne grupe i tri Bugarina koja su u Berlinu radila za Kominternu. Van der Lubbe je sigurno bio umešan u paljevinu, četvorica uhapšenih komunista sigurno nisu, a očigledno nije bila ni umešana KPD. Tekuća istoriografska produkcija ne podržava sugestiju o nacističkoj provokaciji.

trijumf španskog Narodnog fronta uz pomoć neznatno veće promene, ali takve pri kojoj je još uvek skoro polovina glasača bila protiv nove vlade (i sa desnicom nešto jačom nego ranije). Ipak, ove pobede su ulivale nadu, čak i euforiju, u lokalne radničke i socijalističke pokrete, što nije važilo za britansku Laburističku partiju, uzdrmanu recesijom i političkom krizom 1931. godine – bila se tada smanjila na okrajak od pedeset mesta u Parlamentu – a koja četiri godine kasnije nije uspela da sasvim povrati glasove iz vremena pre recesije, ili ne mnogo više od polovine svojih poslaničkih mesta iz 1929. godine. Između 1931. i 1935. godine broj konzervativnih glasova opao je tek sa 61 na 54 procenta. Takozvana „nacionalna" vlada Britanije kojom je od 1937. godine nadalje rukovodio Nevil Čemberlen, koji je postao sinonim za „popuštanje" Hitleru, počivala je na solidnoj podršci većine. Nema razloga pretpostavljati, da rat nije izbio 1939. godine i da su izbori održani 1940. godine, kao što je trebalo da budu, da ih konzervativci ne bi opet komotno dobili. Zaista, osim u većem delu Skandinavije gde su socijaldemokrati snažno napredovali, u zapadnoj Evropi tridesetih godina nije bilo znakova za bilo kakvo ozbiljno pomeranje glasačkog tela ka levici, a bilo je nekih prilično masovnih pomeranja ka desnici u onim delovima istočne i jugoistočne Evrope gde su se još uvek održavali izbori. Postojao je snažan kontrast između starog i novih svetova. U Evropi se nije desilo ništa poput dramatičnog pomaka od republikanaca ka demokratama (broj glasova za njihovog predsedničkog kandidata je narastao sa petnaest do šesnaest na skoro dvadeset i osam miliona glasova u toku četiri godine) 1932. godine, a mora se reći, da je u pogledu broja glasova, Franklin D. Ruzvelt dostigao svoj vrhunac 1932. godine, čak i pored toga što mu (na iznenađenje svih sem naroda) zamalo nije uspelo da ga dostigne 1936. godinu.

Zato je antifašizam organizovao tradicionalne protivnike desnice, ali nije uvećao njihov broj; lakše je mobilisao manjine nego većine. Među tim manjinama, intelektualci i oni koji su se bavili umetnošću su bili posebno otvoreni za njegov poziv (osim jedne književne struje koja je bila inspirisana nacionalističkom i antidemokratskom desnicom – videti poglavlje 6), jer je arogantno i agresivno neprijateljstvo nacionalsocijalizma prema vrednostima civilizacije kako su dotada poimane, bilo momentalno jasno u oblastima koje su njih zanimale. Nacistički rasizam je odmah doveo do masovnog egzodusa jevrejskih i levičarskih naučnika koji su se rasuli širom ostatka sveta tolerancije. Nacistička odbojnost prema intelektualnim slobodama je po svoj prilici skoro trenutno počistila trećinu predavača sa nemačkih univerziteta. Napadi na „modernističku" kulturu, javno spaljivanje „jevrejskih" i drugih nepoželjnih knjiga, počeli su bukvalno čim je Hitler stupio u vladu. Međutim, iako su obični građani mogli da osuđuju neka od brutalnijih varvarstava tog sistema – koncentracione logore i svođenje Jevreja (koji su obuhvatali sve one koji su imali makar jednog jevrejskog dedu ili babu) na izdvojenu potklasu bez ikakvih prava – iznenađujuće veliki broj građana je ta varvarstva video, u najgorem slučaju, kao ograničeno odstupanje. Na kraju krajeva, koncentracioni logori su još uvek bili pre svega sredstvo za zastrašivanje potencijalne komunističke opozicije i zatvori za kadrove subverzije, što je bio cilj za koji su mnogi konvencionalni konzervativci imali izvesne simpatije, a kada je rat izbio u svima njima nije bilo više od 8000 ljudi. (Njihova ekspanzija u *univers conentrationnaire* terora, torture i smrti za stotine hiljada, pa i milione ljudi, desila se tokom rata.) A sve do rata, kako god da je odnos prema Jevrejima bio varvarski, još uvek je izgledalo da nacistička politika pre zamišlja „konačno rešenje" za „jevrejski problem" kao masovno proterivanje nego kao masovno istrebljenje. Sama Nemačka je apolitičnom posma-

traču izgledala kao jedna stabilna zemlja, koja je zapravo u privrednom procvatu, sa popularnom vlađom, premda sa nekim neprivlačnim osobinama. Oni koji su čitali knjige, uključujući i Firerovu sopstvenu *Mein Kampf*, verovatno su bolje prepoznavali, u krvoločnoj retorici rasističkih agitatora i lokalizovanoj torturi i ubijanju u Dahauu i Buhenvaldu, pretnju čitavom svetu koja se zasnivala na odlučnom poništavanju civilizacije. Zapadni intelektualci (mada u to vreme samo deo studenata, koji su se tada pretežno sastojali od sinova „uglednih" srednjih klasa i njihovih budućih pripadnika) bili su stoga prvi socijalni sloj koji je tridesetih godina masovno mobilisan protiv fašizma. Ipak je to bio prilično malobrojni sloj, mada neobično uticajan, naročito zbog toga što je obuhvatao novinare, koji su u nefašističkim zemljama Zapada, odigrali ključnu ulogu u tome da se čak i konzervativniji čitaoci i donosioci odluka uzbune oko prirode nacionalsocijalizma.

Konkretna politika otpora usponu fašističkog tabora je, da ponovimo, na papiru bila jednostavna i logična. Trebalo je ujediniti sve zemlje protiv agresora (Društvo naroda je pružalo za to potencijalni okvir), ne činiti im ustupke, i pomoću pretnje, ili ako je neophodno, stvarnom zajedničkom akcijom, odvratiti ih ili poraziti. Komesar za spoljne poslove SSSR-a Maksim Litvinov, od sebe je napravio zagovornika ove „kolektivne bezbednosti". Lakše rečeno nego učinjeno. Glavna prepreka je bila ta, da su onda kao i sada, čak i one države koje su imale zajedničke strahove i sumnje prema agresoru, imale druge interese koji su ih delili, ili koji su mogli da se iskoriste za to da ih podele.

Nije jasno koliko je bila važna najočiglednija podela, ona između Sovjetskog Saveza koji je u teoriji bio posvećen tome da posvuda zbaci buržoaske režime i okonča njihova carstva, i drugih zemalja, koje su sada SSSSR videle kao inspiratora i podstrekača subverzije. Dok su vlade – sve one glavne su priznale SSSR posle 1933. godine – uvek bile spremne da nađu zajednički jezik sa Sovjetima kada je to odgovaralo njihovim namerama, neki od njihovih članova i ustanova su nastavili da boljševizam smatraju značajnim neprijateljem, u duhu hladnog rata posle 1945. godine. Doduše britanske obaveštajne službe su bile izuzetak po tome što su se usredsredile na crvenu pretnju do te mere da je sve do sredine tridesetih godina nisu napuštali kao glavni cilj (Andrew, 1985, str. 530). Međutim mnogi konzervativci, posebno u Britaniji, osećali su da bi najbolje od svih rešenja bio nemačko-sovjetski rat, koji bi oslabio, a možda i uništio oba neprijatelja, a ni uništenje boljševizma od strane pomoću oslabljene Nemačke ne bi bila loša stvar. Suviše je očigledno ogromno oklevanje zapadnih vlada da stupe u efektivne pregovore sa Crvenom državom, čak i 1938–1939. godine, kada više niko nije poricao hitnost stvaranja antihitlerovskog saveza. U stvari je strah od toga da ne bude ostavljen da se sam suprotstavi Hitleru bilo ono što je konačno nagnalo Staljina, koji je od 1934. godine bio nepokolebljivi pobornik saveza sa Zapadom protiv Hitlera, u pakt Staljin – Ribentrop avgusta 1939. godine, pomoću koga se nadao da zadrži SSSR izvan rata, dok Nemačka i zapadne sile ne bi iscrpli jedni druge, na korist njegove države, koja je tajnim klauzulama pakta, zadobila veliki deo zapadnih teritorija što ih je Rusija izgubila posle revolucije. Taj proračun se pokazao pogrešnim, ali je, kao i neuspeli pokušaji da se stvori zajednički front protiv Hitlera, pokazao podele između država koje su učinile mogućnim neobičan uspon nacističke Nemačke između 1933. i 1939. godine, koji bukvalno nije naišao na otpor.

Osim toga, geografija, istorija i privreda su vladama pružale različita viđenja sveta. Evropski kontinent kao takav, bio je od malog ili nikakvog interesa za Japan ili SAD, čije su politike bile pacifičke i američke, ili za Britaniju koja je još uvek bila anga-

žovana u svojoj svetskoj imperiji i u globalnoj pomorskoj strategiji, mada je bila suviše slaba da održi i jednu i drugu. Zemlje istočne Evrope stisnute između Nemačke i Rusije, što je očigledno određivalo njihovu politiku, posebno onda kada su (kako se ispostavilo) zapadne sile bile nesposobne da ih zaštite. Nekoliko njih je dobilo bivše ruske teritorije posle 1917. godine, i zato su, iako neprijateljske prema Nemačkoj, davale otpor bilo kakvom antinemačkom savezu koji bi vratio Ruse na njihove zemlje. Pa ipak, kako je pokazao Drugi svetski rat, jedini efikasan antifašistički savez bio je onaj koji je uključivao SSSR. Što se tiče privrede, zemlje kao Britanija koje su znale da su Prvi svetski rat vodile iznad svojih mogućnosti, ustuknule su pred troškovima naoružanja. Ukratko, postojao je veliki jaz između toga da se sile Osovine prepoznaju kao glavna opasnost i toga da se nešto u vezi s tim učini.

Liberalna demokratija (koja po definiciji nije postojala na fašističkoj ili autoritarnoj strani) proširivala je taj jaz. Ona je usporavala ili sprečavala donošenje političkih odluka, posebno u SAD, a nesumnjivo je vođenje nepopularne politike činila teškim, a ponekad i nemogućim. Nema sumnje da su neke vlade koristile to kao opravdanje za svoju mlitavost, ali primer SAD pokazuje da čak ni jedan snažan i popularan predsednik kao F. D. Ruzvelt nije bio kadar da protiv raspoloženja svog biračkog tela sprovede svoju antifašističku spoljnu politiku. Da nije bilo Perl Harbura i Hitlerove objave rata, SAD bi skoro sigurno nastavile da se drže podalje od Drugog svetskog rata. Nije jasno u kojim okolnostima bi u njega ušle.

Pa ipak ono što je slabilo odlučnost ključnih evropskih demokratija, Francuske i Velike Britanije, nije toliko bio politički mehanizam demokratije, koliko uspomena na Prvi svetski rat. To je bila rana koja je bolela i glasače i vlade, jer je uticaj tog rata bio i bez presedana i opšti. I za Francusku i za Britaniju, taj uticaj je što se tiče ljudskih (mada ne i materijalnih) gubitaka bio daleko veći nego što se pokazalo za Drugi svetski rat (videti poglavlje 1). Još jedan takav rat je morao da se izbegava po svaku cenu. Rat je svakako bio poslednje od svih političkih rešenja.

Oklevanje da se pođe u rat ne sme se brkati sa odbijanjem da se bori, mada je potencijalni borbeni moral Francuza, koji su stradali više od bilo koje druge zaraćene zemlje, svakako bio oslabljen traumom Prvog svetskog rata. Niko nije išao u Drugi svetski rat pevajući, pa čak ni Nemci. Na drugoj strani neograničeni (nereligijski) pacifizam, iako prilično popularan u Britaniji tridesetih godina, nikad nije bio masovni pokret i iščezao je 1940. godine. Uprkos priličnoj toleranciji prema onima koji su iz verskog razloga odbijali služenje vojnog roka u Drugom svetskom ratu, broj onih koji su zahtevali svoje pravo da odbiju da se bore bio je mali (Calvocoressi, 1987, str. 63).

Na nekomunističkoj levici, koja se posle 1918. godine čak i više emotivno predavala mržnji prema ratu i militarizmu nego što je to činila (teorijski) pre 1914. godine, zalaganje za mir po svaku cenu bilo je gledište manjine, čak i u Francuskoj gde je bilo najjače. U Britaniji je Džordž Lensberi (Lansbury), pacifista koji se slučajem izbornog holokausta, našao na čelu Laburističke partije posle 1931. godine, bio je efikasno i brutalno uklonjen iz vođstva 1935. godine. Za razliku od francuske vlade Narodnog fronta 1936–1938. godine, koju je predvodio socijalist, britanski laburisti se mogu kritikovati ne zbog nedostatka čvrstine prema fašističkim agresorima, već zbog toga što su odbijali da podrže neophodne vojne mere kojima se otpor čini delotvornim, kao što su naoružanje i regrutacija. Isto tako mogu se kritikovati i komunisti, za koje pacifizam nikad nije bio iskušenje.

Levica je stvarno bila u škripcu. S jedne strane snaga antifašizma je bila ta koja je mobilisala one koji su strahovali od rata, i zbog onog prošlog i zbog neznanih užasa sledećeg rata. To da fašizam znači rat bio je ubedljiv razlog za borbu protiv njega. S druge strane, otpor fašizmu koji ne predviđa upotrebu oružja nije mogao da uspe. Štaviše, nada da će kolektivna ali miroljubiva čvrstina dovesti nacističku Nemačku, ili čak Musolinijevu Italiju, do kolapsa počivala je na iluzijama o Hitleru i o navodnim snagama opozicije unutar Nemačke. U svakom slučaju mi koji smo proživeli ta vremena *znali* smo da će biti rata, čak i dok smo skicirali neubedljiva scenarija kojima bi se on izbegao. Mi smo – istoričar isto može da se poziva na svoje sećanje – *očekivali* da se borimo u sledećem ratu, a verovatno i da poginemo. A kao antifašisti znali smo da kada dođe do toga nemamo drugi izbor do da se borimo.

Međutim, političke dileme levice ne mogu se upotrebiti za objašnjenje neuspeha vlada, ako ni zbog čeg drugog, ono zbog toga što efikasne pripreme za rat nisu zavisile od rezolucija koje su usvajane (ili nisu usvajane) na partijskim kongresima; pa čak, u periodu od nekoliko godina, ni od straha od izbora. Pa ipak vlade, a posebno francuska i britanska, takođe su bile nepopravljivo zastrašene Velikim ratom. Francuska je iz njega izašla do kraja iscrpena, a još uvek potencijalno manja i slabija sila od poražene Nemačke. Protiv vaskrsle Nemačke, Francuska nije bila ništa bez saveznika, a jedine evropske zemlje koje su imale interesa da se udruže sa Francuskom, Poljska i države – naslednice Habzburga, bile su očito suviše slabe za takvu svrhu. Francuzi su uložili svoj novac u liniju utvrđenja („Mažino linija“ nazvana po ubrzo zaboravljenom ministru), za koju su se nadali da će odvratiti napad Nemaca mogućim gubicima poput onih na Verdenu (videti poglavlje 1). Preko toga, Francuzi su mogli samo da gledaju na Britaniju i posle 1933. godine, na SSSR.

Britanske vlade su bile podjednako svesne svoje temeljne slabosti. Finansijski, oni sebi nisu mogli priuštiti još jedan rat. Strateški, više nisu imali mornaricu sposobnu da istovremeno operiše na tri velika okeana i na Mediteranu. U isto vreme, problem koji ih je stvarno brinuo nije bilo to što se događalo u Evropi, već to kako da održe na okupu, očigledno nedovoljnim snagama, globalnu imperiju koja je geografski bila veća neko ikada pre, ali isto tako očevidno i na ivici raspada.

Tako su obe zemlje znale da su same suviše slabe da odbrane status kvo uspostavljen 1919. godine po njihovoj meri. Takođe su obe znale da je ovaj status kvo bio nestabilan, i da ga je nemoguće održati. Nijedna od njih nije imala šta da dobije iz još jednog rata, a mnogo toga je imala da izgubi. Očigledna i logična politika je bila pregovaranje sa oživelom Nemačkom, da bi se uspostavio trajniji evropski obrazac, a ovo je značilo, van svake sumnje, praviti ustupke sve većoj nemačkoj snazi. Na nesreću, preporođena Nemačka je bila zemlja Adolfa Hitlera.

Takozvana politika „popuštanja“ je imala tako loš publicitet od 1939. godine da se moramo prisetiti kako se razumnom ona činila tolikim zapadnim političarima koji nisu bili antinemački u srži ili antifašisti iz principa, a posebno u Britaniji, gde promene na kontinentalnoj mapi, naročito u „udaljenim zemljama o kojima malo znamo“ (kako je Čemberlen rekao za Čehoslovačku 1938. godine), nisu podizale pritisak. (Francuzi su razumljivo bili daleko nervozniji u vezi sa *bilo kojom* inicijativom u korist Nemačke, koja se pre ili kasnije mora okrenuti protiv njih, ali Francuska je bila slaba.) Moglo se sa sigurnošću proricati, da će Drugi svetski rat uništiti britansku privredu i rasturiti velike delove Britanske imperije. I stvarno, to je ono što se desilo. Mada je to bila cena koju su socijalisti, komunisti, oslobodilački pokreti u kolonijama i pred-

sednik F. D. Ruzvelt bili isuviše spremni da plate za poraz fašizma, ne zaboravimo da je ona bila preterana sa tačke gledišta racionalnih britanskih imperijalista.

Pa ipak kompromis i pregovaranje sa Hitlerovom Nemačkom nisu bili mogući, jer su politički ciljevi nacionalsocijalizma bili iracionalni i neograničeni. Ekspanzija i agresija su bili ugrađeni u taj sistem, i sem ako se unapred ne prihvati napredovanje nacista, to jest ako se ne izabere neodupiranje nacistima, rat je bio neizbežan, bolje pre nego kasnije. Otuda centralnu ulogu u formiranju politike tridesetih godina igra ideologija: ako je ona određivala ciljeve nacističke Nemačke, ona je isključivala *real politik* (realnu politiku) za drugu stranu. Oni koji su shvatali da ne može biti kompromisa sa Hitlerom, što je bila realna procena situacije, to su činili iz potpuno nepragmatičnih razloga. Oni su smatrali fašizam kao u principu i *a priori* nepodnošljivim, ili su (kao u slučaju Vinstona Čerčila) bili nošeni jednom jednako *a priori* idejom o tome za šta se njihova zemlja i imperija „zalaže" i šta ne može da žrtvuje. Paradoks Vinstona Čerčila bio je u tome što je ovaj veliki romantik – čiji su politički sudovi bili skoro uvek pogrešni o svakoj stvari od 1914. godine – bio realan jedino po pitanju Nemačke.

I obratno, politički realisti koji su bili za popuštanje, bili su potpuno nerealni u svojoj proceni situacije, čak i kada je nemogućnost da se ugovori nekakav sporazum sa Hitlerom postala očigledna svakom razumnom posmatraču 1938–1939. godine. To je bio razlog za crnu tragikomediju od marta do septembra 1939. godine, koja se okončala ratom koji niko nije želeo u tom trenutku a niti ga je iko želeo na tom mestu (čak ni Nemačka), i koji je u stvari Britaniju i Francusku ostavio bez ideje o tome šta bi one, kao strane u ratu, trebalo da rade, sve dok ih *blitzkrieg* 1940. godine nije zbrisao. Suočeni sa dokazima koje su i sami prihvatali, popustljivci u Britaniji i Francuskoj još uvek nisu mogli da se uzmu u pamet i da ozbiljno pregovaraju o savezu sa SSSR-om, bez čega se rat nije mogao ni odložiti ni dobiti, i bez čega su garancije protiv nemačkog napada koje je Nevil Čemberlen iznenada i nehajno razbacao po istočnoj Evropi, – a da nije, što može da izgleda neverovatno, konsultovao, pa čak ni adekvatno *informisao* SSSR – bile arčenje papira. London i Pariz nisu želeli da se bore, već u najboljem slučaju da odvrate napadača pokazivanjem snage. To Hitleru ni za trenutak nije izgledalo uverljivo, pa uostalom ni Staljinu, čiji su pregovarači uzalud zahtevali predloge o zajedničkim strateškim operacijama na Baltiku. Čak i dok su nemačke armije marširale u Poljsku, vlada Nevila Čemberlena je još uvek bila spremna da se nagodi sa Hitlerom, kao što je Hitler računao (Watt, 1989, str. 215).

Hitler se preračunao, a zapadne države su objavile rat, ne zbog toga što su njihovi državnici tako hteli, već zbog toga što je Hitlerova sopstvena politika posle Minhena pomrsila račune popustljivcima. On je bio taj koji je protiv fašizma mobilisao dotada neopredeljene mase. U suštini je nemačka okupacija Čehoslovačke u martu 1939. godine britansko javno mnjenje preorijentisala na otpor, i tako naterala neodlučnu vladu da nešto učini; to je zauzvrat nateralo na akciju francusku vladu koja nije imala drugog izbora sem da se pridruži svom jedinom delotvornom savezniku. Prvi put je borba protiv Hitlerove Nemačke više ujedinjavala nego što je delila Britance, ali – dosada – bez učinka. Kada su Nemci brzo i nemilosrdno uništili Poljsku i podelili njene ostatke sa Staljinom, koji se povukao u na propast osuđenu neutralnost, na Zapadu je za „lažnim ratom" usledio neubedljiv mir.

Nijedna vrsta *realpolitike* ne može da objasni politiku popustljivaca posle Minhena. Jednom kada je rat izgledao dovoljno verovatan – a ko je u njega sumnjao 1939. godine? – jedina stvar koju je trebalo uraditi bilo je spremati se za njega što je

moguće efikasnije, a to nije rađeno. Jer Britanija, čak i Čemberlenova Britanija, sigurno nije bila spremna da prihvati Evropu u kojoj dominira Hitler pre nego što je do toga došlo, čak iako je nakon pada Francuske bilo ozbiljnih pristalica toga da se pregovara o miru – tj. da se prihvati poraz. Čak i u Francuskoj, gde je pesimizam koji je bio na ivici defetizma bio daleko uobičajeniji među političarima i vojnicima, vlada nije bila spremna da se preda, niti je to učinila sve dok armija nije propala u junu 1940. godine. Njihova politika je bila mlaka jer niti su smeli da slede logiku politike sile, niti *apriori* ubeđenja onih borbenih, za koje *ništa* nije moglo da bude važnije od borbe protiv fašizma (kao fašizma ili kao Hitlerove Nemačke) ili onih antikomunista za koje bi „Hitlerov poraz značio propast onog autoritarnog režima koji predstavlja glavni bedem protiv komunističke revolucije" (Thierry Maulnier, 1938, citirano prema Ory, 1976, str. 24). Nije lako reći šta je određivalo delovanje ovih državnika, jer njih nije pokretao samo intelekt, već i predrasude, nade i strahovi koji su neosetno iskrivljavali njihovu predstavu o svetu. Bile su prisutne uspomene na Prvi svetski rat i sumnje u sebe kod političara koji su gledali svoje liberalno demokratske političke sisteme i privrede u nečemu što zapravo može biti konačno povlačenje; stanje duha tipičnije za kontinent nego za Britaniju. Postojala je istinska nesigurnost u tome da li u takvim okolnostima nepredvidljivi rezultati uspešne politike otpora mogu da opravdaju previsoku cenu koju bi ta politika mogla da iziskuje. Jer, na kraju krajeva, za većinu britanskih i francuskih političara, najbolje što bi se moglo postići bilo je očuvanje ne mnogo zadovoljavajućeg i verovatno neodrživog status kvoa. A iza toga se postavljalo pitanje nije li, ako je status kvo ionako osuđen na propast, fašizam bolji od njegove alternative, socijalne revolucije i boljševizma. Da je jedini oblik fašizma koji se nudio bio od italijanske vrste, malo koji bi konzervativni ili umereni političar oklevao. Čak je i Vinston Čerčil bio proitalijanski raspoložen. Problem je bio taj da se nisu suočavali sa Musolinijem, nego sa Hitlerom. Ipak, nije bez značaja to da se glavna nada tolikih vlada i diplomata u tridesetim godinama sastojala u tome da se Evropa stabilizuje time što će se naći zajednički jezik sa Italijom, ili što će se bar Musolini odvojiti od saveza sa svojim učenikom. To nije funkcionisalo, čak i pored toga što je sam Musolini bio dovoljno realan da zadrži izvesnu slobodu delovanja sve dok, u junu 1940. godine, nije pogrešno, ali ne sasvim bez osnova, zaključio da su Nemci pobedili i onda je sam objavio rat.

III

Dakle, pitanja oko kojih su se vodile borbe, bilo unutar država, bilo među njima, bila su transnacionalna. Nigde to nije bilo jasnije nego u Španskom građanskom ratu 1936–1939. godine, koji je postao kvintesencijalni izraz ovog globalnog sukoba.

Iz današnje perspektive može da se čini iznenađujućim da je ovaj sukob *momentalno* mobilisao simpatije i levice i desnice u Evropi i u Amerikama, a posebno među zapadnim intelektualcima. Španija je bila periferni deo Evrope i njena istorija je bila uporno isključivana iz ostatka kontinenta od koga ju je odvajao zid Pirineja. Ona je od Napoleonovih vremena izbegavala evropske ratove i izbeći će Drugi svetski rat. Počev od ranog devetnaestog veka tamošnja zbivanja nisu bila predmet stvarnog interesovanja evropskih

---

[34] Španija je zadržala uporište u Maroku, što su osporavala lokalna berberska plemena, koja su takođe davala španskoj vojsci strašne borbene jedinice, kao i neke afričke teritorije dalje na jugu, na koje su svi zaboravili.

vlada, mada su SAD izazvale jedan kratak rat 1898. godine protiv nje da bi joj opljačkale poslednje ostatke šesnaestovekovne svetske imperije, Kubu, Portoriko i Filipine.[34] U stvari, nasuprot verovanjima generacije kojoj pripada ovaj pisac, Španski građanski rat nije bio prva faza Drugog svetskog rata, a pobeda generala Franka, koji kao što smo videli čak ni ne može da se opiše kao fašista, nije imala značajne svetske posledice. Ona je samo zadržala Španiju (i Portugaliju) u izolaciji od ostatka sveta tokom sledećih trideset godina.

Pa ipak nije slučajnost to što je domaća politika jedne notorno iznimne i sebi dovoljne zemlje postala simbol globalne borbe tridesetih godina. Oni su pokrenuli temeljna pitanja svog vremena: na jednoj strani su bili demokratija i socijalna revolucija budući da je Španija bila jedina evropska država spremna za erupciju; na drugoj, po svojoj beskompromisnosti jedinstven, tabor kontrarevolucije ili reakcije, koji je nadahnula Katolička crkva koja je odbacivala sve ono što se u svetu dogodilo posle Martina Lutera. Vrlo je zanimljivo, da pre građanskog rata ozbiljniji značaj nisu imale niti partije promoskovskog komunizma ni one inspirisane fašizmom, jer je Španija išla svojim ekscentričnim putem i ka anarhističkoj ultralevici i ka karlističkoj ultradesnici.[35]

Dobronamerni liberali, antiklerikalci i masoni u za latinske zemlje karakterističnom devetnaestovekovnom stilu, koji su od Burbona preuzeli vlast 1931. godine, niti su mogli da zadrže socijalno vrenje španske sirotinje i na selu i u gradu, niti da ga dezaktiviraju efikasnim (pre svega agrarnim) reformama. Njih su 1933. godine odbacile konzervativne vlade čija je represivna politika prema agitaciji i lokalnim pobunama, kao što je ustanak rudara u Asturiji 1934. godine, naprosto pomogla da naraste potenijalni revolucionarni pritisak. U ovoj fazi je španska levica otkrila kominternovski Narodni front, za šta je podstrek stigao iz susedne Francuske. Ideja da sve partije treba da formiraju jedinstven izborni front protiv desnice imala je smisla za levicu koja nije baš znala šta da radi. Čak su i anarhisti, u svom poslednjem masovnom uporištu na svetu, bili skloni da zatraže od svojih pristalica da počine buržoaski greh glasanja na izborima, što su dotada odbacivali kao nedostojno pravog revolucionara, mada se u stvari nijedan anarhista nije okaljao kandidovanjem na izborima. U februaru 1936. godine Narodni front je zadobio malu, a nikako sveobuhvatnu većinu, i zahvaljujući svojoj koordinaciji, značajnu većinu u španskom parlamentu ili *Kortesu*. Ova pobeda nije toliko stvorila jednu efikasnu levičarsku vladu, koliko jednu pukotinu, kroz koju je nagomilana lava društvenog nezadovoljstva mogla da pokulja. Ovo je bilo sve očiglednije u narednim mesecima.

U ovoj fazi, pošto je ortodoksna desničarska politika omanula, Španija se vratila jednom obliku politike koji je izmislila, i koji je postao karakterističan za iberijski svet: to je bio *pronunciamento*, ili vojni udar. Baš kao što je španska levica pronašla sebe gledajući preko nacionalnih granica na Narodni front, tako se španska desnica primakla fašističkim silama. Ovo se nije desilo toliko preko lokalnog umerenog fašističkog pokreta, Falange, već posredstvom Crkve i monarhista za koje je razlika između podjednako bezbožnih liberala i komunista bila mala, i za koje nije bilo mogućnosti za kompromis ni sa jednima od njih. Italija i Nemačka su se nadale da izvuku neku moralnu a možda i političku korist iz desničarske pobede. Španskim generalima koji

[35] Karlizam je bio pokret vatrenih i ultratradicionalističkih monarhista, sa snažnom seljačkom podrškom, uglavnom u Navari. Karlisti su se borili u građanskim ratovima 1830-ih i 1870-ih godina podržavajući jednu granu španske kraljevske porodice.

su počeli ozbiljno da planiraju puč posle izbora, bila je potrebna finansijska podrška i praktična pomoć, o čemu su pregovarali sa Italijom.

Međutim, trenuci demokratske pobede i političke mobilizacije masa nisu idealni za vojne udare, čiji se uspeh zasniva na konvenciji da civili, da i ne pominjemo neangažovane delove vojnih snaga, prihvataju signale pučista, baš kao što pučisti čiji signali nisu prihvaćeni, mirno priznaju svoj neuspeh. Klasični *pronunciamento* je igra koja se najbolje igra kada su mase po strani, ili kada su vlade izgubile legitimitet. Ovi uslovi nisu postojali u Španiji. Generalski puč od 17. jula 1936. godine uspeo je u nekim gradovima, a u drugim ga je dočekao strastveni otpor naroda i snaga lojalnih Republici. Pučisti nisu uspeli da osvoje dva glavna španska grada, uključujući i prestonicu, Madrid. Zato je u nekim delovima Španije puč ubrzao socijalnu revoluciju koju je nameravao da preduhitri. U celoj Španiji pretvorio se u razvučeni građanski rat ustavne i zakonito izabrane vlade Republike, koja je sada bila proširena tako da je obuhvatala socijaliste, komuniste, pa čak i neke anarhiste, ali koja je nelagodno živela u divljem braku sa snagama masovne pobune koje su porazile puč, protiv pobunjenih generala koji su se predstavljali kao nacionalistički krstaši protiv komunizma. Najmlađi, a politički najinteligentniji među generalima, Francisko Franko i Bahamonde (1892–1975) postao je vođa novog režima, koji je tokom rata postajao autoritarna država, sa jednom jedinom partijom – desničarskim konglomeratom koji se pružao od fašizma do starih monarhista i karlističkih ultraša, pod apsurdnim imenom Španska Tradicionalistička Falanga. Ali obema stranama u građanskom ratu je bila potrebna podrška. Obe su se obraćale potencijalnim zaštitnicima.

Reakcija antifašističkog mnjenja na ustanak generala je bila trenutna i spontana, za razliku od reakcije antifašističkih vlada, koja je bila izrazito opreznija, čak kada su snažno podržavale Republiku, kao SSSR i vlada Narodnog fronta koja je tek došla na vlast u Francuskoj. (Italija i Nemačka su svojoj strani odmah poslale oružje i ljude.) Francuska je želela da pomogne, i davala je neku (službeno „demantovanu“) pomoć Republici, sve dok nije bila prisiljena na zvaničnu politiku „nemešanja“ unutrašnjim podelama i od strane britanske vlade, koja je bila duboko neprijateljska prema nečemu što je videla kao napredovanje socijalne revolucije i boljševizma na Iberijskom poluostrvu. Mnjenje srednje klase i konzervativaca na Zapadu generalno je delilo ovaj stav, premda se nije (osim Katoličke crkve i profašista) vatreno poistovećivalo sa generalima. Rusija, iako čvrsto na strani Republike, takođe se pridružila Sporazumu o nemešanju, čiji cilj, sprečavanje nemačke i italijanske pomoći generalima, niko nije očekivao, ili želeo da bude postignut, i koji se zbog toga „kretao od dvosmislenosti do hipokrizije“ (Thomas, 1977, str. 395). Od septembra 1936. godine nadalje, Rusija je svesrdno, mada ne baš službeno, slala ljudstvo i materijal kao podršku Republici. Nemešanje, što je značilo samo to da su Britanija i Francuska odbijale da išta učine u vezi sa masovnom intervencijom sila Osovine u Španiji, i čineći tako odrekli su se Republike, učvršćujući i fašiste i antifašiste u preziru prema ovim zemljama. To je mnogo podiglo prestiž SSSR-a, jedine sile koja je pomogla legitimnu vladu Španije i komunista unutar i izvan zemlje, ne samo zbog toga što su oni organizovali međunarodnu pomoć, već što su se ubrzo postavili kao kičma oružanih snaga Republike.

Još pre nego što su Sovjeti mobilisali svoje resurse, svi su, od liberala pa do krajnjih granica levice odmah shvatili špansku borbu kao svoju. Kako je najbolji engleski pesnik decenije W. H. Odn (Auden) pisao:

Na tom sušnom kvadratu, odlomku vrele
Afrike, pripojenom tako surovo inventivnoj Evropi,
Na toj visoravni izrovanoj rekama,
Preteće utvare naše groznice su precizne i žive.

I više od toga: tu i samo tu, beskrajno odstupanje levice zaustavili su muškarci i žene koji su se oružjem borili protiv napredovanja desnice. Još pre nego što je Komunistička internacionala počela da organizuje internacionalne brigade (njihovi prvi kontingenti su stigli u svoje buduće baze sredinom oktobra), zapravo pre nego što su se prve organizovane dobrovoljačke jedinice pojavile na frontu (one iz italijanskog liberalno-socijalističkog pokreta *Giustizia e Libertá* – „Pravda i sloboda"), već se izvestan broj stranih dobrovoljaca borio za Republiku. Konačno je preko četrdeset hiljada mladih stranaca iz preko četrdeset država[36] došlo da se bori a mnogi od njih i da poginu u jednoj zemlji o kojoj većina njih nije znala ništa više nego kako ona izgleda u školskom atlasu. Značajno je da se ne više od hiljadu dobrovoljaca borilo na Frankovoj strani (Thomas, 1977, str. 980). Radi informacije čitalaca koji su odrasli u moralnom miljeu poznog dvadesetog veka, mora se dodati da to nisu bili ni plaćenici, niti, osim u vrlo malom broju slučajeva, avanturisti. Oni su se borili za ideale.

Sada je teško prisetiti se šta je Španija značila za liberale i levičare koji su proživeli tridesete godine, mada za mnoge među nama preživelima, koji smo doživeli biblijsku starost, ona ostaje jedina politička stvar, koja čak i iz današnje perspektive, izgleda onako čista i snažna kao što je bila 1936. godine. Danas se čini da to pripada preistorijskoj prošlosti, čak i u Španiji. U to vreme se onima koji su se borili protiv fašizma izgledalo da je Španija centralni front njihove borbe, jer jedino tamo akcija u toku dve i po godine nikada nije prestajala, jedino tamo su mogli učestvovati kao pojedinci, ako ne u uniformi, onda prikupljanjem novca, pomaganjem izbeglicama, i beskrajnim kampanjama za vršenje pritiska na sopstvene vlade pilećeg srca. A postepeno, ali očigledno nepovratno napredovanje nacionalista, i predvidljivi poraz i smrt Republike, učinili su samo to da je potreba za stvaranjem saveza protiv svetskog fašizma postala očajnički neophodna.

Jer je Španska republika, uprkos svim našim simpatijama i (nedovoljnoj) pomoći koju je dobila, od početka vodila defanzivnu borbu protiv poraza. U retrospektivi je jasno da je do toga došlo usled njenih sopstvenih slabosti. Po standardima narodnih ratova dvadesetog veka, dobijenih ili izgubljenih, republikanski rat 1936–1939. godine, uz sav svoj heroizam, slabo se kotira; delom zbog toga što Republika nije ozbiljno upotrebila ono moćno oružje protiv nadmoćnih konvencionalnih snaga, a to je gerilsko ratovanje – što je čudan propust u zemlji koja je ovom obliku neredovnog ratovanja dala ime. Za razliku od nacionalista, koji su imali jedinstveno vojno i političko rukovodstvo, Republikanci su ostali politički podeljeni, a – uprkos komunističkom doprinosu – nisu stekli jedinstvenu vojnu volju i stratešku komandu, sve dok nije bilo prekasno. Najbolje što su mogli bilo je da s vremena na vreme odbace potencijalno fatalne ofanzive druge strane, tako produžavajući rat koji se zapravo mogao efikasno okončati zauzimanjem Madrida u novembru 1936. godine.

---

[36] Među njima je bilo otprilike 10 000 Francuza, 5 000 Nemaca i Austrijanaca, 5000 Poljaka i Ukrajinaca, 3 350 Italijana, 2800 Amerikanaca, 2000 Britanaca, 1500 Jugoslovena, 1500 Čeha, 1000 Mađara, 1000 Skandinavaca i izvestan broj ostalih. 2–3000 Rusa teško da mogu biti klasifikovani kao dobrovoljci. Za oko 7000 njih se smatra da su bili Jevreji (Thomas, 1977, str. 982-984; Paucker, 1991, str. 15).

U to vreme, teško da je Španski građanski rat izgledao kao dobar znak za poraz fašizma. U spoljnoj politici, on je bio minijaturna verzija evropskog rata, koji se vodio između fašističkih i komunističkih država, od kojih su ove potonje bile primetno opreznije i manje odlučne nego one prve. Zapadne demokratije ostale su nesigurne u svemu osim u svojoj politici nemešanja. U unutrašnjoj politici, to je bio rat u kome se mobilizacija desnice pokazala daleko efikasnijom od mobilizacije levice. Završio se potpunim porazom, sa stotinama hiljada mrtvih, stotinama hiljada izbeglica u onim zemljama koje bi ih primile, uključujući i većinu preživelih intelektualnih i umetničkih talenata Španije, koji su se uz vrlo retke izuzetke, svrstali uz Republiku. Komunistička internacionala je mobilisala sve svoje velike talente za Špansku republiku. Budući maršal Tito, oslobodilac i vođa komunističke Jugoslavije, iz Pariza je organizovao bujicu regruta za internacionalne brigade; Palmiro Toljati, vođa italijanskih komunista, praktično je rukovodio neiskusnom Španskom komunističkom partijom, i bio je među poslednjima koji će pobeći iz zemlje 1939. godine. Kominterna nije uspela, i to je znala, kao i SSSR, koji je poslao neke od svojih najimpresivnijih vojnih umova da služe u Španiji (npr. buduće maršale Konjeva, Malinovskog, Voronova, Rokosovskog, i budućeg komandanta sovjetske mornarice, admirala Kuznjecova).

IV

Pa ipak, Španski građanski rat je anticipirao i pripremio oblik za snage koje će, nekoliko godina posle Frankove pobede, uništiti fašizam. On je anticipirao i politiku u Drugom svetskom ratu, onaj jedinstveni savez nacionalnog fronta koji se pružao od patriotskih konzervativaca do socijalnih revolucionara, koji je istovremeno bio i za poraz neprijatelja nacije, i za socijalnu regeneraciju. Jer Drugi svetski rat, za one na pobedničkoj strani, nije bio samo rat do vojne pobede, već – čak i u Britaniji i SAD – rat za bolje društvo. Niko nije sanjao o posleratnom povratku na 1939. godinu – niti na 1928. ili 1918. godinu, onako kao što su državnici posle Prvog svetskog rata sanjali o povratku u svet iz 1913. godine. Britanska vlada, predvođena konzervativcem Vinstonom Čerčilom, obavezala se, u sred očajničkog rata, na ostvarivanje sveobuhvatne države blagostanja (ili „države društvene brige") i pune zaposlenosti. Nije bila slučajnost da je izveštaj Beveridž, koji je sve to preporučivao, obelodanjen u najcrnjoj od svih godina očajničkog ratovanja Britanije: 1942. godine. Posleratni planovi SAD samo se uzgred bave problemom kako da načine nemogućnim novog Hitlera. Pravi intelektualni napori posleratnih planera bili su posvećeni tome da se nauči lekcija iz Velike recesije i tridesetih godina, tako da se ove ne mogu ponovo desiti. Što se tiče pokreta otpora u zemljama koje su sile Osovine porazile i okupirale, samo se po sebi razumevalo da su neodvojivi oslobođenje i socijalna revolucija, ili bar veliki preobražaj. Osim toga, širom prethodno okupirane Evrope, istočne i zapadne, vlade iste vrste su se pojavljivale iz pobede: administracije nacionalnog jedinstva bazirane na svim snagama koje su se protivile fašizmu, bez ideoloških razlika. Prvi i jedini put u istoriji, komunistički ministri su u većini evropskih država sedeli pored konzervativnih, liberalnih ili socijaldemokratskih ministara, što je doduše, situacija kojoj nije bilo suđeno da dugo traje.

Čak i pored toga što ih je zajednička pretnja primakla jedne drugima, ovo zadivljujuće jedinstvo suprotnosti, Ruzvelta i Staljina, Čerčila i britanskih socijalista, De Gola i francuskih komunista, bilo bi nemoguće bez izvesnog labavljenja neprijateljstava i uzajamnih sumnji između pobornika i protivnika Oktobarske revolucije. Španski

građanski rat je olakšao ovu veliku nagodbu. Čak ni antirevolucionarne snage nisu mogle da zaborave da je španska vlada sa liberalnim predsednikom i premijerom, imala potpuni ustavni i moralni legitimitet, kada je apelovala za pomoć protiv svojih pobunjenih generala. Čak i oni demokratski državnici koji su je izdali iz straha za sopstvenu kožu, imali su nečistu savest. I španska vlada, i što je još važnije, komunisti koji su bili sve uticajniji u njenom radu, insistirali su na tome da socijalna revolucija nije njihov cilj, i zaista su, očito činili šta su mogli da kontrolišu i ponište revoluciju, na užas revolucionarnih entuzijasta. I jedni i drugi su insistirali na tome da revolucija nije bila u.pitanju: u pitanju je bila odbrana demokratije.

Zanimljivost je ta da ovo nije bio samo puki oportunizam ili, kako su mislili čistunci na ultralevici, izdaja revolucije. Ovde se ogledao odlučni prelaz od pobunjeničkog na gradualistički način dolaska na vlast, od puta konfrontacije do puta pregovaranja, pa čak i na parlamentarni način. U svetlu reakcije španskog naroda na puč, koja je bez sumnje bila revolucionarna,[37] komunisti su sada mogli da vide kako im je jedna u suštini defanzivna taktika, koju im je nametnula očajna situacija nakon Hitlerovog uspona na vlast, otvorila perspektivu napredovanja, tj. „demokratije novog tipa“ proizašle iz imperativa i ratne politike i ratne privrede. Zemljoposednici i kapitalisti koji su podržavali pobunjenike izgubili bi svoju imovinu; ne kao zemljoposednici i kapitalisti već kao izdajnici. Vlada bi morala da preuzme privredu i da pravi privredne planove; ne zbog ideologije, već zbog logike ratne privrede. Dakle, ako pobedi, „ovakva demokratija ne može biti ništa drugo do neprijatelj konzervativnog duha... Ona pruža garanciju za dalje osvajanje politike i ekonomije od strane španskog radnog naroda“ (isto, str. 176).

Ovaj pamflet Kominterne iz oktobra 1936. godine, ovako je opisao sa priličnom tačnošću političku formu u antifašističkom ratu 1939–1945. godine. To će biti rat koji će u Evropi voditi vlade sveobuhvatnih „narodnih“ ili „nacionalnih“ frontova ili koalicioni pokreti otpora, koji će se voditi pomoću privrede kojom upravlja država, i koji će na okupiranim teritorijama završiti velikim povećanjem državnog sektora, usled eksproprijacije kapitalista, ne kao takvih, već kao Nemaca i kolaboranata sa Nemcima. U nekoliko zemalja centralne i istočne Evrope ovaj put je direktno vodio od antifašizma do „nove demokratije“, kojom su dominirali komunisti, koji su je konačno progutali, ali do izbijanja hladnoga rata, cilj ovih posleratnih režima *nije* bio trenutni prelaz na socijalističke sisteme ili ukidanje političkog pluralizma i privatne svojine.[38] Krajnje društvene i ekonomske posledice rata i oslobođenja nisu se mnogo razlikovale u zapadnim zemljama, ali se razlikovala politička konjuktura. Socijalne i ekonomske reforme su bile uvođene, ne (kao posle Prvog svetskog rata) kao odgovor na pritisak masa i iz straha od revolucije, već su ih sprovodile vlade iz principa opredeljene za reforme – vlade koje su delom sastavljene od reformista stare vrste, kao što su bili demokrate u SAD i laburisti, sada na vlasti u Britaniji; delom, od partija reforme i nacionalne obnove koje su se pojavile neposredno iz raznih antifašističkih pokreta otpora. Ukratko, logika antifašizma vodila je prema levici.

---

[37] Jezikom Kominterne, španska revolucija je bila „integralni deo antifašističke borbe koja počiva na najširoj socijalnoj bazi. Ona je deo narodne revolucije. To je nacionalna revolucija. To je jedna antifašistička revolucija“ (Erkoli, oktobar, 1936, citirano u Hobsbawm, 1986, str. 175)

[38] Na osnivačkoj konferenciji novoustanovljenog hladnoratovskog Komunističkog informativnog biroa (Kominforma) bugarski delegat Vlko Červenkov još uvek je perspektive svoje zemlje nepokolebljivo opisivao ovim izrazima (Reale, 1954, str. 66–67, 73–74.

V

Ove implikacije španskog rata su 1936. a još više 1939. godine, izgledale udaljene, pa i nerealne. Posle skoro čitave decenije očitog totalnog neuspeha Kominternine linije antifašističkog jedinstva, Staljin ju je izbrisao sa svog programa, bar za neko vreme, i ne samo da se nagodio sa Hitlerom (mada su obe strane znale da to ne može dugo da traje), već je čak međunarodnom radničkom pokretu dao instrukcije o napuštanju antifašističke strategije, što je besmislena odluka koja možda najbolje objašnjava njegovu poslovičnu odbojnost čak i prema najmanjem riziku.[39] Ipak je 1941. godine logika Kominternine linije zauzela mesto koje joj pripada. Jer kada je Nemačka napala SSSR i uvela SAD u rat – ukratko, kada je borba protiv fašizma konačno postala globalni rat – rat je postao politički isto onoliko kao i vojnički. U međunarodnoj politici, on je postao savez između kapitalizma SAD i komunizma Sovjetskog Saveza. Unutar svake zemlje u Evropi, ali ne, u to vreme u svetu zavisnom od zapadnog imperijalizma – očekivalo se da se ujedine svi oni koji su spremni da se odupru Nemačkoj ili Italiji, to jest, da se stvori koalicija otpora koja obuhvata čitav politički spektar. Pošto je cela zaraćena Evropa osim Velike Britanije bila okupirana od strane sila Osovine, rat pripadnika otpora je uglavnom bio rat civila, ili naoružanih civila, koje nemačke i italijanske armije nisu priznavale kao regularne oružane snage: to je bila surova partizanska borba, koja je svima nametala politički izbor.

Istorija evropskog pokreta otpora je uglavnom mitološka, jer je (osim do izvesne mere u samoj Nemačkoj) legitimitet posleratnih režima i vlada u suštini počivao na njihovim zaslugama u pokretu otpora. Francuska je jedan ekstremni slučaj, jer je vladi posle oslobođenja nedostajao bilo kakav stvarni kontinuitet sa francuskom vladom iz 1940. godine, koja je sklopila mir sa Nemcima i sa njima kolaborirala, zbog čega je organizovani, a kamoli oružani otpor bio prilično slab, u najmanju ruku, sve do 1944. godine, i zbog čega je narodna podrška otporu bila neravnomerna. Poslератnu Francusku je obnovio general De Gol na temelju mita da, večna Francuska u suštini nikada nije prihvatila poraz. Kako je sam rekao „Pokret otpora je bio blef koji je prošao" (Gillois, 1973, str. 164). To je bio čin politike po kojoj su jedini borci Drugog svetskog rata kojima se danas ukazuje počast po francuskim ratnim memorijalima, borci Pokreta otpora i oni koji su se pridružili snagama De Gola. Međutim, Francuska nikako nije jedina država izgrađena na mistici pokreta otpora.

O evropskim pokretima otpora se moraju reći dve stvari. Prvo, njihov vojni značaj (uz mogući izuzetak Rusije) bio je zanemarljiv pre nego što se Italija povukla iz rata 1943. godine, i nigde nije bio odlučujući osim možda u nekim delovima Balkana. Mora se ponoviti da je njihov glavni značaj bio politički i moralni. Tako je neobično impresivna i raširena mobilizacija za otpor 1943–1945. godine preobrazila italijanski društveni život posle više od dvadeset godina fašizma, koji je uživao znatnu podršku, čak i među intelektualcima, mobilizacija koja je obuhvatala do 100 000 boraca u centralnoj i severnoj Italiji uz četrdeset i pet hiljada mrtvih (Bocca, 1966, str. 297–302, 385–389, 569–570; Pavone, 1991, str. 413). Dok su Italijani mogli da na ovaj način ostave iza sebe uspomenu na Musolinijevu epohu čiste savesti, Nemci, koji su ostali do kraja čvrsto uz svoju vlast, nisu mogli da stvore distancu prema epohi nacizma 1933–1945. godine. Unutrašnji protivni-

---

[39] Možda se plašio da bi entuzijastičko učešće komunista u francuskom i britanskom antifašističkom ratu moglo da se Hitleru učini kao znak Staljinove tajne sumnjičavosti, i tako da bude izgovor za napad.

ci nacizma, manjina komunističkih boraca, pruski vojnički konzervativci, uz retke verske i liberalne disidente, bili su mrtvi ili su izašli iz koncentracionih logora. Naravno, nasuprot tome, zbog podrške fašizmu ili kolaboracije sa okupatorom su ljudi koji su u tome imali udela bukvalno uklonjeni iz javnog života za čitavu generaciju posle 1945. godine, mada je hladni rat protiv komunizma našao dosta posla za takve osobe u podzemnom, ili polusvetu zapadnih vojnih i obaveštajnih operacija.[40]

Drugo zapažanje o pokretima otpora je to, da je iz očiglednih razloga – mada sa upadljivim izuzetkom Poljske – njihova politika skretala ulevo. U svakoj zemlji, fašistička i radikalna desnica i konzervativci, lokalni bogataši i ostali kojima je glavni strah bila socijalna revolucija, težili su tome da imaju simpatija za Nemce, ili bar da im se ne suprotstavljaju. Tako je činio i izvestan broj regionalnih ili manjih nacionalističkih pokreta; i sami na ideološkoj desnici, neki među njima, posebno flamanski, slovački i hrvatski nacionalizam su se zapravo nadali da će izvući korist iz svoje kolaboracije. Isto tako su, što ne bi trebalo zaboraviti, činili i duboko i beskompromisno antikomunistički elementi u Katoličkoj crkvi, sa svojim armijama konvencionalnih vernika, mada je crkvena politika bila mnogo složenija da bi se bilo gde jednostavno klasifikovala kao „kolaboracionistička“. Iz toga sledi da su oni sa političke desnice koji su izabrali otpor nužno bili nekarakteristični za svoje političko usmerenje. Vinston Čerčil i general De Gol, nisu bili tipični članovi svojih ideoloških porodica, mada se mora reći da je za jednog do srži desničarskog tradicionalistu vojničkog duha, bio nezamisliv patriotizam koji ne brani otadžbinu.

Ovo objašnjava, ako je ikakvo posebno objašnjenje potrebno, neobičnu istaknutost komunista u pokretima otpora, a zatim i njihov zapanjujući napredak tokom rata. Iz tog razloga su evropski komunistički pokreti dostigli vrhunac svog uticaja 1945–1947. godine, osim u Nemačkoj, gde se nisu oporavili od obezglavljivanja 1933. godine i herojskih, ali samoubilačkih pokušaja otpora u naredne tri godine. Čak i u zemljama koje su bile daleko od socijalne revolucije, kao što su Belgija, Danska i Holandija, komunističke partije su osvojile 10–12 procenata glasova – nekoliko puta više nego što su ikada ranije osvajale – sačinjavajući tako treći ili četvrti po veličini blok u parlamentima svojih zemalja. U Francuskoj su se pojavili kao najveća od svih partija na izborima 1945. godine, prvi put veći od svojih starih rivala, socijalista. U Italiji je njihov uspeh bio za još veće čuđenje. Pre rata mala, progonjena i po neuspehu na zlu glasu družina ilegalnih kadrova – zapravo im je Kominterna pretila raspuštanjem 1938. godine – iskrsla je iz dve godine otpora kao masovna partija od osam stotina hiljada članova, da bi uskoro (1946) dostigla skoro dva miliona članova. Što se tiče zemalja u kojima je rat protiv sila Osovine vođen uglavnom kao unutrašnji oružani otpor – Jugoslavije, Albanije i Grčke – partizanskim snagama su dominirali komunisti, u tolikoj meri da je britanska vlada sa Čerčilom na čelu, kome je nedostajala i najmanja simpatija prema komu-

---

[40] Tajna antikomunistička oružana organizacija koja je, nakon što je jedan italijanski političar otkrio njeno postojanje 1990. godine, bila poznata pod imenom *Gladio* (Mač) ustanovljena je 1949. godine da bi nastavila unutrašnji otpor protiv sovjetske okupacije u raznim evropskim zemljama, ako dođe do toga. Njene članove su naoružavali i plaćali Amerikanci, a trenirali su ih pripadnici CIA i britanskih specijalnih jedinica, a njihovo postojanje se krilo od vlada na čijoj su teritoriji operisali, osim od izabranih pojedinaca. U Italiji, a možda i drugde, oni su se prvobitno sastojali od poslednjih fašista koje su poražene sile Osovine ostavile za sobom kao nukleus otpora, a koji su potom zadobili novu vrednost kao fanatični antikomunisti. Sedamdesetih godina, kada invazija Crvene armije više nije izgledala verovatna čak ni za operativce američkih tajnih službi, Gladijatori su pronašli novo polje aktivnosti kao desničarski teroristi, ponekad se prerušavajući u levičarske teroriste.

nizmu, prebacila svoju podršku i pomoć od rojaliste Mihailovića, na komunistu Tita, kada je postalo jasno da je ovaj neuporedivo opasniji za Nemce od onog drugog.

Komunisti su se usmerili na otpor, ne samo zato što je struktura lenjinističke avangardne partije bila tako zamišljena da proizvodi disciplinovane i samopožrtvovane kadrove čija je osnovna svrha bila efikasna akcija, već i zbog toga što su ekstremne situacije, kakve su ilegalnost, represija i rat, bile upravo ono za šta su ove organizacije „profesionalnih revolucionara" bile stvorene. Zapravo, oni su „sami predvideli mogućnost otpora u ratu" (M. R. D. Foot, 1976, str. 84). Po tome su se razlikovali od masovnih socijalističkih partija, koje su smatrale da je skoro nemoguće delovati u odsustvu legalnih institucija – izbora, javnih zborova i ostalih – koje su određivale i regulisale njihove aktivnosti. Suočene sa fašističkim preuzimanjem vlasti ili nemačkom okupacijom, socijaldemokratske partije su bile sklone da pređu u hibernaciju, iz koje su u najboljem slučaju, kao što su nemački i austrijski, izlazile na kraju mračnog doba, sa većinom svojih starih pristalica i spremne da se ponovo late politike. Iako nisu odsustvovale u pokretu otpora, one su bile nedovoljno zastupljene, iz strukturalnih razloga. U ekstremnom slučaju Danske, socijaldemokratska vlada je u stvari bila na vlasti kada je Nemačka okupirala ovu zemlju *i ostala je na vlasti* tokom rata, mada po svoj prilici, bez simpatija za naciste. (Trebalo im je dosta godina da se oporave od ove epizode.)

Dve druge osobine su pomogle komunistima da zauzmu istaknuto mesto u pokretu otpora: njihov internacionalizam i strastveno, kvazi hilijastičko ubeđenje sa kojim su oni posvećivali svoje živote idealu (videti poglavlje 2). Prva osobina im je omogućila da mobilišu muškarce i žene koji su bili otvoreniji za antifašistički apel, nego za bilo kakav patriotski zov, na primer u Francuskoj, gde su izbeglice iz Španskog građanskog rata imale najveći udeo u oružanom partizanskom otporu na jugozapadu te zemlje – dajući verovatno dvanaest hiljada boraca pre dana D (Pons Prades, 1975, str. 66) – i gde su druge izbeglice i strani radnici iz sedamnaest država, koji su pod akronimom MOI (*Main d'Oeuvre Immigrée*), radili neke od najopasnijih poslova za Partiju, kao grupa Manučijan (Jermeni i poljski Jevreji) koja je napadala nemačke oficire u Parizu.[41] Druga osobina je proizvodila onu kombinaciju hrabrosti, samopožrtvovanja i okrutnosti, koja je impresionirala čak i protivnike, i koju nam tako živo prikazuje rad zadivljujućeg poštenja, *Wartime* (na srpskom izdata nešto drugačija verzija pod naslovom *Revolucionarni rat,* prim. prev.) Jugoslovena Milovana Đilasa. Komunisti su, po mišljenju jednog politički umerenog istoričara, bili „najhrabriji među hrabrima" (Foot, 1976, str. 86), a i pored toga što im je njihova disciplinovana organizacija davala najbolje šanse za preživljavanje u zatvorima i koncentracionim logorima, njihovi gubici su bili teški. Sumnje u francusku Komunističku partiju, čije vođstvo nije bilo omiljeno ni među drugim komunistima, ne mogu sasvim opovrći tvrdnju komunista da su *le parti des fusillés,* iz koje je bar petneast hiljada boraca pogubljeno od strane neprijatelja (Jean Touchard, 1977, str. 258). Ne iznenađuje da su komunisti posedovali privlačnost za hrabre ljude, posebno mlade, i možda naročito u onim zemljama gde je masovna podrška aktivnom otporu bila oskudna, kao što su Francuska i Čehoslovačka. Oni su takođe snažno privlačili intelektualce, grupu koja je bila najspremnija da se mobiliše pod stegom antifašizma, i koji su činili jezgro nepartijskih (ali po pore-

[41] Jedan od autorovih prijatelja, koji je na kraju postao zamenik komandanta MOI, pod komandom Čeha Artura Londona, bio je austrijski Jevrejin poljskog porekla, čiji je zadatak u pokretu otpora bio da organizuje antinacističku propagandu među nemačkim trupama u Francuskoj.

klu levičarskih) organizacija otpora. I ljubavna afera francuskih intelektualaca sa marksizmom, i dominacija ljudi povezanih sa Komunističkom partijom u italijanskoj kulturi, što je u oba slučaja trajalo čitavu generaciju, bili su proizvodi pokreta otpora. Svejedno da li su se sami intelektualci upuštali u pokret otpora, kao onaj vodeći posleratni izdavač koji je sa ponosom isticao kako su se svi članovi njegove firme latili oružja kao partizani, ili su postajali komunistički simpatizeri zbog toga što oni sami ili njihove porodice zapravo *nisu* bili u pokretu otpora – mogli su čak da budu i na drugoj strani – svi oni su osećali privlačnost Partije.

Osim u svojim gerilskim uporištima na Balkanu, komunisti nisu pokušavali da uspostave revolucionarne režime. Tačno je da nigde zapadno od Trsta nisu bili u položaju da tako učine čak i da su nastojali da zauzmu vlast, ali takođe je tačno i to da je SSSR, kome su te partije bile potpuno lojalne, snažno obeshrabrivao takve jednostrane pokušaje zauzimanja vlasti. Komunističke revolucije su zapravo izvedene (Jugoslavija, Albanija, kasnije Kina) *protiv* Staljinovog saveta. Sovjetsko gledište je bilo to, da i u međunarodnim odnosima i unutar svake zemlje, posleratna politika treba da se nastavi u okviru sveobuhvatnih antifašističkih saveza, to jest Sovjeti su očekivali dugoročnu koegzistenciju, ili pre simbiozu, kapitalističkog i socijalističkog sistema, i dalju političku i ekonomsku promenu, koja će se po svoj prilici dogoditi unutar „demokratija novog tipa" što će se pojaviti iz ratnih koalicija. Ovaj optimistički scenario ubrzo je nestao u noći hladnog rata, toliko da se malo ko seća da je Staljin terao jugoslovenske komuniste da zadrže monarhiju ili da su se britanski komunisti suprotstavljali rasturanju Čerčilove ratne koalicije, to jest izbornoj kampanji koja će na vlast dovesti laburističku vladu. Međutim, nema sumnje da je Staljin to ozbiljno mislio i da je to pokušao da dokaže raspuštanjem Kominterne 1943. godine i Komunističke partije SAD 1944. godine.

Staljinova odluka, koju izražavaju reči jednog američkog komunističkog vođe „da mi nećemo pokretati pitanje socijalizma u takvom obliku i na način koji bi ugrozio ili oslabio... jedinstvo" (Browder, 1944, u: J. Starobin, 1972, str. 57) jasno je pokazala njegove namere. To je iz praktičnih razloga, kao što su uočili disidentski revolucionari, bilo zbogom svetskoj revoluciji. Socijalizam će biti ograničen na SSSR i na oblast koja mu je diplomatskim pregovorima dodeljena kao zona uticaja, u osnovi ona koju je Crvena armija okupirala na kraju rata. Čak i unutar te zone socijalizam će za nove „narodne demokratije" ostati više neodređena mogućnost u budućnosti nego neposredni program. Istorija, koja ne obraća mnogo pažnje na političke namere, išla je drugim putem – osim u jednom pogledu. Podela planete, ili njenog velikog dela, na dve zone uticaja, ugovorena 1944–1945. godine, ostala je stabilna. Nijedna strana nije tokom trideset godina, sem na trenutak, prekoračila liniju koja ih je razdvajala. Obe su se povukle iz otvorenog sukoba, garantujući na taj način da hladni ratovi nikad nisu postali oni vrući.

VI

Staljinov kratkotrajni san o posleratnom sovjetsko-američkom partnerstvu zapravo nije ojačao globalni savez liberalnog kapitalizma i komunizma. On je pre pokazao snagu i širinu tog saveza. Naravno, to je bio savez protiv vojne pretnje, kakav nikad ne bi bio stvoren da nije bilo serije agresija nacističke Nemačke, koja je kulminirala u invaziji na SSSR i u objavi rata Sjedinjenim Državama. Međutim, sama priroda rata potvrdila je shvatanje iz 1936. godine o implikacijama Španskog građanskog rata: o jedinstvu vojne i civilne mobilizacije i društvene promene. Na savezničkoj strani – više

nego na fašističkoj – Drugi svetski rat je bio rat reformatora, delom zbog toga što ni najsamopouzdanija kapitalistička sila nije mogla da očekuje da će dobiti dugotrajni rat a da ne napusti „uobičajeno poslovanje“, a delom zbog same činjenice da je ovaj rat dramatizovao neuspehe međuratnih godina, od kojih je neuspeh ujedinjavanja protiv agresora bio samo jedan manji simptom.

To da su pobeda i socijalno očekivanje išli zajedno takođe je jasno iz onoga što znamo o razvoju javnog mnjenja u zaraćenim ili oslobođenim zemljama u kojima je bilo slobode da se to mnjenje izrazi osim, što je zanimljivo u SAD, gde je u godinama posle 1936. došlo do marginalne erozije glasača za demokratskog predsednika, a i do primetnog oživljavanja republikanaca: to je bila zemlja kojom su dominirale unutrašnje brige i daleko udaljenija od ratnih žrtava od bilo koje druge zemlje. Gde je bilo pravih slobodnih izbora, oni su pokazivali oštar pomak ka levici. Najdramatičniji je bio britanski slučaj, gde je na izborima 1945. godine izgubio ratni vođa Vinston Čerčil, koga su svi voleli i kome su se svi divili, kada je na vlast došla Laburistička partija čiji se broj glasača uvećao za 50 procenata. Ona je vladala sledećih pet godina u periodu socijalnih reformi bez presedana. Obe velike partije bile su uključene u ratni napor. Glasači su izabrali onu koja je obećavala i pobedu i društveni preobražaj. Ovaj fenomen je bio opšti u zaraćenoj zapadnoj Evropi, mada ne treba preuveličavati ni njegove srazmere ni stepen radikalizma, čemu je sklona opšta predstava, jer su privremeno bili eliminisani bivši fašisti ili desničarski kolaboracionisti.

Znatno je teže proceniti situaciju u onim delovima Evrope oslobođenim gerilskom revolucijom ili Crvenom armijom, ako ni zbog čega drugog ono zbog toga što su masovni genocid, masovno preseljenje, masovno proterivanje ili prisilna emigracija učinili nemogućim poređenje predratnih zemalja sa posleratnim zemljama koje su nosile stara imena. Širom ovog regiona masa stanovnika zemalja koje su okupirale sile Osovine videla je sebe kao žrtve, uz izuzetak politički podeljenih Slovaka i Hrvata, koji su dobili nominalno nezavisne države pod nemačkim pokroviteljstvom; većine naroda u zemljama saveznicama Nemačke, Mađarskoj i Rumuniji; i naravno, velike nemačke dijaspore. Ovo ne znači da su ti koji su se osećali kao žrtve simpatisali pokrete otpora koje su inspirisali komunisti – osim možda Jevreja, koje su svi ostali progonili – još manje to znači (osim za tradicionalno rusofilske balkanske Slovene) da su imali simpatija za Rusiju. Poljaci su pretežno bili i antinemački i antiruski, da i ne pominjemo da su bili i antisemiti. Mali baltički narodi koje je SSSR okupirao 1940. godine, bili su i antiruski i antisemitski, a pronemački raspoloženi, kada su mogli da biraju 1941–1945. godine. Ni komunista ni otpora nije bilo u Rumuniji, a prilično malo u Mađarskoj. S druge strane, i komunizam i prorusko osećanje su bili snažni u Bugarskoj, mada je otpor bio sporadičan, a u Čehoslovačkoj se Komunistička partija, oduvek masovna, pojavila kao daleko najveća partija na stvarno slobodnim izborima. Sovjetska okupacija je ubrzo ovakve razlike pretvorila u akademska pitanja. Gerilske pobede nisu plebsciti, ali nema mnogo sumnje da je većina Jugoslovena pozdravila trijumf Titovih partizana, osim nemačke manjine, pristalica hrvatskog ustaškog režima, kojima su se Srbi surovo osvetili za ranije masakre, i tradicionalističkog jezgra u Srbiji, gde Titov pokret, a stoga i ratovanje protiv Nemaca, nikada nisu cvetali.[42] Grčka je ostala poslovično

[42] Međutim, Srbi u Hrvatskoj i Bosni, kao i Crnogorci (koji su davali 17 odsto oficira u partizanskoj vojsci) bili su snažno za Tita, kao i važni delovi Hrvata – Titovog sopstvenog naroda – i Slovenaca. Većina borbi odigrala se u Bosni.

podeljena, uprkos odbijanju Staljina da pomogne grčkim komunistima i pristalicama crvenih, naspram Engleza koji su podržavali njihove protivnike. Samo bi se eksperti za plemenske studije usudili da prave procene o političkim osećanjima Albanaca nakon što su komunisti trijumfovali. Međutim, u svim ovim zemljama na pomolu je bila jedna epoha ogromnog društvenog preobražaja.

Prilično je čudno da je SSSR bio (uz SAD) jedina zaraćena zemlja u kojoj rat nije doneo značajne socijalne i institucionalne promene. Sovjetski Savez je započeo i završio rat pod Josifom Staljinom (videti poglavlje 13). Međutim, bilo je jasno da je rat nametnuo ogromne napore, posebno selu izloženom oštroj represiji. Da nije bilo u nacional-socijalizam usađenog verovanja da su Sloveni rasa subhumanih helota, nemački osvajači su mogli zadobiti trajnu podršku među mnogim sovjetskim narodima. Nasuprot tome, prava osnova za sovjetsku pobedu bio je patriotizam većinske nacije u SSSR-u, Velikorusa, koji su uvek bili jezgro Crvene armije, na koji se sovjetski režim pozvao u trenutku svoje krize. Zaista, Drugi svetski rat je postao službeno poznat u SSSR-u kao „Veliki otadžbinski rat“ i to sa pravom.

VII

Na ovom mestu istoričar mora da načini veliki skok da bi izbegao da zapadne u zamku čisto zapadne analize. Jer je vrlo malo od toga što je do sada napisano u ovom poglavlju primenljivo na veći deo planete. To nije sasvim irelevantno za konflikt između Japana i kontinentalne istočne Azije, pošto je Japan, kojim je dominirala politika ultranacionalističke desnice, bio u savezu sa nacističkom Nemačkom, i što su glavne snage otpora u Kini bili komunisti. To se može primeniti do izvesne mere u Latinskoj Americi, velikom uvozniku pomodnih evropskih ideologija kao što su fašizam ili komunizam, a posebno u Meksiku, koji je tridesetih godina oživeo svoju veliku revoluciju pod predsednikom Lazarom Kardenasom (Lazaro Cardenas 1934–1940) i koji je strasno zauzeo stranu Republike u Španskom građanskom ratu. U stvari, posle njenog poraza, Meksiko je ostao jedina država koja je nastavila da Republiku priznaje kao legitimnu vladu Španije. Međutim, za najveći deo Azije, Afrike, i islamskog sveta, fašizam, bilo kao ideologija, bilo kao politika jedne agresorske države, nije bio i nikad nije postao glavni, a kamoli jedini neprijatelj. To je bio „imperijalizam“ ili „kolonijalizam“, a imperijalističke sile su pretežno bile liberalne demokratije: Britanija, Francuska, Holandija, Belgija i SAD. Osim toga, sve imperijalne sile su, uz jedini izuzetak Japana, bile bele.

Logično je da su neprijatelji imperijalne sile takođe bili i potencijalni saveznici u borbi za oslobođenje kolonija. Čak i Japan, koji je i sam imao sopstvenu surovu vrstu kolonijalizma, što mogu da kažu Korejanci, Tajvanci, Kinezi i drugi, mogao je da se obraća antikolonijalnim snagama u jugoistočnoj i južnoj Aziji, kao zastupnik nebelaca protiv belih. Antiimperijalistička i antifašistička borba su stoga težile da vuku na različite strane. Tako je Staljinov pakt sa Nemcima 1939. godine, koji je poremetio zapadnu levicu, omogućio indijskim ili vijetnamskim komunistima da se usredsrede na suprotstavljanje Britancima i Francuzima. Dok ih je nemačka invazija na SSSR 1941. godine prisilila da, kao dobri komunisti, na prvo mesto liste svojih zadataka stave poraz sila Osovine, to jest da oslobođenje sopstvenih zemalja stave u drugi plan. To nije bilo samo nepopularno, već strateški besmisleno u vreme kada su kolonijalna carstva Zapada bila najranjivija, ako već nisu propadala. I zaista, lokalni levičari koji

se nisu osećali vezanim gvozdenim obručima lojalnosti Kominterni iskoristili su priliku. Indijski Nacionalni kongres pokrenuo je pokret „Kvit Indija" (Quit India – napustite Indiju) 1942. godine, dok su bengalski radikali Subhas Bose, među indijskim ratnim zarobljenicima zarobljenim tokom munjevitog početnog nastupanja Japanaca, za njih regrutovali Indijsku oslobodilačku armiju. Antikolonijalni borci u Burmi i Indoneziji su posmatrali stvari na isti način. *Reductio ad absurdum* ove antikolonijalne logike je bio pokušaj jedne jevrejske ekstremističke grupe u Palestini da pregovara sa *Nemcima* (preko Damaska, tada pod vlašću višijevske Francuske) oko pomoći u oslobađanju Palestine od Britanaca, što su smatrali vrhunskim prioritetom cionizma. (Jedan borac iz ove grupe koji je bio uključen u tu misiju najzad je postao izraelski premijer: Jichak Šamir.) Ovakvi pristupi očigledno ne podrazumevaju bilo kakvu ideološku simpatiju prema fašizmu, mada je nacistički antisemitizam mogao da privlači palestinske Arape koji su bili u zavadi sa cionističkim naseljenicima, i neke grupe u južnoj Aziji koje su sebe mogle da prepoznaju kao superiorne arijevce iz nacističke mitologije. Ali su ovo bili posebni slučajevi (videti poglavlja 12 i 15).

Ono što zahteva objašnjenje je zašto su, na kraju krajeva, antiimperijalistički i antikolonijalni pokreti toliko mnogo naginjali levici, i tako se našli, makar na kraju rata, u situaciji da se poklapaju sa globalnom antifašističkom mobilizacijom. Osnovni razlog je taj da je zapadna levica bila rasadnik antiimperijalističke teorije i politike, i da je podrška pokretima za oslobođenje kolonija pretežno dolazila od internacionalne levice, a posebno (od boljševičkog kongresa istočnih naroda u Bakuu 1920. godine) od Kominterne i SSSR-a. Osim toga, aktivisti i budući lideri pokreta za nezavisnost, koji su uglavnom pripadali zapadnjački obrazovanim elitama svojih zemalja, komotnije su se osećali, kada su dolazili u svoje metropole, u antirasističkom i antikolonijalnom miljeu lokalnih liberala, demokrata, socijalista i komunista, nego u bilo kom drugom. U svakom slučaju skoro svi su bili modernizatori, koje su nostalgični srednjovekovni mitovi, nacistička ideologija i rasistička ekskluzivnost nacističkih teorija, podsećali baš na one „komunalističke" i „tribalističke" tendencije, koje su po njihovom mišljenju, bili simptomi zaostalosti njihovih zemalja, eksploatisani od imperijalizma.

Ukratko, savez sa Osovinom, po principu „neprijatelji moga neprijatelja su moji prijatelji" mogao je samo da bude taktički potez. Čak i u jugoistočnoj Aziji, gde je japanska vlast bila manje represivna nego stara kolonijalistička, i gde su je vršili nebelci protiv belaca, taj savez je mogao samo da bude kratkotrajan, pošto Japan, izuzev rasizma kojim je bio prožet, nije imao interesa da oslobađa kolonije kao takve. (U stvari, kratko je trajao jer je Japan uskoro bio poražen.) Fašizam ili nacionalizam sila Osovine nije bio posebno privlačan. S druge strane, čovek kao Džavaharlal Neru (Jawaharlal Nehru, kod nas se pogrešno čita Nehru, prim. prev.) koji (za razliku od komunista) nije oklevao da se upusti u pobunu 1942. godine, krizne godine za Britansku imperiju, nikada nije prestao da veruje u to da će slobodna Indija da gradi socijalističko društvo, i da će SSSR biti jedan saveznik u tom pregnuću, i možda čak – uz sva ograničenja – jedan primer.

To što su vođe i zagovornici kolonijalnog oslobođenja tako često bili manjina netipična za stanovništvo čije su se emancipacije latili je zapravo olakšalo njihovo približavanje antifašizmu, jer su većinu kolonijalnog stanovništva pokretali, ili su ga makar mogli mobilisati, ideje i osećaji za koje je fašizam (da nije bilo njegove privrženosti ideji rasne superiornosti) mogao da ima čar: tradicionalizam; religijska i etnička isključivost; sumnjičavost prema modernom svetu. U stvari, ova osećanja još nisu bila mobilisana u

značajnijoj meri, a ako su bila mobilisana, nisu postala politički dominantna. Islamistička masovna mobilizacija snažno se razvila u muslimanskom svetu između 1918. i 1945. godine. Na taj način je Muslimansko bratstvo (1928) Hasana al – Bane (Hassan al-Banna), koje je bilo fundamentalistički pokret veoma neprijateljski raspoložen prema liberalizmu i komunizmu, postalo barjaktar ojađenih egipatskih masa, a njegovi potencijalni afiniteti prema ideologijama sila Osovine bili su više nego taktika, posebno obzirom na neprijateljstvo ovog bratstva prema cionizmu. Pa ipak su pokreti i političari koji su dospeli do vrha u islamskim zemljama, ponekad nošeni na leđima fundamentalističkih masa, bili sekularni i modernizatorski. Egipatski pukovnici koji će podići revoluciju 1952. godine, bili su emancipovani intelektualci, koji su bili u kontaktu sa malim grupama egipatskih komunista, čije je rukovodstvo, uzgred budi rečeno, bilo uglavnom jevrejsko (Perrault, 1987). Na indijskom potkontinentu, Pakistan (dete tridesetih i četrdesetih godina) ispravno je opisivan kao „projekt sekularizovanih elita koje su (teritorijalno) nejedinstvo muslimanskog stanovništva i suparništvo sa hindu većinom prisilili da svoje društvo nazovu „islamskim" a ne nacionalno separatističkim" (Lapidus, 1988, str. 738). U Siriji je glavnu reč vodila BAAS partija, koju su četrdesetih godina osnovala dva učitelja školovana u Parizu, koji su uz sav svoj arapski misticizam, ideološki bili antiimperijalisti i socijalisti. Sirijski ustav ne sadrži pomen islama. Iračku politiku (do zalivskog rata 1991. godine) određivali su nacionalistički oficiri, pristalice BAAS partije i komunisti u raznim kombinacijama, svi odani arapskom jedinstvu i socijalizmu (bar u teoriji), ali očigledno ne i zakonu Kurana. I iz lokalnih razloga i zbog toga što je alžirski revolucionarni pokret imao široku masovnu bazu (posebno među brojnim radničkim iseljeništvom u Francuskoj) u alžirskoj revoluciji je postojao snažan islamistički element. Ipak, revolucionari su posebno isticali (1956. godine) da je njihova borba „borba za uništenje anahrone kolonizacije ali ne i verski rat" (Lapidus, 1988, str. 693) i predlagali stvaranje socijalne i demokratske republike, koja je ustavno postala jednopartijska socijalistička republika. Zaista, period antifašizma je bio jedini period u kome su postojeće komunističke partije zadobile značajnu podršku i uticaj u nekim delovima islamskog sveta, posebno u Siriji, Iraku i Iranu. Tek su mnogo kasnije sekularni i modernizatorski glasovi u političkom rukovodstvu utišani i utopljeni politikom masovnog islamskog oživljavanja (videti poglavlja 12 i 15).

Uprkos konfliktima njihovih interesa, koji će se ponovo pojaviti posle rata, antifašizam razvijenih zapadnih zemalja i antiimperijalizam njihovih kolonija stremili su istom cilju, ka onome što su i jedni i drugi zamišljali kao posleratnu budućnost socijalnog preobražaja. SSSR i lokalni komunisti su pomogli da se premosti jaz, pošto su oni značili antiimperijalizam u jednom svetu, i potpunu posvećenost pobedi u onom drugom svetu. Međutim za razliku od evropskih ratnih pozornica, vanevropski ratovi nisu doneli komunistima velike političke pobede, osim u posebnim slučajevima gde su se (kao u Evropi) podudarili anti fašizam i nacionalno/socijalno oslobođenje: u Kini i Koreji, gde su kolonijalisti bili Japanci, i u Indokini (Vijetnamu, Kambodži, Laosu), gde su neposredni neprijatelji slobode ostali Francuzi, čija se lokalna administracija potčinila Japancima, kada su ovi pregazili jugoistočnu Aziju. Ovo su bile zemlje u kojima je komunizmu bilo suđeno da trijumfuje u posleratnoj eri, pod vođstvom Maoa, Kim Il Sunga i Ho Ši Mina. Drugde su vođe država koje će uskoro biti oslobođene, dolazili iz pokreta, koji su većim delom pripadali levici, ali koji su bili manje sputani potrebom da se porazu Osovine da prvenstvo nad svim drugim. Ipak, čak i takvi nisu mogli drugačije nego sa izvesnim optimizmom da posmatraju situaciju u svetu posle

poraza sila Osovine. Dve super sile nisu bile prijatelji starog kolonijalizma, barem na papiru. Jedna poznata antikolonijalna partija je došla na vlast u najvećem od svih carstava. Snaga i legitimitet starog kolonijalizma bili su oštro potkopani. Šanse za slobodu bile su bolje nego ikad. Pokazalo se da to i jeste bilo tako, ali ne bez okrutnih akcija za zaštitu starih carstava.

VIII

Tako je poraz sila Osovine – tačnije, Nemačke i Japana – malo koga ražalostio, osim u samoj Nemačkoj i Japanu, čiji su se narodi borili sa tvrdoglavom lojalnošću i zadivljujućom efikasnošću, do poslednjeg dana. Na kraju fašizam nije mobilisao nikog izvan zemalja svog jezgra osim malobrojnih ideoloških manjina na radikalnoj desnici, od kojih bi većina ostala na političkim marginama u svojim zemljama, nekoliko nacionalističkih grupa koje su očekivale da savezom sa Nemcima postignu svoje ciljeve, i ljudskoga taloga rata i osvajanja, regrutovanog u divljačku pomoćnu vojsku nacističke okupacije. Japanci nisu mobilisali ništa sem simpatija koje su na trenutak bile više za žutu nego za belu kožu. Glavna čar evropskog fašizma, bila je u tome što je on pružao zaštitu protiv radničkih pokreta, socijalizma, komunizma i bezbožnog đavoljeg štaba u Moskvi, koji je sve njih inspirisao, što je pridobilo dobar deo pristalica među bogatim konzervativcima, mada je podrška krupnog kapitala uvek bila više pragmatična nego principijelna. Privlačnost fašizma neće preživeti neuspeh i poraz. U svakom slučaju, neto efekat dvanaest godina naciona-socijalizma bio je taj da su sada veliku delovi Evrope ležali na milost i nemilost boljševicima.

Tako se fašizam raspao kao grumen zemlje bačen u reku, i potpuno je nestao sa političke scene zauvek, osim u Italiji, gde je umereni neofašistički pokret (*Movimento Sociale Italiano*) koji slavi Musolinija trajno prisutan u tamošnjoj politici. Ovo nestajanje nije došlo samo usled toga što su iz politike bile isključene osobe koje su prethodno bile istaknute u fašističkom režimu, premda one nikako nisu bile isključene iz državne službe, a još manje iz privrednog života. Do toga nije došlo čak ni zbog traume dobrih Nemaca (i na drugi način, lojalnih Japanaca) čiji se svet srušio u fizičkom i moralnom haosu 1945. godine, i za koje je sama vernost starim verovanjima bila zapravo kontraproduktivna. Ta vernost je smetala prilagođavanju novom, u početku neshvatljivom, životu pod okupacijom sila koje su tim narodima nametnule svoje institucije i način života: koje su položile šine po kojima njihovi vozovi od sada moraju da se kotrljaju. Nacionalsocijalizam nije imao šta da ponudi Nemcima posle 1945. godine izuzev sećanja. Karakteristično je to, da se u jednom snažno nacističkom delu Hitlerove Nemačke, naime u Austriji (koja se zaokretom međunarodne diplomatije našla uvrštena među nevine a ne među krivce), posleratna politika ubrzo vratila tačno na ono što je bila pre nego je demokratija ukinuta 1933. godine, s tim izuzetkom što je došlo do blagog pomeranja ulevo (videti Flora, 1983, str. 99). Fašizam je nestao zajedno sa svetskom krizom koja mu je omogućila da se pojavi. On nikad nije bio, čak ni u teoriji, univerzalni program ili politički projekt.

S druge strane antifašizam, kako god bio heterogen i nestalan u svojoj mobilizaciji, uspeo je da ujedini snage neuobičajenog opsega. I više od toga, ovo jedinstvo nije bilo negativno, već pozitivno, a u izvesnim vidovima, bilo je i trajno. Ideološki, ono je počivalo na zajedničkim vrednostima i težnjama Prosvećenosti i Doba revolucije, a to su: progres koji donosi primena razuma i nauke; na obrazovanje i vlast naro-

da; na nepostojanje nejednakosti zasnovanih na rođenju ili poreklu; društva koja gledaju u budućnost radije nego u prošlost. Neke od ovih sličnosti postojale su samo na papiru, mada nije u potpunosti nevažno to da su neke političke tvorevine toliko daleke od zapadne, ili bilo kakve demokratije, kao što su Mengistuova Etiopija, Somalija pre pada Siada Barea, Kim Il Sungova Severna Koreja, Alžir i komunistička Istočna Nemačka izabrale da sebi daju zvaničan naziv demokratskih ili narodnih demokratskih republika. To je oznaka koju bi međuratni fašistički, autoritarni, pa čak tradicionalni konzervativni režimi sa prezirom odbacili.

U drugim pogledima zajedničke težnje nisu bile tako daleko od zajedničke stvarnosti. Zapadni ustavni kapitalizam, komunistički sistemi i Treći svet su bili podjednako privrženi jednakim pravima za sve rase i oba pola, to jest, niko od njih nije dostigao ovaj zajednički cilj, ali se njihovi načini nisu mnogo sistemski razlikovali.[43] Sve su to bile sekularne države. Važnije je to da su posle 1945. godine sve ove zemlje praktično odbacile suprematiju tržišta i sve su verovale u aktivnu ulogu države u upravljanju i planiranju privrede. Mada je možda teško prisetiti se u vreme neoliberalne ekonomske teologije, kako su između četrdesetih i sedamdesetih godina najprestižniji i najuticajniji pobornici potpune slobode tržišta, na primer Fridrih fon Hajek, videli sebe i sebi slične kako kao proroci u pustinji uzalud upozoravaju neoprezni zapadni kapitalizam koji je jurio „Putem u ropstvo“ (Hayek, 1944). U stvari, kapitalizam je stupao u jednu epohu ekonomskog čuda (videti poglavlje 9). Kapitalističke vlade su bile ubeđene da jedino ekonomski intervencionizam može da spreči povratak ekonomskih katastrofa kao onih između ratova, i da se jedino njime izbegava opasnost od ljudi radikalizovanih do te mere da izaberu komunizam, kao što su nekad izabrali Hitlera. Zemlje Trećeg sveta su verovale da jedino državna akcija može da uzdigne njihove privrede iz zaostalosti i zavisnosti. U dekolonizovanom svetu, koji će slediti inspiraciju iz Sovjetskog Saveza, oni će put napred videti kao socijalizam. Sovjetski Savez i njegova novoproširena porodica, nisu verovali ni u šta drugo do u centralističko planiranje. A sva tri svetska regiona su stupala u posleratni svet sa ubeđenjem da je pobeda nad silama Osovine, izvojevana političkom mobilizacijom i revolucionarnom politikom isto kao i krvlju i gvožđem, otvorila novu eru društvenog preobražaja.

U izvesnom smislu bili su u pravu. Nikada lice zemlje i ljudski život nisu bili tako dramatično preobraženi kao u eri koja je počela ispod pečurkastih oblaka Hirošime i Nagasakija. Ali kao i uvek istorija obraća tek polovičnu pažnju na ljudska htenja, čak i onih ljudi koji donose državne odluke. Niko nije ni hteo ni planirao pravi društveni preobražaj. A u svakom slučaju, prva nepredviđena okolnost sa kojom su morali da se suoče bio je skoro trenutni slom velikog antifašističkog saveza. Čim više nije bilo fašizma protiv koga se trebalo ujedinjavati, kapitalizam i komunizam su opet bili spremni da se nađu licem u lice kao smrtni neprijatelji.

---

[43] Naročito su svi zaboravili veliku ulogu koju su žene igrale u ratu, otporu i oslobođenju.

Šesto poglavlje
Umetnosti 1914–1945.

I nadrealistički Pariz je mali „univerzum"... U onom većem, kosmosu, stvari ne izgledaju drugačije. I tamo ima raskrsnica gde svetlucaju avetinjski saobraćajni signali, i gde su nepojmljive analogije i veze između događaja dnevna zapovest. To je oblast iz koje izveštava lirska poezija nadrealizma.

Valter Benjamin, „Nadrealizam" u: *Jednosmerna ulica* (1979, str. 231)

Nova arhitektura izgleda da nije mnogo uznapredovala u SAD... Zastupnici ovog novog stila puni su ozbiljnosti i neki od njih rade na oštar pedagoški način dogmatskih vernika... ali, zadržani na nivou fabričkog dizajna, ne izgleda da su stvorili mnogo preobraćenika.

H. J. Menken (H. L. Mencken), 1931.

I

Zašto briljantni stvaraoci mode, jedna notorno neanalitička vrsta, ponekad uspevaju u predviđanju oblika stvari koje će doći bolje nego profesionalni predskazivači, jedno je od najneobjašnjivijih pitanja; a za istoričara kulture jedno od najcentralnijih pitanja. Ono je sigurno ključno za svakoga ko želi da razume uticaj koji je doba kataklizmi imalo na svet visoke kulture, elitnih umetnosti i iznad svega, na avangardu. Jer opšte je prihvaćeno da su ove umetnosti predvidele nekoliko godina ranije stvarni slom liberalno-buržoaskog društva (videti *Doba carstva*, poglavlje 9). Do 1914. godine su praktično sve što se moglo zakloniti pod široki, ali prilično neodređeni baldahin „modernizma" već je bilo tu: kubizam; ekspresionizam; futurizam; čista apstrakcija u slikarstvu; funkcionalizam i bekstvo od ornamenta u arhitekturi; napuštanje tonalnosti u muzici; raskid sa tradicijom u književnosti.

Veliki broj imena koja bi bila na listama eminentnih „modernista" kod većine ljudi su svi bili zreli i produktivni pa čak i slavni 1914. godine.[44] Čak i T. S. Eliot, čija poezija nije objavljivana sve do 1917. godine i posle toga, do tada je jasno bio deo londonske avangardne scene (kao saradnik, zajedno sa Paundom, lista *Blast,* Vajndhama Luisa (Wyndham Lewis). Ova deca, najkasnije 1880-ih godina, ostala su ikone moderne četrdeset godina kasnije. To da je veliki broj muškaraca i žena koji su tek počeli da se pomaljaju posle rata takođe ušao na visokokulturne uže liste eminentnih

[44] Matis i Pikaso; Šenberg i Stravinski; Gropijus i Mis Van der Roe; Prust, Džejms Džojs, Tomas Man i Franc Kafka; Jejts, Ezra Paund, Aleksandar Blok i Ana Ahmatova.

„modernista“ manje iznenađuje nego dominacija starije generacije.[45] U stvari, izgleda da su postojale jedino dve formalne inovacije posle 1914. godine u svetu „etablirane“ avangarde: *dadaizam,* koji je prešao u *nadrealizam,* ili ga je predvideo, u zapadnoj polovini Evrope, i sovjetski *konstruktivizam* na Istoku. Kontruktivizam, izlet u skeletaste trodimenzionalne i po mogućstvu pokretne konstrukcije, čija su najbliža analogija u stvarnom životu bile neke vašarske tvorevine (džinovski točkovi, tobogani itd.), ubrzo je absorbovan u glavni tok arhitekture i industrijskog dizajna, uglavnom preko Bauhausa (o tome više u narednom tekstu). Njegovi najambiciozniji projekti, kao čuveni Tatlinov rotirajući nagnuti toranj, nikad nisu izgrađeni, ili su kratkotrajno živeli kao dekor ranih sovjetskih javnih rituala. Neobičan kakav je bio, konstruktivizam nije učinio mnogo više od toga što je proširio repertoar arhitektonskog modernizma.

Dadaizam se uobličio među mešovitom grupom izgnanika u Cirihu (gde je jedna druga grupa izgnanika sa Lenjinom na čelu očekivala revoluciju) 1916. godine, kao izmučeni, ali nihilistički ironičan protest protiv svetskog rata i društva iz koga se rat ispilio: uključujući i umetnost tog društva. Pošto je odbacivao svu umetnost ovaj pokret nije imao formalnih karakteristika, iako je pozajmio nekoliko trikova od predratne kubističke i futurističke avangarde, naročito *kolaž,* ili slepljivanje parčića i komada, uključujući i delove slike. U osnovi je sve što je izazivalo apopleksiju kod konvencionalnih buržoaskih ljubitelja umetnosti bilo prihvatljivo kao Dada. Skandal je bio princip kohezije pokreta. Tako je izložba javnih pisoara Marsela Dišana (1887–1968) u Njujorku 1917. godine, kao „ready made umetnosti“ bila je potpuno u duhu Dade, kojoj se pridružio na svom povratku iz SAD; ali njegovo kasnije tiho odbijanje da bilo šta dalje ima sa umetnošću – više je voleo da igra šah – nije bilo u tom duhu. Jer ničeg tihog nije bilo u vezi sa Dadom.

Nadrealizam, iako je bio podjednako posvećen odbacivanju umetnosti kakva je dotada bila poznata, podjednako predan javnom skandalu i (kako ćemo kasnije videti) još više privučen socijalnom revolucijom, bio je više od negativnog protesta; kao što se i može očekivati od pokreta čiji je suštinski centar bila Francuska, zemlja u kojoj svaka moda zahteva teoriju. U stvari možemo reći da, dok je Dada potonula ranih dvadesetih godina, zajedno sa epohom rata i revolucije koja ju je stvorila, nadrealizam je izronio odatle kao nešto što je nazvano „izgovorom za obnovu imaginacije, zasnovane na Nesvesnom kakvo je psihoanaliza otkrila, zajedno sa novim naglašavanjem magije, slučaja, iracionalnosti, simbola i snova.“ (Willett, 1978).

Na neki način to je bilo oživljavanje romantizma u dvadesetovekovnom kostimu (videti *Doba revolucija*, poglavlje 14), ali sa više osećanja za apsurdno i smešno. Za razliku od „modernističke“ avangarde glavnog toka, ali slično Dadi, nadrealizam se nije interesovao za formalne inovacije same po sebi: da li se Nesvesno izražava nasumičnim tokom reči („automatsko pisanje“) ili minucioznim devetnaestovekovnim akademskim stilom kojim je Salvador Dali (1904–1989) slikao svoje satove koji se tope u pustinjskim pejzažima, nije bilo važno. Ono što je bilo važno bilo je spoznati mogućnosti spontane imaginacije, bez posredstva sistema racionalne kontrole, da bi se iz nekoherentnog stvorila kohezija, i očigledno nužna logika iz nelogičnog, pa i iz nemo-

---

[45] Između ostalih , Isak Babelj (1894); Le Korbizije (1897); Ernest Hemingvej (1899); Bertold Breht, Garsija Lorka i Hanus Ajsler (svi rođeni 1898); Kurt Vajl (1900); Žan Pol Sartr (1905); i V. H. Odn (1907) .

gućeg. *Zamak u Pirinejima* Rene Magrita (1898–1967) pažljivo naslikan na način poštanskih karata, pojavljuje se na vrhu ogromne stene, kao da je iz nje izrastao. Jedino što stena, koja je naslikana sa jednakom realističkom pažnjom, pluta po nebu iznad mora kao džinovsko jaje.

Nadrealizam je bio prava dopuna repertoara avangardne umetnosti, a o njegovoj neobičnosti svedoči sposobnost da proizvede šok, nerazumevanje, ili ponekad, što se svodi na isto, zbunjeni smeh, čak i kod starije avangarde. Ovo je bila moja sopstvena, doduše mladalačka, reakcija na Međunarodnu nadrealističku izložbu 1936. godine u Londonu, a kasnije i na prijatelja nadrealistikčog slikara u Parizu, čije sam insistiranje na slikanju tačnog ekvivalenta fotografije ljudskih iznutrica uljanim bojama smatrao teško razumljivim. Međutim, u perspektivi ovaj pokret mora da se posmatra kao izuzetno plodan, premda uglavnom u Francuskoj i zemljama kao što su one španskog jezika, gde je francuski uticaj bio snažan. On je uticao na prvorazredne pesnike u Francuskoj (Elijar, Aragon); u Španiji (Garsija Lorka); istočnoj Evropi i Latinskoj Americi (Cezar Valeho (Cesar Vallejo) u Peruu, Pablo Neruda u Čileu); i zapravo je mnogo kasnije još uvek odjekivao u „magičnom realizmu" toga kontinenta. Predstave i vizije nadrealizma – Maksa Ernsta (1891–1976), Magrita, Huana Miroa (1893–1983), pa čak i Salvadora Dalija – postale su deo naših predstava i vizija. A, za razliku od većine ranijih avangardnih pokreta Zapada, on je u stvari oplodio centralnu umetnost dvadesetog veka, umetnost kamere. Nije slučajno da je film dužnik nadrealizma ne samo zbog Luisa Bunjuela (1900–1983), već i zbog glavnog scenariste francuskog filma toga vremena, Žaka Prevera (1900–1977), dok je fotožurnalizam njegov dužnik zbog Anri Kartije Bresona (Henri Cartier-Bresson 1908–).

Pa ipak, u celini uzev, ovo je bilo razrađivanje avangardne revolucije u visokim umetnostima koja se odigrala pre nego što je svet čiji je kolaps ona izražavala doživeo slom. Mogu se zapaziti tri stvari u vezi sa ovom revolucijom u doba kataklizmi: avangarda je postala, takoreći, deo etablirane kulture; ona je bar delimično upijena u tkanje svakodnevnog života; a – možda pre svega – postala je dramatično politizovana, možda više nego što je visoka umetnost ikada bila od Doba revolucije. Pa ipak, ne smemo zaboraviti da je tokom ovog perioda, ona ostala izolovana od ukusa i interesovanja masovne publike čak i na Zapadu, mada se zario u njenu svest više nego što je ta publika uopšte to pojmila. Osim za nešto brojniju manjinu nego pre 1914. godine, avangarda nije bila nešto u čemu je većina ljudi stvarno i svesno uživala.

Reći da je ova nova avangarda postala važna za etablirane umetnosti ne znači tvrditi da je ona zamenila klasičnu i pomodnu umetnost, već da ih je obe dopunjavala, i da je postala dokaz ozbiljnog zanimanja za kulturu. Međunarodni operski repertoar ostao je u suštini onakav kakav je bio u Doba carstva, sa kompozitorima rođenim ranih 1860-ih godina (Rihard Štraus, Maskanji) ili čak ranije (Pučini, Leonkavalo, Janaček), na spoljnim granicama „modernosti" kakav je, uopšteno govoreći, ostao do danas.[46]

Međutim veliki ruski impresario Sergej Djagiljev (1872–1929), je tradicionalnog partnera opere, balet, svesno preobrazio u avangardni medij, uglavnom za vreme Prvog svetskog rata. Posle njegove pariske produkcije iz 1917. godine *Parada* (Pikasov dizajn, Satijeva muzika, libreto Žana Koktoa, programske beleške Gijoma Apoli-

---

[46] Značajno je to, da uz relativno srazmerne izuzetke – Alban Berg, Bendžamin Britn – glavna dela za muzičku scenu posle 1918. godine, na primer *Opera za tri groša, Mahagoni, Porgi i Bes,* nisu pisana za zvanične operske kuće.

nera), dekora koji su radili ljubitelji Žorža Braka (1882–1963) i Huana Grisa (1887–1927); muzika koju su komponovali, ili prekomponovali Stravinski, de Falja, Milo i Pulank, postala je *de rigeur*, dok su u skladu sa tim modernizovani i stil igre i stil koreografije. Pre 1914. godine, bar u Britaniji, se filistarska publika rugala „Postimpresionističkoj izložbi", dok je Stravinski izazivao skandale gde god je išao, isto kao i Armori šou u Njujorku i u drugim mestima. Posle rata filistri su zaćutali pred provokativnim ispoljavanjima „modernizma", odlučnim deklaracijama nezavisnosti od diskreditovanog predratnog sveta, manifestima kulturne revolucije. I, pomoću modernog baleta, koji je eksploatisao svoju jedinstvenu privlačnost za snobove, magnetizam mode (i modnih časopisa kao novi *Vogue*) i elitni umetnički status, avangarda je provalila napolje iz svoga palisada. Zahvaljujući Djagiljevu, pisao je jedan karakterističan lik britanskog kulturnog žurnalizma „masa je definitivno uživala u dekoracijama najboljih i najviše ismevanih živih slikara. On nam je pružio modernu muziku bez suza i moderno slikarstvo bez smeha" (Mortimer, 1925).

Balet Dajagiljeva je bio samo jedan medij za difuziju avangarde, koja se, u svakom slučaju, razlikovala od zemlje do zemlje. Niti se zaista ista avangarda širila po zapadnom svetu, uprkos produženoj hegemoniji Pariza u velikim delovima elitne kulture, koja je pojačana posle 1918. godine pritokom američkih prognanika (generacija Hemingveja i Skota Ficdžeralda), u starom svetu više nije stvarno postojala jedinstvena visoka kultura. U Evropi se Pariz takmičio sa osovinom Moskva – Berlin, sve dok trijumfi Staljina i Hitlera nisu ućutkali ili raspršili rusku i nemačku avangardu. Delovi bivšeg Habzburškog i Otomanskog carstva išli su svojim putem u literaturi, izolovani jezicima sa kojih niko nije ozbiljno ili sistematski pokušavao da prevodi, sve do epohe antifašističke dijaspore tridesetih godina. Neobično cvetanje poezije na španskom jeziku na obe strane Atlantika imalo je skoro nikakav međunarodni uticaj sve dok Španski građanski rat 1936–1939. nije otkrio tu poeziju. Čak i umetnosti koje su manje bile sputane Vavilonskom kulom, umetnošću zvuka i slike, bile su manje internacionalne nego što bi se moglo pretpostaviti, kao što pokazuje poređenje relativnog ugleda koje je recimo, Hindemit imao u Nemačkoj i izvan nje, ili Pulank u Francuskoj i izvan Francuske. Obrazovani engleski ljubitelji umetnosti kojima su čak i manji članovi međuratne Ecole de Paris bili potpuno poznati, možda nikada nisu ni čuli za imena tako važnih nemačkih ekspresionista kao što su Nolde i Franc Mark.

Samo se za dve avangardne umetnosti moglo garantovati da će im se diviti svi ljubitelji umetničkih novina u svim relevantnim zemljama, i obe su dolazile više iz novog nego iz starog sveta: film i džez. Avangarda je prisvojila film za vreme Prvog svetskog rata, dok ga je prethodno zanemarivala iz neobjašnjivih razloga (videti *Doba carstva*). Ne samo da je postalo bitno diviti se ovoj umetnosti, a posebno njenoj najvećoj ličnosti, Čarliju Čaplinu (kome samo nekoliko modernih pesnika koji su držali do sebe nije posvetilo stihove), već su se sami avangardni umetnici upuštali u pravljenje filmova, najprimetnije u Vajmarskoj Nemačkoj i Sovjetskoj Rusiji, gde su zapravo dominirali proizvodnjom. Kanon „umetničkih filmova" za koje se očekivalo da im se u vreme kataklizmi po malim specijalizovanim bioskopskim hramovima dive umišljeni intelektualni ljubitelji filma, od jedne do druge strane sveta, sastojao se isključivo od ovakvih avangardnih kreacija: *Oklopnjača Potemkin* Sergeja Ejzenštajna (1898–1948) je opšte smatran remek-delom svih vremena. Scena stepeništa u Odesi, koju niko ko je ikad video – kao ja u avangardnom bioskopu tridesetih godina na Čering krosu – nikada

neće zaboraviti, opisana je kao „klasična sekvenca nemog filma i možda najuticajnijih šest minuta u istoriji filma“ (Manvell, 1944, str. 47–48).

Od sredine tridesetih godina intelektualci su prednost davali populističkim francuskim filmovima Rene Klera; Žana Renoara (karakteristično je za njega da je slikarev sin); Marsela Karnea; Prevera, bivšeg nadrealiste; i Orika, bivšeg člana avangardnog muzičkog sastava *Les Six.* Ovi filmovi su, kako su neintelektualni kritičari voleli da ističu, bili manje zabavni, mada nesumnjivo više umetničke klase od ogromne većine onoga što su stotine miliona ljudi (uključujući i intelektualce) gledali svake nedelje u sve divovskijim i luksuznijim kino-palatama, naime od holivudske produkcije. S druge strane, trezveni holivudski biznismeni su skoro isto onako brzo kao Djagiljev shvatili doprinos avangarde profitabilnosti. „Čika“ Karl Lemle (Laemmle), gazda Univerzal studija, možda najmanje intelektualan od svih velikih producenata Holivuda, vodio je brigu pri svojim godišnjim posetama rodnoj Nemačkoj, da se snadbe najnovijim ljudima i idejama, što je rezultiralo time da su karakteristični proizvodi njegovih studija, horor filmovi (Frankenštajn, Drakula, itd.) bili ponekad vrlo približna kopija nemačkih ekspresionističkih modela. Bujica centralnoevropskih režisera preko Atlantika, kao što su Lang, Lubič, i Vajlder (Wilder) – a praktično svi oni se na rodnom tlu mogu posmatrati kao intelektualistički – imaće značajan uticaj na sam Holivud, da i ne pominjemo značaj tehničara kao što su Karl Frojnd (1890–1969) i Eugen Šuftan (1893–1977). Međutim, razvoj filma i popularnih umetnosti će biti kasnije razmatran.

„Džez“ iz „doba džeza“ to jest neka vrsta kombinacije američkih crnaca, sinkopirane muzike za igru i instrumentacije koja je po tradicionalnim standardima bila nekonvencionalna, skoro sigurno je pobudila opšte odobravanje među avangardom, manje zbog njegovih sopstvenih zasluga a više kao još jedan simbol modernosti, mašinskog doba, raskida sa prošlošću – ukratko, još jedan manifest kulturne revolucije. Osoblje Bauhausa se slikalo sa saksofonom. Prava strast za onu vrstu džeza koja je sada priznata kao glavni doprinos SAD muzici dvadesetog veka, bio je sve do druge polovine veka redak među intelektualcima, avangardnim ili ne. Oni kod kojih se razvila ta strast, kao kod mene posle posete Djuka Elingtona Londonu 1933. godine, bili su malobrojna manjina.

Kakva god da je bila lokalna varijanta modernizma, između ratova on je postao bedž onih koji su hteli da pokažu kako su i kulturni i savremeni. Bilo da je neko voleo ili ne, da li je ikada čitao, video ili slušao, radove priznatih OK imena – recimo, za engleske učenike prve polovine tridesetih godina to su bili T. S. Eliot, Ezra Paund, Džejms Džojs i D. H. Lorens – bilo je nezamislivo ne govoriti učeno o njima. Ono što je možda još zanimljivije je to, da je kulturna avangarda svake zemlje iznova pisala ili vrednovala prošlost da bi pristajala savremenim potrebama. Englezima je odlučno govoreno da zaborave Miltona i Tenisona, ali da se dive Džonu Donu. Najuticajniji britanski kritičar ovoga perioda, Livis (Leaves) sa Kembridža je čak izumeo i kanon ili „veliku tradiciju“ engleskih romana koja je bila upravo suprotna pravoj tradiciji, pošto je izostavljala iz istorijskog nasleđa sve što se nije sviđalo ovom kritičaru, pa tako i čitavog Dikensa, uz izuzetak jednog romana koji je dotada smatran jednim od manjih dela ovoga majstora, *Teška vremena.*[47]

---

[47] Da budemo pošteni, dr Livis je najzad, iako pomalo nerado, našao adekvatnije reči za ocenu ovog velikog pisca.

Za ljubitelje španskog slikarstva, Muriljo je sada bio aut, ali je divljenje prema El Greku bilo obavezno. Ali iznad svega, sve što je imalo vezu sa Dobom kapitala i Dobom carstva (osim njihove avangardne umetnosti) nije bivalo samo odbačeno: to je postalo praktično nevidljivo. To ne samo da je demonstrirano vertikalnim padom cena za devetnaestovekovne akademske slike (i odgovarajućim ali još uvek umerenim porastom cena za impresioniste i prve moderniste): oni se praktično nisu mogli prodati sve do šezdesetih godina. Sami pokušaji da se prizna bilo kakva vrednost viktorijanskim građevinama sadržavali su dah namerne provokacije za *stvarno* dobar ukus, koji je asocirao na reakcionarnost. Ovaj autor, koji je odrastao među velikim arhitektonskim spomenicima liberalne buržoazije koji okružuju „unutrašnji grad" staroga Beča, naučio je nekom vrstom kulturne osmoze, da se ti spomenici imaju smatrati bilo kako neautentični, bilo kao pompezni, ili kao i jedni i drugi. Ovakve zgrade zapravo nisu rušene *en masse* sve do pedesetih i šezdesetih godina, najkatastrofalnije decenije u modernoj arhitekturi, što je razlog zbog kojeg Viktorijansko društvo za zaštitu zgrada iz perioda 1840–1914. godine nije ustanovljeno pre 1958. godine (više od dvadeset godina nakon Džordžijanske grupe za zaštitu manje prokaženog nasleđa osamnaestog veka).

Uticaj avangarde na komercijalni film već je nagovestio da je „modernizam" počeo da ostavlja svoj beleg na svakodnevni život. On je to radio tako zaobilazno, delima koje široka publika nije smatrala „umetničkim" i o kojima je shodno tome trebalo suditi kao o *apriori* estetskim vrednostima: prvenstveno iz oblasti publiciteta, industrijskog dizajna, komercijalne štampe i grafike i pravih objekata. Tako je među prvacima modernosti, čuvena stolica od cevi Marsela Brojera (Breuer) nosila ogroman ideološli i estetski naboj (Giedon, 1948, str. 488–495). Ipak će ona prokrčiti svoj put kroz moderni svet ne kao manifest, već kao skromna ali opšte korisna pokretna stolica na sklapanje. Ali ne može biti sumnje u to da je za manje od dvadeset godina od izbijanja Prvog svetskog rata život velikih gradova širom zapadnog sveta bio vidljivo obeležen modernizmom, čak i u zemljama kao što su SAD i Velika Britanija za koje se dvadesetih godina činilo da su potpuno neprijemčive za modernizam. Davanje aerodinamičkog oblika i podesnim i nepodesnim proizvodima, koje je vladalo američkim dizajnom od ranih tridesetih godina, bilo je odjek italijanskog futurizma. Art Deko stil (koji potiče sa pariske Izložbe dekorativnih umetnosti 1925. godine) pripitomio je modernističku ćoškastost i apstrakciju. Moderna revolucija džepne knjige tridesetih godina (Penguin Books) ponela je zastavu avangardne tipografije Jana Čiholda (Tschichold, 1902–1974). Direktan napad modernizma još uvek je odvraćan. Sve do posle Drugog svetskog rata takozvani internacionalni stil modernističke arhitekture nije preobrazio gradsku scenu, iako su njegovi glavni propagandisti i protagonisti – Gropijus, Le Korbizije, Mies Van der Roe, Frenk Lojd Rajt, itd. već dugo bili aktivni. Sem nekoliko izuzetaka, većina javnih građevina, uključujući i stambene projekte levičarskih opština, za koje se moglo očekivati da će simpatisati socijalno svesnu novu arhitekturu, pokazivali su malobrojne znakove njenog uticaja, osim očigledne nenaklonosti prema dekoraciji. Veći deo masovne rekonstrukcije „crvenog Beča" za radničku klasu dvadesetih godina, sproveli su arhitekti koji jedva da se javljaju, ako ih uopšte ima, u većini istorija arhitekture. Ali je modernost ubrzano preoblikovala sitnije predmete svakodnevice.

Odluku o tome u kojoj meri je do toga došlo usled nasleđa pokreta *art noveau* i pokreta u primenjenim umetnostima, u kojima se avangarda angažovala na predmetima za svakodnevnu upotrebu; u kojoj meri zbog ruskih konstruktivista od kojih

su se neki odlučno latili toga da revolucionišu dizajn u masovnoj proizvodnji; a u kojoj meri zbog istinske prikladnosti modernističkog purizma za modernu tehnologiju u domaćinstvu (npr. u duzajnu kuhinja) moramo prepustiti istoriji umetnosti. Ostaje činjenica da je jedna kratkovečna ustanova koja je u velikoj meri počela kao politički i umetnički avangardni centar, došla do toga da daje ton i arhitekturi i primenjenim umetnostima u dvema generacijama. To je bio Bauhaus, ili umetnička i dizajnerska škola u Vajmaru a kasnije u Desauu u srednjoj Nemačkoj (1919–1933), čije se postojanje poklopilo sa postojanjem Vajmarske republike – nacionalsocijalisti su je raspustili ubrzo nakon što je Hitler preuzeo vlast. Spisak imena koja su bila povezana sa Bauhausom, kako god da se čita, izgleda kao *Ko je ko* u naprednim umetnostima između Rajne i Urala: Gropijus i Mies van der Roe, Lajonel Fajninger (Feininger), Paul Kle (Klee), Vasilij Kandinski, Maljevič, El Lisicki (Lissitzky), Moholji-Nađi (Moholy-Nagy), itd. Uspeh Bauhausa ne počiva samo na ovim talentima već i na – od 1921. godine nadalje – svesnom okretanju od stare umetničke i zanatske (pa i avangardne) visokoumetničke tradicije ka dizajnu za praktičnu upotrebu i industrijsku proizvodnju: karoserijama automobila (Gropijus), avionskim sedištima, reklamnoj grafici (strast ruskog konstruktiviste El Lisickog), i da ne zaboravimo dizajn novčanica od milion i dva miliona maraka za vreme velike nemačke hiper inflacije 1923. godine.

Bauhaus je bio smatran – kao što pokazuju njegovi problemi sa nesimpatičnim političarima – duboko subverzivnim. I zaista, politički angažman ove ili one vrste dominira „ozbiljnim“ umetnostima u Dobu katastrofe. Taj angažman je tridesetih godina stigao čak i do Britanije, koja je još uvek bila politički i socijalno stabilna usred evropske revolucije, i SAD, udaljenih od rata ali ne i od Velike recesije. Ovaj politički angažman nikako nije bio samo za levicu, mada su radikalni ljubitelji umetnosti smatrali, posebno kao mladi, da je teško prihvatiti da kreativni genije i progresivni pogledi ne moraju da idu zajedno. Pa ipak, posebno u literaturi, duboko reakcionarna ubeđenja, ponekad prevedena u fašističko delovanje, bila su prilično uobičajena u zapadnoj Evropi. Pesnici T. S. Eliot u Britaniji i izgnanstvu; Vilijam Batler Jejts (1865–1939) u Irskoj; romanopisac Knut Hamsun (1859–1952) u Norveškoj, i ostrašćeni saradnik nacista, D. H. Lorens (1859–1930) u Britaniji i Luj Ferdinand Selin (1884–1961) u Francuskoj su očigledni primeri. Briljantni talenti ruske emigracije naravno, ne mogu biti automatski razvrstani kao „reakcionarni“, iako su neki od njih to bili, ili postali; jer je odbijanje da se prihvati boljševizam ujedinjavao emigrante sasvim različitih političkih pogleda.

Međutim, sigurno se može reći da je nakon svetskog rata i Oktobarske revolucije, a još više u eri antifašizma tridesetih i četrdesetih godina levica, često ona revolucionarna, privlačila avangardu. Zaista su rat i revolucija politizovali veliki broj nepolitičkih avangardnih pokreta naročito u Rusiji i Francuskoj (međutim, najveći deo ruske avangarde nije pokazao početni entuzijazam za Oktobar). Kada je Lenjinov uticaj vratio marksizam na Zapad kao jedinu važnu teoriju i ideologiju socijalne revolucije, osiguravajući na taj način preobraćanje avangarde u ono što su nacionalsocijalisti nazivali, ne sasvim netačno, „kulturni boljševizam“ (*Kulturbolschewismus*). Dada je bila za revoluciju. Njen naslednik, nadrealizam, imao je teškoća samo u tome da se odluči za koju je vrstu revolucije, pa je većina sekte prednost dala Trockom u odnosu na Staljina.

Osovina Moskva–Berlin koja je tako mnogo uticala na vajmarsku kulturu, počivala je na zajedničkim političkim simpatijama. Mies van der Roe je za Komunističku partiju izgradio spomenik ubijenim spartakističkim vođama Karlu Libknehtu i

Rozi Luksemburg. Gropijus, Bruno Taut (1880–1938), Le Korbizije, Hanes Majer i čitava „Bauhaus brigada" prihvatali su sovjetske narudžbine – doduše u vreme u kome je Velika recesija SSSR učinila ne samo ideološki već i profesionalno privlačnim za zapadne arhitekte. Čak i u osnovi ne mnogo politizovan nemački film bio je radikalizovan, o čemu svedoči divni režiser G. V. Pabst (1895–1967), čovek koji je očevidno više bio zainteresovan za prikazivanje žena nego za prikazivanje političkih problema, a kasnije sasvim spreman na saradnju sa nacistima. Ipak je on u poslednjim danima Vajmarske republike bio autor nekih među najradikalnijim filmovima, uključujući *Operu za tri groša* Brehta i Vajla.

Tragedija modernističkih umetnika, levičara i desničara, bila je u tome da su ih mnogo efikasnije angažovan deo njihovih sopstvenih masovnih pokreta i političari u tim pokretima – da i ne pominjemo protivnike – odbacili. Uz delimičan izuzetak italijanskog fašizma na koji je uticao futurizam, novi autoritarni režimi i levice i desnice prednost su davali staromodnim monumentalnim građevinama i perspektivama u arhitekturi, inspiracionom predstavljanju i u slikarstvu i u vajarstvu, podrobnom izvođenju klasika na sceni i ideološkoj prihvatljivosti u literaturi. Naravno, Hitler je bio frustrirani umetnik, koji je najzad pronašao sposobnog mladog arhitektu Alberta Špera, da ostvari njegove gigantske koncepcije. Međutim, niti Musolini, niti Staljin, niti general Franko, koji su svi inspirisali sopstvene arhitektonske dinosauruse, nisu počeli život sa sličnim ličnim ambicijama. Stoga nije ni nemačka ni ruska avangarda preživela uspon Hitlera i Staljina, a ove dve zemlje, predvodnice svega što je bilo napredno i istaknuto u umetnostima dvadesetih godina, skoro su nestale sa kulturne scene.

Iz današnje perspektive mi možemo bolje od savremenika da vidimo kako se trijumf i Hitlera i Staljina pokazao kao kulturna katastrofa, što će reći, koliko su avangardne umetnosti bile ukorenjene u revolucionarno tle srednje i istočne Evrope. Izgleda da najbolje vino umetnosti raste na lavom izbrazdanim padinama vulkana. Ne samo da su rukovodioci kulture politički revolucionarnih režima davali više zvaničnog priznanja, tj. materijalne podrške umetničkim revolucionarima od onih konzervativnih koje su zamenili, čak i ako za to njihove političke vlasti nisu pokazivale entuzijazam. Anatolij Lunačarski, „komesar za prosvećivanje" je ohrabrivao avangardu, i pored toga što je Lenjinov umetnički ukus bio sasvim konvencionalan. Socijaldemokratska vlada Pruske, pre nego što ju je desničarsko krilo Nemačkog Rajha oteralo sa vlasti (bez otpora) 1932. godine, ohrabrivala je radikalnog kompozitora Ota Klemperera da pretvori jednu od berlinskih operskih kuća u izlog svega onoga naprednog u muzici između 1928. i 1931. godine. Međutim takođe izgleda da su na neki neodređeni način, vremena kataklizme usijala strasti ljudi koji su ih proživljavali u centralnoj i istočnoj Evropi. Vizija tih vremena je bila surova, a ne srećna, i sama ta surovost i tragično osećanje kojim je ta vizija bila prožeta, bili su ono što je ponekad davalo talentima koji sami po sebi nisu bili izraženi, jednu gorku i preteću izražajnost, kao na primer B. Travenu, jednom beznačajnom anarhističkom emigrantu-boemu nekada u vezi sa kratkovečnom Minhenskom sovjetskom republikom iz 1919. godine, koji se dao na to da dirljivo piše o mornarima i o Meksiku (Hjustonov film *Blago Sijera Madre* sa Bogartom je zasnovan na njegovoj knjizi). Bez tog osećanja on bi ostao u zasluženoj anonimnosti. Kada bi takav jedan umetnik izgubio osećaj da je svet nepodnošljiv, kao što je nemilosrdni nemački satiričar Georg Gros uradio kada je emigrirao u SAD posle 1933. godine, nije ostajalo ništa sem tehnički vešte sentimentalnosti.

U najvažnijim delima evropske avangardne umetnosti Doba kataklizme retko je artikulisana nada, čak iako su njeni pripadnici po svojim ideološkim ubeđenjima bili opredeljeni za jednu vedru viziju budućnosti. Njena najsnažnija dostignuća, od kojih većina datira iz godina pre Hitlerove i Staljinove prevlasti – „Ne mogu da smislim šta da kažem o Hitleru“ podrugljivo je primetio veliki austrijski satiričar Karl Kraus, za koga je Prvi svetski rat bio daleko od toga da ga ostavi bez reči (Kraus 1922) – izlaze iz apokalipse i tragedije: opera Albana Berga *Vojcek* (prvi put izvedena 1926. godine); Brehtova i Vajlova *Opera za tri groša* (1928) i *Mahagoni* (1931); Brehtova i Eslerova *Mera* (1930); priče Isaka Babelja *Crvena konjica* (1926); Ejzenštajnov film *Oklopnjača Potemkin* (1925); ili *Berlin Aleksanderplac* Alfreda Deblina (1929). Što se tiče kolapsa Habzburškog carstva, on je proizveo neobičan izliv literature, koja seže od preteče knjige Karla Krausa *Poslednji dani čovečanstva* (1922) preko dvosmislene lakrdije Jaroslava Hašeka *Dobri vojnik Švejk* (1921) do melanholične tugovanke Josefa Rota R*adecki marš* (1932) i beskrajnog samoposmatranja u *Čoveku bez svojstava* Roberta Muzila (1930). Nijedan drugi skup političkih događaja u dvadesetom veku nije imao uticaj na kreativnu imaginaciju koji se mogao sa ovim uporediti, iako su na svoj način Irska revolucija i građanski rat (1916–1922) preko O' Kejsija (O' Casey), i na više simboličan način, meksička revolucija (1919–1920) preko svojih muralista – ali ne i ruska revolucija – inspirisali umetnosti u svojim zemljama. Jedno carstvo osuđeno na propast kao metafora elitne kulture Zapada koja je potkopana i koja propada: ove predstave dugo su opsedale tamne uglove centralnoevropske imaginacije. Kraj poretka pronašao je izraz u *Duino Elegies* (1912–1923) velikog pesnika Rajnera Marije Rilkea (1875–1926). Još jedan praški pisac na nemačkom jeziku je predstavio još potpuniji osećaj neshvatljivosti ljudskih prilika, i pojedinačnih i kolektivnih: Franc Kafka (1883–1924), čija su skoro sva dela objavljena posthumno.

Ova umetnost je dakle, stvarana

> u danima u kojima je svet padao
> u času u kom su temelji zemlje bežali

da citiramo klasičnog naučnika i pesnika A. E. Hausmana, koji je bio daleko od avangarde (Housman, 1988, str. 138). Umetnost je bila ta čiji je pogled bio pogled onoga „anđela istorije“ koga nemački Jevrejin-marksista Valter Benjamin tvrdi da je prepoznao na slici Paula Klea *Angelus Novus:*

> „Njegovo lice okrenuto je prošlosti. Gde mi pred nama vidimo lanac događaja, *on* vidi jednu jedinstvenu katastrofu koja nastavlja da gomila ostatke na razvalinama sve dok ne dosegnu njegova stopala. Ako bi samo mogao da ostane kako bi probudio mrtve i spojio delove onoga što je izlomljeno! Ali oluja duva iz pravca Raja, hvata njegova krila takvom snagom da Anđeo više ne može da ih zatvori. Ova oluja ga neodoljivo goni u budućnost, kojoj su okrenuta njegova leđa, dok gomila ruševina pod njegovim nogama raste do neba. Ova oluja je ono što zovemo progres.“ (Benjamin, 1971, str. 84–85.)

Zapadno od ove zone kolapsa i revolucije osećanje tragične i neminovne kataklizme je bilo manje, ali je budućnost izgledala podjednako enigmatična. Uprkos traumama

Prvog svetskog rata, kontinuitet sa prošlošću nije bio tako očigledno prekinut sve do tridesetih godina, decenije Velike recesije, fašizma i rata koji se postojano približavao.[48] Čak i tada, raspoloženje zapadnih intelektualaca se činilo manje očajničko, i više optimističko nego kod onih iz centralne Evrope, sada rasutim i izolovanim od Moskve do Holivuda, ili kod onih zatvorenih u istočnoj Evropi ućutkanih neuspehom i terorom. Oni su se još uvek osećali kao da brane vrednosti koje su bile ugrožene, ali još nisu uništene, da obnavljaju ono što je bilo vitalno u njihovom društvu, ako zatreba i društvenim preobražajem. Kao što ćemo videti (poglavlje 18), veći deo zapadnog slepila za greške staljinističkog Sovjetskog Saveza posledica je ubeđenja da, na kraju krajeva, Sovjetski Savez zastupa vrednosti Prosvetiteljstva nasuprot dezintegraciji razuma; „progresa" u starom i jednostavnom smislu, mnogo manje problematičnog nego što je „vetar koji duva iz Raja" Valtera Benjamina. Samo su ultrareakcioari oni kod kojih ćemo naći osećanje da je svet jedna neshvatljiva tragedija, ili pre kao kod najveće britanske spisateljice toga vremena Ivlin Vo (Evelyn Waugh, 1903–1966) da je crna komedija za stoike; ili, kao kod francuskog romanopisca Luja Ferdinanda Selina (1894–1961), da je noćna mora čak i za cinike. Mada je najbolji i najinteligentniji među mladim britanskim avangardnim pesnicima tog vremena, V. H. Odn imao osećaj istorije kao tragedije – o čemu govore *Španija, Palais des Beaux Arts* – raspoloženje kruga čiji je on bio centar smatralo je da je stanje čovečanstva prilično prihvatljivo. Najimpresivniji britanski umetnici avangarde, vajar Henri Mur (1898–1986) i kompozitor Bendžamin Britn (1913–1976), davali su utisak da bi sasvim spremno pustili da svetska kriza prođe pored njih, da im se nije nametnula. Ali jeste.

Avangardna umetnost je još uvek bila koncept ograničen na kulturu Evrope i njenih izdanaka i kolonija, pa čak su i tamo pioniri na granicama umetničke revolucije još uvek često čežnjivo gledali na Pariz – pa čak – u manjoj, ali iznenađujućoj meri – i na London.[49] Avangarda još uvek nije gledala na Njujork. To znači da je neevropska avangarda jedva postojala izvan zapadne hemisfere, gde je bila čvrsto usidrena i u umetničkom eksperimentu i u socijalnoj revoluciji. Njeni najpoznatiji predstavnici u ovo vreme, slikari murala meksičke revolucije, jedino su se razmimoilazili oko Staljina i Trockog, ali ne oko Zapate i Lenjina, za koje je Dijego Rivera (1886–1957) insistirao da ih uključi u fresku namenjenu Rokfeler centru u Njujorku (trijumf art dekoa uporediv samo sa Krajsler zgradom) na nezadovoljstvo porodice Rokfeler.

Pa ipak za većinu umetnika u nezapadnom svetu osnovni problem je bila modernizacija a ne modernizam. Kako da njihovi pisci pretvore dijalektske govore u fleksibilne i shvatljive literarne idiome za savremeni svet, kao što su to činili Bengalci od polovine devetnaestog veka u Indiji? Kako da ljudi (možda, u ovim novim danima i žene) pišu poeziju na Urdu jeziku, umesto na klasičnom persijskom koji je dotada bio obavezan za takve svrhe; na turskom, umesto na arapskom, koji je Ataturkova revolucija bacila na smetlište istorije sve sa fesom i feredžom? Šta je u zemljama sa drevnom kulturom trebalo da urade sa svojim tradicijama; sa umetnošću, koja kako god

[48] U stvari, glavni literarni odjeci Prvog svetskog rata počeli su da se čuju krajem dvadesetih godina kada se *Na Zapadu ništa novo* Eriha Marije Remarka (1929, Holivudski film 1930) prodao u dva i po miliona primeraka na dvadeset i pet jezika za osamnaest meseci.

[49] Argentinski pisac Horhe Luis Borhes (1899–1986) je bio notorni anglofil i orijentisan ka Engleskoj; prvi jezik izuzetnog aleksandrijskog grčkog pesnika C. P. Kavafija (1863–1933) bio je engleski, isto kao – bar za potrebe pisanja – i jezik Fernanda Pesoa (Pessoa, 1888–1935) , najvećeg portugalskog pesnika veka. Kiplingov uticaj na Bertolda Brehta je dobro poznat.

bila privlačna, nije pripadala dvadesetom veku? Napustiti prošlost bilo je dovoljno revolucionarno, suprotstaviti zapadnjački revolt iz jedne faze modernizacije drugoj fazi činilo se irelevantnim pa čak neshvatljivim. Još više je bilo tako kada su modernistički umetnici istovremeno bili i politički revolucionari, što je bilo više nego verovatno.

Čehov i Tolstoj su se mogli činiti kao prigodniji modeli nego Džejms Džojs za one koji su osećali da je njihov zadatak – i nadahnuće – u tome da „idu u narod" i da slikaju realističku sliku patnji naroda i da mu pomognu da se podigne. Čak i japanski pisci koji su se dali na modernizam od dvadesetih godina (verovatno posredstvom kontakta sa italijanskim futurizmom), imali su snažan, a s vremena na vreme dominantan, socijalistički ili komunistički „proleterski" kontingent (Keene, 1984, poglavlje 15). A zaista je prvi veliki kineski moderni pisac Lu Sin (1881–1936), svesno odbacio zapadne modele i gledao rusku literaturu u kojoj „možemo videti blagu dušu ugnjetenih, njihova stradanja i borbu" (Lu Sin, 1975, str. 23).

Za većinu kreativnih talenata neevropskog sveta koji nisu bili ni ograničeni svojom tradicijom, ni vesternizatori, izgledalo je da je glavni zadatak bio da otkriju, podignu veo sa nje i predstave svetu savremenu stvarnost svojih naroda. Realizam je bio njihov pokret.

II

Na neki način, ova želja je ujedinila umetnosti Istoka i Zapada. Jer dvadeseti vek, što je bilo sve jasnije, bio je vek običnih ljudi, a njim su dominirale umetnosti koje su obični ljudi stvarali, i koje su stvarale za običnog čoveka. A dva povezana instrumenta su učinila da je svet običnog čoveka postao vidljiv kao nikada ranije, i da se mogao dokumentovati: reportaža i kamera. Nijedan od njih nije bio nov (videti *Doba kapitala*, poglavlje 15; *Doba carstva,* poglavlje 9) ali su oba stupila u samopouzdano zlatno doba posle 1914. godine. Pisci, posebno u SAD, ne samo da su sebe videli kao ljude koji beleže ili reportere, već su i pisali za novine i stvarno bili novinari: Ernest Hemingvej (1899–1961), Teodor Drajzer (1871–1945), Sinkler Luis (1885–1951). „Reportaža" koja se kao pojam prvi put pojavljuje u francuskim rečnicima 1929. godine a u engleskim 1931. godine – postala je prihvaćeni žanr socijalno-kritične literature i vizuelne prezentacije u dvadesetim godinama, uglavnom pod uticajem ruske revolucionarne avangarde koja je veličala činjenice naspram glazirane zabave koju je evropska levica oduvek osuđivala kao opijum za narod. Izgleda da je češki komunistički novinar Egon Ervin Kiš, koji je proslavio ime „Reportera u žurbi" (*Der rasende Reporter*, 1925, naziv prve u seriji njegovih reportaža) pustio u opticaj taj naziv u srednjoj Evropi. Ona se proširila, uglavnom preko bioskopa, na zapadnu avangardu. To je jasno vidljivo u delovima pod naslovom „Filmske novosti" i „Oko kamere" – aluzija na avangardnog filmskog dokumentaristu Džigu Vertova – kojima je ispresecano pripovedanje u trilogiji *SAD,* Džona Dos Pasosa (1896–1970), napisanoj u levičarskom periodu ovog pisca. U rukama avangardne levice „dokumentarni film" je postao samosvesni pokret, a tridesetih godina su čak i najpraktičniji profesionalci novinarskog biznisa pretendovali na viši intelektualni i kreativni status tako što su unapređivali neke filmske žurnale, obično materijale za popunu vremena bez velikih zahteva, u grandioznije „Marš vremena" dokumentarce, i pozajmili su tehničke inovacije avangardnih fotografa koje su izmišljene u nemačkoj komunističkoj štampi dvadesetih godina da bi stvorili zlatno doba ilustrovanih časopisa: to su bili *Life* u SAD, *Picture Post* u Brita-

niji, *Vu* u Francuskoj. Međutim, izvan anglosaksonskog sveta ilustrovani časopisi su počeli da masovno cvetaju tek posle Drugog svetskog rata.

Novi foto-žurnalizam duguje svoje vrline ne samo talentovanim muškarcima – pa i nekim ženama – koji su otkrili fotografiju kao medij, iluzornom verovanju da „kamera ne može da laže", tj. da ona nekako predstavlja „pravu" istinu, i tehničkim poboljšanjima koja su olakšala pravljenje slika bez poziranja novim minijaturnim kamerama (Lajka je lansirana 1924. godine), već možda više od svega univerzalnoj prevlasti bioskopa. Ljudi su naučili da stvarnost posmatraju kroz sočiva kamere. Jer iako je bilo porasta u cirkulaciji štampane reči (u koju su sada takođe bile utkane rotogravirane fotografije u tabloidima), ona se povlačila pred filmom. Doba katastrofa je bilo doba velikog bioskopskog platna. U kasnim tridesetim godinama na svakog Britanca koji je kupio novine, dolazila su dvojica koja su kupila kartu za bioskop (Stevenson, str. 396, 403). Zaista, kako se depresija produbljivala, i dok je svetom krstario rat, poseta bioskopima na Zapadu je dostigla svoj vrhunac svih vremena.

U ovom novom vizuelnom mediju, avangarda i masovne umetnosti su oplođavali jedno drugo. Zaista su u starim zapadnim zemljama dominacija obrazovanog sloja i izvesni elitizam prodrli čak i u masovni filmski medij, stvarajući zlatno doba za nemački nemi film u vajmarskoj epohi, za francuski zvučni film tridesetih godina, i za italijanski film čim je podignut zastor fašizma koji je prekrivao njegove talente. Od njih je možda populistička francuska kinematografija tridesetih godina bila najuspešnija u kombinovanju onoga što su intelektualci želeli od kulture sa onim što je šira publika želela od zabave. To je bila jedina intelektualistička kinematografija koja nikada nije zaboravila važnost priče, posebno o ljubavi i zločinu, i jedina koja je bila sposobna da pravi dobre šale. Tamo gde je avangarda (politička ili umetnička) išla potpuno svojim putem, kao u dokumentarističkom pokretu ili agitprop umetnosti, njen rad je retko kada dosezao izvan malobrojnih manjina.

Međutim, nije avangardni input ono što čini masovne umetnosti značajnim. To je njihova sve veća nesumnjiva kulturna hegemonija čak i pored toga, što izvan SAD, kao što smo videli, masovne umetnosti još nisu izmakle ispod nadzora obrazovanih. Ove umetnosti (ili je bolje reći zabave) koje će postati dominantne, bile su usmerene na najšire mase, više nego na veliku i sve veću, srednju i nižu srednju klasu čiji je ukus bio tradicionalan. Kod nje su još uvek dominirale evropske „bulevarske" ili „vestendovske" scene ili njihovi ekvivalenti, bar sve dok Hitler nije raspršio tvorce ovih proizvoda, ali je to od malog interesa. Najinteresantniji proces u ovom srednjeklasnom regionu bio je izuzetan, eksplozivan rast jednog žanra koji je pre 1914. godine pokazivao neke znakove života, ali nije nagoveštavao kasniji trijumf: to je bila detektivska zagonetna priča, sada uglavnom pisana u obimu knjige. Ovaj žanr je bio prvenstveno britanski, što je možda priznanje Šerloku Holmsu Artura Konana Dojla koji je postao međunarodno poznat 1890-ih godina – i, što više iznenađuje, ženski i akademski. Pionir ovog žanra, Agata Kristi (1891–1976) i do današnjeg dana je ostala bestseler. Internacionalne verzije ovog žanra su još uvek uglavnom, i očigledno, inspirisane britanskim modelom, tj. isključivo su o ubistvu koje se posmatra kao salonska igra koja zahteva izvesnu domišljatost, više kao kakva otmena ukrštenica sa enigmatskim ključevima, koja je još više bila isključivo britanska specijalnost. Ovaj žanr je najbolje posmatrati kao prizivanje društvenog reda koji je ugrožen, ali još nije narušen. Ubistvo, koje je sada postalo skoro jedini zločin koji može da pokrene detektiva, provaljuje u karakteristično uređenu sredinu – seosku kuću, ili kakav porodični profesionalni milje – i njegovi tragovi

vode do jedne od trulih jabuka što potvrđuje zdravo stanje ostatka korpe. Red se vraća tako što detektiv koji sam (još uvek je pretežno muškarac) predstavlja milje, na problemu primenjuje razum. Otuda možda insistiranje na tome da je on *privatni* detektiv, sem ukoliko sam policajac nije, za razliku od većine u svojoj vrsti, pripadnik viših i srednjih klasa. To je bio duboko konzervativan, mada samopouzdan žanr, čime se razlikuje od histeričnijeg špijunskog trilera (koji je takođe uglavnom britanski proizvod), žanra sa velikom budućnošću u drugoj polovini veka. Njegovi autori, ljudi skromnih literarnih vrlina, često su svoju vokaciju nalazili u tajnim službama svojih država.[50]

Do 1914. godine masovni mediji u modernim razmerama već su mogli da se smatraju nečim normalnim u izvesnom broju zapadnih zemalja. Međutim, njihov rast u dobu kataklizmi je bio spektakularan. Cirkulacija štampe u SAD rasla je mnogo brže od stanovništva, udvostručivši se od 1920. do 1950. godine. Do ovog vremena, nešto između 300 i 350 primeraka novina je prodavano na hiljadu muškaraca, žena i dece u tipičnoj „razvijenoj" zemlji, mada su Skandinavci i Australijanci trošili još i više štampe, a urbanizovani Britanci, verovatno zbog toga što je njihova štampa bila više nacionalna nego lokalna, kupovali su zapanjujućih šest stotina primeraka na hiljadu stanovnika (UN *Statistical Yearbook,* 1948).

Štampa se obraćala pismenima, mada je u zemljama sa masovnim školovanjem davala sve od sebe da zadovolji nepotpuno pismene tako što je koristila slike i stripove, kojima se intelektualci još nisu divili, i što je razvila jarko obojeni, pseudonarodski idiom koji privlači pažnju, i koji izbegava reči sa suviše slogova. Njegov uticaj na književnost nije zanemarljiv. Film, na drugoj strani, postavljao je male zahteve u pogledu pismenosti, a nakon što je naučio da govori u poznim dvadesetim, ti zahtevi su praktično bili nikakvi za publiku koja je govorila engleski.

Međutim, za razliku od štampe, koja je u većini delova sveta zanimala samo malu elitu, filmovi su skoro odmah na početku bili međunarodni masovni medij. Napuštanje potencijalno univerzalnog jezika nemog filma sa njegovim proverenim kodovima interkulturalne komunikacije verovatno je mnogo učinilo za to da govorni engleski postane međunarodno poznat i tako je pomoglo da se ovaj jezik uspostavi kao globalni „pidžin" (zajednički jezik kojim govore među sobom razni narodi u pacifičkoj zoni, prim. prev.) poznog dvadesetog veka. Jer su u zlatno doba Holivuda filmovi u suštini bili američki – osim u Japanu, gde je otprilike pravljeno isto onoliko dugometražnih filmova kao u SAD. Što se tiče ostatka sveta, u predvečerje Drugog svetskog rata je Holivud proizvodio približno onoliko filmova koliko sve druge industrije zajedno, čak i ako uključimo Indiju koja je već proizvodila oko 170 filmova godišnje za publiku brojnu kao japanska, i skoro kao američka. Holivud je 1937. godine proizvodio 567 filmova, ili bolje rečeno više od deset nedeljno. Razlika između hegemonističkog kapaciteta kapitalizma i birokratskog socijalizma je ona između ovog broja i četrdeset i jednog filma koliko se tvrdilo da je proizvedeno u SSSR-u 1938. godine. Međutim, iz očiglednih lingvističkih razloga, takva izuzetna globalna premoć jedne jedine industrije nije mogla da potraje. U svakom slučaju ta premoć nije nadživela dezintegraciju „studio sistema" kao mašine za masovnu proizvodnju snova, koji je dostigao svoj vrhunac u ovom periodu, ali je propao ubrzo posle Drugog svetskog rata.

---

[50] Literarni preci modernog „tvrdog" trilera ili „detektivske" priče su mnogo narodskiji. Dešijel Hemet (Dashiell Hammet, 1894–1961) počeo je kao Pinkertonov operativac i prve radove objavio je u petparačkoj štampi. Uostalom, jedini pisac koji je detektivsku priču preobratio u pravu književnost, Belgijanac Žorž Simenon (1903–1989) bio je samouko piskaralo.

Treći među masovnim medijima je bio potpuno nov: radio. Za razliku od druga dva, on je počivao na privatnom vlasništvu nečega što je još uvek bila sofisticirana mašinerija, pa je tako bilo ograničeno u suštini na relativno dobrostojeće „razvijene“ zemlje. U Italiji broj radio-aparata nije dostigao broj automobila sve do 1931. godine (Isola, 1990). Najveća gustina radio-aparata bila je pred Drugi svetski rat u SAD, Skandinaviji, Novom Zelandu i Britaniji. I pored toga, u tim zemljama je radio napredovao po spektakularnoj stopi, pa su čak i siromašni mogli da ga priušte sebi. Od devet miliona britanskih prijemnika 1939. godine, polovinu su kupili ljudi koji su zarađivali između 2,5 i 4 funte nedeljno – što je bio skroman prihod – a još dva miliona ljudi koji su zarađivali manje od toga (Briggs, II, str. 254). Možda zato ne iznenađuje da se stopa rasta broja radio-aparata udvostručila za vreme Velike recesije, kada je rasla brže nego ikada pre ili kasnije. Jer je radio preobražavao život siromašnih, posebno za kuću vezanih siromašnih žena, kao što ništa drugo nije ikada činilo. On je u njihove sobe donosio svet. Odsada ni najusamljeniji više nikad nisu bili sasvim sami. A čitav opseg onoga što se može reći, otpevati, odigrati, ili izraziti na drugi način bio im je sada na raspolaganju. Zar je onda iznenađenje što je jedan medij koji je bio nepoznat kada se Prvi svetski rat završio osvojio deset miliona domaćinstava u SAD do godine berzanskog kraha, preko dvadeset sedam miliona do 1939. i preko četrdeset miliona do 1950. godine?

Za razliku od filma, pa čak i revolucionisane štampe, radio nije preobrazio načine na koje ljudi opažaju stvarnost ni na koji dubok način. On nije stvorio nove načine za viđenje ili za uspostavljanje odnosa između čulnih utisaka i ideja (videti *Doba carstva*). On je bio samo medij, ne i poruka. Ali ga je njegov kapacitet da istovremeno govori nebrojenim milionima ljudi, od kojih se svako osećao kao da se obraća njemu kao pojedincu, napravio nepojmljivo moćnim oruđem masovne informacije, i, što su vladari i trgovci odmah shvatili, oruđem propagande i reklame. Do početka tridesetih godina predsednik SAD je otkrio potencijal radijskog „ćaskanja uz kamin“, a britanski kralj je otkrio potencijal prenosa kraljevskog Božića (1932. odnosno 1933. godine). U Drugom svetskom ratu, sa njegovom beskrajnom potrebom za vestima, radio je dobio zasluženo mesto kao politički instrument i kao informativni medij. Broj radio-aparata je značajno porastao u svim zemljama kontinentalne Evrope sem u onim koje su bile najgore žrtve borbi (Briggs, III, Appendix C). U nekoliko slučajeva taj broj se udvostručio ili više nego udvostručio. U većini neevropskih zemalja taj rast je bio još nagliji. Trgovina, i pored toga što je od početka vladala radio-talasima u SAD, teže je osvajala na drugim mestima, pošto su po tradiciji vlade nerado prepuštale kontrolu nad tako važnim medijem kojim se uticalo na građane. BBC je zadržao svoj zvanični monopol. Tamo gde se trpelo komercijalno emitovanje, očekivalo se međutim od njega da se pokorava zvaničnom glasu.

Teško je prepoznati novine koje je uvela radio kultura, pošto je tako mnogo onoga čemu je radio prokrčio put, postalo deo svakodnevnog života – to su sportski komentari, vesti, gostovanja poznatih, sapunska opera, i zapravo serijski program bilo koje vrste. Najdublja promena koju je radio doneo bila je ta da je istovremeno privatizovao i struktuirao život po strogoj satnici, koja odsada nije određivala samo sferu rada, već i sferu privatnosti. Još je zanimljivo i to da je ovaj medij – a sve do porasta videa i video-rikordera to je činio i njegov naslednik, televizija – i pored toga što je u suštini bio usmeren na pojedinca i porodicu, stvorio sopstvenu javnu sferu. Prvi put u istoriji ljudi koji nisu poznavali jedni druge, su kada bi se sreli po svoj prilici znali šta

je svako od njih čuo (ili kasnije, video) prethodne noći: veliku utakmicu, omiljenu komediju, govor Vinstona Čerčila, sadržaj vesti.

Umetnost na koju je radio najznačajnije uticao bila je muzika, pošto je radio poništio mehanička i akustička ograničenja dometa zvukova. Muzika, ona poslednja među umetnostima koja je probila iz telesnog zatvora ograničenog oralnom komunikacijom, već je ušla u eru mehaničke reprodukcije pre 1914. godine, sa gramofonom, iako teško da je on već tada bio u domašaju masa. Godine između ratova su svakako dovele i gramofone i ploče na dohvat masa, premda je praktičan kolaps tržišta ploča za takozvane „rasne ploče", tj. tipične muzike za siromašne tokom američke recesije, pokazao krhkost te ekspanzije. Ipak je ploča, i pored toga što je tehnički kvalitet poboljšan oko 1930. godine, imala svoja ograničenja, ako ni zbog čega drugog, ono zbog dužine. Osim toga, domet ploče je zavisio od prodaje. Radio je prvi put omogućio da se muzika sluša bez prekida duže od pet minuta, i da je sluša teoretski neograničen broj slušalaca. Tako je postao i jedinstveni popularizator muzike manjina (uključujući i klasičnu muziku) i daleko najmoćnije sredstvo za prodaju ploča, što je zaista još uvek ostao. Radio nije promenio muziku – on je sigurno na nju manje uticao od pozorišta i filmova, koji su takođe uskoro naučili da reprodukuju zvuk – već je promenio ulogu muzike koja je bez njega nezamisliva u savremenom životu, što ne isključuje njenu ulogu kao zvučne pozadine za svakodnevno življenje.

Tako su snage koje su dominirale popularnim umetnostima bile prvenstveno tehnološke i industrijske: štampa, film, ploče i radio. Pa ipak od kasnog devetnaestog veka jedan autentičan izvor autonomne kreativne inovacije je vidljivo izbijao u četvrtima za izlaske i zabavu nekih velikih gradova (videti *Doba carstva*). On je bio daleko od toga da presuši, a medijska revolucija je njegove proizvode prenela daleko izvan prvobitnog miljea. Tako je formalizovani argentinski tango, a posebno kada je proširen od plesa u pesmu, verovatno dosegao svoj vrhunac u dvadesetim i tridesetim godinama, i kada je njegova najveća zvezda Karlos Gardel (1890–1935) poginuo u avionskoj nesreći, oplakan je širom Španske Amerike i (zahvaljujući pločama) ostao je trajno prisutan. Samba, kojoj je bilo suđeno da predstavlja Brazil onako kako je tango predstavljao Argentinu, dete je demokratizacije karnevala u Riju dvadesetih godina. Međutim, najimpresivniji i na dugu stazu, najuticajniji proces ove vrste bio je razvoj džeza u SAD, uglavnom pod uticajem migracije crnaca iz južnih država ka velikim gradovima srednjeg zapada i severoistoka: on je postao autonomna umetnička muzika profesionalnih (uglavnom crnih) zabavljača.

Uticaj nekih od ovih popularnih inovacija ili procesa bio je do sada ograničen izvan njihovih rodnih sredina. Takođe je do sada bio manje revolucionaran nego što je postao u drugoj polovini veka, kada je – da uzmemo očigledan primer – jedan idiom koji je direktno vodio poreklo iz američkog crnačkog bluza postao, kao rokenrol, globalni jezik kulture mladih. Međutim, i pored toga što je – uz izuzetak filma – i uticaj i masovnih medija i popularnog stvaralaštva bio umereniji nego što će biti u drugoj polovini ovoga veka (ovo će biti razmatrano kasnije); on je već bio ogroman po količini i upečatljiv po kakvoći, posebno u SAD koje su počele da nameću nespornu hegemoniju na ovim poljima, zahvaljujući svojoj izuzetnoj privrednoj nadmoći, svom čvrstom opredeljenju za trgovinu i demokratiju, i posle Velike recesije, zahvaljujući uticaju ruzveltovskog populizma. Na polju popularne kulture svet je bio ili američki, ili provincijski. Uz jedan izuzetak, nijedan drugi nacionalni ili regionalni model se nije globalno afirmisao, mada su neki modeli imali značajan regionalni uticaj (na primer,

egipatska muzika unutar islamskog sveta) i s vremena na vreme je pokoja egzotična crta ulazila u svet popularne kulture, kao što su karipske i latinoameričke komponente u muzici za igru. Jedini izuzetak je sport. U ovoj grani popularne kulture – a ko je taj koji je video brazilski tim u danima njegove slave ko će poreći sportu pretenziju na umetnost? – uticaj Sjedinjenih Država je ostao ograničen na oblast političke dominacije Vašingtona. Kao što se kriket igra samo tamo gde se nekada vijorio Union Džek (britanska zastava, prim. prev.), tako je i bejzbol napravio mali uticaj sem tamo gde su se marinci iskrcali. Sport koji je svet prisvojio bio je fudbal, čedo britanskog globalnog ekonomskog prisustva, zbog koga su timovi nosili imena britanskih firmi, ili su ih sačinjavali iseljeni Britanci (kao Sao Paolo Atletik klub) od polarnog leda do ekvatora. Ova jednostavna i elegantna igra, nesputana komplikovanim pravilima i opremom, i koja se može izvoditi na bilo kakvom više-manje otvorenom prostoru odgovarajuće veličine, probijala se kroz svet samo svojim vrlinama i, ustanovljavanjem Svetskog kupa 1930. godine (kada je pobedio Urugvaj) postala je stvarno internacionalna.

Pa ipak, po našim standardima, masovni sportovi, iako sada globalni, ostali su neobično primitivni. One koji su se njima bavili još nije apsorbovala kapitalistička privreda. Velike zvezde su još uvek bili amateri, kao u tenisu (tj. prilagodili su se tradicionalnom buržoaskom statusu), ili ako su bili profesionalci, kao u engleskom fudbalu, nisu bili mnogo više plaćeni od kvalifikovanih industrijskih radnika. U tim sportovima je još uvek moralo da se uživa licem u lice, jer je čak i radio jedino mogao da pravi prizor igre ili trke prikaže povećanjem decibela u komentatorovom glasu. Doba televizije i sportisti plaćeni kao filmske zvezde, bili su još uvek koju godinu daleko. Ali, kao što ćemo videti (poglavlja 9–11) ne tako mnogo daleko.

Poglavlje osmo
Hladni rat

Iako Sovjetska Rusija namerava da raširi svoj uticaj svim mogućim sredstvima, svetska revolucija više nije deo njenog programa a u unutrašnjim uslovima unutar Sovjetskog Saveza nema ničeg što bi moglo da podstakne povratak na stare revolucionarne tradicije. Svako poređenje nemačke pretnje pre rata i sovjetske pretnje danas, mora da ima u vidu... temeljne razlike... Stoga je daleko manja opasnost od iznenadne katastrofe u odnosima sa Rusima, nego sa Nemcima.

Frenk Roberts, Britanska ambasada, iz Moskve Forin ofisu, London, 1946 (Jensen, 1991, str. 56)

Ratna privreda pruža udobne niše za desetine hiljada birokrata u uniformama i izvan njih koji svaki dan idu u kancelariju da bi pravili nuklearna oružja, ili planirali nuklearni rat; milionima radnika čiji poslovi zavise od sistema nuklearnog terorizma; naučnika i inženjera koji su unajmljeni da tragaju za konačnim „tehnološkim prodorom“ koji može da obezbedi potpunu sigurnost; ugovarača koji nisu voljni da odustanu od lakih profita; ratničkih intelektualaca koji prodaju pretnje i blagosiljaju ratove.

Ričard Barnet (Barnet) (1981, str. 97)

I

Četrdeset i pet godina od ispuštanja atomske bombe do kraja Sovjetskog Saveza ne formiraju jedinstven i homogen period u svetskoj istoriji. Kao što ćemo videti u narednim poglavljima, one se mogu podeliti na dve polovine, na decenije koje se nalaze sa jedne i sa druge strane vododelnice ranih sedamdesetih godina (videti poglavlja 9 i 14). Uprkos tome, istorija čitavog ovog perioda bila je stopljena u jedinstveni kalup posebnom istorijskom situacijom koja je dominirala ovim vremenom sve do pada SSSR-a: konstantnom konfrontacijom dve super sile koje su se pojavile iz Drugog svetskog rata takozvanim „hladnim ratom“.

Drugi svetski rat jedva da se završio kada je čovečanstvo uronilo u nešto što bi se opravdano moglo nazvati Treći svetski rat, mada sasvim osoben. Jer, kako je veliki filozof Tomas Hobs zapazio, „rat se ne sadrži samo u boju, ili činu borenja: već i u vremenskom razdoblju u kome je volja za nadmetanje u boju dovoljno spoznata“ (Hobbes, poglavlje 13). Hladni rat između dva tabora onoga uz SAD i onoga uz SSSR, koji je potpuno dominirao međunarodnom scenom druge polovine Kratkog dvadesetog veka, nesporno je bio takvo jedno vremensko razdoblje. Čitave generacije odrasle su u senci globalnih nuklearnih bitaka koje, kako se naširoko verovalo, mogu izbiti svakog trenutka i opustošiti čovečanstvo. Zaista, čak i oni koji nisu verovali da svaka strana namerava da napadne drugu nalazili su da je teško ne biti pesimista, pošto je

Marfijev zakon jedna od najmoćnijih generalizacija o ljudskim poslovima („Ako nešto može da pođe pogrešno, poći će pre ili kasnije"). Kako je vreme prolazilo, bilo je sve više stvari koje su mogle da pođu pogrešno, i političkih i tehnoloških, u stalnoj nuklearnoj konfrontaciji koja se zasnivala na pretpostavci da jedino strah od „uzajamno zajamčenog uništenja" (što je pravilno zgusnuto u akronim MAD (igra reči, na engleskom znači „lud", prim. prev.) može sprečiti jednu ili drugu stranu da ne da stalno spreman signal za planirano samoubistvo civilizacije. Ono se nije dogodilo, ali je nekih četrdeset godina izgledalo kao da je svakodnevna mogućnost.

Osobenost Hladnog rata bila je objektivno govoreći, u tome što nije postojala neizbežna opasnost od svetskog rata. I još nešto: uprkos apokaliptičkoj retorici na obema stranama, a posebno na američkoj strani, vlade obeju supersila prihvatile su globalni raspored snaga na kraju Drugog svetskog rata, što se svodilo na vrlo neujednačenu ali u suštini neosporavanu ravnotežu snaga. SSSR je kontrolisao ili vršio preovlađujući uticaj na jednom delu planete – u zoni okupiranoj od Crvene armije i/ili ostalih komunističkih oružanih snaga na kraju rata, i nije pokušavao da oružanom silom dalje poveća područje svog uticaja. SAD su vršile kontrolu i prevlast nad ostatkom kapitalističkog sveta, kao i nad zapadnom hemisferom i okeanima, preuzimajući ono što je ostalo od stare imperijalne hegemonije bivših kolonijalnih sila. Zauzvrat, nisu intervenisale u zoni priznate sovjetske hegemonije.

U Evropi su demarkacione linije povučene 1943–1945. godine i argumentima na različitim sastancima na vrhu između Ruzvelta, Čerčila i Staljina i snagom činjenice da je jedino Crvena armija mogla da stvarno porazi Nemačku. Bilo je nekih neizvesnosti, naročito oko Nemačke i Austrije, koje su rešene podelom Nemačke duž linija dodira istočnih i zapadnih okupacionih snaga, i povlačenjem svih strana iz Austrije. Ova poslednja je postala neka vrsta druge Švajcarske – mala zemlja predana neutralnosti, kojoj zavide zbog njenog trajnog blagostanja i stoga opisuju (pravilno) kao „dosadnu". SSSR je nerado prihvatio Zapadni Berlin kao zapadnu enklavu unutar nemačke teritorije ali nije bio spreman da se bori oko toga.

Izvan Evrope situacija je bila manje jasna, osim u Japanu, gde su SAD odmah uspostavile potpuno jednostranu okupaciju koja je isključivala ne samo SSSR već i bilo kog drugog saveznika. Problem je bio u tome što je kraj starih kolonijalnih carstava bio predvidljiv, i stvarno je 1945. godine bilo jasno da je neizbežan na azijskom kontinentu, ali buduća orijentacija novih postkolonijalnih zemalja nije nikako bila jasna. Kao što ćemo videti (poglavlja 12 i 15) ovo je bila zona u kojoj su dve supersile nastavile da se nadmeću za podršku i uticaj, a zato i glavna zona trvenja između njih, i u stvari jedina oblast u kojoj je oružani sukob bio najverovatniji, i u kojoj je zaista izbio. Za razliku od Evrope, nisu se mogle predvideti čak ni granice oblasti pod budućom komunističkom kontrolom, a kamoli unapred ugovoriti putem pregovora, kako god ti pregovori bili privremeni i dvosmisleni. Tako SSSR nije mnogo želeo da komunisti preuzmu vlast u Kini,[1] ali je ipak do toga došlo.

---

[1] Postojao je spektakularan nedostatak obaziranja – u bilo kom kontekstu na Kinu u Ždanovljevom izveštaju o svetskoj situaciji kojim je otvorena osnivačka konferencija Komunističkog informacionog biroa (Kominforma) septembra 1947. godine, mada su Indonezija i Vijetnam svrstani u one „koji se pridružuju antiimperijalističkom taboru", a Indija, Egipat i Sirija kao oni koji „simpatišu" ovaj tabor (Spriano, 1983, str. 286). Još aprila 1949. godine, kada je Čang Kaj-Šek napuštao svoju prestonicu u Nankingu, sovjetski ambasador – *jedini* među diplomatskim korom – pridružio mu se u povlačenju ka Kantonu. Šest meseci kasnije Mao je proglasio Narodnu republiku (Walker, 1993, str. 63).

Međutim, u onome što će uskoro biti nazvano „Treći svet", uslovi za međunarodnu stabilnost počeli su da se pojavljuju za nekoliko godina, kada je postalo jasno da su nove postkolonijalne države, kako god bile nenaklonjene SAD i njihovom taboru, nekomunističke, u stvari većinom antikomunističke u svojoj domaćoj politici, i „nesvrstane" (to jest, izvan sovjetskog vojnog bloka) u međunarodnim poslovima. Ukratko, „komunistički lager" nije pokazivao znakove značajne ekspanzije od kineske revolucije do sedamdesetih godina, do kada komunistička Kina više nije bila u njemu (videti poglavlje 16).

Zapravo je svetska situacija postala relativno stabilna uskoro posle rata i ostala je takva sve do sredine sedamdesetih godina, kada su međunarodni sistem i njegovi sastavni delovi stupili u još jedan period duge političke i ekonomske krize. Sve do tada obe supersile su prihvatale nejednaku podelu sveta, i ulagale su velike napore da izglade demarkacione sporove bez otvorenog sukoba između njihovih oružanih snaga, koji bi mogao dovesti do rata između njih, a, suprotno ideologiji i hladnoratovskoj retorici, delovale su pod pretpostavkom da je dugoročna mirnodopska koegzistencija među njima moguća. U stvari, kada je dolazilo do gustog, obe su verovale u umerenost druge strane, čak i u vremena u kojima su bili službeno na ivici rata, pa čak i angažovani u njemu. Tako je tokom Korejskog rata 1950–1953. godine, u kome su Amerikanci bili zvanično umešani, ali ne i Rusi, Vašington savršeno dobro znao da su 150 kineskih aviona zapravo sovjetski avioni kojima lete sovjetski piloti (Walker, 1993, str. 75–77). Informacija je bila držana u mraku, jer se ispravno pretpostavljalo da je rat poslednja stvar koju Moskva želi. Tokom kubanske raketne krize 1962. godine, kao što sada znamo (Ball, 1992; Ball, 1993), glavna briga na obe strane bila je kako sprečiti da ratoborni gestovi ne budu pogrešno protumačeni kao stvarni koraci ka ratu.

Sve do sedamdesetih godina ovaj prećutni sporazum o tome da se Hladni rat tretira kao hladni mir, dobro se držao. SSSR je znao (ili je bolje reći naučio) već 1953. godine da su pozivi SAD da se komunizam „natera na povlačenje" samo radio histrionika onda kada je sovjetskim tenkovima mirno dopušteno da ponovo uspostave komunističku kontrolu protiv ozbiljnog revolta radničke klase u Istočnoj Nemačkoj. Od tada nadalje, kako je potvrdila mađarska revolucija 1956. godine, Zapad će se držati podalje od regiona sovjetske dominacije. Hladni rat koji je stvarno pokušavao da živi u skladu sa svojom sopstvenom retorikom borbe za prevlast ili unuštenje nije bio onaj u kome su osnovne odluke donosile vlade, već takmičenje u senci između raznih priznatih i nepriznatih tajnih službi, koje su na Zapadu stvarale najkarakterističniji nusprodukt međunarodne napetosti, romane o špijunaži i misterioznim političkim ubistvima. U ovom žanru su Britanci, preko Džejmsa Bonda Jana Fleminga i gorko-slatkih heroja Džona Le Karea – obojica su odslužili svoje u britanskoj tajnoj službi – zadržali stalnu nadmoć, kompenzujući tako opadanje njihove zemlje u svetu stvarne moći. Međutim, osim u nekima od slabijih zemalja Trećeg sveta, operacije KGB, CIA i njima sličnih službi su bile trivijalne kada se radi o pravoj politici sile, mada su često bivale dramatične.

Da li je onda u tim okolnostima, postojala prava opasnost od svetskog rata u bilo kom trenutku tokom ovog dugog perioda napetosti, osim naravno, slučajnošću neke vrste, koja neminovno ugrožava one koji se dovoljno dugo klizaju na dovoljno tankom ledu? To je teško reći. Verovatno je najeksplozivniji period bio onaj između proglašavanja „Trumanove doktrine" u martu 1947. godine („Verujem da politika Sjedinjenih Država mora biti takva da podržava slobodne narode koji se odupiru poku-

šajima naoružanih manjina ili pritiska sa strane da ih podjarme.") i aprila 1951. godine, kada je isti američki predsednik otpustio generala Daglasa Makartura, komandanta američkih snaga u Korejskom ratu (1950–1953), koji je predaleko otišao za svojom vojničkom ambicijom. Ovo je bio period u kome američki strahovi od socijalne dezintegracije ili revolucije u nesovjetskim delovima Evroazije nisu bili potpuno fantastični – na kraju krajeva, 1949. godine su komunisti preuzeli Kinu. I obratno, SSSR se našao suočen sa SAD koje su uživale monopol nuklearnog oružja i koje su umnožavale preteće i militantne antikomunističke deklaracije, dok su se prve pukotine pojavljivale u sovjetskom bloku, kada ga je Titova Jugoslavija napustila (1948). Osim toga, od 1949. godine Kina je bila pod vlašću režima koji ne samo što je spremno gurnuo zemlju u jedan veliki rat u Koreji, već je – za razliku od svih ostalih režima – bio voljan da zamišlja pravu borbu i preživljavanje u nuklearnom holokaustu.[2] Sve je bilo moguće.

Kada je jednom SSSR stekao nuklearna oružja a atomsku bombu četiri godine posle Hirošime (1949), hidrogensku devet meseci nakon Amerikanaca (1953) – obe super sile su očito napustile rat kao instrument politike jedne protiv druge, pošto je rat bio jednak samoubilačkom ugovoru. Nije sasvim jasno da li su ozbiljno predviđali nuklearnu akciju protiv neke treće strane – SAD u Koreji 1951. godine, i da bi spasili Francuze u Vijetnamu 1954. godine; SSSR protiv Kine 1969. godine – ali u svakom slučaju, nuklearna oružja nisu upotrebljena. Međutim, obe su u nekim prilikama koristile nuklearnu pretnju skoro sigurno ne nameravajući da je sprovedu: Sjedinjene Države da bi ubrzale mirovne pregovore u Koreji i Vijetnamu (1953. i 1954. godine), SSSR da bi naterao Britaniju i Francusku da se povuku sa Sueca 1956. godine. Na nesreću, sama izvesnost da nijedna super sila *ne želi* stvarno da pritisne nuklearno dugme dovodila je u iskušenje obe strane da koriste nuklearnu gestikulaciju u pregovaračke svrhe ili (u SAD) u unutrašnjoj politici, u veri da ni druga strana ne želi rat. Ovo poverenje se pokazalo opravdanim, ali po cenu kidanja nerava čitavih generacija. Kubanska raketna kriza 1962. godine, jedna potpuno nepotrebna vežba ove vrste, skoro je uvalila svet u nepotrebni rat, a zaista je čak i vrhunske donosioce odluka preplašila da su za neko kraće vreme postali racionalni.[3]

II

Kako onda da objasnimo četrdeset godina oružane i neoružane konfrontacije, koja se zasnivala na uvek neverodostojnoj, a u ovom slučaju i neosnovanoj pretpostavci da je planeta bila tako nestabilna da je svetski rat mogao izbiti u svakom trenutku, i da ga je jedino neprestano uzajamno zastrašivanje držalo na odstojanju? Pre svega, Hladni rat se zasnivao na zapadnom verovanju, koje je apsurdno iz današnje perspektive ali sasvim prirodno posle Drugog svetskog rata, da Doba katastrofa nipošto nije

---

[2] Navodno je Mao rekao vođi italijanskih komunista Toljatiju: „Ko vam je rekao da Italija mora da preživi? Preostaće tri stotine miliona Kineza, a to će biti dovoljno da se ljudska vrsta produži." „Maova bezbrižna gotovost da prihvati neminovnost nuklearnog rata i njegovu moguću korisnost kao načina da se izazove poraz kapitalizma, zapanjivala je njegove drugove iz drugih zemalja" 1957. godine (Walker, 1993, str. 126).

[3] Sovjetki vođa N. S. Hruščov je odlučio da postavi sovjetske rakete na Kubu da bi neutralizovao američke rakete koje su već bile postavljene duž sovjetske granice u Turskoj (Burlatsky, 1992). SAD su ga prisilile da ih povuče, ali su isto tako povukle svoje rakete iz Turske. Sovjetske rakete, kako je predsednik Kenedi rekao, u to vreme nisu pravile razliku u strategijskoj ravnoteži, i pored izvesne razlike u odnosima predsednika sa javnošću (Ball, 1992, str. 18; Walker, 1988). Povučene američke rakete su opisane kao „zastarele".

na kraju; da je budućnost svetskog kapitalizma i liberalnog društva daleko od toga da bude osigurana. Većina posmatrača je očekivala ozbiljnu posleratnu ekonomsku krizu, čak i u SAD, praveći analogiju sa onim što se desilo posle Prvog svetskog rata. Budući dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju je 1943. godine govorio o mogućnosti da u Americi dođe do „perioda najveće nezaposlenosti i industrijske dislokacije sa kojom se ijedna privreda ikada suočila." (Samuelson, 1943, str. 51). Zaista, posleratni planovi američke vlade bavili su se daleko više time kako da spreče još jednu Veliku recesiju, nego kako da spreče još jedan rat, što je bila stvar kojoj je Vašington pre pobede posvećivao samo podeljenu i privremenu pažnju (Kolko, 1969, str. 244–246).

Ako je Vašington očekivao „velike posleratne nevolje", koje potkopavaju „stabilnost u svetu – socijalnu, političku i ekonomsku" – po rečima Dina Ačesona (Dean Acheson, citiran u: Kolko, 1969, str. 485), to je bilo zbog toga što su zaraćene zemlje, izuzev SAD, na kraju rata bile polja ruševina nastanjenih nečim što se Amerikancima činilo kao gladni, očajni i verovatno radikalizovani narodi, koji su jedino suviše spremni da čuju zov socijalne revolucije i privrednih politika koje su bile nespojive sa međunarodnim sistemom slobodnog preduzetništva, slobodne trgovine i investiranja pomoću koga će se Amerika i svet spasiti. Osim toga, predratni internacionalni sistem je propao, ostavljajući SAD licem u lice sa Sovjetskim Savezom koji je strašno ojačao na prostranstvima Evrope i još većim prostranstvima neevropskog sveta, čija je politička budućnost izgledala sasvim neizvesna – osim da u ovom eksplozivnom i nestabilnom svetu sve što se može desiti ima veliku verovatnoću da oslabi i kapitalizam i SAD, i da ojača onu silu koja je nastala iz revolucije i radi revolucije.

Neposredna posleratna situacija u mnogima od oslobođenih i okupiranih zemalja izgledala je kao da potkopava položaj umerenih političara, koje je malo ko podržavao sem zapadnih saveznika, a koje su unutar i izavan njihovih vlada opsedali komunisti, koji su svugde iz rata izašli daleko jači nego ikada u prošlosti, a ponekad kao najveća partija i izborna snaga u svojim zemljama. (Socijalistički) premijer Francuske je došao u Vašington da upozori na to, da će bez ekonomske podrške verovatno pasti pred komunistima. Užasna žetva 1946. godine i grozna zima 1946—1947. godine, još više su unervozili evropske političare i američke predsedničke savetnike.

U ovim okolnostima nije bilo iznenađenje što se ratni savez između glavne kapitalističke i socijalističke sile koja je sada bila na čelu sopstvene zone uticaja, raspao, kao što se često dešava na kraju ratova i sa mnogo manje heterogenim koalicijama. Međutim, jasno je da to ne može da objasni zašto je politiku Sjedinjenih Država – ona njihovih klijenata i saveznika uz mogući izuzetak Britanije, bila je znatno manje pregrejana – trebalo zasnivati, barem u javnim izjavama, na košmarnom scenariju po kome moskovitska supersila spremna za neposredno osvajanje planete, i rukovodi bezbožnom „komunističkom svetskom zaverom" stalno spremna na zbacivanje kraljevstava slobode. To je još manje pogodno za objašnjenje retorike Džona F. Kenedija u kampanji 1960. godine, u vreme kada bi bilo neshvatljivo reći da je ono što je britanski premijer Harold Makmilan nazvao „naše moderno slobodno društvo – novi oblik kapitalizma" (Horne, 1989, vol. II, str. 283) u bilo kakvoj neposrednoj nevolji.[4]

---

[4] „Neprijatelj je sam komunistički sistem – nepomirljiv, nezasit, koji ne staje u svojoj akciji za postizanje svetske dominacije... Ovo nije samo borba za oružanu prevlast. To je i borba za prevlast između dve sukobljene ideologije: slobode pod vođstvom Boga i surove, bezbožne tiranije." (Kenedijev govor, Walker, 1993, str. 132).

Zašto se pogledi „stručnjaka Stejt dipartmenta“ posle rata mogu opisati kao apokaliptički? (Hughes, 1969, str. 28). Zašto je čak i smireni britanski diplomata koji je odbacivao svako poređenje SSSR-a sa nacističkom Nemačkom onda izveštavao iz Moskve da se svet „sada suočava sa opasnošću modernog ekvivalenta religijskim ratovima šesnaestog veka, u kome će se sovjetski komunizam boriti sa zapadnom socijal-demokratijom i američkom verzijom kapitalizma za dominaciju nad svetom“? (Jensen, 1991, str. 41, 53–54; Roberts, 1991.) Jer sada je očigledno, a bilo je relativno verovatno čak i 1945–1947. godine, da je SSSR niti bio ekspanzionistički – a još manje agresivan – niti je računao na bilo kakvo dalje širenje komunista iza onoga što je dogovoreno na sastancima 1943–1945. godine. U stvari, tamo gde je Moskva kontrolisala svoje klijentske režime i komunističke pokrete, ovi su bili naročito opredeljeni da *ne grade* države po modelu SSSR-a, već mešovite privrede pod sistemom višepartijske demokratije, koje su se na određeni način razlikovale od „diktature proleterijata“ a „još više“ od jednopartijske diktature. Ove diktature su opisivane u unutarpartijskim dokumentima kao „niti korisne niti neophodne“ (Spriano, 1983, str. 265). (Jedini komunistički režimi koji su odbijali da slede ovu liniju bili su oni čije su revolucije, aktivno obeshrabrivane od Staljina, izmakle kontroli Moskve, npr. Jugoslavija.) Osim toga, mada to nije bilo mnogo zapaženo, Sovjetski Savez je demobilisao svoje trupe – njegovu glavnu vojničku prednost – skoro isto onako brzo kao i SAD, smanjujući Crvenu armiju od vrhunca snage iz 1945. godine od skoro dvanaest miliona ljudi, na tri miliona do kraja 1948. godine (*New York Times*, 24. 10. 1946; 24. 10 1948).

Po bilo kojoj racionalnoj proceni, Sovjetski Savez nije predstavljao neposrednu opasnost za bilo koga izvan domašaja okupacionih snaga Crvene armije. Iz rata je izašao u ruševinama, oslabljen i iscrpen, njegova mirnodopska privreda je bila u dronjcima, njegova vlada nepoverljiva prema velikom delu stanovništva izvan Velikorusije, koje je pokazivalo izrazit i razumljiv nedostatak odanosti režimu. Na svojim zapadnim ivicama, Sovjetski Savez je još nekoliko godina nastavio da ima nevolje sa ukrajinskom i ostalim nacionalističkim gerilama. Njim je vladao diktator koji je demonstrirao da je nesklon riziku izvan teritorije koju je direktno kontrolisao i gde je bio nemilosrdan: J. V. Staljin (videti poglavlje 13). Sovjetskom Savezu je bila potrebna svaka ekonomska pomoć koju je mogao da dobije, pa stoga nije imao kratkoročni interes da se protivi jedinoj sili koja je pomoć mogla dati, Sjedinjenim Državama. Nema sumnje da je Staljin, kao komunist, verovao da će kapitalizam neminovno biti zamenjen komunizmom, do tog stepena da bilo kakva koegzistencija ova dva sistema neće biti trajna. Međutim, sovjetski planeri nisu videli kapitalizam kao takav u krizi na kraju Drugog svetskog rata. Oni nisu sumnjali da će on nastaviti da traje još dugo vremena pod hegemonijom SAD, čiji su ogromno narasli bogatstvo i moć bili tako očigledne (Loth, 1988, str. 36–37). To je ono, što je u stvari Sovjetski Savez slutio i čega se plašio.[5] Njegov osnovni stav posle rata nije bio agresivan, već defanzivan.

Međutim, politika konfrontacije na obe strane proistekla je iz situacije u kojoj su se nalazili. Sovjetski Savez, svestan neizvesnosti i nesigurnosti svoga položaja, suočio se sa svetskom silom SAD, koje su bile svesne svoje neizvesnosti i nesigurnosti u sred-

---

[5] Još više bi bili sumnjičavi da su znali da je Generalštab SAD napravio plan za atomsko bombardovanje dvadeset glavnih sovjetskih gradova tokom deset nedelja na kraju rata (Walker, 1993, str. 26-27).

njoj i zapadnoj Evropi i nesigurne budućnosti većeg dela Azije. Konfrontacija bi se verovatno razvila čak i bez ideologije. Džordž Kenan, američki diplomata koji je početkom 1946. godine, formulisao politiku „okruživanja" („Containment policy", Darko Bekić prevodi sa politika „zaprečavanja", prim. prev.) koju je Vašington usvojio sa entuzijazmom, a koji je – kako je njegova kasnija karijera pokazala – bio daleko od toga da bude ideološki krstaš (osim možda protiv politike demokrata, o kojoj je imao nisko mišljenje). On je bio naprosto jedan sposoban ekspert za Rusiju, iz stare diplomatske škole politike sile – kakvih je bilo mnogo u evropskim diplomatijama – koji je video Rusiju, carističku ili boljševičku, kao zaostalo i varvarsko društvo u kome vladaju ljudi koje pokreće „tradicionalan i instinktivan ruski osećaj nesigurnosti", koje se uvek izoluje od spoljnog sveta, kojim uvek vladaju autokrati, koje uvek traži „sigurnost" jedino u ustrajnoj i samrtnoj borbi do potpunog uništenja suparničke sile, nikada u sporazumima i kompromisima sa suparnicom; koje dakle uvek, sluša samo „logiku sile", nikada razum. Komunizam naravno, po njegovom mišljenju, načinio je staru Rusiju opasnijom tako što je ojačao najbrutalniju od velikih sila najsurovijom od svih utopijskih, tj. osvajačkih ideologija. Ali je implikacija ove teze bila ta da će jedina „suparnička sila" Rusije, naime SAD, morati da „obuzdava" sovjetski pritisak beskompromisnim otporom čak i da Rusi nisu bili komunisti.

I obratno, sa moskovske tačke gledišta, jedina racionalna strategija za odbranu i iskorišćavanje, visokog ali krhkog položaja međunarodne sile, bila je tačno ista ta: bez kompromisa. Niko bolje od Staljina nije znao koliko su slabe bile karte sa kojima je morao da igra. Nije moglo biti pregovora oko stavova koje su nudili Ruzvelt i Čerčil u vreme u kome je suština sovjetskih pregnuća išla na to da se porazi Hitler, i kada se još uvek verovalo da je bitno poraziti Japan. SSSR je mogao biti spreman da se povuče sa bilo kog isturenog položaja izvan onih utvrđenih nečim što se smatralo dogovorenim na sastancima na vrhu od 1943. do 1945. godine, a posebno na Jalti – na primer oko granica Turske i Irana 1945. i 1946. godine – ali bilo kakav pokušaj da se ponovo otvori Jalta ne bi mogao biti dočekan drugačije nego glatkim odbijanjem. Zaista, „Ne" Staljinovog ministra spoljnih poslova Molotova na međunarodnim skupovima posle Jalte je postalo ozloglašeno. Amerikanci su imali moć; ali s mukom. Do decembra 1947. godine, nije bilo aviona za transport dvanaest raspoloživih atomskih bombi, niti vojske sposobne da ih sastavi (Moisi, 1981, str. 78–79). SSSR nije imao tu moć. Vašington ne bi poklonio ništa sem za ustupke, a ustupci su bili tačno ono što Moskva sebi nije mogla da priušti, čak ni u zamenu za očajnički potrebnu ekonomsku pomoć, koju im Amerikanci u svakom slučaju nisu hteli da daju, tvrdeći da su „zaturili" zahtev za posleratni zajam, koji su Sovjeti načinili pre Jalte.

Ukratko, dok su se Amerikanci brinuli oko opasnosti od mogućne sovjetske premoći u nekom budućem vremenu, Moskva se brinula oko stvarne hegemonije SAD sada, nad svim delovima planete koje nije okupirala Crvena armija. Ne bi trebalo mnogo da se iscrpljeni i osiromašeni SSSR pretvori u još jedan klijentski region američke privrede, koja je bila u to vreme jača od svih ostalih privreda sveta zajedno. Nepopustljivost je bila logična taktika. Neka je nazovu i moskovski blef.

Pa ipak politika uzajamne nepomirljivosti, čak i stalnog suparništva sila, ne podrazumeva svakodnevnu ratnu opasnost. Devetnaestovekovni ministri spoljnih poslova Britanije, koji su uzimali zdravo za gotovo da imperijalistički porivi carske Rusije moraju stalno biti „obuzdavani" u Kenanovom maniru, savršeno su znali da su trenuci otvorenog sukoba retki, a ratne krize još ređe. Još manje uzajamna nepomir-

ljivost podrazumeva politiku borbe na život i smrt, ili religijski rat. Međutim, dva elementa ove situacije pomogla su da se sukob premesti iz kraljevstva razuma u kraljevstvo emocija. Kao i Sovjetski Savez, Sjedinjene Države su bile sila koja je predstavljala jednu ideologiju, za koju je većina Amerikanaca verovala da je model za ceo svet. Za razliku od Sovjetskog Saveza, SAD su bile demokratija. Na nesreću, mora se reći da je ovo drugo bilo opasnije.

Jer sovjetska vlast, i pored toga što je demonizovala svog globalnog suparnika, nije morala da se muči oko pridobijanja glasova u Kongresu, ili na predsedničkim i kongresnim izborima. Vlada Sjedinjenih Država je to morala. U obe svrhe je apokaliptički antikomunizam bio koristan, a stoga je bio i iskušenje, čak i za političare koji nisu bili iskreno ubeđeni u sopstvenu retoriku, ili za one kao Trumanov sekretar mornarice Džejms Forestal (1882–1949), koji je bio dovoljno klinički lud da se ubije jer je video kako Rusi dolaze kroz njegov bolnički prozor. Spoljni neprijatelj koji ugrožava SAD bio je pogodan za američke vlade, koje su pravilno zaključile da su Sjedinjene Države sada svetska sila – u stvari, daleko najveća svetska sila – i koje su još uvek „izolacionizam" ili odbrambeni protekcionizam videle kao najveću prepreku u domaćoj politici. Ako sama Amerika nije bila bezbedna, onda nije moglo biti povlačenja pred odgovornostima – i koristima – svetskog liderstva, kao posle Prvog svetskog rata. Konkretno, histerija u javnosti je olakšala predsednicima da sakupljaju ogromne sume potrebne za američku politiku među građanstvom ozloglašenom po svojoj nesklonosti da plaća poreze. Antikomunizam je bio istinski i dubinski popularan u zemlji sagrađenoj na individualizmu u privatnom preduzetništvu u kojoj je sama nacija definisana isključivo ideološkim terminima („amerikanizam") koji su se faktički mogli opisati kao polarna suprotnost komunizmu. (Ne treba da zaboravimo ni glasove imigranata iz sovjetizovane istočne Evrope.) Nije američka vlada bila ta koja je započela prljavo mahnitanje lova na veštice protiv Crvenih, u kome su učestvovali inače beznačajni demagozi – od kojih neki, kao ozloglašeni senator Džozef Makarti, ni nisu bili naročiti antikomunisti – koji su otkrili politički potencijal optuživanja unutrašnjih neprijatelja naveliko.[6] B. Edgar J. Huver (Hoover, 1895–1972), praktično nepomerljivi šef FBI (federalnog istražnog biroa), je već odavno otkrio birokratski potencijal. To što je jedan od glavnih arhitekata Hladnog rata nazvao „napadom primitivaca" (Acheson, 1970, str. 462) istovremeno je olakšalo i ograničilo politiku Vašingtona gurajući je u krajnosti, posebno u godinama koje su usledile za pobedom komunista u Kini, za šta je prirodno optuživana Moskva.

U isto vreme ovaj šizoidni zahtev političara osetljivih na broj glasova da bi trebalo istovremeno i naterati na povlačenje plimu „komunističke agresije", i uštedeti novac, i što je manje moguće dirati u udobnost Amerikanaca, opredelio je Vašington, a sa njim i ostatak saveza, ne samo za jednu u suštini nuklearnu strategiju bombi radije nego li ljudstva, već i na zloslutnu strategiju „masovne odmazde" najavljenu 1954. godine. Potencijalnom agresoru je trebalo pretiti nuklearnim oružjima čak i u slučaju ograničenog konvencionalnog napada. Ukratko, SAD su se našle opredeljene za jedan agresivan stav, sa minimalnom taktičkom fleskibilnošću.

Obe strane su se tako zatekle predane jednoj sumanutoj trci u naoružanju do uzajamnog uništenja, i jednoj vrsti generala i nuklearnih intelektualaca čija je profesi-

---

[6] Jedini političar od stvarnog značaja koji je izašao iz podzemnog sveta lovaca na veštice bio je Ričard Nikson, najneprijatnija ličnost među posleratnim američkim predsednicima (1968–1974).

ja zahtevala od njih da ne primećuju tu sumanutost. Takođe su se obe našle izručene onome što je predsednik Ajzenhauer, umereni vojnik stare škole koji se zatekao kako predsedava ovim padanjem u ludilo, a da nije njim bio inficiran, kada se povlačio nazvao „vojno-industrijski kompleks", tj. sve većoj aglomeraciji ljudi i sredstava koji su živeli od priprema za rat. To je bio najveći zagarantovani interes nego ikada ranije u vreme stabilnog mira između sila. Kao što se moglo očekivati, oba vojno-industrijska kompleksa su njihove vlade podsticale da koriste svoje preterane kapacitete za privlačenje i naoružavanje saveznika i klijenata, a posebno za osvajnje izvoznih tržišta, dok su istovremeno zadržavali za sebe najsavremenije naoružanje; i naravno, nuklearna oružja. Jer su supersile zadržale svoj nuklearni monopol. Britanci su stekli sopstvene bombe 1952. godine, ironijom sudbine sa ciljem da smanje svoju zavisnost od SAD; Francuzi (čiji je nuklearni arsenal u stvari bio nezavisan od američkog) i Kinezi šezdesetih godina. Dok je Hladni rat trajao, niko od ovih se nije računao. Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina, još neke zemlje su stekle kapacitete da proizvode nuklearno oružje, posebno Izrael, Južna Afrika i verovatno Indija, ali ovakva nuklearna proizvodnja nije postala ozbiljan međunarodni problem sve do kraja bipolarnog sveta supersila 1989. godine.

I tako, ko je bio odgovoran za Hladni rat? Pošto je rasprava o ovom pitanju odavno postala jedan ideološki teniski meč između onih koji optužuju isključivo SSSR i (mora se reći uglavnom američkih) disidenata koji kažu da je to bila prvenstveno američka greška, nalazimo se u iskušenju da se pridružimo onim istorijskim posrednicima koji odgovornost stavljaju na uzajamni strah koji je eskalirao iz konfrontacije sve dok „dva naoružana tabora nisu počela da se okupljaju pod njihovim uspostavljenim barjacima" (Walker, 1993, str. 55). Jasno je da je to tačno, ali to nije cela istina. To objašnjava ono što je nazvano „utvrđivanje" frontova 1947–1949. godine; podelu Nemačke, korak po korak, od 1947. godine do izgradnje berlinskog zida 1961. godine; neuspeh antikomunista na zapadnoj strani da izbegnu potpunu uključenost u vojni savez kojim su dominirale Sjedinjene Države (osim De Gola u Francuskoj); i neuspeh onih na istočnoj strani da izbegnu potpunu podređenost Moskvi (osim maršala Tita u Jugoslaviji). Ali ne objašnjava apokaliptički „ton" Hladnoga rata. Taj ton je dolazio iz Amerike. Sve zapadnoevropske vlade, sa ili bez velikih komunističkih partija, bile su bez izuzetka svesrdno antikomunističke, i odlučne da se zaštite od mogućeg sovjetskog napada. Nijedna ne bi oklevala, ako bi bila zapitana da izabere između SAD i SSSR, čak i one koje su po istoriji, bile opredeljene za pregovore ili neutralnost. Pa ipak, „komunistička svetska zavera" nije bila deo ozbiljne domaće politike bilo koje od onih zemalja koje su tvrdile da su političke demokratije, naročito pošto su prošle neposredne posleratne godine. Među demokratskim zemljama, *jedino* su u SAD predsednici birani (kao Dž. F. Kenedi 1960. godine) protiv komunizma, koji je, što se tiče domaće politike, bio isto tako beznačajan u ovoj zemlji kao budizam u Irskoj. Ako je iko stavljao krstaški element u *realpolitiku* međunarodnog sukoba sila, i tamo ga zadržao, to je bio Vašington. U stvari, kako retorika Kenedijeve izborne kampanje pokazuje sa jasnošću dobrog oratora, problem nije bio akademska pretnja komunističke svetske dominacije, već održanje stvarne nadmoći Amerike.[7] Ipak se mora dodati i to,

---

[7] „Uobličićemo svoju snagu i opet postati prvi. Ne prvi ako. Ne prvi ali. Već prvi i tačka. Ja želim da se svet ne pita šta radi gospodin Hruščov. Ja želim da se oni pitaju šta rade Sjedinjene Države" (Beschloss, 1991, str. 28).

da su vlade u okviru NATO saveza, iako daleko od toga da su bile srećne zbog američke politike, bile spremne da prihvate američku prevlast kao cenu zaštite protiv vojne snage jednog mrskog im političkog sistema, dok je taj sistem nastavljao da postoji. One su bile isto kao i Vašington nepripremljene da veruju Sovjetskom Savezu. Ukratko, „okruživanje“ je bilo svačija politika; ne i uništenje komunizma.

III

Iako je najočigledniji vid Hladnog rata bila vojna konfrontacija i sve frenetičnija trka u nuklearnom naoružanju na Zapadu, njegov glavni uticaj nije bio u tome. Nuklearna oružja nisu upotrebljena. Nuklearne sile su se angažovale u tri velika rata (ali ne jedne protiv drugih). Uzdrmane komunističkom pobedom u Kini, Sjedinjene Države i njihovi saveznici su (prerušeni u Ujedinjene nacije) intervenisali u Koreji 1950. godine da bi sprečili da se komunistički režim sa severa ove podeljene zemlje proširi na jug. Posledica je bila nerešena igra. Tako su uradili sa istim ciljem u Vijetnamu i izgubili. Sovjetski Savez se povukao 1988. godine, posle osam godina pružanja vojne podrške prijateljskom režimu u Avganistanu protiv gerile koju su podržavali i snadbevali Amerikanci i Pakistanci. Ukratko, skupi visokotehnološki hardver se u takmičenju super sila nije pokazao kao odlučujući. Stalna pretnja rata je stvorila međunarodne mirovne pokrete, u suštini usmerene protiv nuklearnog oružja, koji su s vremena na vreme postajali masovni u delovima Evrope, i koje su krstaši Hladnog rata smatrali tajnim oružjem komunista. Ni pokreti za nuklearno razoružanje nisu bili odlučujući, mada se poseban antiratni pokret, onaj mladih Amerikanaca protiv mobilizacije za vijetnamski rat (1965–1975), pokazao efikasnijim. Na kraju Hladnog rata ovi pokreti su iza sebe ostavili uspomenu kao pravednu stvar, i neke zanimljive periferne ostatke kao što je usvajanje antinuklearnog logoa od post šezdesetosmaških kontra-kultura i ukorenjene predrasude ekologista prema bilo kojoj vrsti nuklearne energije.

Političke posledice Hladnog rata su bile mnogo očiglednije. On je skoro trenutno polarizovao svet koji su kontrolisale dve super sile u dva oštro podeljena „tabora“. Vlade nacionalnog antifašističkog jedinstva koje su celu Evropu izvele iz rata (osim, što je značajno, tri glavne zaraćene države, SSSR, SAD, i Britanije) pocepale su se u homogene prokomunističke i antikomunističke režime tokom 1947. i 1948. godine. Na Zapadu su komunisti nestali iz vlada da bi postali trajni politički izopštenici. SAD bi planirale vojnu intervenciju da su pobedile na izborima 1948. godine u Italiji. SSSR je isto to učinio uklanjajući nekomuniste iz „narodnih demokratija“ koje su bile iznova klasifikovane kao „diktature proletarijata“ tj. komunističkih partija. Čudnovato ograničena i evrocentrična komunistička internacionala („Kominform“ ili Komunistički informacioni biro) bila je osnovana da bi se suprotstavila SAD, a tiho raspuštena 1956. godine, kada je temperatura u međunarodnim odnosima opala. Direktna sovjetska kontrola bila je čvrsto uspostavljena nad celom istočnom Evropom, osim, što je prilično čudno, nad Finskom, koja je bila prepuštena Sovjetima na milost i nemilost, a koja je svoju snažnu komunističku partiju izbacila iz vlade 1948. godine. Ostaje nejasno zašto se Staljin uzdržavao da tamo postavi satelitski režim. Možda ga je verovatnoća da će se Finci opet latiti oružja (kao što su uradili 1939–1940. i 1941–1944. godine) odvratila od toga, jer sigurno nije želeo da se izloži riziku rata koji bi mogao da izmakne kontroli. On je pokušao ali nije uspeo da nametne sovjetsku

kontrolu Titovoj Jugoslaviji, koja je zatim raskinula s Moskvom 1948. godine, a da se nije pridružila drugoj strani.

Politika komunističkog bloka je ubuduće bila predvidljivo monolitna, iako je lomljivost te politike postajala sve očiglednija posle 1956. godine (videti poglavlje 16). Politika evropskih država svrstanih uz SAD bila je manje monohromatska, pošto su bukvalno sve lokalne partije osim komunista bile jedinstvene po svojoj odbojnosti prema Sovjetima. Što se spoljne politike tiče, nije bilo važno ko je na vlasti. Međutim, Amerikanci su u dve zemlje bivših neprijatelja, Japanu i Italiji, uprostili stvari tako što su stvorili nešto što se svelo na trajni jednopartijski sistem. U Japanu je podsticano osnivanje Liberalno-demokratske partije (1955), a u Italiji, time što su insistirali na potpunom isključenju prirodno opozicione partije iz vlasti, jer je ispalo da je to komunistička partija, predali su zemlju hrišćanskim demokratima, koju su kada su prilike zahtevale bili dopunjavani izborom patuljastih partija – liberala, republikanaca i sl. Od ranih šezdesetih godina, jedina partija od značaja, socijalisti, pridružila se vladajućoj koaliciji, odvajajući se od dugotrajnog saveza sa komunistima posle 1956. godine. U obe zemlje je posledica bila i u tome što su komunisti (u Japanu, socijalisti) stabilizovani kao glavna opoziciona partija, i što su ustoličeni vladajući režimi institucionalne korupcije u tako senzacionalnim razmerama, da su kada je korupcija konačno razotkrivena 1992–1993. godine, čak i Italijani i Japanci bili šokirani. I vlada i opozicija, ovako zamrznute u nepomičnosti, propale su zajedno sa ravnotežom supersila koja ih je održavala.

Iako su SAD uskoro obrnule reformističku antimonopolističku politiku, koju su Ruzveltovi savetnici u početku nametnuli u okupiranim Nemačkoj i Japanu, na sreću po stanje duha američkih saveznika, rat je sa prihvatljive javne scene uklonio nacional-socijalizam, fašizam, otvoreni japanski nacionalizam i veći deo desničarskog i nacionalističkog sektora političkog spektra. Stoga je bilo nemoguće do sada mobilisati ove neosporno efikasne antikomunističke elemente za borbu „slobodnog sveta" protiv „totalitarizma", kao što su se mogle mobilisati obnovljene nemačke korporacije krupnog kapitala i japanski *zaibatsu.*[8] Tako se politička osnova zapadnog Hladnog rata protezala od predratne socijaldemokratske levice do predratne umerene nenacionalističke desnice. Ovde su se kao naročito korisnim pokazale partije povezane sa katoličkom crkvom, pošto antikomunističkim i konzervativnim akreditivima Crkve nije bilo ravna, a njene „hrišćansko-demokratske" partije (videti poglavlje 4) su imale i solidan antifašistički ugled i (nesocijalistički) socijalni program. Tako su ove partije igrale centralnu ulogu u politici Zapada posle 1945. godine, privremenu u Francuskoj, trajniju u Nemačkoj, Italiji, Belgiji i Austriji.

Međutim upadljiviji je bio efekat Hladnoga rata na međunarodnu nego na unutrašnju politiku Evrope. On je stvorio „evropsku zajednicu" sa svim njenim problemima; jedan oblik političke organizacije koji je potpuno bio bez presedana, naime stalni (ili bar dugoročni) aranžman za integrisanje privreda, a do izvesne mere i pravnih sistema, izvesnog broja nezavisnih nacionalnih država. U početku (1957) ju je sačinjavalo šest država (Francuska, Savezna Republika Nemačka, Italija, Holandija, Belgija i Luksemburg), a do kraja Kratkog dvadesetog veka, kada je ovaj sistem počeo da se klima, kao i svi ostali proizvodi Hladnog rata, pridružilo im se još šest (Britanija, Irska, Španija, Portugalija, Danska, Grčka), i u teoriji je bila opredeljena za još bližu politič-

[8] Međutim, obaveštajne službe su od početka sistematski koristile bivše fašiste, koji su iskorištavani i za druge svrhe koje nisu bile pred očima javnosti.

ku, kao i ekonomsku integraciju. Ovo je trebalo da vodi trajnom federalnom ili konfederalnom savezu za „Evropu".

Ova „Zajednica" je kao i mnoge druge stvari u Evropi posle 1945. godine, stvorena i od strane Amerikanaca i protiv njih. Ona ilustruje i snagu i dvoznačnost ove zemlje i njena ograničenja; ali takođe odslikava i snagu strahova koji su na okupu držali antisovjetski savez. Nisu postojali samo strahovi od Sovjetskog Saveza. Što se tiče Francuske, Nemačka je i dalje bila glavna opasnost, a strah od oživljene divovske sile u centralnoj Evropi delili su, u manjoj meri, i ostale zemlje Evrope koje su učestvovale u ratu ili bile okupirane, koje su se sve sada našle uhvaćene u NATO savezu i sa SAD i sa jednom ekonomski vaskrslom i ponovo naoružanom Nemačkom, mada srećom okrnjenom. Naravno, postojali su i strahovi od Sjedinjenih Država, preko potrebnog saveznika protiv SSSR-a, ali sumnjivog zbog nepouzdanosti, da i ne pominjemo ono što nije iznenađenje, da je to bio saveznik koji je bio u stanju da interes američke prevlasti stavi iznad svega ostalog – uključujući i interese američkih saveznika. Ne treba zaboraviti da je u svim kalkulacijama o posleratnom svetu, i u svim posleratnim odlukama, „premisa svih tvoraca politike bila američka ekonomska nadmoć" (Maier, 1987, str. 125).

Srećom po američke saveznike, zapadnoevropska situacija 1945–1947. godine je izgledala tako napeta da je Vašington osećao da je razvoj snažne evropske, i nešto kasnije, snažne japanske privrede, hitni prioritet, a u skladu s tim je u junu 1947. godine, pokrenut Maršalov plan, veliki projekat za evropski oporavak. Za razliku od ranije pomoći koja je jasno bila deo agresivne ekonomske diplomatije, Maršalov plan je pre poprimio oblik poklona nego zajmova. I opet, srećom po njih, prvobitni američki plan za posleratnu svetsku privredu slobodne trgovine, slobodne konvertibilnosti i slobodnog tržišta, kojim dominiraju SAD, pokazao se sasvim nerealnim, ako ni zbog čega drugog ono zbog očajnih platežnih problema Evrope i Japana, željnih svakog retkog dolara, što je značilo da nije bilo neposrednih izgleda za liberalizovanje trgovine i platnog prometa. Niti su SAD bile u stanju da Evropi nametnu svoj ideal jedinstvenog evropskog plana, koji bi po mogućstvu vodio ka jedinstvenoj Evropi po svojoj političkoj strukturi oblikovanoj prema SAD, kao i po svojoj naprednoj privredi slobodnog preduzetništva. To se nije sviđalo ni Britancima, koji su još uvek sebe videli kao svetsku silu, ni Francuzima koji su sanjali o jakoj Francuskoj i slaboj i podeljenoj Nemačkoj. Pa ipak, za Amerikance je jedna delotvorno obnovljena Evropa, deo antisovjetskog vojnog saveza koji je bio logična dopuna Maršalovom planu – Severnoatlantskog saveza (NATO) iz 1949. godine – realno morala da počiva ne nemačkoj ekonomskoj snazi pojačanoj nemačkim ponovnim naoružanjem. Najbolje što su Francuzi mogli da učine bilo je da tako upletu zapadnonemačke i francuske poslove da bi sukob između ova dva stara suparnika postao nemoguć. Stoga su Francuzi predložili sopstvenu verziju Evropske unije, „Evropsku zajednicu uglja i čelika" (1950) koja se razvila u „Evropsku ekonomsku zajednicu" ili „Zajedničko tržište" (1957), kasnije jednostavno „Evropsku zajednicu", a od 1993. godine u „Evropsku uniju". Njeni štabovi su bili u Briselu, ali je francusko-nemačko jedinstvo bilo njeno jezgro. Evropska zajednica je uspostavljena kao jedna *alternativa* američkom planu za evropsku integraciju. I opet, kraj Hladnog rata će potkopati temelj na kome su sazdani Evropska zajednica i francusko-nemačko partnerstvo; naročito neravnotežom i nepredviđenim ekonomskim nevoljama koje je u njih unelo ponovno ujedinjenje Nemačke iz 1990. godine.

Ipak, čak iako SAD nisu bile u stanju da do detalja nametnu svoje političko-ekonomske planove Evropljanima, bile su dovoljno jake da dominiraju njihovim među-

narodnim ponašanjem. Politika saveza protiv SSSR-a bila je američka, a takvi su bili i vojni planovi tog saveza. Nemačka je bila ponovo naoružana, čežnje za evropskom neutralnošću su bile odlučno zatomljene, a jedan jedini pokušaj zapadnih sila da se u svetskoj politici angažuju nezavisno od SAD, naime anglo-francuski suecki rat protiv Egipta 1956. godine, bio je pod američkim pritiskom prekinut. Najviše što je jedna saveznička ili klijentska zemlja mogla da dopusti sebi bilo je da odbije da se potpuno integriše u vojni savez, a da ga zaista ne napusti (kao general De Gol).

Pa ipak, kako se era Hladnog rata otezala, javljao se sve veći jaz između premoćne vojne, pa stoga i političke dominacije Vašingtona u savezu, i ekonomske prevlasti SAD koja je postepeno slabila. Privredni značaj u svetu se sada pomerao iz SAD ka evropskoj i japanskoj ekonomiji, za koje su Amerikanci osećali da su ih oni spasli i ponovo izgradili (videti poglavlje 9). Dolari, tako retki 1947. godine, isticali su iz SAD u sve većem mlazu, što je ubrzano – posebno šezdesetih godina – američkoj sklonosti ka deficitarnom finansiranju ogromnih troškova njihovih globalnih vojnih aktivnosti, naročito Vijetnamskog rata (posle 1965. godine), kao i najambicioznijeg programa društvene brige u istoriji Sjedinjenih Država. Dolar, kamen temeljac posleratne svetske privrede koju je planirala i za koju je garantovala Amerika, postajao je sve slabiji. U teoriji je bio podupiran zlatnim šipkama Fort Noksa (Fort Knox), koje su sadržavale skoro tri četvrtine svetskih zlatnih rezervi, u praksi se sve više sastojao od bujica papira – ali pošto je stabilnost dolara bila garantovana njegovom povezanošću sa datom količinom zlata, oprezni Evropljani, na čelu sa ultraopreznim i ka zlatu nastrojenim Francuzima, više su voleli da menjaju potencijalno devalvirane papire za solidno zlato. Zlato se stoga izlivalo iz Fort Noksa, njegova cena je rasla, kao i potražnja za njim. Tokom većeg dela šezdesetih godina stabilnost dolara, a sa njim i međunarodnog platnog sistema više se nije zasnivala na sopstvenim američkim rezervama već na spremnosti evropskih centralnih banaka – pod američkim pritiskom – da ne unovčavaju svoje dolare za zlato, i da pristupe „zlatnom pulu“ da bi stabilizovali cenu zlata na tržištu. To nije potrajalo. „Zaltni pul“ je 1968. godine presušio, i bio raspušten. *De facto,*okončana je konvertibilnost dolara. Ona je formalno napuštena 1971. godine, a sa njom je napuštena i stabilnost međunarodnog platnog sistema, i došlo je do kraja kontrole SAD ili bilo koje pojedine nacionalne privrede nad tim sistemom.

Kada se Hladni rat završio, ostalo je tako malo od ekonomske hegemonije Amerike da čak ni vojna hegemonija više nije mogla da se finansira iz sopstvenih izvora ove zemlje. Zalivski rat iz 1991. godine, u suštini američku vojnu operaciju, platile su voljni ili nerado, druge zemlje koje su podržale Vašington. Ovo je bio jedan od retkih ratova iz koga je glavna sila zapravo izvukla profit. Srećom za sve kojih se ticao, osim za nesrećne stanovnike Iraka, bio je gotov za nekoliko dana.

IV

Početkom šezdesetih je izvesno vreme izgledalo kao da je Hladni rat napravio neke probne korake u pravcu zdravog razuma. Opasne godine od 1947. do dramatičnih događaja Korejskog rata (1950–1953), prošle su bez svetske eksplozije. Isto tako i seizmički potresi koji su potresli sovjetski blok posle Staljinove smrti (1953), posebno sredinom pedesetih godina. Daleko od toga da se bore sa socijalnom krizom, zemlje zapadne Evrope su počele da primećuju kako zapravo žive u jednoj eri neočekivanog i opšteg prosperiteta, o čemu će biti više reči u narednom poglavlju. U tradicionalnom

žargonu diplomatije starog stila, popuštanje tenzije je bilo „detant". Ova reč je danas postala uobičajena.

Popuštanje je prvi put izronilo u poslednjim godinama 1950-ih, kada je N. S. Hruščov uspostavio svoju prevlast u SSSR-u posle poststaljinističkih uzbuna i lutanja (1958–1964). Ovaj divljenja vredan nebrušeni dijamant, koji je verovao u reformu i miroljubivu koegzistenciju, koji je raspustio Staljinove koncentracione logore, dominirao je međunarodnom scenom sledećih nekoliko godina. On je takođe verovatno bio jedini momak sa sela koji je ikada vladao jednom velikom državom. Međutim, detant je prvo morao da preživi ono što je izgledalo kao neuobičajeni interval konfrontacije između Hruščovljevog ukusa za blef i impulsivne odluke i politike velikih gestova Džona F. Kenedija (1960–1963), najprecenjenijeg američkog predsednika ovoga veka. Tako su dva visokorizična mahera vodila dve supersile u vreme kada je – sada je teško prisetiti se toga – kapitalistički Zapad osećao da se povlači pred komunističkim privredama, koje su tokom pedesetih godina rasle brže od njegove sopstvene privrede. Zar nisu komunisti upravo demonstrirali (kratkovečnu) tehnološku superiornost nad Amerikom dramatičnim trijumfom sovjetskih satelita i kosmonauta? Osim toga, nije li komunizam – na svačije iznenađenje – baš tada trijumfovao na Kubi, zemlji tek nekoliko desetina milja udaljenoj od Floride? (Videti poglavlje 15)

Na drugoj strani, SSSR se brinuo ne samo zbog dvosmislene, često previše ratoborne retorike, već zbog temeljnog raskida sa Kinom, koja je sada optuživala Moskvu da je omekšala prema kapitalizmu, terajući tako Hruščova na jedan beskompromisniji stav prema Zapadu. U isto vreme iznenadno ubrzanje dekolonizacije i revolucije u Trećem svetu (videti poglavlja 7, 12 i 15) izgledalo je kao da ide u prilog Sovjetima. Tako su se nervozne ali samopouzdane SAD sukobile sa samopouzdanim ali nervoznim Sovjetskim Savezom oko Berlina, Konga i Kube.

U stvari, neto rezultat ove faze uzajamnih pretnji i balansiranja na ivici rata bio je jedan relativno stabilizovani međunarodni sistem, i prećutni sporazum dve supersile da ne plaše jedna drugu i svet, koji simboliše instaliranje telefonske „vruće linije", koja je sada (1963) dovela do povezivanja Bele kuće sa Kremljom. Berlinski zid (1961) zatvorio je poslednju neodređenu granicu između Istoka i Zapada u Evropi. SAD su prihvatile komunističku Kubu na svome pragu. Mali plamenovi oslobodilačkih i gerilskih ratova koje su kubanska revolucija i talas dekolonizacije zapalili u Latinskoj Americi i Africi, nisu se pretvorili u šumske požare, već se činilo da se gase uz poslednje titraje (videti poglavlje 15). Kenedi je ubijen 1963. godine; Hruščova je 1964. godine oterao sovjetski establišment, koji je prednost davao manje neobuzdanom pristupu politici. Šezdesete i rane sedamdesete godine su zapravo dovele do značajnih koraka za kontrolu i ograničavanje nuklearnog oružja: do sporazuma o zabrani testiranja, do pokušaja da se zaustavi širenje nuklearnog oružja (koje su prihvatali oni koji su ga već imali, ili koji nisu očekivali da ga ikada imaju, ali ne od onih koji su gradili sopstvene nuklearne arsenale kao što su Kina, Francuska i Izrael), do Ugovora o ograničenju strategijskog nuklearnog naoružanja (SALT) između SAD i SSSR, čak i do izvesnih sporazuma o antibalističkim projektilima (ABM) na obe strane. Još važnije, trgovina između SAD i SSSR, politički tako dugo gušena na obe strane počela je da cveta kako su se šezdesete pretvarale u sedamdesete godine. Mogućnosti su se činile dobrim.

Nisu bile. Sredinom sedamdesetih godina, svet je stupio u ono što je nazvano Drugi hladni rat (videti poglavlje 15). To se poklopilo sa velikom promenom u svetskoj ekonomiji, periodom dugoročne krize koja će karakterisati dve decenije koje su

počele 1973. godine, i doseći vrhunac ranih osamdesetih godina (poglavlje 14). Međutim, u početku igrači u igri super sila nisu mnogo primećivali promenu ekonomske klime, sem iznenadnog skoka cena energije koji je sproveden uspešnim udarom kartela proizvođača nafte, OPEC-a, što je bio jedan od nekoliko razvojnih procesa koji su izgledali kao da sugerišu slabljenje međunarodne dominacije SAD. Obe supersile bile su relativno srećne zbog zdravog stanja njihovih privreda. SAD su očito bile manje pogođene ekonomskim usporavanjem od Evrope; SSSR je osećao – koga bogovi hoće da unište prvo mu daju samozadovoljstvo – kako sve ide njemu naruku. Leonid Brežnjev, Hruščovljev naslednik, koji je vladao tokom dvadeset godina koje će sovjetski reformatori nazvati „erom stagnacije", izgleda da je imao nekih razloga za optimizam, naročito zbog toga što je na međunarodnom tržištu naftna kriza 1973. godine upravo učetvorostručila vrednost džinovskih novih rezervi nafte i zemnog gasa koje su otkrivene u Sovjetskom Savezu od sredine šezdesetih godina.

Pa ipak, da ostavimo privredu na stranu, sada izgleda kao da su dva međusobno povezana razvojna procesa pomerila ravnotežu supersila. Prvi je bio ono što se činilo kao poraz i destabilizacija SAD, kada se ova zemlja upustila u veliki rat. Vijetnamski rat je demoralisao i podelio naciju koja se našla usred televizijskih scena nemira i antiratnih demonstracija; uništio je jednog američkog predsednika; doveo je posle deset godina (1965–1975) do poraza koji su svi predviđali i povlačenja; i što je još važnije, demonstrirao je izolovanost SAD. Jer nijedan jedini američki saveznik iz Evrope nije poslao čak ni nominalni kontigent trupa da se bore rame uz rame sa američkim snagama. Zašto su se SAD uplele u na propast osuđeni rat, na šta su ih upozoravali i saveznici i neutralci, pa čak i SSSR,[9] skoro je nemoguće shvatiti, sem kao deo onog neprozirnog oblaka neshvatanja, zbrke i paranoje kroz koji su tumarali glavni učesnici u Hladnom ratu.

A ako Vijetnam nije bio dovoljan da pokaže izolaciju Amerike, Jom Kipur rat iz 1973. godine između Izraela, kome su SAD dopustile da postane njihov najbliži saveznik na Srednjem istoku, i Egipta i Sirije, čije je snage snadbevao Sovjetski Savez, učinio je tu izolaciju još očevidnijom. Jer kada je teško pritisnuti Izrael, koji je ostao bez dovoljno aviona i municije, apelovao na SAD da hitno uputi pomoć, evropski saveznici su, uz jedini izuzetak poslednjeg uporišta predratnog fašizma, Portugaliju, odbili da dopuste da čak američki avioni koriste američke baze na njihovom tlu u te svrhe. (Oružje i municija su stigli u Izrael preko Azora.) Sjedinjene Države su verovale – ne vidi se zašto – da je njihov sopstveni interes doveden u pitanje. U stvari je američki državni sekretar, Henri Kisindžer (čiji je predsednik, Ričard Nikson inače bio uzaludno angažovan u pokušaju da obustavi proceduru za svoj opoziv), stvarno objavio stanje nuklearne pripravnosti prvi put posle kubanske raketne krize, što je akcija karakteristična po svojoj brutalnoj neiskrenosti za ovog sposobnog i ciničnog manipulatora. To nije pokolebalo američke saveznike, koji su bili daleko više zabrinuti za svoje snadbevanje naftom sa Srednjeg istoka, nego za neki regionalni poduhvat SAD za koji su Amerikanci neubedljivo tvrdili da je bitan za globalnu borbu protiv komunizma. Jer, arapske države su preko OPEC-a činile šta su mogle da zapreče snadbevanje Izraela tako što su obusta-

---

[9] „Ako želite, krenite samo i borite se u džunglama Vijetnama. Francuzi su se tamo borili sedam godina i ipak su morali da na kraju dignu ruke. Možda će Amerikanci biti u stanju da izguraju malo duže, ali konačno će i oni morati da odustanu." Hruščov Dinu Rasku (Dean Rusk) 1961. godine (Beschloss, 1991, str. 649).

vljali snadbevanje naftom i pretili naftnim embargom. Postupajući tako, otkrili su svoju sposobnost da učetvorostruče svetsku cenu nafte. A ministri spoljnih poslova na celom svetu nisu mogli da ne primete da nije bilo ničeg što su svemoćne SAD, uradile, ili što su mogle da učine u vezi s tim.

Vijetnam i Srednji istok oslabili su SAD, mada sami po sebi nisu izmenili globalnu ravnotežu supersila, ili prirodu sukoba na raznim regionalnim pozornicama Hladnog rata. Međutim, između 1974. i 1979. godine, novi talas revolucija grunuo je preko velikih delova planete (videti poglavlje 15). Ova treća runda ovakvih potresa u Kratkom dvadesetom veku, stvarno je izgledala kao da bi mogla da ravnotežu supersila pomeri na štetu SAD, pošto je veliki broj režima u Africi, Aziji, pa čak i na samom tlu Amerike bio privučen na sovjetsku stranu i – što je konkretnije – pružao je SSSR-u vojne, posebno pomorske baze, izvan njegove matice bez izlaza na more. To što se ovaj treći talas svetske revolucije poklopio sa trenutkom javnog američkog neuspeha i poraza, proizvelo je Drugi hladni rat. Ali ga je isto tako izvesnim učinila koincidencija oba faktora sa optimizmom i samozadovoljstvom Brežnjevljevog Sovjetskog Saveza u sedamdesetim godinama. Ova faza konflikta vođena je kombinacijom lokalnih ratova u Trećem svetu, u kojima se indirektno borila Amerika, koja je sada izbegavala vijetnamsku grešku da angažuje sopstvene trupe, i jednim neobičnim ubrzanjem trke u nuklearnom naoružanju; ono prvo je bilo očigledno manje iracionalno nego ovo drugo.

Pošto se situacija u Evropi tako jasno stabilizovala – čak ni portugalska revolucija 1974. godine i kraj Frankovog režima u Španiji nisu mogli to da izmene – a granice su bile tako jasno povučene, praktično su obe supersile premestile svoje nadmetanje u Treći svet. Detant u Evropi je Sjedinjenim Državama pod Niksonom (1968–9174) i Kisindžeru pružio mogućnost da postignu dva velika uspeha: izbacivanje Sovjeta iz Egipta, i što je mnogo važnije, neformalno regrutovanje Kine u antisovjetski savez. Novi talas revolucija, za koje je sve postojala verovatnoća da će biti protiv konzervativnih režima, a SAD su od sebe načinile globalnog branioca ovih režima, pružili su Sovjetskom Savezu šansu da ponovo stekne inicijativu. Budući da je kolabirajuće portugalsko afričko carstvo (Angola, Mozambik, Zelenortska ostrva) dolazilo pod komunističku vlast i da se revolucija koja je zbacila etiopskog cara okretala ka istoku; da je sovjetska mornarica koja je sve brže rasla dobijala velike nove baze na obema stranama Indijskog okeana; da je iranski šah pao, raspoloženje blisko histeriji je obuzelo javne i privatne rasprave u Americi. Kako drukčije (osim delimično, zapanjujućim nepoznavanjem azijske topografije) možemo da objasnimo američki pogled, ozbiljno iznet u to vreme, da ulazak sovjetskih trupa u Avganistan označava prvi korak sovjetskog napredovanja koje će uskoro dostići do Indijskog okeana i Persijskog zaliva.[10]

Neopravdano samozadovoljstvo Sovjeta ohrabrivalo je ovakvu turobnost. Mnogo pre nego što su američki propagandisti ex post facto objasnili kako su se Amerikanci odlučili na to da Hladni rat dobiju time što će naterati protivnika da bankrotira, Brežnjevljev režim je počinjao da bankrotira uvaljivanjem u program naoružanja koji je svake godine u proseku povećavao odbrambene troškove za 4–5 procenata (realne vrednosti) tokom dvadeset godina posle 1964. godine. Ova trka je postala besmislena, mada je pružila SSSR-u satisfakciju da tvrdi kako je dostigao paritet sa SAD u

---

[10] Sugestija da su nikaragvanski sandinisti doneli vojnu opasnost na nekoliko dana vožnje kamionom od teksaške granice, je još jedan i to karakterističan slučaj ove geopolitike na nivou školskih atlasa.

raketnim lanserima do 1971. godine, 25 procenata nadmoći do 1976. godine (ostajao je daleko iza Amerike u broju bojevih glava). Čak je i mali sovjetski nuklearni arsenal zaplašio Ameriku tokom kubanske krize, a sada su obe strane bile u stanju da jedna drugu više puta svedu na naslage krhotina. Sistematski sovjetski napor da izgrade mornaricu koja će širom sveta biti prisutna na – ili je bolje reći, pošto su njena glavna snaga bile nuklearne podmornice, ispod – svetskih okeana, strateški govoreći nije imao mnogo smisla, ali je bar bio razumljiv kao politički gest jedne globalne supersile, koja polaže pravo na to da po celom svetu pokazuje svoju zastavu. Pa ipak sama činjenica da SSSR više ne prihvata svoje regionalno ograničenje, pogodila je američke hladne ratnike kao jasan dokaz da će se zapadna prevlast okončati, ako ne bude potvrđena pokazivanjem snage. Sve veće samopouzdanje koje je dovelo do toga da Moskva napusti posthruščovsku opreznost u međunarodnim poslovima učvrstila ih je u tome.

Histerija u Vašingtonu nije naravno, bila zasnovana na realnom zaključivanju. Snaga Amerike, za razliku od njenog prestiža, i dalje je bila odlučujuće veća nego sovjetska. Što se tiče privreda i tehnologije dva tabora, zapadna (i japanska) superiornost nije se mogla ni izračunati. Sovjeti, sirovi i nefleksibilni, možda su titanskim naprezanjima uspeli da izgrade najbolju privredu po modi iz 1890-ih godina bilo gde u svetu (Jowit, 1991, str. 78), ali od kakve je pomoći Sovjetskom Savezu bilo to što je proizvodio 80 procenata čelika više od SAD, dvaput više sirovog gvožđa, i pet puta više traktora, kada nije uspeo da se prilagodi ekonomiji koja je zavisila od silikona i softvera? (Videti poglavlje 16.) Apsolutno nema dokaza, niti verovatnoće, da je SSSR želeo rat (osim možda sa Kinom), a kamoli nuklearni napad na Zapad. Grozničavi scenariji nuklearnog napada koji su ranih osamdesetih stizali od zapadnih hladnih ratnika i vladinih službi za informisanje, nastali su samostalno. Njihov stvarni efekat je bio da su ubedili Sovjete da je preventivni nuklearni napad Zapada na SSSR moguć, pa čak – kao u nekim trenucima 1983. godine – da predstoji (Walker, 1993, poglavlje 11), i što su prouzrokovali najveći masovni evropski antinuklearni mirovni pokret, kampanju protiv razmeštanja novih raketa po Evropi.

Istoričari dvadeset i prvog veka, daleko od živih sećanja na sedamdesete i osamdesete godine, pokušavaće da shvate očigledno ludilo ove provale vojne groznice, retorike apokalipse i često bizarno ponašanje vlade Sjedinjenih Država, posebno u prvim godinama predsednika Regana (1980–1988). Moraće da uvaže dubinu subjektivnih trauma poraza, nemoći i javne bruke koje su razdirale politički establišment Sjedinjenih Država sedamdesetih godina, a što je učinjeno još bolnijim očiglednom zbrkom oko američkih predsednika u godinama kada je Ričard Nikson, za kim su usledila dva zanemarljiva naslednika, morao da zbog prljavog skandala da ostavku. Ove traume su doživele vrhunac u epizodi u kojoj su američki diplomati držani kao taoci u Iranu, crvenim revolucijama u par centralnoameričkih država, i kada je OPEC još jednom podigao svoje cene do rekorda svih vremena.

Politika Ronalda Regana, izabranog za predsednika 1980. godine, može se razumeti samo kao jedan pokušaj da se izbriše ono što se osećalo kao ljaga poniženja pokazivanjem neosporne prevlasti i nadmoći SAD, ako treba i gestovima vojne snage prema lakim metama, kao pri invaziji malog karipskog ostrva Grenade (1983), pri velikoj pomorskoj i vazdušnoj invaziji na Libiju (1986) i još većoj i besmislenijoj invaziji na Panamu (1989). Regan, možda baš zato što je bio prosečan holivudski glumac, razumeo je raspoloženje svog naroda i dubinu rana za narodno samopoštovanje. Na kraju je trauma zalečena tek nepredviđenim i neočekivanim kolapsom najvećeg suparnika,

koji je ostavio SAD kao jedinu svetsku silu. Čak i onda, možemo u Zalivskom ratu protiv Iraka 1991. godine, otkriti zakasnelu kompenzaciju za užasne trenutke 1973. i 1979. godine kada najveća sila na Zemlji nije mogla da pronađe odgovor za konzorcijum slabašnih država Trećeg sveta koje su pretile da prekinu njeno snadbevanje naftom.

Tako je krstaški rat protiv „carstva zla“ kome je – bar za javnost – vlada predsednika Regana posvetila svoju energiju, bio pre planiran kao terapija za SAD nego kao praktični pokušaj da se ponovo uspostavi svetska ravnoteža sila. Ovo je u stvari, tiho učinjeno kasnih sedamdesetih godina, kada je NATO – pod demokratskim predsednikom Sjedinjenih Država i socijaldemokratskim i laburističkim vladama u Nemačkoj i Britaniji – počeo da se ponovo naoružava, i kada su napredovanje novih levičarskih država u Africi sprečili od samog početka pokreti i države koje su podržavali Amerikanci, priližno uspešno u centralnoj i južnoj Africi, gde su SAD mogle da deluju zajedno sa strašnim *apartheid* režimom Južnoafričke Republike, manje uspešno na Rogu Afrike (u obe oblasti Rusi su imali neprocenljivu pomoć ekspedicionih snaga sa Kube, koje su dokazivale opredeljenost Fidela Kastra za revoluciju u Trećem svetu, kao i njegovo savezništvo sa Sovjetskim Savezom. Reganovski doprinos Hladnom ratu bio je druge vrste.

On nije bio toliko praktičan koliko ideološki – deo zapadne reakcije na nevolje u doba nevolja i nesigurnosti u koje je, činilo se, svet upadao posle kraja Zlatnog doba (videti poglavlje 14). Dugačak period vladavine snaga centra i socijaldemokratije se završavao, dok je izgledalo da su socijalne politike Zlatnog doba propale. Vlade ideološke desnice, opredeljene za jedan ekstremni oblik poslovnog egoizma i *laissez faire*, došle su u nekoliko zemalja na vlast oko 1980. godine. Među njima su najistaknutiji bili Regan i samopouzdana i impresivna gospođa Tačer u Britaniji (1979–1990). Za ovu novu desnicu državno sponzorisan socijalni kapitalizam pedesetih i šezdesetih godina koji više nije, od 1973. godine, bio podupiran ekonomskim uspehom, uvek je izgledao kao podvrsta onog socijalizma („puta u ropstvo“ kako ga je nazvao ekonomist i ideolog fon Hajek) čiji su logični krajnji rezultat videli u Sovjetskom Savezu. Reganovski Hladni rat nije bio usmeren samo protiv „carstva zla“ preko granice, već i protiv uspomene na Franklina D. Ruzvelta kod kuće: protiv Države društvene brige kao i protiv bilo kakve nametljive države. Njegov neprijatelj je bio liberalizam („L-reči“ su korišćene sa puno uspeha u predsedničkim izbornim kampanjama) isto koliko i komunizam.

Pošto će SSSR propasti tačno posle kraja Reganove ere, američki publicisti će prirodno tvrditi da je on zbačen borbenom kampanjom za njegovo slamanje i uništenje. SAD su vodile Hladni rat i pobedile i potpuno porazile svog neprijatelja. Ne treba da ozbiljno uzimamo ovu krstašku verziju iz osamdesetih godina. Nema nikakvog znaka da je američka vlada očekivala ili predviđala predstojeći kolaps Sovjetskog Saveza, niti da je na bilo koji način bila spremna za njega kada je do toga došlo. Iako se svakako nadala da će izložiti sovjetsku ekonomiju pritisku, njene sopstvene obaveštajne službe su je (pogrešno) informisale da je sovjetska privreda u dobroj formi i da je u stanju da izdrži trku u naoružanju sa SAD. Ranih osamdesetih godina SSSR je još uvek posmatran (takođe pogrešno) kao da je angažovan u globalnoj ofanzivi. U stvari, sam predsednik Regan, kakvu god retoriku da su ispred njega stavljali pisci njegovih govora, i šta god da je prolazilo kroz njegovu ne uvek lucidnu glavu, zapravo je verovao u koegzistenciju SAD i SSSR, ali takvu koja se ne bi trebalo da zasniva na zazornoj ravnoteži uzajamnog terora. Ono o čemu je sanjao bio je svet potpuno bez nuklearnog oružja. A tako je sanjao, što je postalo jasno prilikom njihovog čudnog i uzbuđenog susre-

ta na vrhu u subarktičkoj tami Islanda u jesen 1986. godine, i novi generalni sekretar Komunističke partije Sovjetskog Saveza, Mihail Sergejevič Gorbačov.

Hladni rat se završio kada su jedna ili obe supersile shvatile kobnu apsurdnost trke u nuklearnom naoružanju, i kada su jedna ili obe od njih prihvatile da druga strana iskreno želi da ga završi. Verovatno je bilo lakše sovjetskim nego američkim liderima da preuzmu ovu inicijativu, jer Hladni rat nikad nije bio u Moskvi posmatran kroz one krstaške termine uobičajene u Vašingtonu, a možda i zbog toga što nisu morali da uzimaju u obzir egzaltirano javno mnjenje. S druge strane, baš zbog toga bi bilo teže sovjetskom lideru da ubedi Zapad da ozbiljno misli. Zbog toga svet duguje ogromnu zahvalnost Mihailu Gorbačovu, koji ne samo da je preuzeo inicijativu, već je uspeo, bez ičije pomoći, da ubedi vladu Sjedinjenih Država i ostale na Zapadu, da misli ono što kaže. Međutim, nemojmo da potcenimo doprinos predsednika Regana koji se sa prostodušnim idealizmom probio kroz neobično gust zastor ideologa, fanatika, karijerista, desperadosa i profesionalnih ratnika oko njega, da bi dopustio da bude ubeđen. Praktično se Hladni rat okončao sa dva samita u Rejkjaviku (1986) i Vašingtonu (1987).

Da li je kraj Hladnog rata imao za nužnu posledicu kraj sovjetskog sistema? Ova dva fenomena su istorijski odvojiva, mada su očigledno povezana. Sovjetski tip socijalizma je tvrdio za sebe da je globalna alternativa kapitalističkom svetskom sistemu. Pošto kapitalizam nije propao, niti je izgledao kao da propada – mada se čovek pita šta bi se desilo da su se svi socijalistički i dužnici iz Trećeg sveta ujedinili 1981. godine u neizvršavanju obaveza po njihovim zapadnim zajmovima – izgledi socijalizma kao svetske alternative zavisili su od njegove sposobnosti da se nadmeće sa svetskom kapitalističkom privredom, takvom kakva je reformisana posle Velike recesije i Drugog svetskog rata i onakvom kakva je bila preobražena „postindustrijskom revolucijom“ komunikacione i informatičke tehnologije u sedamdesetim godinama. Posle 1960. godine, bilo je očigledno da socijalizam zaostaje po sve bržoj stopi. Više nije bio konkurentan. U meri u kojoj je ovo takmičenje poprimilo oblik konfrontacije dve političke, vojne i ideološke supersile, ova inferiornost je postajala pogubna.

Obe supersile su prenapele i iščašile svoje privrede masovnom i strašno skupom takmičarskom trkom u naoružanju, ali je svetski kapitalistički sistem mogao da apsorbuje tri biliona dolara duga – u suštini za vojne troškove – u koje su se osamdesetih godina uvalile SAD, do tada najveći svetski kreditor. Nije bilo nikog, kod kuće ili u inostranstvu, da izdrži ovakav napor sovjetskog trošenja, koje je u svakom slučaju predstavljalo daleko veći udeo sovjetskih proizvoda – možda četvrtinu – nego li sedam procenata titanskog bruto domaćeg proizvoda SAD, koliko je sredinom osamdesetih godina odlazilo na ratne izdatke. Sjedinjene Države su, kombinacijom sreće i politike, videle kako se zemlje zavisne od njih pretvaraju u tako napredne privrede da su nadmašile njihovu sopstvenu ekonomiju. Do kraja sedamdesetih godina, privrede Evropske zajednice i Japana su uzete zajedno bile 60 procenata veće od američke. S druge strane sovjetski saveznici i ovisnici nikada nisu stajali na sopstvenim nogama. Oni su i dalje bili stalni i ogromni odvodni kanal za desetine milijardi dolara iz SSSR-a. Geografski i demografski, one zaostale zemlje sveta, čija će revolucionarna mobilizacija, nadala se Moskva, jednog dana nadmašiti premoć kapitalizma, predstavljale su 80 procenata sveta. Ekonomski govoreći, one su bile periferija. Što se tiče tehnologije, budući da je zapadnjačka superiornost rasla skoro eksponencijalno, nije bilo takmičenja. Ukratko, Hladni rat je od početka bio rat nejednakih.

Ali nije neprijateljska konfrontacija sa kapitalizmom i njegovom supersilom bila ono što je potkopalo socijalizam. Pre je to bila kombinacija njegovih sopstvenih očitih i hendikepirajućih ekonomskih nedostataka sa ubrzanom invazijom koju je na socijalističku ekonomiju izvršila daleko dinamičnija, naprednija i u svetu dominirajuća kapitalistička ekonomija. U meri u kojoj je retorika Hladnog rata videla kapitalizam i socijalizam, „slobodni svet" i „totalitarizam" kao dve strane jednog nepremostivog kanjona, i u kojoj je odbacivala svaki pokušaj da se on premosti,[11] čak se može reći da je Hladni rat, daleko od toga da prouzrokuje uzajamno samoubistvo nuklearnog rata, garantovao opstanak slabijem takmičaru. Jer, zabarikadirana iza gvozdenih zavesa, čak i neefikasna i sve slabija centralno planirana komandna privreda bila je sposobna za život – možda je polako opadala, ali nikako nije izgledalo verovatno da će brzo propasti.[12] Ono što je socijalizam učinilo ranjivim, bila je interakcija privreda sovjetskog tipa sa kapitalističkom svetskom privredom od šezdesetih godina nadalje. Kada su socijalistički rukovodioci sedamdesetih godina odabrali da iskoriste od skora pristupačne resurse svetskog tržišta (cene nafte, pristupačne kredite, itd.) umesto da se suoče sa teškim problemom reformisanja njihovih ekonomskih sistema, iskopali su sami sebi grobove (videti poglavlje 16). Paradoks Hladnog rata bio je u tome što ono što je porazilo i na kraju uništilo SSSR nije bila konfrontacija, već detant.

Pa ipak u jednom smislu vašingtonski ultraši Hladnog rata nisu sasvim grešili. Pravi Hladni rat, kao što lako možemo videti iz današnje perspektive, završio se na vašingtonskom samitu 1987. godine, ali ceo svet nije mogao *uočiti* da je on na kraju sve dok SSSR nije očigledno prestao da bude supersila, pa u stvari i bilo kakva sila. Četrdeset godina straha u sumnjičenja, sejanja i žetve zmajevih zuba vojne industrije, nisu se mogle tako lako preokrenuti. Točkovi ratne mašine nastavili su da se vrte na obema stranama. Profesionalno paranoične obaveštajne službe nastavljale su da sumnjaju u svaki pokret druge strane kao u lukavi trik kojim se razoružava neprijateljska budnost, ne bi li se bolje porazio. Kolaps sovjetske imperije 1989. godine, dezintegracija i raspadanje samog SSSR-a 1989–1991. godine, bili su ono što je učinilo da je postalo nemoguće, pretvarati se, a kamoli verovati, da se ništa nije promenilo.

V

Ali šta se tačno promenilo? Hladni rat je međunarodnu scenu preobrazio u tri pogleda. Prvo, on je potpuno eliminisao, ili zasenio, sva suparništva i konflikte koji su oblikovali svetsku politiku pre Drugog svetskog rata. Sem jednog. Neki sukobi su nestali jer su iščezla carstva imperijalne epohe, a sa njima i suparništva kolonijalnih sila oko kolonija pod njihovom vlašću. Drugi su nestali, jer su sve „velike sile" osim dve, degradirane u drugu ili treću ligu međunarodne politike, i njihovi međusobni odnosi više nisu bili autonomni, pa zaista nisu bili više od lokalnog značaja. Francuska i (Zapadna) Nemačka pokopali su stare sekire posle 1947. godine ne zbog toga što je francusko-nemački sukob postao nezamisliv – francuske vlade su sve vreme mislile o tome – već zbog toga što njihovo zajedničko pripadništvo taboru Sjedinjenih Država i hege-

[11] Uporedi američku upotrebu termina „finlandizacija" kao pogrdnog termina.

[12] Da uzmemo ekstremni slučaj, mala komunistička planinska republika Albanija bila je siromašna i zaostala, ali je mogla da preživi tokom trideset i nešto godina kada se faktički isključila iz sveta. Čim su zidovi koji su je zaklanjali od svetske privrede sravnjeni, srušila se u gomilu ekonomskog šodera.

monija Vašingtona nad zapadnom Evropom ne bi dopustili Nemačkoj da izmakne kontroli. Čak i tako, zapanjuje kako su brzo sa vidika nestale velike preokupacije država posle velikih ratova: naime briga pobednika o gubitničkim planovima za oporavak i gubitnički planovi kako da preokrenu poraz. Malobrojni su oni na Zapadu koji su bili ozbiljno zaokupljeni dramatičnim povratkom statusa velikih sila Zapadnoj Nemačkoj i Japanu, naoružanih, mada ne nuklearnih, sve dok su obe zemlje bile praktično podređene članice američke alijanse. Čak ni SSSR i njegovi saveznici, iako su osuđivali nemačku opasnost, o čemu su imali gorko iskustvo, više su to činili zbog propagande nego iz stvarnog straha. Ono čega se Moskva plašila, nisu bile nemačke oružane snage, već NATO rakete na nemačkom tlu. Ali posle Hladnog rata, mogu se pojaviti drugi konflikti sila.

Drugo, Hladni rat je zamrzao internacionalnu situaciju, a čineći tako on je stabilizovao ono što je u suštini bilo neučvršćeno i privremeno stanje stvari. Nemačka je bila najočigledniji primer. Četrdeset i šest godina ona je ostala podeljena – *de facto,* ako ne i *de jure* – u četiri sektora: Zapad, koji je postao Savezna Republika Nemačka 1949. godine; sredinu, koja je postala Nemačka Demokratska Republika 1954. godine; i Istok, iza linije Odra – Nisa, odakle je prognana većina Nemaca i koji je postao deo Poljske i Sovjetskog Saveza. Kraj Hladnog rata i dezintegracija SSSR-a ponovo je ujedinila dva zapadna sektora, a deo istočne Pruske koji su anektirali Sovjeti ostao je izolovan i izdvojen od ostatka Rusije novom, sada nezavisnom litvanskom državom. Kraj Hladnog rata je ostavio Poljake sa nemačkim obećanjima da će Nemci prihvatiti granice iz 1945. godine, obećanjima koja ih nisu umirila. Stabilizacija nije značila mir. Sem u Evropi, Hladni rat nije bila era u kojoj je vojevanje bilo zaboravljeno. Jedva da je bilo godine između 1948. i 1989. da negde nije bilo prilično ozbiljnog oružanog konflikta. Međutim, strah da bi konflikti mogli da izazovu otvoreni, tj. nuklearni rat između supersila, kontrolisao ih je ili prigušivao. Irački zahtevi protiv Kuvajta, malog naftom bogatog britanskog protektorata na vrhu Persijskog zaliva, nezavisnog od 1961. godine – bili su stari i stalno su bili ponovo iznošeni. Oni nisu dovodili do rata sve dok Persijski zaliv nije prestao da bude skoro automatsko žarište konfrontacije supersila. Sigurno je da bi pre 1989. godine, SSSR koji je bio glavni snabdevač Iraka oružjem, energično obeshrabrio bilo kakav avanturizam Bagdada u ovoj oblasti.

Unutrašnji politički razvoj država, naravno nije bio zamrznut na isti način – osim tamo gde bi ovakve promene promenile, ili izgledale kao da menjaju odanost država svojoj gospodarećoj supersili. Sjedinjene Države nisu bile sklonije tome da tolerišu komuniste na vlasti u Italiji, Čileu, ili Gvatemali, nego što je Sovjetski Savez bio spreman da se odrekne svog prava da šalje trupe u bratske države sa disidentskim vladama kao što su Mađarska i Čehoslovačka. Istina je da je SSSR trpeo daleko manje raznolikosti kod svojih prijateljskih i satelitskih režima, ali je s druge strane njegov kapacitet da se afirmiše unutar njih bio mnogo manji. Čak i pre 1970. godine on je potpuno izgubio ono kontrole što je ikada imao nad Jugoslavijom, Albanijom i Kinom; morao je da trpi neka vrlo individualistička ponašanja vođa Kube i Rumunije; a što se tiče zemalja Trećeg sveta koje je snabdevao oružjem, i sa kojima je delio neprijateljstvo prema američkom imperijalizmu, ako stavimo na stranu zajedništvo interesa, Sovjetski Savez uopšte nije nad njima uspostavio kontrolu. Jedva da je ijedna od njih ikada tolerisala legalno postojanje lokalnih komunističkih partija. Međutim, kombinacija sile, političkog uticaja, podmićivanja i logike bipolariteta i antiimperijalizma održavala je podelu sveta više-manje stabilnom. Osim Kine, nijedna važna država nije stvarno

promenila stranu, osim domaćom revolucijom, koju supersile nisu mogle ni da izazovu ni da spreče, kao što su Sjedinjene Države otkrile sedamdesetih godina. Čak i oni američki saveznici koji su uviđali da ovaj savez sve više sputava njihovu politiku, kao nemačke vlade posle 1969. godine po pitanju *Ostpolitike*, nisu se povlačile iz saveza koji je sve više bivao neugodan. Politički nemoćne, nestabilne i neodbranjive političke tvorevine koje nisu bile u stanju da prežive i stvarnoj međunarodnoj džungli – region između Crvenog mora i Persijskog zaliva bio ih je pun – nekako su opstajale. Senka atomske pečurke garantovala je opstanak ne liberalnim demokratijama u zapadnoj Evropi, već režimima kao što su Saudijska Arabija i Kuvajt. Hladni rat je bio najbolje vreme da se u njemu bude mini-država – kao što je i posle Hladnog rata postala očigledna razlika između rešenih i odloženih problema.

Treće, Hladni rat je napunio svet oružjem do stepena kome se ne da verovati. To je bila prirodna posledica četrdeset godina kada su se velike industrijske države takmičile u tome da se naoružaju za rat koji bi mogao da izbije svakog trenutka; četrdeset godina tokom kojih su se supersile nadmetale u pridobijanju prijatelja i uticanju na ljude tako što su širom planete delili oružje, da i ne pominjemo četrdeset godina stalnog ratovanja „niskog intenziteta" uz povremena izbijanja velikih konflikata. Privrede koje su bile militarizovane u velikoj meri, a u svakom slučaju ogromni i uticajni vojno-industrijski kompleksi, imali su ekonomskog interesa u tome da prodaju svoje proizvode u inostranstvu, ako ni zbog čega drugog ono da uteše svoje vlade dokazom da oni *nisu* samo gutali astronomske i ekonomski neproduktivne vojne budžete koji su ih održavali u pokretu. Svetska moda vojnih režima bez presedana (videti poglavlje 12) obezbeđivala je zahvalno tržište, koje su hranili ne samo širokogrudost supersila, već i – posle revolucije cena nafte – lokalni prihodi koji su se uvećali iznad maštanja ranijih sultana i šeika Trećeg sveta. Svako je izvozio oružje. Socijalističke privrede i neke kapitalističke države u opadanju imale su malo šta drugo da izvezu što bi bilo konkurentno na svetskom tržištu. Trgovina smrću se nije sastojala samo u komadinama gvožđurije koje su jedino vlade mogle da koriste. U jednom dobu gerilskog ratovanja i terorizma takođe se razvila i velika potražnja za lakim, prenosivim i odgovarajuće rušilačkim i ubilačkim spravama, a podzemlja gradova poznog dvadesetog veka mogli bi da i dalje obezbeđuju civilno tržište za ovakve proizvode. U ovakvom miljeu uzi mašinke (izraelske), kalašnjikov puške (ruske) i semteks eksploziv (češki) postali su odomaćena imena.

Na ovaj način Hladni rat se ovekovečava. Mali ratovi u kojima su se nekada klijenti jedne supersile postavljali protiv klijenata one druge, nastavljeni su nakon što je stari konflikt završen na lokalnoj osnovi, odupirući se onima koji su ih pokrenuli i koji su sada želeli da ih završe. UNITA pobunjenici su ostali na bojištu protiv režima, iako su se Južnoafrikanci i Kubanci povukli iz ove nesrećne zemlje, a iako su ih se Sjedinjene Države i Ujedinjene nacije odrekle i priznale drugu stranu. Neće im ponestati oružja. Somalija, koju su prvo naoružavali Rusi, kada je car Etiopije bio na strani Sjedinjenih Država, onda od SAD, kada se revolucionarna Etiopija okrenula Moskvi, stupila je u posthladnoratovski svet kao glađu pogođena teritorija gde ratuju anarhični klanovi, koji oskudevaju u svemu osim u skoro neograničenim zalihama pušaka, municije, nagaznih mina i vojnog transporta. Sjedinjene Države i UN su se mobilisale da donesu hranu i mir. To se pokazalo težim nego preplaviti ovu zemlju puškama. U Avganistanu su SAD delile ručne antiavionske „stinger" projektile i lansere antikomunističkim plemenskim gerilcima naveliko, pravilno računajući da će ovi oslabiti sovjetsku vlast u vazduhu. Kad su se Rusi povukli, rat je nastavljen kao da se ništa nije prome-

nilo, osim što su u odsustvu aviona plemenici sada mogli da iskoriste veliku potražnju za stingerima, koje su prodavali na međunarodnim tržištima oružja uz dobru zaradu. Sjedinjene Države su im u očajanju ponudile da ih otkupe nazad po ceni od 100 000 dolara po komadu, uz spektakularni nedostatak uspeha (*International Herald Tribune* str. 24, 5/7/93; *Repubblica*, 6/4/94). Kako je Geteov čarobnjakov šegrt uskliknuo: „*Die ich rief die Geister, werd' ich nun nicht los*".

Kraj Hladnog rata iznenada je uklonio podupirače koji su držali međunarodnu strukturu, i u meri koja još nije procenjena, strukturu unutrašnjepolitičkih sistema u svetu. A ono što je iza njega ostalo bio je svet u neredu i delimičnom kolapsu, jer nije bilo ničeg da ih zameni. Ideja kojom su se nakratko zabavljali američki predstavnici, da bi stari bipolarni poredak mogao biti zamenjen „novim svetskim poretkom" zasnovanom na jedinoj supersili koja je preostala, ubrzo se pokazala kao nerealna. Nije moglo biti povratka na svet pre Hladnog rata, jer se suviše toga promenilo, suviše toga je nestalo. Svi međaši su pali, sve karte su morale da se menjaju. Političari i ekonomisti navikli na jednu vrstu sveta čak su uvideli da je teško ili nemoguće proceniti prirodu problema sasvim druge vrste. SAD su 1947. godine shvatile potrebu da se jednim gigantskim projektom bez oklevanja obnove zapadnoevropske privrede, jer je pretpostavljenu opasnost za ove privrede – komunizam i Sovjetski Savez – bilo lako definisati. Ekonomske i političke posledice kolapsa Sovjetskog Saveza i istočne Evrope bile su još dramatičnije nego nevolje zapadne Evrope, i pokazaće se još dalekosežnijim. One su bile sasvim predvidljive krajem osamdesetih godina, pa čak i vidljive – ali nijedna od bogatijih privreda nije posmatrala ovu predstojeću krizu kao globalnu, koja zahteva hitnu i masivnu akciju jer njene *političke* posledice nije bilo tako lako odrediti. Uz mogući izuzetak Zapadne Nemačke, reagovale su tromo – a čak su i Nemci potpuno pogrešno razumeli i potcenili prirodu problema, što će pokazati njihove nevolje sa aneksacijom bivše Nemačke Demokratske Republike.

Posledice kraja Hladnog rata bi verovatno bile u svakom slučaju ogromne, čak i da se nisu poklopile sa velikom krizom u svetskoj kapitalističkoj privredi i sa konačnom krizom Sovjetskog Saveza i njegovog sistema. Pošto je istoričarev svet ono što se desilo, a ne ono što je moglo da se dogodi da su stvari bile drugačije, ne treba da razmatramo posledice drugih scenarija. Pokazalo se da kraj Hladnog rata nije samo kraj jednog međunarodnog sukoba, već i kraj jedne ere: ne samo za Istok, već i za čitav svet. Postoje istorijski trenuci, koje čak i savremenici mogu da prepoznaju kao oznake kraja jednog doba. Godine oko 1990. su jasno bile ovakva vekovna prekretnica. Ali, iako je svako mogao da vidi da se staro okončalo, postojala je potpuna neizvesnost o prirodi i izgledima novog.

Među svim ovim neizvesnostima, samo je jedna stvar izgledala čvrsto i nepovratno: neobične i temeljne promene bez presedana koje je pretrpela svetska ekonomija, dakle i ljudska društva, u periodu od kada je Hladni rat počeo. Ovo će imati, ili bi trebalo da ima, daleko veće mesto u istorijskim knjigama trećeg milenijuma od Korejskog rata, berlinske i kubanske krize i krstarećih raketa. Sada se moramo okrenuti ovim preobražajima.

Poglavlje deveto
Zlatne godine

Modena je u poslednjih četrdeset godina stvarno doživela veliki skok unapred. Era od italijanskog ujedinjenja do tada bila je duga era čekanja, ili sporog i isprekidanog prilagođavanja, pre nego što se preobražaj ubrzao do brzine munje. Ljudi su sada došli do toga da uživaju standard življenja prethodno ograničen na tanku elitu.

Đ. Mucioli (G. Muzzioli, 1993, str. 323)

Nijednog gladnog čovjeka, koji je u isti mah i trijezan, ne možete nagovoriti da svoj zadnji dolar potroši za bilo što osim da bi kupio hranu. Ali čovjeka koji se dobro hrani, koji je dobro odeven, koji ima dobar krov nad glavom i uglavnom mu ide dobro možete nagovoriti da između električnog aparata za brijanje i električne četkice za zube izabere upravo ono što vi želite. Zajedno sa cijenama i troškovima, potražnja potrošača postaje nešto čime se može upravljati.

Dž. K. Galbrajt (J. K. Galbraith), *Nova industrijska država,* 1967, str. 24; prevod A. Dragićević, Zagreb, 1970)

I

Većina ljudi deluje kao istoričari: jedino shvataju prirodu svog iskustva u retrospektivi. Tokom pedesetih godina, mnogi ljudi, posebno oni u sve prosperitetnijim „razvijenim“ zemljama, postali su svesni da su se vremena zaista upadljivo poboljšala, posebno ako su njihova sećanja dosezala unazad do godina pre Drugog svetskog rata. Jedan britanski konzervativni premijer se 1959. godine borio na opštim izborima i dobio ih sa sloganom „Nikada vam nije bilo tako dobro“, što je izjava koja je bila nesumnjivo tačna. Pa ipak sve dok veliki bum nije bio gotov, u nemirnim sedamdesetim godinama, posmatrači uglavnom nisu, da počnemo od ekonomista, počinjali da shvataju da je svet, posebno svet razvijenog kapitalizma, prošao kroz izuzetnu fazu svoje istorije; možda jedinstvenu. Tragali su za imenima da bi je opisali: „trideset slavnih godina“ (*les trente glorieuses*) kod Francuza, Zlatno doba od četvrt veka kod Anglo-Amerikanaca (Marglin i Schor, 1990). Zlato je sijalo sjajnije naspram tmurne ili mračne pozadine decenija krize koje su usledile.

Ima nekoliko razloga zbog kojih je trebalo toliko vremena da se shvati izuzetna priroda ove ere. Za Sjedinjene Američke Države, koje su dominirale svetskom privredom posle Drugog svetskog rata, ona nije bila toliko revolucionarna. U toj eri se samo nastavila ekspanzija ratnih godina, koja je, kao što smo videli, bila od jedinstvene vrste za tu zemlju. Ona nije pretrpela ratna oštećenja, uvećala je svoj društveni proizvod za

dve trećine (Van der Wee, 1987, str. 30) i rat je završila sa skoro dve trećine svetske industrijske proizvodnje. Osim toga, baš zbog veličine i naprednosti američke privrede, njena prava performansa tokom Zlatnih godina nije bila tako impresivna kao stopa rasta drugih zemalja, koje su krenule od mnogo manje osnove. Između 1950. i 1973. godine ona je rasla sporije od bilo koje druge industrijske zemlje, osim Britanije, i što je još važnije, njen rast nije bio veći nego u najdinamičnijim ranijim periodima razvoja. U svim drugim industrijskim zemljama, uključujući čak i tromu Britaniju, Zlatno doba je oborilo sve prethodne rekorde (Maddison, 1987, str. 650). U stvari za SAD, ekonomski i tehnološki, ovo je pre bilo vreme relativnog zaostajanja, nego napretka. Jaz u produktivnosti po radnom satu između Amerike i ostalih zemalja se smanjivao, a ako je ona 1950. godine uživala u nacionalnom bogatstvu (GDP) koje je bilo dvostruko veće po stanovniku nego u Francuskoj i Nemačkoj, preko pet puta nego u Japanu, i više nego za polovinu od Britanije, druge države su je brzo sustizale i nastavile da tako rade sedamdesetih i osamdesetih godina.

Oporavak od rata bio je preovlađujući prioritet za evropske zemlje i Japan, a prvih godina posle 1945. oni su svoj uspeh merili jednostavno time koliko su se primakli cilju postavljenom u odnosu na prošlost, ne na budućnost. Za nekomunističke države oporavak je takođe značio da su ostavili za sobom strah od socijalne revolucije i napredovanja komunista i nasleđe rata i otpora. Iako je većina zemalja (osim Nemačke i Japana) do 1950. godine bila na svom predratnom nivou, rani Hladni rat i upornost snažnih komunističkih partija u Francuskoj i Italiji obeshrabrivali su euforiju. U svakom slučaju trebalo je izvesno vreme da se osete materijalne blagodeti rasta. U Britaniji one nisu bile opipljive sve do sredine pedesetih godina. Nijedan političar pre tog vremena ne bi dobio izbore na pomenutom sloganu Harolda Makmilana. Čak i u tako spektakularno prosperitetnim regionima kao što je Emilija Romanja u Italiji, blagodeti „društva izobilja" nisu postale opšte sve do šezdesetih godina (Francia, Muzzioli, 1984, str. 327–329). Osim toga, tajno oružje društva *popularnog* obilja, naime puna zaposlenost, nije postalo opšte rašireno sve do šezdesetih godina, kada je prosek nezaposlenosti u zapadnoj Evropi stajao na 1,5 odsto. Pedesetih godina je Italija još uvek imala skoro 8 odsto ljudi bez posla. Ukratko sve do šezdesetih godina, Evropa nije bila došla do toga da uzima blagostanje zdravo za gotovo. Do tada su zaista, prefinjeni posmatrači počeli da pretpostavljaju da će nekako sve u ekonomiji zauvek ići napred i uvis. Nema posebnih razloga za sumnju da se temeljni trendovi rasta neće nastaviti u ranim i srednjim sedamdesetim godinama isto onoliko kao i šezdesetih godina," piše u izveštaju Ujedinjenih nacija 1972. godine. „Sada se ne može predvideti nijedan poseban uticaj koji bi uopšte drastično izmenio spoljnu sredinu evropskih privreda." Klub naprednih kapitalističkih industrijskih privreda, OECD (Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj) revidirao je tokom šezdesetih godina svoje prognoze za budući razvoj. Očekivalo se da stope rasta do ranih sedamdesetih godina budu („u proseku") preko 5 procenata (Glyn, Hughes, Lipietz, Singh, 1990, str. 39). Neće biti tako.

Sada je očito da je Zlatno doba u suštini pripadalo razvijenim kapitalističkim zemljama, koje su tokom ovih decenija predstavljale oko tri četvrtine svetske proizvodnje i preko 80 odsto svetskog industrijskog izvoza (OECD, Impact, 1979, str. 18–19). Još jedan razlog zašto je ova osobenost te epohe tek sporo poimana, bio je taj što je u pedesetim godinama ekonomski uspon izgledao kao da se širi po celom svetu, i to nezavisno od ekonomskih režima. Zaista se u početku činilo kao da socijalistički svet koji se odnedavno širio, ima prednost. Stopa rasta SSSR-a u pedesetim godinama

bila je brža od bilo koje stope u zapadnim zemljama, a privrede istočne Evrope su rasle skoro isto tako brzo – brže u dotada zaostalim zemljama, sporije u onima koje su već bile u celosti ili delimično industrijalizovane. Ipak je komunistička Istočna Nemačka zaostajala za nekomunističkom saveznom Republikom Nemačkom. Čak i pored toga što je istočni blok u Evropi izgubio korak u šezdesetim godinama, njegov bruto-domaći proizvod po stanovniku je tokom celine Zlatnog doba još uvek rastao nešto brže (ili, u slučaju SSSR-a, tek nešto malo sporije) nego onaj u velikim kapitalističkim industrijskim zemljama (IMF, 1990, str. 65). Ipak, šezdesetih je postalo jasno da je kapitalizam, a ne socijalizam izbio na prvo mesto.

Međutim, Zlatno doba je bio svetski fenomen, čak i pored toga što opšte izobilje nikad nije došlo u vidokrug većeg dela svetskog stanovništva – onog koje je živelo u zemljama za čije siromaštvo i zaostalost su eksperti Ujedinjenih nacija uzalud pokušavali da pronađu diplomatske eufemizme. I pored toga, stanovništvo Trećeg sveta je raslo po spektakularnoj stopi – broj Afrikanaca i stanovnika istočne i južne Azije više se nego udvostručio tokom trideset pet godina posle 1950, broj Latinoamerikanaca rastao je još brže (World resources, 1986, str. 11). Sedamdesete i osamdesete godine opet su spoznale masovnu glad, a njen klasični lik, egzotično dete koje umire od gladi su posle večere posmatrali na svakom televizoru Zapada. Za vreme zlatnih decenija nije bilo masovnog gladovanja, osim kao proizvoda ratova i političkog ludila, kao u Kini (videti poglavlje 16). U stvari, dok se stanovništvo umnožavalo, očekivano trajanje života se proteglo u proseku za sedam godina – čak za sedamnaest godina ako poredimo kasne tridesete sa kasnim šezdesetim (Morawetz, 1977, str. 48). Ovo znači da je proizvodnja hrane rasla brže od stanovništva, i u razvijenom i u svakoj velikoj oblasti neindustrijskog sveta. Pedesetih godina proizvodnja hrane je rasla po stopi od 1 procenta godišnje po stanovniku u svakom regionu „sveta u razvoju" osim Latinske Amerike, a čak i tamo je rasla u odnosu na porast stanovnika, mada umerenije. Šezdesetih godina još uvek je rasla u svim delovima neindustrijskog sveta, ali (opet uz izuzetak Latinske Amerike, koja je ovaj put prednjačila nad ostalima) tek neznatno. Ipak, ukupna proizvodnja hrane u siromašnom svetu i u pedesetim i u šezdesetim godinama rasla je brže nego u razvijenom svetu.

U sedamdesetim godinama nejednakosti između različitih delova siromašnog sveta načinile su ovakve globalne brojke nekorisnim. Do tada je proizvodnja hrane nekih regiona, kao što su Daleki istok i Latinska Amerika, daleko izmakla ispred rasta njihovog stanovništva, dok je Afrika opadala za više od 1 procenta godišnje. U osamdesetim godinama, proizvodnja hrane u siromašnom svetu po stanovniku nije uopšte rasla izvan južne i istočne Azije (a čak i tamo su neke zemlje po stanovniku proizvodile manje nego sedamdesetih godina – Bangladeš, Šri Lanka, Filipini). Izvesni regioni su bili daleko niže od svog nivoa iz 1970. godine, pa čak su i nastavili da opadaju, posebno Afrika, centralna Amerika i azijski Bliski istok (Van der Wee, 1987, str. 106; FAO, *The State of Food,* 1989, Annex, tabela2, str. 113–115).

U međuvremenu, problem razvijenog sveta je postao taj da je on proizvodio tako mnogo viška hrane da nije znao šta s njim da učini, i da je osamdesetih godina odlučio da proizvodi daleko manje, ili u drugom slučaju (kao u Evropskoj zajednici) da dampinguje svoje „planine putera" i „jezera mleka" ispod cene, režući time proizvođače u siromašnim zemljama. Postalo je jeftinije kupiti holandski sir na Karibima nego u Holandiji. Zanimljivo, kontrast između viškova hrane na jednoj strani i gladnih ljudi na drugoj strani, koji je tako vređao svet tokom Velike depresije tridesetih godina, prouzrokovao

je manje komentara u poznom dvadesetom veku. To je bio jedan vid rastućeg udaljavanja bogatog i siromašnog sveta koje je bilo sve očitije od šezdesetih godina.

Naravno, industrijski svet se širio posvuda: u kapitalističkim i socijalističkim regionima, i u „Trećem svetu". Na starom Zapadu bilo je dramatičnih primera industrijske revolucije, kao u Španiji i Finskoj. U svetu „realnog socijalizma" čisto agrarne zemlje kao Bugarska i Rumunija stekle su velike industrijske sektore. U Trećem svetu se najspektakularniji razvoj takozvanih „novoindustrijskih zemalja" (newly industrialising countries, NIC) odigrao posle Zlatnog doba, ali se svuda broj zemalja koje su prvenstveno zavisile od poljoprivrede, bar za finansiranje njihovog uvoza is ostatka sveta, oštro smanjivao. Do kasnih osamdesetih godina samo je petnaest zemalja plaćalo polovinu ili više svog uvoza sredstvima od poljoprivrednog izvoza. Uz jedan izuzetak (Novi Zeland), sve su one bile u subsaharskoj Africi i Latinskoj Americi (FAO, *The State of Food,* 1989, Annex, tabela11, str. 149–151).

Tako je dakle svetska privreda rasla po jednoj eksplozivnoj stopi. Do šezdesetih godina je postalo jasno da nikada pre nije bilo ničeg sličnog. Svetski industrijski proizvod se učetvorostručio između ranih pedesetih i ranih sedamdesetih godina, a ono što je još impresivnije je, da je svetska trgovina industrijskim proizvodima porasla deset puta. Kao što smo videli, i svetski poljoprivredni proizvod je izdikljao, iako ne tako spektakularno. On nije to postigao (kao toliko često u prošlosti) kultivacijom novog zemljišta, već više podizanjem poljoprivredne produktivnosti. Prinosi žitarica po hektaru su se skoro udvostručili između 1950–1952. i 1980–1982. godine – a više nego udvostručili u Severnoj Americi, zapadnoj Evropi i istočnoj Aziji. Svetsko ribarstvo je u međuvremenu utrostručilo svoj ulov pre nego što je opet opalo (World resources, 1986, str. 47, 142).

Jedan nusproizvod ove neobične eksplozije bio je dotada jedva opažan, mada je iz današnje perspektive već izgledao kao pretnja: zagađivanje i ekološko pogoršavanje. Tokom Zlatnog doba ovaj problem je privlačio malo pažnje, osim za ljubitelje divljine i ostale zaštitnike ljudskih i prirodnih retkosti, jer je dominantna ideologija progresa uzimala zdravo za gotovo da je sve veće gospodarenje čoveka nad prirodom prava mera napretka čovečanstva. Iz ovog razloga je industrijalizacija u socijalističkim zemljama bila posebno slepa za ekološke posledice svoje ogromne izgradnje prilično arhaičnog industrijskog sistema zasnovanog na gvožđu i dimu. Čak i na Zapadu, stari devetnaestovekovni moto biznismena „Gde je đubre, tu je lova" (to jest, zagađenje znači novac), još uvek je bio ubedljiv, posebno sa graditelje puteva i one koji su „razvijali" stambena naselja, koji su iznova otkrivali neverovatne profite koji se mogu praviti u eri vekovnog buma na osnovu špekulacija koje nisu mogle da omanu. Sve što je trebalo činiti bilo je čekati da vrednost pravog mesta za izgradnju poleti u stratosferu. Jedna jedina dobro postavljena zgrada sada je mogla da načini čoveka multimilionerom praktično bez troškova, pošto je on pozajmio novac na osnovu sigurnosti svoje buduće gradnje i dalje je pozajmljivao kako je njena vrednost (izgrađene ili neizgrađene, zauzete ili prazne) nastavljala da se diže. Konačno, kao i obično, došlo je do kraha – Zlatno doba se završilo kao i raniji bumovi u kolapsu biznisa nekretnina povezanom sa bankarskim biznisom – ali su do tada centri gradova, malih i velikih, istrgnuti i „razvijeni" širom sveta, čime su usput uništeni srednjovekovni gradovi sa katedralama kao Vuster u Britaniji ili španske kolonijalne prestonice kao Lima u Peruu. Pošto su vlasti i na Istoku i na Zapadu otkrili da se nešto sličnom fabričkim metodama može upotrebiti za brzu i jeftinu izgradnju socijalnih stanova, ispunjavajući gradska predgrađa pretećí bezličnim visokim stambenim blokovima, šezdesete godine će verovatno biti zabeležene kao najkatastrofalnija decenija u istoriji ljudske urbanizacije.

U stvari, daleko od zabrinutosti za okolinu, izgledalo je da ima razloga za samozadovoljstvo, kako su rezultati devetnaestovekovnog zagađivanja odstupali pred tehnologijom i ekološkom svešću dvadesetog veka. Zar nije jednostavna zabrana loženja uglja u Londonu 1953. godine, jednim udarcem uništila onu neprozirnu maglu tako poznatu iz romana Čarlsa Dikensa, koja je s vremena na vreme prekrivala grad? Zar nije nekoliko godina kasnije, losos opet plivao uz nekada mrtvu reku, Temzu? Čistije, manje i tiše fabrike širile su se po unutrašnjosti umesto ogromnih dimom omotanih postrojenja koje su prethodno označavale „industriju". Aerodromi su zamenili železničke stanice kao građevine koje suštinski predstavljaju transport. Kako se unutrašnjost praznila, ljudi su se, makar oni iz srednje klase, koji su se selili u napuštena sela i majure, mogli osećati bližim prirodi nego ikada.

Pa ipak se time ne poriče da je uticaj ljudskih aktivnosti na prirodu, prvenstveno onih urbanih i industrijskih, ali na kraju se shvatilo, i onih poljoprivrednih, naglo porastao od sredine ovog veka. Do toga je uglavnom došlo usled ogromnog porasta upotrebe fosilnih goriva (uglja, nafte, prirodnog gasa, itd.) a mogućnost njihovog iscrpljivanja je zabrinjavala one koji su još ranije, od devetnaestog veka nadalje, zurili u budućnost. Novi izvori su bili pronalaženi brže nego što su se mogli upotrebiti. To da je ukupna potrošnja energije rasla kao iz vode – utrostručila se u SAD između 1950. i 1973. godine (Rostow, 1978, str. 256; tabela III, str. 58) daleko je od toga da bude iznenađenje. Jedan od razloga zašto je Zlatno doba bilo zlatno bio je taj što je cena barela saudijske nafte u proseku bila manja od dva dolara tokom čitavog perioda od 1950. do 1973. godine, čineći na taj način proizvodnju energije smešno jeftinom, a sve vreme je ona postajala još jeftinija. Ironija je u tome, da su tek posle 1973. godine, kada je kartel proizvođača nafte konačno odlučio da naplati ono što održava saobraćaj, ekolozi posvetili ozbiljnu pažnju efektima eksplozije saobraćaja na naftne derivate, koji je već pomračivao nebo nad velikim gradovima u motorizovanim, a posebno u američkim, delovima sveta. Smog je bio neposredna briga i to je razumljivo. Bilo kako bilo, emisija ugljendioksida koji zagreva atmosferu se skoro utrostručila između 1950. i 1973. godine, što će reći da je koncentracija ovog gasa u atmosferi rasla za nešto manje od jednog procenta godišnje (World Resources, tabela 11. 1, str. 318;. 11. 4, str. 319; Smil, 1990, str. 4, grafikon 2). Proizvodnja hlorofluorougljenika, hemikalija koja oštećuje ozonski omotač, rasla je skoro vertikalno. Na kraju rata ove hemikalije jedva da su korišćene, a do 1974. godine, preko 300 000 tona jednog i 400 000 tona drugog sastojka je svake godine ispuštano u atmosferu (World resources, tabela 11. 3, str. 319). Bogate zapadne zemlje su prirodno stvarale lavovski deo ovog zagađenja, mada je nuobičajeno prljava industrijalizacija u SSSR-u proizvodila skoro isto onoliko ugljen-dioksida kao SAD; gotovo pet puta više 1985. nego 1950. godine. (Po stanovniku su naravno, Sjedinjene države bile daleko ispred.) U ovom periodu je jedino Britanija stvarno snizila količinu gasova ispuštanih u atmosferu (Smil, 1990, tabela I, str. 14).

II

U početku je ova zaprepašćujuća eksplozija privrede izgledala samo kao džinovska verzija nečega što se dešavalo pre: kao globalizacija stanja Amerike pre 1945. godine, koja ovu zemlju uzima kao model kapitalističkog industrijskog društva. Tako je i bilo do izvesne mere. Doba automobila je odavno stiglo u severnu Ameriku, a posle rata je došlo u Evropu i kasnije je u nešto skromnijem obliku došlo i do socijalističkog

sveta i srednjih klasa Latinske Amerike, dok je jeftino gorivo od kamiona i autobusa napravilo glavna transportna sredstva na većem delu planetarnog kopna. Ako se rast zapadnog društva izobilja može meriti umnožavanjem privatnih automobila – u Italiji od 750 000 1938. godine, do petnaest miliona 1975. godine (Rostow, 1978, str. 212; UN Statistical Yearbook, 1982, tabela 175, str. 960) – ekonomski razvoj mnogih zemalja Trećeg sveta se može prepoznati po stopi kojom je rastao broj kamiona.

Tako je veći deo svetskog buma bio hvatanje koraka sa starim trendovima, ili njihovo nastavljanje u SAD. Model masovne proizvodnje Henrija Forda širio se preko okeana u nove autoindustrije, dok je u SAD fordistički princip proširen na nove vrste proizvodnje, od izgradnje kuća do jeftine hrane (MekDonalds je posleratna priča o uspehu). Robe i usluge nekada ograničene na manjinu, sada su se proizvodile za masovno tržište, kao na polju masovnih putovanja ka sunčanim plažama. Pre rata nikada nijedne godine nije više od 150 000 Amerikanaca iz Severne Amerike putovalo ka Centralnoj Americi ili Karibima, a između 1950. i 1970. godine je njihov broj porastao sa tri stotine hiljada na sedam miliona (US Hist, Statistics, I, str. 403). Evropske brojke su, što ne iznenađuje, bile još spektakularnije. Španija, gde praktično nije bilo masovnog turizma sve do kasnih pedesetih godina, dočekivala je do kraja osamdesetih preko četrdeset i pet miliona stranaca godišnje, što je broj koji je samo malo nadmašen brojem od pedeset pet miliona u Italiji (Stat. Jahrbuch, 1990, str. 262). Ono što je nekada bilo luksuz, postalo je očekivani životni standard, u svakom slučaju bar u bogatim zemljama: frižider, privatna več-mašina, telefon. Do 1971. godine, bilo je preko 270 miliona telefona na svetu, tj. pretežno u Severnoj Americi i Zapadnoj Evropi, a njihovo širenje se ubrzavalo. Deset godina kasnije njihov broj se skoro udvostručio. U razvijenim tržišnim privredama postojalo je skoro više od jednog telefona na svaka dva stanovnika (UN World Situation, 1985, tabela 29, str. 63). Ukratko, sada je bilo moguće i za prosečnog građanina u ovim zemljama da živi onako kako su jedino vrlo imućni živeli u doba njegovih roditelja – osim što je, naravno, sada mehanizacija nadomestila lične sluge.

Međutim, ono što nas najviše doima u vezi sa ovim periodom je stepen do koga se činilo da je snagu toj ekonomskoj plimi davala tehnološka revolucija. Do te mere je ona umnožavala ne samo poboljšane proizvode stare vrste, već sasvim nove i nečuvene, uključujući i mnoge koji su bili praktično nezamislivi pre rata. Neki revolucionarni proizvodi, kao što su sintetički materijali, poznati kao „plastike“ razvili su se između dva rata i čak počeli da ulaze u komercijalnu proizvodnju, kao najlon (1935), poliester i polietilen. Neki, kao televizija i snimanje na magnetofonskoj traci, jedva da su bili u eksperimentalnoj fazi. Rat je, sa svojim zahtevima prema visokoj tehnologiji, pripremio veliki broj revolucionarnih procesa za kasniju civilnu upotrebu, mada prilično više na britanskoj strani (što su zatim preuzimale i SAD) nego među naučno nastrojenim Nemcima: to su bili radar, mlazni motor, i razne ideje i tehnike koje će pripremiti teren za posleratnu elektroničku i informatičku tehnologiju. Bez njih bi se tranzistor (izumljen 1947. godine) i prvi civilni digitalni kompjuteri (1946) sigurno pojavili znatno kasnije. Verovatno je sreća što je nuklearna energija, koja je prvo upotrebljena za razaranje u vreme rata, ostala uglavnom izvan civilne privrede, osim kao (do sada) marginalni doprinos svetskoj proizvodnji električne energije – oko 5 procenata 1975. godine. Jedva da je bitno za našu svrhu da li su se ove inovacije zasnivale na međuratnoj ili posleratnoj nauci, na međuratnim tehničkim pa čak i komercijalnim novinama ili na velikoj groznici posle 1945. godine – integralna kola su se razvila pede-

setih godina, laseri šezdesetih, ili razni nuzproizvodi svemirskih raketa. Osim u jednom smislu. Više nego ijedan prethodni period, Zlatno doba je počivalo na najnaprednijem a ponekad i najezoteričnijem naučnom istraživanju, koje je sada nalazilo praktičnu primenu za nekoliko godina. Prvi put su industrija, pa čak i poljoprivreda odlučno krenule dalje od tehnologije devetnaestog veka (videti poglavlje 18).

Tri stvari vezane za ovaj tehnološki zemljotres privlače pažnju posmatrača. *Prvo*, on je potpuno preobrazio svakodnevni život u bogatom svetu pa čak, u manjoj meri, u siromašnom svetu, gde je radio sada mogao stići do najudaljenijeg sela, zahvaljujući tranzistoru i minijaturizovanoj dugotrajnoj bateriji, gde je „zelena revolucija" preobrazila gajenje žita i pirinča i gde su plastične sandale zamenile bose noge. Svaki evropski čitalac ove knjige koji napravi brzi inventar svoje imovine, može ovo da potvrdi. Veći deo sadržaja frižidera ili zamrzivača (većina porodičnih kuća ne bi 1945. godine posedovale ni jedan ni drugi) je novina: smrznuta hrana, fabrički odgajeni živinarski proizvodi, meso napunjeno enzimima i raznim hemikalijama za promenu ukusa, ili čak napravljeno da izgleda kao „simulacija odrezaka bez kostiju najvišeg kvaliteta" (Considine, 1982, str. 1164, ff.) da ne pominjemo proizvode koji se sveži uvoze s druge strane globusa, što bi onda bilo nemoguće.

U poređenju sa 1950. godinom, udeo prirodnih ili tradicionalnih materijala – drveta, metala obrađivanog na staromodne načine, prirodnih vlakana ili materijala za punjenje, čak i keramike – dramatično je opao u našim kuhinjama, našem nameštaju i ličnoj odeći, iako je obmanjivanje koje okružuje sve ono što proizvodi industrija kozmetičkih sredstava i sredstava za ličnu higijenu tako da je zamračilo (sistematskim preterivanjem) stepen novina kod svoje ogromno uvećane i raznolike proizvodnje. Jer je tehnološka revolucija ušla u svest potrošača do te mere da je novina postala glavni apel u prodaji za bilo šta od sintetičkih deterdženata (koji su dobili zasluženo mesto pedesetih godina) do laptop kompjutera. Pretpostavka je bila da je ono što je „novo" ne samo bolje, već da je potpuno revolucionarno.

Što se tiče proizvoda koji vidljivo predstavljaju tehnološku novinu, njihov spisak je beskrajan i ne zahteva komentar: televizija; vinilske ploče (LP-ploče su došle 1948. godine); za kojima su usledile trake (kasete su došle šezdesetih godina) i kompakt diskovi; prenosivi tranzistorski radio-prijemnici – ovaj pisac je dobio prvi kao poklon od japanskog prijatelja u kasnim pedesetim godinama; digitalni satovi, džepni računari, na baterije a zatim na sunčevu energiju; a onda i ostatak kućne elektronike, foto i video-opreme. Naročito značajna stvar oko ovih inovacija je proces sistematskog smanjivanja ovakvih proizvoda, tj. *prenosivost*, koja je mnogo uvećala njihov potencijalni doseg i potencijalno tržište za njih. Međutim, tehnološku revoluciju možda isto toliko simbolizuju površinski gledano neizmenjeni proizvodi, koji su, od Drugog svetskog rata, preobraženi od vrha do dna, kakvi su sportske jedrilice. Njihovi jarboli i korita, jedra i opute, njihova navigaciona oprema, nemaju ničeg, ili vrlo malo toga zajedničkog sa međuratnim brodovima osim oblika i funkcije.

Drugo, što je složenija tehnologija uključena, to je složeniji put od otkrića ili pronalaska do proizvodnje, i to je razrađeniji i skuplji proces prelaženja od jednog na drugo. „Istraživanje i razvoj" (R&D, Research and Development) postali su centralni za ekonomski rast, i iz tog razloga je već ogromna prednost „razvijenih tržišnih privreda" nad ostalima bila povećana. (Kao što ćemo videti u poglavlju 16, tehnološka inovacija nije cvetala u socijalističkim privredama.) Jedna tipična „razvijena zemlja" imala je više od hiljadu naučnika i inženjera na svaki milion stanovnika u 1970-im godina-

ma, a Brazil je imao oko 250, Indija 130, Pakistan oko šezdeset, Kenija i Nigerija oko trideset (UNESO, 1985, tabela 5. 18). Osim toga, proces inovacije je postao tako stalan da je cena razvoja novih proizvoda postala sve veći i neizbežni deo proizvodnih troškova. U ekstremnom slučaju industrije naoružanja, gde doduše, novac nije bio cilj, nove naprave su jedva postajale osposobljene za praktičnu upotrebu pre nego što su bacane u staro gvožđe zbog još naprednije (i naravno, mnogo skuplje) opreme, uz značajnu finansijsku korist zainteresovanih korporacija. U industrijama koje su bile više tržišno orijentisane, kakva je bila farmaceutska industrija, jedan novi i stvarno potreban lek, mogao je da napravi bogatstvo, posebno kada je bio zaštićen od konkurencije patentnim pravima, za koja su proizvođači nalazili izgovor kao za nešto suštinski važno za dalja istraživanja. Pronalači koji su bili slabije zaštićeni morali su brže da mlate pare, jer čim bi drugi proizvodi stupili na tržište, cena je propadala kroz pod.

Treće, nove tehnologije u pretežno bile kapitalno intenzivne, i štedele su (osim visoko stručnih naučnika i tehničara) radnu snagu, ili su je čak zamenjivale. Glavna karakteristika Zlatnog doba bila je da su njemu stalno bile potrebne investicije i to velike i da su mu sve manje bili potrebni ljudi, osim kao potrošači. Međutim zamah i brzina ekonomskog napretka su bili takvi da to nije bilo očigledno, za čitavoga života jedne generacije. Nasuprot tome, privreda je rasla tako brzo, da je industrijska radnička klasa održala ili čak uvećala svoj udeo u zaposlenom stanovništvu. U svim razvijenim zemljama osim SAD, rezervoari radne snage koji su bili punjeni predratnom depresijom i posleratnom demobilizacijom su presušili, nove zalihe radne snage su usisavane sa domaćeg sela i iz strane imigracije, a udate žene, koje su se do tada držale izvan tržišta radne snage, stupale su na njega u sve većem broju. Pa ipak, ideal kome je Zlatno doba težilo, mada se to tek postepeno shvatalo, bio je proizvodnja, pa čak i usluge, bez ljudi: automatizovani roboti koji sklapaju automobile, tiha praznina ispunjena kompjuterima koji kontrolišu proizvodnju energije, vozovi bez mašinovođa. Ljudska bića su bila bitna za ovakvu jednu privredu samo u jednom pogledu: kao kupci roba i usluga. U tome leži centralni problem te privrede. U Zlatnom dobu on je još uvek izgledao nerealan i dalek, onako kao buduća smrt svemira od entropije na koju su viktorijanski naučnici upozoravali čovečanstvo.

Naprotiv. Činilo se da su svi problemi koji su proganjali kapitalizam u njegovoj eri katastrofe razrešeni i nestali. Grozan i neizbežan ciklus buma i recesije, tako ubistven između ratova postao je sled blagih fluktuacija zahvaljujući – ili su tako kejnzijanski ekonomisti koji su sada savetovali vlade bili ubeđeni – njihovom pametnom makro ekonomskom planiranju. Masovna nezaposlenost? Gde se ona mogla naći u razvijenom svetu šezdesetih godina, kada je u Evropi u proseku 1,5 procenata radne snage bilo bez posla, i u Japanu 1,3 procenta (Van der Wee, 1987, str. 77)? Jedino u Severnoj Americi ona još nije bila uklonjena. Siromaštvo? Naravno većina čovečanstva je ostala siromašna, ali kakav je smisao u zemljama starog industrijskog jezgra mogao da ima stih *Internacionale* „Ustajte vi sužnji koje mori glad“ za radnike koji su sada očekivali da imaju svoja kola i da provedu godišnji odmor na plažama Španije? A ako bi doživeli teška vremena, zar im ne bi sve univerzalnija i darežljivija Država Društvene Brige (Welfare state) pružila zaštitu, o kojoj se ranije nije moglo sanjati, od opasnosti lošeg zdravlja, nezgode, pa čak i zastrašujuće starosti siromaha? Njihovi prihodi su godinama rasli, skoro automatski. Zar neće zauvek rasti? Opseg roba i dobara, koje je nudio proizvodni sistem, koji su im bili dostupni, napravio je od ranijeg luksuza deo svakodnevne potrošnje. On se povećavao iz godine u godinu. Šta bi više, u materijalnom pogledu, čovečan-

stvo moglo da očekuje, sem da se blagodeti koje već uživaju povlašćeni narodi nekih zemalja prošire na nesrećne žitelje onih krajeva sveta, koji su doduše još uvek bili većina čovečanstva, koji još nisu započeli sa „razvojem" i „modernizacijom"?

Koji problemi su ostali da budu rešeni? Jedan vrlo inteligentan i istaknuti britanski socijalistički političar pisao je 1956. godine:

> „Tradicionalnom socijalističkom misli dominirali su ekonomski problemi koje su postavljali kapitalizam, siromaštvo, masovna nezaposlenost, zapuštenost, nestabilnost, pa čak i mogućnost propasti celoga sistema... Kapitalizam se reformisao tako da se više ne može prepoznati. Uprkos povremenim manjim recesijama i krizama platnog bilansa, verovatno će se održati puna zaposlenost i podnošljiv stepen stabilnosti. Od automatizacije se može očekivati da reši svaki preostali problem nedovoljne produktivnosti. Gledano unapred, naša današnja stopa rasta će nam doneti za pedeset godina tri puta viši nacionalni proizvod."
>
> (Crosland, 1956, str. 517).

III

Kako objasniti ovaj neobični i sasvim neočekivani trijumf sistema za koji je, tokom polovine svoga životnoga veka, izgledalo da je na ivici ponora? Ono što zahteva objašnjenje naravno nije puka činjenica da je za dugim periodom ekonomske ekspanzije i blagostanja, usledio period ekonomskih i drugih nevolja i poremećaja. Ovakav sled „dugih talasa" od oko pola veka dužine oblikovao je osnovni ritam ekonomske istorije kapitalizma od kraja osamnaestog veka. Kao što smo videli (poglavlje 2), u Doba katastrofa je privukao pažnju ovaj obrazac vekovne fluktuacije, čija je priroda ostala nepoznata. Ove fluktuacije su opšte poznate po imenu ruskog ekonomiste Kondratijeva. U ovoj dugoj perspektivi, Zlatno doba je bilo tek još jedan kondratijevski uzlazni trend, poput velikog viktorijanskog buma 1850–1873. godine – zanimljivo je da se datumi skoro poklapaju na udaljenosti od jednog veka – i *belle epoque* poslednjih viktorijanaca i edvardijanaca. Kao i pri ranijim takvim uzletima, njemu je prethodio a za njim sledio „nizlazni trend". Nije to ono što zahteva objašnjenje, već neuobičajena razmera i dubina ovog vekovnog buma, koja predstavlja svojevrstan pandan neuobičajenoj razmeri i dubini kriza i depresiji prethodne ere.

Nema odista zadovoljavajućeg objašnjenja za ovaj ogromni obim toga „Velikog skoka napred" kapitalističke svetske ekonomije, a dakle i za njegove socijalne posledice bez presedana. Naravno, druge zemlje su imale ogromne rezultate u nadoknađivanju zaostajanja za model-ekonomijom dvadesetovekovnog industrijskog društva, SAD, zemlje koju nisu pustošili ni rat, ni poraz, ni pobeda, mada je na kratko bila uzdrmana Velikom recesijom. Ostale zemlje su zaista sistematski pokušavale da oponašaju Sjedinjene Države, što je bio proces koji je ubrzao ekonomski razvoj, pošto je uvek lakše prilagoditi postojeću tehnologiju nego izmišljati novu. To dolazi kasnije, kako će pokazati japanski primer. Međutim, u Velikom skoku jasno je bilo nečeg višeg od ovog oponašanja. Tu je bilo i suštinskog restruktuiranja i reformisanja kapitalizma i potpuno spektakularnog napretka u globalizaciji i internacionalizaciji ekonomije.

Reforma je stvorila „mešovitu privredu" koja je istovremeno olakšala državi da planira i upravlja ekonomskom modernizacijom, a takođe je i mnogo povećalo

potražnju. Velike posleratne priče o ekonomskom uspehu su, uz vrlo retke izuzetke, (Hong Kong) priče o industrijalizaciji koju su vlade podržavale, nadgledale, njom krmanile i ponekad je planirale: od Francuske i Španije u Evropi, do Japana, Singapura i Južne Koreje. U isto vreme politička opredeljenost vlada za punu zaposlenost i za – u manjoj meri – smanjivanje ekonomske nejednakosti, tj. opredeljenje za društvenu brigu i socijalnu sigurnost, prvi put je obezbedilo masovno potrošačko tržište za luksuzne proizvode koji su se sada mogli prihvatiti kao neophodne potrepštine. Što su ljudi siromašniji, viši je udeo njihovog dohotka koji moraju da troše na preko potrebne potrepštine kakva je hrana (razumno zapažanje poznato kao „Engelsov zakon"). Tridesetih godina, čak i u bogatim Sjedinjenim Državama oko trećina izdataka po domaćinstvu je išla na hranu, a do ranih osamdesetih samo 13 odsto. Ostatak je bio na raspolaganju za druge izdatke. Zlatno doba je demokratizovalo tržište.

Drugi činilac, globalizacija je uvećala proizvodni kapacitet svetske privrede time što je omogućila daleko razrađeniju u prefinjeniju međunarodnu podelu rada. U početku je ona bila uglavnom ograničena na kolektiv takozvanih „razvijenih tržišnih privreda", to jest na zemlje u taboru Amerike. Socijalistički deo sveta je uglavnom bio izdvojen (videti poglavlje 13), a oni koji su se pedesetih godina najdinamičnije razvijali u Trećem svetu opredelili su se za odvojenu i plansku industrijalizaciju u kojoj se uvozni proizvodi zamenjuju sopstvenom proizvodnjom. Zemlje jezgra zapadnog kapitalizma su naravno trgovale sa prekomorskim svetom, i to u svoju veliku korist, pošto su odnosi razmene išli njima na ruku – tj. mogli su da svoje sirovine i hranu dobijaju jeftinije. Ipak, ono što je odista eksplodiralo bila je trgovina industrijskim proizvodima, uglavnom između zemalja industrijskog jezgra. Svetska trgovina industrijskim proizvodima se udesetostručila za dvadeset godina posle 1953. Industrijski proizvođači, koji su od devetnaestog veka sačinjavali prilično konstantan deo u svetskoj trgovini nešto manji od njene polovine, sada su skočili na preko 60 procenata (W. A. Lewis, 1981). Zlatno doba je ostalo usidreno u privredama kapitalističkog jezgra – čak i kada je reč o čistom kvantitetu. Velika sedmorka kapitalizma je 1975. godine (Kanada, SAD, Italija, Japan, Francuska, Savezna Republika Nemačka i Velika Britanija) sama sadržavala tri četvrtine svih putničkih automobila na planeti, i skoro isto toliki udeo telefona (UN *Statistical Yearbook,* 1982, str. 955, ff., 1018, ff). Međutim nova industrijska revolucija se nije mogla ograničiti ni na jedan region.

Centralne tačke su bile restruktuiranje kapitalizma i napredak u ekonomskoj internacionalizaciji. Nije toliko jasno da li tehnološka revolucija objašnjava Zlatno doba, mada u njemu ima mnogo toga. Kao što je pokazano, veliki deo nove industrijalizacije u ovim decenijama bio je širenje stare industrijalizacije zasnovane na starim tehnologijama, na nove zemlje: devetnaestovekovne industrijalizacije uglja, gvožđa i čelika na socijalističke agrarne zemlje; dvadesetovekovnih američkih industrija mašina koje rade na naftu i unutrašnje sagorevanje na evropske zemlje. Uticaj tehnologije stvorene vrhunskim istraživanjem verovatno nije postao masivan sve do Decenija krize posle 1973. godine, kada se odigrao glavni prodor informacijske tehnologije i genetskog inženjeringa, kao i veliki broj drugih skokova u nepoznato. Možda su glavne inovacije koje su počele da preobražavaju svet čim se rat završio, bile hemijske i farmaceutske. Njihov uticaj na demografiju Trećeg sveta bio je trenutan (videti poglavlje 12). Njihov kulturni uticaj bio je nešto malo odložen, ali ne mnogo, jer su zapadnu seksualnu revoluciju šezdesetih i sedamdesetih godina omogućili antibiotici – nepoznati pre Drugog svetskog rata – za koje se činilo da otklanjaju glavne opasnosti od seksualnog

promiskuiteta time što su polne bolesti načinili lako izlečivim, i pilulom za kontrolu začeća koja je postala široko dostupna šezdesetih godina. (Opasnost se vratila u seks osamdesetih godina, sa sidom.)

I pored svega toga, inovativna visoka tehnologija je uskoro toliko postala deo velikog buma da mora da sačinjava deo svakog objašnjenja, čak i ako je ne smatramo odlučujućom samu po sebi.

Posleratni kapitalizam je nesporno bio, kako se Crosland izrazio, jedan sistem „reformisan tako da se više ne može prepoznati", ili, rečima britanskog premijera Harolda Makmilana, „nova" verzija starog sistema. Ono što se desilo bilo je daleko više nego povratak sistema od nekih međuratnih „grešaka" koje su se mogle izbeći na svoj „normalan" plan po kome se „ održava visoki nivo zaposlenosti i... uživa izvesna nezanemariva stopa ekonomskog rasta" (H. G. Johnson, 1972, str. 6). U suštini je on bio neka vrsta braka između ekonomskog liberalizma i socijal-demokratije (ili, američkim rečnikom ruzveltovska politika Nju dila), sa važnim pozajmicama od Sovjetskog Saveza, koji je prokrčio put ideji ekonomskog planiranja. To je razlog zbog kojeg će reakcija teologa slobodnog tržišta protiv njega biti toliko ostrašćena sedamdesetih i osamdesetih godina, kada ekonomski uspeh više nije štitio politike zasnovane na ovom braku. Ljudi kao austrijski ekonomist Fridrih fon Hajek (1899–1992) nikada nisu bili pragmatičari, spremni (iako nerado) da budu ubeđeni u to da ekonomske aktivnosti koje se kose sa *laissez-faire* ipak funkcionišu; i pored toga što su oni naravno poricali, suptilnim argumentima, da one mogu da funkcionišu. Oni su bili vernici u jednačinu „Slobodno tržište = Sloboda pojedinca" i dosledno su osuđivali bilo kakvo odstupanje od toga, da citiramo naslov njegove knjige iz 1944. godine, „Put u ropstvo". Oni su ostali verni čistoti tržišta i za vreme Velike recesije. Nastavili su da osuđuju one politike koje su Zlatno doba učinile zlatnim, dok je svet postajao bogatiji a kapitalizam (plus politički liberalizam) opet cvetao na osnovi mešovitih tržišta i vlada. Ali između 1940-ih i 1970-ih godina niko nije slušao ove staroverce.

Ne možemo sumnjati ni u to da su kapitalizam promišljeno reformisali uglavnom oni ljudi koji su bili u položaju da to čine u SAD i u Britaniji, tokom poslednjih ratnih godina. Greška je pretpostavljati da ljudi nikada ne uče iz istorije. Međuratno iskustvo, a posebno Velika recesija, bili su toliko katastrofalni da niko nije mogao ni sanjati, kao što je mnogo ljudi iz javnog života činilo posle Prvog svetskog rata, o povratku čim bude mogućno na vreme pre nego što su počele da se oglašavaju sirene protiv vazdušnog napada. Svi muškarci (žene jedva da su bile prihvaćene u prvoj ligi javnog života) koji su skicirali ono za šta se nadaju da će biti posleratni principi svetske ekonomije i budućnost globalnog ekonomskog poretka, preživeli su Veliku recesiju. Neki od njih su, kao Dž. M. Kejnz, bili u javnom životu još pre 1914. godine. A ako ekonomska uspomena na tridesete godine nije bila dovoljna da izoštri njihov apetit za reformisanje kapitalizma, fatalni politički rizici nečinjenja toga bili su toliko očigledni za sve one koji su se tek izborili sa Hitlerovom Nemačkom, detetom Velike recesije, i koji su se suprotstavljali izgledu da komunizam i sovjetska vlast napreduju ka zapadu preko ruševina kapitalističkih privreda koje nisu funkcionisale.

Donosiocima odluka su bile jasne četiri stvari. Međuratna katastrofa, kojoj se ne sme dopustiti povratak ni u kom slučaju, velikim delom je usledila zbog sloma globalnog trgovinskog i finansijskog sistema i fragmentacije sveta koja je usledila, na tobože autarhične nacionalne privrede ili carstva. Globalni sistem je najzad bio stabilizovan hegemonijom, ili bar centralnom ulogom britanske privrede i njene valute,

funte sterlinga. Između ratova, britanska privreda i funta sterlinga više nisu bili dovoljno snažni da ponesu ovaj teret, koji su sada mogli da preuzmu jedino SAD i dolar. (Zaključak, koji je prirodno, pobudio više istinskog entuzijazma u Vašingtonu, nego drugde.) Treće, velika recesija je izbila usled neuspeha neograničenog slobodnog tržišta. Otada se tržište moralo dopunjavati, državnim planiranjemi ekonomskim upravljanjem, ili delovati unutar njega. Konačno, iz društvenih i političkih razloga, ne sme se dopustiti povratak masovne nezaposlenosti.

Donosioci odluka izvan anglo-saksonskih zemalja malo toga su mogli učiniti oko rekonstrukcije svetskog trgovinskog i finansijskog sistema, ali su uviđali da je odbacivanje starog liberalizma slobodnog tržišta nešto što je prilično odgovarajuće. Snažno državno upravljanje i planiranje u ekonomskim stvarima nije bilo ništa novo u nekoliko zemalja, od Francuske do Japana. Čak su i državno posedovanje i upravljanje u industriji bili dovoljno poznati, i široko rasprostranjeni u zapadnim zemljama posle 1945. godine. To ni u kom slučaju nije bilo posebno sporno pitanje između socijalista i antisocijalista, iako je opšte skretanje ulevo politika Otpora za vreme rata tome dalo istaknuto mesto, koje ne bi imalo pre rata, kao na primer u francuskom i italijanskom ustavu 1946–1947. godine. Tako je čak i posle petnaest godina socijalističke vlade, Norveška 1960. godine imala proporcionalno (i naravno apsolutno) manji državni sektor od Zapadne Nemačke, koja nije bila zemlja sklona nacionalizaciji.

Što se tiče socijalističkih partija i radničkih pokreta koji su bili tako istaknuti u Evropi posle rata, oni su se spremno uklopili u novi reformisani kapitalizam, jer iz praktičnih razloga nisu imali sopstvenu ekonomsku politiku, sem komunista, čija se politika sastojala u tome da zadobiju vlast i onda slede model Sovjetskog Saveza. Pragmatični Skandinavci su ostavili svoj privatni sektor netaknut. Britanska laburistička vlada iz 1945. godine nije činila ništa, ali baš ništa, da reformiše sistem, i pokazivala je nedostatak interesa za planiranje koji je zapanjujući, posebno kada se uporedi sa entuzijastičkom planskom modernizacijom onovremenih (nesocijalističkih) francuskih vlada. U stvari, Levica se usredsredila na poboljšanje uslova svojih glasača iz radničke klase i na socijalne reforme u tu svrhu. Pošto nisu imali alternativno rešenje osim da pozivaju na ukidanje kapitalizma, koji nijedna socijaldemokratska vlada nije znala kako da ukine, niti je to pokušala, morali su da se oslone na snažnu kapitalističku privredu koja stvara bogatstvo da bi finansirali svoje ciljeve. Praktično im je reformisani kapitalizam koji je priznavao važnost rada i socijaldemokratskih težnji sasvim dobro odgovarao.

Ukratko, iz raznih razloga su političari, zvaničnici pa čak i mnogi od biznismena posleratnog Zapada bili ubeđeni da povratak na *laissez-faire* i na nepromenjeno slobodno tržište nije dolazio u obzir. Izvesni politički ciljevi – puna zaposlenost, obuzdavanje komunizma, modernizacija privreda koje su zaostajale ili opadale, ili su bile uništene – imali su apsolutan prioritet i opravdavali su i najsnažnije vladino prisustvo. Čak i režimi posvećeni ekonomskom i političkom liberalizmu su sada mogli, i morali, da vode svoju ekonomiju na načine koji bi nekada bili odbačeni kao „socijalistički“. Na kraju krajeva, tako su Britanija, pa čak i SAD, vodile svoje ratne privrede. Iako je bilo trenutaka u kojima su se stari ortodoksni principi fiskalnog poštenja, stabilnih valuta i stabilnih cena još računali, čak ni oni više nisu apsolutno prinuđivali. Od 1933. godine strašila inflacije i finansijskog deficita više nisu držali ptice podalje od ekonomskih polja, ali se činilo da usevi još uvek rastu.

Ovo nisu bile male promene. One su dovele američkog državnika nepokolebljivih kapitalističkih uverenja – Averel Hariman – da 1946. godine kaže svojim zemlja-

cima: „Ljudi se u ovoj zemlji više ne plaše takvih reči kao što je 'planiranje'... ljudi su prihvatili činjenicu da vlada mora da planira isto onako kao pojedinci u ovoj zemlji" (Maier, 1987, str. 129). Ove promene su učinile prirodnim da pobornik ekonomskog liberalizma i obožavalac američke privrede, Žan Mone (1888–1979) postane strasni pristalica francuskog ekonomskog planiranja. One su Lajonela (lorda) Robinsa, ekonomistu slobodnog tržišta, koji je nekada branio ortodoksiju od Kejnza i koji je zajedno sa Hajekom rukovodio seminarom na Londonskoj školi ekonomije (London School of Economics, LSE), pretvorile u direktora polusocijalističke britanske ratne privrede. Tokom tridesetak godina je postojao konsenzus među „zapadnim" misliocima i donosiocima odluka, posebno u SAD, koje su određivale šta ostale zemlje na nekomunističkoj strani mogu da čine ili je bolje reći šta ne mogu da čine. Svi su želeli svet u kome proizvodnja raste, u kome raste spoljna trgovina, puna zaposlenost, industrijalizacija i modernizacija, i svi su bili spremni da to postignu, ako se ukaže potreba, i sistematskom državnom kontrolom i upravljanjem mešovitim privredama, i saradnjom sa organizovanim radničkim pokretima samo ako nisu komunistički. Zlatno doba kapitalizma ne bi bilo moguće bez ovog konsenzusa da ekonomija privatnog preduzetništva („slobodno preduzetništvo" je bilo omiljenije ime)[13] treba da bude spašena od same sebe da bi preživela.

Međutim, i pored toga što se kapitalizam izvesno reformisao, moramo da pravimo jasnu razliku između opšte spremnosti da se učini dotada nezamislivo i stvarne delotvornosti naročitih novih recepata koje su stvarali šefovi novih ekonomskih restorana. To je teško proceniti. Ekonomisti, kao i političari, uvek su skloni tome da pripisuju uspeh mudrosti svojih politika, a tokom Zlatnog doba, kada su čak i slabe privrede poput britanske cvetale i rasle, činilo se da postoji široko polje da na njemu sami sebi čestitaju. Ipak, promišljena politika je nesumnjivo postigla neke zadivljujuće rezultate. Na primer, 1945–1946. godine, Francuska je sasvim svesno krenula putem ekonomskog planiranja da bi modernizovala francusku industrijsku privredu. Ovo prilagođavanje sovjetskih ideja kapitalističkoj mešovitoj privredi mora da je imalo nekog učinka, pošto je između 1950. i 1970. godine, Francuska, dotada sinonim za ekonomsku zaostalost, uspešnije dostigla američku produktivnost od bilo koje druge među glavnim industrijskim zemljama, čak više i od Nemačke (Maddison, 1982, str. 46). Ipak moramo ostaviti ekonomistima, jednom izrazito svadljivom plemenu, da se rasprave oko vrlina i mana i efikasnosti raznih politika koje su vodile različite vlade (politike koje se najviše vezuju za ime Dž. M. Kejnza, koji je umro 1946. godine).

IV

Razlika između uopštene namere i detaljne primene je posebno jasna u rekonstrukciji međunarodne privrede, jer je ovde „lekcija" Velike recesije (ova reč se stalno javlja u predavanjima četrdesetih godina) bila bar delimično prevedena u konkretne institucionalne aranžmane. Naravno, američka prevlast je bila činjenica. Politički pritisak za akciju je stizao iz Vašingtona, čak i kada su mnoge od ideja i inicijativa dolazi-

[13] Reč „kapitalizam" se kao i „imperijalizam" izbegavala u javnom diskursu, pošto je u svesti javnog mnjenja imala negativne asocijacije. Tek posle 1970-ih godina nalazimo političare i publiciste koji se ponosno izjašnjavaju kao „kapitalisti", čemu je pomalo preteča bio moto poslovnog časopisa *Forbes* iz 1965. godine, koji je izokrenuvši žargonsku frazu američkih komunista, od tada počeo da se opisuje kao „oruđe kapitalizma".

le iz Britanije, a tamo gde su se mišljenja razlikovala, kao između Kejnza i američkog predstavnika Harija Vajta,[14] oko novog Međunarodnog monetarnog fonda, američki pogled je prevladavao. Pa ipak ga je prvobitni plan za novi svet liberalne privrede predviđao kao deo novog međunarodnog političkog poretka, koji je isto tako kao i Ujedinjene nacije, planiran tokom poslednjih ratnih godina, a jedine dve ustanove koje su stvarno osnovane sporazumom u Breton Vudsu 1944. godine, Svetska banka („Međunarodna banka za rekonstrukciju i razvoj") i MMF, obe još uvek postoje, nisu *de facto* postale instrument američke politike sve dok prvobitni model Ujedinjenih nacija nije propao u Hladnom ratu. Trebalo je da one podstiču dugoročno međunarodno investiranje i da održavaju stabilnost razmene kao i da se bave problemima platnog bilansa, Druge tačke međunarodnog programa nisu stvorile posebne institucije (npr. za kontrolu cena primarnih proizvoda i za međunarodne mere za održavanje pune zaposlenosti), ili su bile tek nepotpuno primenjene. Predložena Međunarodna trgovinska organizacija, na kraju je ispala mnogo umereniji Opšti sporazum o tarifama i trgovini (General Agreement on Tariffs and Trades – GATT), okvir u kome su se povremenim cenkanjem smanjivale trgovinske barijere.

Ukratko, u onoj meri u kojoj su planeri vrlog novog sveta pokušavali da izgrade skup funkcionalnih institucija koje bi njihovim projektima dale realnost, u tome nisu uspeli. Svet nije izašao iz rata u obliku delotvornog međunarodnog sistema multilateralne slobodne trgovine i platnog prometa, a američki potezi za uspostavljanje tog sistema su propali u toku dve godine od pobede. Pa ipak, za razliku od Ujedinjenih nacija, internacionalni trgovinski i platni sistem je funkcionisao, mada ne na način na koji je bio predviđen ili planiran. U praksi je Zlatno doba bilo epoha slobodne trgovine, slobodnog kretanja kapitala i stabilnih valuta, kako je bilo u glavama planera u vreme rata. Nema sumnje da je do toga došlo usled neodoljive ekonomske dominacije SAD i dolara, koji je tim bolje funkcionisao kao stabilizator jer je bio povezan sa određenom količinom zlata sve dok sistem nije propao kasnih šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. Stalno se mora imati na umu da su SAD same sadržavale nešto oko 60 odsto celokupnih zaliha kapitala svih razvijenih kapitalističkih zemalja, da su proizvodile oko 60 procenata njihovog proizvoda, a čak i na vrhuncu Zlatnog doba (1970) još uvek su držale preko 50 odsto ukupnih rezervi kapitala ovih zemalja, i davale skoro polovinu njihove proizvodnje (Armstrong, Glyn, Harrison, 1991, str. 151).

Do toga je došlo i zbog straha od komunizma. Jer, nasuprot američkim ubeđenjima, glavna prepreka međunarodnoj kapitalističkoj privredi slobodne trgovine nisu bili protekcionistički instinkti stranaca, već kombinacija tradicionalnih visokih američkih carina kod kuće i pritisak za beskrajnu ekspanziju američkog izvoza, koji su ratni planeri u Vašingtonu smatrali „bitnim za postizanje pune i efikasne zaposlenosti u SAD" (Kolko, 1969, str. 13). Agresivna ekspanzija je očigledno bila u glavama američkih političara čim je rat bio završen. Hladni rat je bio ono što ih je podstaklo da zauzmu dalekovidije stanovište, time što ih je ubedio da je pomaganje njihovim budućim takmacima da se razviju što je brže moguće, bilo politički preko potrebno. Čak se u tom stilu i dokazivalo da je Hladni rat bio glavni motor velikog globalnog buma (Walker, 1993). Ovo je verovatno preterivanje, ali je džinovska darežljivost Maršalove pomoći sigurno pomogla modernizaciju onakvih primalaca koji su želeli da je upotrebe u ovu svrhu

---

[14] Ironijom sudbine, Vajt je kasnije postao žrtva lova na veštice kao osumnjičeni potajni simpatizer Komunističke partije.

– kao što su Austrija i Francuska sistematski činili – a američka pomoć je bila odlučna u ubrzavanju preobražaja zapadne Nemačke i Japana. Nema sumnje da bi ove dve zemlje postale velike ekonomske sile u bilo kom slučaju. Prosta činjenica da kao poražene države nisu bile gospodari svoje spoljne politike, davala im je prednost pošto nisu bili u iskušenju da sipaju više od minimalnih resursa u jalovu rupu vojnog trošenja. Međutim, samo se možemo pitati šta bi se desilo sa nemačkom privredom da je njen oporavak zavisio od Evropljana, koji su se plašili njenog oživljavanja. Koliko brzo bi se oporavljala japanska privreda, da se SAD nisu zatekle u izgradnji Japana kao industrijske baze za Korejski rat, i ponovo za Vijetnamski rat posle 1965. godine? Amerika je dala sredstva za udvostručavanje japanskog industrijskog proizvoda između 1949. i 1953. godine, a nije slučajno što su godine od 1966. do 1970. bile godine vrhunca japanskog rasta – koji nije bio manji od 14,6 procenata godišnje. Tako se uloga Hladnog rata ne sme potcenjivati, čak iako je dugoročan ekonomski efekat toga što su države skretale ogromne resurse u takmičarsko naoružavanje bio štetan. U ekstremnom slučaju Sovjetskog Saveza taj efekat je verovatno bio fatalan. Međutim, čak su i SAD u zamenu za vojnu snagu dobile sve veću ekonomsku slabost.

Tako se kapitalistička svetska privreda razvijala oko SAD. To je stvaralo manje prepreka međunarodnim kretanjima proizvodnih faktora nego ikada od srednjeviktorijanskog perioda uz jedan izuzetak: internacionalna migracija će se sporo oporaviti od međuratnog gušenja. Ovo je delom bila optička varka. Veliki bum Zlatnog doba raspirivala je ne samo radna snaga prethodno nezaposlenih, već i ogromna bujica unutrašnje migracije – iz sela u grad, iz poljoprivrednih regiona (posebno iz brdskih regiona sa oskudnim zemljištem), iz siromašnijih u bogatije krajeve. Tako su italijanski južnjaci poplavili fabrike Lombardije i Pijemonta a četiri stotine hiljada toskanskih napoličara je napustilo svoje posede tokom dvadeset godina. Industrijalizacija istočne Evrope bila je u suštini isti takav proces masovne migracije. Osim toga, neki od ovih unutrašnjih migranata su zapravo bili međunarodni migranti, izuzev što nisu prvobitno stigli u zemlju koja ih je primila, u potrazi za poslom, već kao deo strašnog masovnog egzodusa izbeglica i prognanog stanovništva posle 1945. godine.

Međutim, primetno je to da su se u eri spektakularnog ekonomskog rasta i sve veće nestašice radne snage, a u zapadnom svetu odanom slobodnom kretanju u ekonomiji, vlade opirale slobodnoj imigraciji, a kada su se našli pred moranjem da stvarno dozvole imigraciju (kao u slučaju stanovnika Kariba i ostalih iz Britanskog Komonvelta, koji su imali pravo da se nasele u Britaniji jer su pravno bili Britanci), zaustavljali su je. U mnogim slučajevima je ovakvim imigrantima, uglavnom iz manje razvijenih mediteranskih zemalja, dozvoljen samo uslovni i privremeni boravak, tako da su lako mogli biti vraćeni u svoje zemlje, iako je širenje Evropske Ekonomske Zajednice koja je obuhvatila nekoliko emigrantskih zemalja (Italiju, Španiju, Portugaliju, Grčku) učinilo repatrijaciju težom. Ipak je, do početka sedamdesetih godina oko sedam i po miliona ljudi imigriralo u razvijenije evropske zemlje (Potts, 1990, str. 146–147). Čak je i u Zlatnom dobu imigracija bila politički osetljivo pitanje. U teškim decenijama posle 1973. godine ona je dovela do naglog porasta javne ksenofobije u Evropi.

Međutim, svetska privreda je u Zlatno doba ostala više *internacionalna* nego *transnacionalna*. Zemlje su u sve većoj meri trgovale jedna s drugom. Čak su i SAD, koje su uglavnom bile svet sam sebi dovoljan pre Drugog svetskog rata, učetvorostručile svoj izvoz u ostatak sveta između 1950. i 1970. godine, ali su isto tako postale i veliki uvoznik potrošnih dobara od kasnih pedesetih godina nadalje. Krajem šezdese-

tih godina, čak su počele da uvoze automobile (Block, 1977, str. 145). Pa ipak, iako su industrijske privrede sve više prodavale i kupovale proizvode među sobom, glavnina njihovih ekonomskih aktivnosti je ostala usmerena na domaće tržište. Na vrhuncu Zlatnog doba, SAD su izvozile tek nešto manje od 8 odsto svog bruto domaćeg proizvoda, a na veće iznenađenje, izvozno orijentisan Japan je izvozio samo nešto malo više (Marglin and Schor, str. 43, tabela 2. 2).

Ipak je počela da se pomalja jedna privreda koja je sve više bila *transnacionalna,* posebno od šezdesetih godina nadalje, što znači jedan sistem ekonomskih aktivnosti za koje državne teritorije i granice nisu osnovni okvir, već samo faktori komplikacija. U krajnjem slučaju, stvorena je „svetska privreda" koja zapravo nije imala određenu teritorijalnu osnovu ili ograničenja, a koja određuje, ili bolje rečeno postavlja granice onome što mogu da čine čak i privrede vrlo velikih i moćnih država. U izvesnom trenutku ranih sedamdesetih godina ovakva transnacionalna privreda je postala efektivna globalna snaga. Ona je nastavila da raste, moglo bi se reći brže nego ranije, za vreme Decenija krize posle 1973. godine. Njena pojava je odista velikim delom stvorila probleme ovih decenija. Naravno, ona je išla ruku pod ruku sa sve većom *internacionalizacijom.* Između 1965. i 1990. godine procenat svetskog proizvoda koji je išao u izvoz će se udvostručiti (World Development, 1992, str. 235).

Tri vida ove transnacionalizacije su bila posebno očigledna: transnacionalne firme (često poznate kao „multinacionale"), nova međunarodna podela rada i uspon ofšor (offshore) finansiranja. Ovaj poslednji ne samo da je bio jedan od najranijih oblika transnacionalizma koji se razvio, već je takođe jedan koji najživlje pokazuje način na koji je kapitalistička privreda izbegla nacionalnoj, ili bilo kakvoj drugoj, kontroli.

Termin „offshore" ušao je u opštu upotrebu u izvesnom trenutku šezdesetih godina da bi opisao praksu registrovanja legalnog sedišta firme na nekoj, obično malenoj i fiskalno velikodušnoj teritoriji koja je dozvoljavala preduzetnicima da izbegavaju poreze i druga ograničenja koja im je nametala njihova sopstvena zemlja. Jer je svaka ozbiljna država ili teritorija, koliko god bila opredeljena za slobodu stvaranja profita, do sredine veka uspostavila izvesne kontrole i ograničenja za legalno poslovanje u interesu svog naroda. Odgovarajuća složena i ingeniozna kombinacija zakonskih rupa u korporativnom i radnom zakonodavstvu ljubaznih mini-teritorija – na primer Kirasoa, Devičanskih ostrva ili Lihtenštajna – mogla je da napravi čuda za bilans firme. Jer „suština offshore biznisa leži u tome što je veliki broj rupa u zakonu pretvoren u korporativnu strukturu, sposobnu za život, ali neregulisanu." (Raw, Page and Hodgson, 1972, str. 83). Iz očiglednih razlika ofšor biznis je posebno pogodan za finansijske transakcije, iako su Panama i Liberija dugo vremena dotirali svoje političare prihodom od registrovanja trgovačkih brodova iz drugih zemalja čiji su vlasnici smatrali da su njihova domaća radna zakonodavstva i pravila osiguranja suviše neugodna.

U jednom trenutku šezdesetih godina, malo domišljatosti je pretvorilo stari međunarodni finansijski centar, londonski Siti, u glavni globalni ofšor centar, izmišljanjem „evrovalute", tj. uglavnom „evrodolara". Dolari koji su držani u depozitima po neameričkim bankama i nisu vraćani u Ameriku, uglavnom da bi se izbegla ograničenja bankarskog zakona Sjedinjenih Država, postali su finansijski instrument koji se može unovčiti. Ovi dolari koji su slobodno lebdeli, nagomilavani su u ogromnim količinama, zahvaljujući sve većim američkim investicijama u inostranstvu i ogromnim političkim i vojnim izdacima američke vlade, postali su osnova za jedno potpuno nekontrolisano globalno tržište, gde se trgovalo uglavnom kratkoročnim kreditima.

Porast tog tržišta je bio potpuno dramatičan. Neto vrednost tržišta evrovalute porasla je sa možda četrnaest milijardi dolara 1964. godine na verovatnih 160 milijardi 1973. godine a skoro pet stotina milijardi pet godina kasnije, kada je ovo tržište postalo glavni mehanizam za recikliranje profita od nafte, kada su se OPEC zemlje iznenada našle u situaciji da se pitaju kako da taj profit potroše i investiraju. SAD su prva zemlja koja se našla na milosti i nemilosti silnih bujica ovog slobodnog kapitala, koji se prelivao preko planete, iz jedne u drugu valutu, tragajući za brzim profitom. Konačno će sve vlade biti njegove žrtve, pošto su izgubile kontrolu nad valutnim kursevima i svetskim zalihama novca. Do ranih devedesetih godina, čak se i združena akcija vodećih centralnih banaka pokazala nemoćnom.

Sasvim je bilo prirodno to da firme bazirane u jednoj zemlji, ali koje operišu u više zemalja, proširuju svoje aktivnosti. Niti su ovakve „multinacionalke" bile nove. Američke korporacije ove vrste povećale su broj svojih stranih filijala od oko sedam i po hiljada 1950. godine na preko dvadeset i dve hiljade 1966. godine, najviše u zapadnoj Evropi i na zapadnoj hemisferi (Spero, 1977, str. 92). Međutim, sve više su za njima sledile firme iz drugih zemalja. Nemačka hemijska korporacija Hehst (Hoechst), na primer, osnovala je ili se udružila sa 117 fabrika u četrdest i pet zemalja, i to sem u šest slučajeva, sve posle 1950. godine (Frobel, Heinrichs, Kreye, 1986, Tabela IIIA, str. 281 ff). Novina je bila u ogromnom opsegu operacija ovih transnacionalnih tvorevina. Do početka osamdesetih godina američke transnacionalne kompanije su odgovarale za tri četvrtine izvoza svoje zemlje i skoro polovinu njenog uvoza, a ovakve korporacije (i britanske i strane) su bile odgovorne za preko 80 odsto britanskog izvoza (UN Transnational, 1988, str. 90).

U izvesnom smislu ovo su irelevantni brojevi, pošto je glavna funkcija ovakvih korporacija bila da „internalizuju tržišta preko nacionalnih granica", tj. da sebe načine nezavisnim od države i njene teritorije. Mnogo toga što statistike (koje se u osnovi prave od zemlje do zemlje) pokazuju kao uvoz ili izvoz je u stvari *interna* trgovina unutar transnacionalnog entiteta kakav je Dženeral motors, koji deluje u četrdeset zemalja. Sposobnost da se deluje na ovaj način prirodno je ojačala tendenciju kapitala da se koncentriše, koja je poznata još od Karla Marksa. Već je 1960. godine procenjeno da su prodaje dve stotine najvećih firmi u (nesocijalističkom) svetu jednake 17 procenata društvenog proizvoda tog dela sveta, a za njih je do 1984. godine rečeno da su dostigle 26 procenata.[15] Većina ovih transnacionala imala je bazu u imućnim „razvijenim" državama. U stvari, 85 procenata od „velikih 200" bilo je bazirano u SAD, Japanu, Britaniji i Nemačkoj, uz firme iz jedanaest zemalja koje sačinjavaju ostatak. Pa ipak, čak i iako je bilo verovatno da veze ovih super-divova sa njihovim vladama budu bliske, do kraja Zlatnog doba je bilo sumnjivo da li bi se ijedna od njih, izuzev japanskih i onih u suštini vojnih firmi, mogla pouzdano opisati kao firma koja se *identifikuje* sa interesima svoje vlade ili nacije. Više nije bilo tako jasno kao što je nekada izgledalo, da je, po rečima jednog detroitskog tajkuna koji je ušao u vladu Sjedinjenih Država, „ono što je dobro za Dženeral motors, dobro je i za SAD". Kako je i moglo biti, kada su njihove operacije u rodnoj zemlji bile samo one na jednom od stotinu tržišta na kojima je recimo, Mobil Oil bio aktivan, ili 170 na kojima je Dajmler Benz bio prisutan? Poslovna logika bi prisililila jednu međunarodnu naftnu firmu da proračuna-

[15] Ovakve procene treba uzimati s oprezom, i najbolje je jednostavno ih smatrati kao ilustracije reda veličina.

va svoju strategiju i politiku prema svojoj rodnoj zemlji tačno na isti način kao prema Saudijskoj Arabiji ili Venecueli, naime kada se radi o profitu i gubicima na jednoj strani i komparativnoj snazi kompanije i vlade na drugoj strani.

Ova tendencija poslovnih transakcija i preduzeća – a nipošto ne samo ovih nekoliko desetina džinova – da se emancipuju od tradicionalne nacionalne države, postala je još istaknutija kada je industrijska proizvodnja počela da se, prvo polako ali zatim sve brže, iseljava iz evropskih i severnoameričkih zemalja koje su bile pioniri industrijalizacije i industrijskog razvoja. Ove zemlje ostale su pokretačka snaga rasta u Zlatnom dobu. Sredinom pedesetih godina industrijske zemlje su prodale oko tri četvrtine svog industrijskog proizvoda jedne drugima, početkom sedamdesetih, tri četvrtine. Međutim, onda su stvari počele da se menjaju. Razvijeni svet je počeo da izvozi nešto više svojih industrijskih proizvoda u ostatak sveta, ali – što je značajnije – Treći svet je počeo da u značajnom obimu izvozi svoje industrijske proizvode razvijenim industrijskim zemljama. Kako je tradicionalni primarni izvoz iz zaostalih regiona slabio (izuzev, posle OPEC revolucije, izvoza mineralnih goriva) oni su počeli, neravnomerno ali brzo, da se industrijalizuju. Između 1970. i 1983. godine udeo Trećeg sveta u globalnom industrijskom izvozu, koji je dotada bio stabilnih 5 procenata, više se nego udvostručio (Frobel et al, 1986, str. 200).

Stoga je nova međunarodna podela rada počela da potkopava onu staru. Nemačka firma Folksvagen je podigla fabrike automobila u Argentini, Brazilu (tri fabrike), Kanadi, Ekvadoru, Egiptu, Meksiku, Nigeriji, Peruu, Južnoj Africi i Jugoslaviji – kao i obično, uglavnom posle sredine šezdesetih godina. Nove industrije u Trećem svetu nisu snadbevale samo nabujala lokalna tržišta, već takođe i svetsko tržište. One su to mogle da rade i tako što su izvozile artikle koje je kompletno proizvodila lokalna industrija (kakvi su tekstilni, od kojih je većina već do 1970. godine emigrirala iz starih zemalja u zemlje „u razvoju“), i tako *što su postajale deo transnacionalnog proizvodnog procesa.*

Ovo je bila odlučujuća inovacija Zlatnog doba, mada neće u potpunosti dobiti mesto koje joj pripada sve do kasnijeg vremena. To se nije moglo desiti da nije bilo revolucije u transportu i komunikacijama, koja je načinila mogućim i izvodljivim na ekonomičan način da se proizvodnja jednog artikla razdeli između, recimo, Hjustona, Singapura i Tajlanda, da se delimično završeni proizvodi prevoze vazduhom između ovih centara i da se ceo proces kontroliše modernom informacionom tehnologijom. Veliki proizvođači elektronike počeli su da se globalizuju od sredine šezdesetih godina. Proizvodna linija više se nije kretala kroz džinovske hangare u jednom mestu, već preko globusa. Neke od njih su se zaustavile u ekstrateritorijalnim „slobodnim proizvodnim zonama“ ili ofšor fabrikama koje su sada počele da se šire, pretežno u siromašnim zemljama sa jeftinom radnom snagom, uglavnom mladih žena, što je bio još jedan izum da se izbegne kontrola pojedine države. Tako je jedna od najranijih ovakvih zona, Manaus, duboko u amazonskoj džungli, proizvodio tekstil, igračke, papirnu robu, elektroniku i digitalne satove za američke, holandske i japanske firme.

Sve ovo je proizvelo paradoksalnu promenu u političkoj strukturi svetske privrede. Kako je planeta postajala prava privredna jedinica, nacionalne privrede velikih zemalja zatekle su se kako se povlače pred ovakvim ofšor centrima, većinom smeštenim u male ili majušne mini-države koje su se prigodno umnožavale kako su se stara kolonijalna carstva raspadala. Na kraju Kratkog dvadesetog veka, svet je, prema Svetskoj banci, uključivao sedamdeset i dve privrede sa stanovništvima malobrojnijim od

dva i po miliona (od kojih je osamnaest imalo manje od 100 000 stanovnika) što će reći, dve petine svih političkih jedinica koje se zvanično smatraju „privredama" (World Development, 1992). Do Drugog svetskog rata ovakve jedinice bi bile smatrane kao ekonomske šale, i zapravo uopšte ne kao prave države.[16] One su sigurno bile nesposobne da brane svoju nominalnu nezavisnost u internacionalnoj džungli, ali je u Zlatnom dobu postalo očevidno da one mogu da napreduju isto kao velike nacionalne privrede, a ponekad i bolje, tako što pružaju usluge direktno globalnoj ekonomiji. Otuda rast novih gradova država (Singapur, Hong Kong), oblika državnosti koji je poslednji put viđen kako cveta u Srednjem veku; parčadi pustinje oko Persijskog zaliva preobraženih u velike igrače na međunarodnom tržištu investicija (Kuvajt) i mnogih ofšor pribežišta od državnog zakona.

Ova situacija će pružiti sve brojnijim etničkim pokretima poznog dvadesetovekovnog nacionalizma neubedljive argumente za životnu sposobnost jedne nezavisne Korzike ili Kanarskih ostrva. Neubedljive, jer jedina nezavisnost koja se postiže secesijom jeste ona koja se postiže odvajanjem od nacionalne države sa kojom su ovakve teritorije prethodno bile udružene. Ekonomski, separacija bi ih skoro izvesno načinila zavisnijim od transnacionalnih entiteta koji su sve više određivali ovakve stvari. Najpogodniji svet za multinacionalne džinove je svet nastanjen patuljastim državama ili uopšte bez država.

V

Bilo je prirodno da industrija treba da se pomera sa lokacija gde je rad skup na lokacije gde je jeftin čim je to postalo tehnički moguće i isplativo, a (što jedva da iznenađuje) otkriće da su neke nebelačke radne snage bile bar onoliko obučene i obrazovane kao one belačke biće dodatni bonus za visokotehnološke industrije. Ipak postojao je posebno ubedljiv razlog zbog koga je bum Zlatnog doba trebalo da vodi ka pomeranju iz zemalja jezgra stare industrijalizacije. To je bila ona naročita „kejnzijanska" kombinacija ekonomskog rasta u kapitalističkoj privredi zasnovanoj na masovnoj potrošnji puno zaposlene i sve bolje plaćene i bolje zaštićene radne snage.

Ova kombinacija je bila, kao što smo videli, politička konstrukcija. Ona je počivala na jednom delotvornom političkom konsenzusu između Levice i desnice u većini „zapadnih" zemalja, u kojima je ekstremna fašističko-ultranacionalistička desnica uklonjena sa političke scene Drugim svetskim ratom, a ekstremni komunisti Hladnim ratom. Ova kombinacija se zasnivala i na prećutnom ili eksplicitnom konsenzusu poslodavaca i radničkih organizacija da održe radničke zahteve u granicama u kojima neće pojesti profite, a buduće izglede na profit dovoljno visoko da opravdaju ogromne investicije bez kojih se ne bi odigrao spektakularan rast produktivnosti rada tokom Zlatnog doba. Zaista, u šesnaest najindustrijalizovanijih među tržišnim privredama investiranje je raslo po godišnjoj stopi od 4,5 procenata što je oko tri puta brže nego u godinama od 1870. do 1913. čak i ako uračunamo stopu rasta u Severnoj Americi koja je bila znatno manje impresivna, koja je obarala opšti prosek (Maddison, 1982, tabela 5. 1, str. 96). *De facto,* aranžmani su bili trostrani, sa vladama, koje su formalno ili neformalno, predsedavale institucionalizovanim pregovorima rada i kapitala,

---

[16] Do ranih devedesetih godina, drevne evropske državice – Andora, Lihtenštajn, Monako, San Marino – nisu smatrane kao potencijalni članovi Ujedinjenih nacija.

koji su sada uobičajeno opisivani, bar u Nemačkoj, kao „socijalni partneri". Nakon kraja Zlatnog doba ove aranžmane su surovo napali teolozi slobodnog tržišta u usponu, koji su ih nazivali „korporativizam", što je reč koja je bila napola zaboravljena i koja je potpuno irelevantna asocijacija na međuratni fašizam.

Ovo je bio sporazum prihvatljiv za sve strane. Poslodavci, koji jedva da su marili za visoke plate tokom dugog buma uz visoke profite, pozdravljali su predvidljivost koja je olakšala planiranje unapred. Radnici su dobili plate koje su redovno rasle i marginalne koristi, i državu društvene brige (Welfare State) koja se stalno širila i bila sve velikodušnija. Vlada je dobijala političku stabilnost, slabljenje komunista (osim u Italiji) i predvidljive uslove za makro-ekonomsko upravljanje koje su sada provodile sve države. A privrede industrijskih kapitalističkih zemalja su sjajno dejstvovale, ako ni zbog čega drugog onda zato što je prvi put (izuzev Severne Amerike i, možda Australazije) ustanovljena jedna privreda masovne potrošnje zasnovane na punoj zaposlenosti i realnim prihodima koji su redovno rasli, koju je podupirala socijalna sigurnost, u to vreme plaćena sve većim državnim prihodima. U stvari, u euforičnim šezdesetim godinama neke neoprezne vlade su išle tako daleko da su garantovale nezaposlenima – kojih je tada bilo malo – 80 odsto njihove ranije plate.

Sve do kraja šezdesetih godina ovo stanje stvari se ogledalo u politici Zlatnog doba. Iza rata su svugde usledile vlade koje su bile snažno reformski orijentisane, ruzveltovska u SAD, one u kojima su dominirali socijalisti ili socijaldemokrati u praktično svim zaraćenim zemljama Zapadne Evrope osim u Nemačkoj (gde nije ni bilo nezavisnih institucija niti izbora sve do 1949. godine). Radikalizam godina otpora uticao je čak i na konzervativne partije koje su se pojavile – zapadnonemački hrišćanski demokrati su još 1949. godine mislili da je kapitalizam loš za Nemačku (Leaman, 1988) – ili im je bar otežavao da plivaju protiv struje. Britanska Konzervativna partija je svojatala zasluge za reforme laburističke vlade iz 1945. godine.

Pomalo iznenađuje da se reformizam ubrzo povukao, mada ne i konsenzus. Velikim bumom pedesetih godina su skoro svugde, predsedavale vlade umerenih konzervativaca. U SAD (od 1952. godine), u Britaniji (od 1951), u Francuskoj (izuzev kratkih koalicionih epizoda), Zapadnoj Nemačkoj, Italiji i Japanu, levica je bila potpuno izvan vlasti, mada je Skandinavija ostala socijaldemokratska a socijalističke partije su bile u vladajućim koalicijama u drugim malim zemljama. Ne može biti sumnje u recesiju levice. Do toga nije došlo usled bilo kakvog masovnog gubitka podrške za socijaliste pa čak ni za komuniste u Francuskoj i Italiji gde su to bile glavne partije radničke klase.[17] Niti je do toga došlo, osim možda u Nemačkoj, gde je Socijaldemokratska partija bila „labava" oko nemačkog ujedinjenja, i u Italiji, gde su socijalisti ostali ujedinjeni sa komunistima, zbog Hladnog rata. Svi su, osim komunista bili pouzdano antisruski orijentisani. Raspoloženje decenije procvata je bilo protiv levice. Ovo nije bilo vreme za promene.

Šezdesetih godina je ravnotežni centar konsenzusa pomeren ka levici; možda delimično usled sve većeg povlačenja ekonomskog liberalizma pred kejnzijanskim rukovođenjem, čak i u antikolektivističkim uporištima kao što su Belgija i Zapadna Nemač-

[17] Međutim, sve leve partije mada velike, su bile manjine na izborima. Najveći broj glasova koje je dobila takva partija bio je 48,8 procenata britanske Laburističke partije 1951. godine, ironijom sudbine, na izborima koje su dobili konzervativci sa jedva nešto manjim brojem glasova, zahvaljujući hirovima britanskog izbornog sistema.

ka, a možda delom i zbog toga što su starija gospoda koja su predsedavala stabilizacijom i oživljavanjem kapitalističkog sistema napustila scenu – Dvajt Ajzenhauer (rođen 1890), 1960. godine, Konrad Adenauer (rođen 1876) 1965. godine, Harold Makmilan (rođen 1894) 1964. godine. Konačno je (1969) čak i veliki general De Gol (rođen 1890) preminuo. Odigralo se izvesno podmlađivanje politike. U stvari vršne godine Zlatnog doba izgleda da su isto onako odgovarale levici, opet na vlasti u mnogim zapadnoevropskim državama, kao što joj pedesete godine nisu odgovarale. Do ovog zanošenja ulevo došlo je delom zbog pomeranja u glasačkom telu, kao u Zapadnoj Nemačkoj, Austriji i Švedskoj, a nagovestilo je još upečatljivija pomeranja iz sedamdesetih i s početka osamdesetih godina kada su i francuski socijalisti i italijanski komunisti dostigli svoje vrhunce svih vremena, ali u suštini su izborni obrasci ostajali stabilni. Izborni sistemi su uveličavali relativno male promene.

Međutim, postoji jasni paralelizam između pomeranja ulevo i najznačajnijeg društvenog razvojnog procesa ove decenije, naime do pojave država društvene brige u doslovnom značenju te reči, što će reći država u kojima su izdaci za društvenu brigu – zaštitu dohotka, zdravstvenu zaštitu, obrazovanje, itd. – postali *najveći deo* ukupnih javnih izdataka, a ljudi angažovani u delatnostima društvene brige su obrazovali najveću grupu od svih državnih nameštenika, npr. sredinom sedamdesetih godina 40 odsto u Britaniji i 47 odsto u Švedskoj (Therborn, 1983). Prve države društvene brige u ovom smislu su se pojavile oko 1970. godine. Naravno da je opadanje vojnih izdataka tokom godina detanta automatski podizalo udeo potrošnje po ostalim stavkama, ali primer SAD pokazuje da nije bilo stvarne promene. Dok je Vijetnamski rat bio na svom vrhuncu 1970. godine, broj zaposlenih u školstvu u SAD je prvi put postao značajno veći od broja „vojnog i civilnog osoblja zaposlenog u odbrambenim snagama“ (Statistical History, 1976, II, str. 1102, 1104, 1141). Do kraja sedamdesetih godina sve napredne kapitalističke države su postale ovakve „države društvene brige“ sa šest država koje su trošile više od šezdeset procenata ukupnih javnih izdataka za društvenu brigu (Australija, Belgija, Francuska, Zapadna Nemačka, Italija, Holandija). Ovo će stvoriti znatne probleme posle kraja Zlatnog doba.

U međuvremenu je politički život „razvijenih tržišnih privreda“ izgledao smiren, ako ne i uspavljujući. Da li je bilo ičeg da raspali političke strasti, osim komunizma, opasnosti od nuklearnog rata i kriza uvezenih u unutrašnja zbivanja imperijalnim aktivnostima u inostranstvu, kakva je bila suecka avantura 1956. godine u Britaniji, alžirski rat u Francuskoj (1954–1961) i posle 1965. godine, Vijetnamski rat u SAD? To je bio razlog zbog koga je mlaz studentskog radikalizma 1968. godine i oko nje koji se raširio po skoro celom svetu, toliko iznenadio političare i starije intelektualce.

To je bio znak da ravnoteža Zlatnog doba nije mogla dugo da traje. Ekonomski je ova ravnoteža zavisila od koordinacije između rasta produktivnosti i zarada koji je održavao profite stabilnim. Ulegnuće u stalnom rastu produktivnosti i/ili nesrazmeran porast plata bi dovelo do destabilizacije. Ova ravnoteža je zavisila od nečega što je tako dramatično nedostajalo između ratova, od ravnoteže između rasta proizvodnje i sposobnosti potrošača da kupuju. Plate su morale da rastu dovoljno brzo da bi održali bodrost tržišta, ali ne tako brzo da bi iscedili profite. Ali kako kontrolisati cene u eri oskudice radne snage, ili uopštenije, cene u vreme izuzetno naglog rasta tražnje? Drugim rečima, kako kontrolisati inflaciju, ili je makar držati u granicama? Konačno, Zlatno doba je zavisilo od jedne ogromne političke i ekonomske dominacije SAD koje su delovale – ponekad i da nisu to nameravale – kao stabilizator i garant svetske privrede.

Tokom šezdesetih godina sve ovo je pokazivalo znakove habanja i propadanja. Prevlast SAD je opadala, a kako su one gubile tlo pod nogama, svetski monetarni sistem zasnovan na zlatnom dolaru se raspadao. Postojali su neki znakovi usporavanja rasta produktivnosti rada u nekoliko zemalja, a i izvesni znakovi da su veliki rezervoari radne snage načinjeni od unutrašnje migracije, koji su pojili industrijski bum bili blizu iscrpljivanja. Posle dvadeset godina, odrasla je nova generacija, za koju je međuratno iskustvo – masovna nezaposlenost, nesigurnost, stabilne cene ili cene koje padaju – bilo istorija a ne deo ličnog iskustva. Oni su prilagodili svoja očekivanja jedinom iskustvu njihove starosne grupe, onome sa punom zaposlenošću i stalnom inflacijom (Friedman, 1968, str. 11). Kakve god da su specifične situacije koje su potakle „svetsku eksploziju plata“ na kraju šezdesetih godina – nestašica radne snage, sve veći napori poslodavaca da realne plate drže na niskom nivou, ili kao u Francuskoj i Italiji, velike studentske pobune, sve one su počivale na otkriću koje je napravila čitava generacija radnika koji su se bili navikli na to da imaju ili nalaze posao, otkriću da su redovna i dobrodošla povećanja oko kojih su tako dugo pregovarali njihovi sindikati, bila zapravo mnogo manja nego što su se mogla izvući na tržištu. Bilo da u ovom shvatanju stvarnosti tržišta nailazimo na povratak klasne borbe (što su smatrali mnogi iz post šezdesetosmaške „nove levice“) ili ne, nema sumnje da postoji upadljiva promena raspoloženja između umerenosti i smirenosti pregovora oko plata pre 1968. godine i poslednjih godina Zlatnog doba.

Pošto je to bilo direktno relevantno za način na koji je privreda funkcionisala, promena u raspoloženju radnika je bila daleko značajnija nego velika provala studentskih nemira 1968. godine i oko nje, i pored toga što su studenti pružali dramatičniji materijal za medije i daleko više hrane za komentatore. Studentska pobuna je bila fenomen izvan ekonomije i politike. Ona je mobilisala određeni manjinski sektor u stanovništvu, koji dosada jedva da je bio prepoznavan kao posebna grupa u javnom životu, a – pošto se većina njenih pripadnika još školovala – uglavnom su bili izvan ekonomije, osim kao kupci rok ploča: (srednjeklasna) omladina. Kulturni značaj ove pobune daleko je veći nego njen politički značaj, koji je bio prolazan – za razliku od analognih pokreta u Trećem svetu i diktatorskim zemljama (videti poglavlja 11 i 15). Pa ipak je ova pobuna poslužila kao upozorenje, kao neka vrsta *memento mori* za generaciju koja je napola verovala da je zauvek rešila probleme zapadnog društva. Glavni tekstovi reformizma Zlatnog doba, Kroslandova *Budućnost socijalizma; Društvo obilja,* Dž. K. Galbrajta; *Iza Države društvene brige*, Gunara Mirdala; i *Kraj ideologije* Danijela Bela, koji su svi napisani između 1956. i 1960. godine, počivali su na pretpostavci da će unutrašnja harmonija u društvu rasti, koja je i sada u osnovi zadovoljavajuća, iako se može poboljšavati, što će reći, počivala je na poverenju u ekonomiju organizovanog socijalnog konsenzusa. Taj konsenzus nije nadživeo šezdesete godine.

Tako 1968. godina nije ni kraj, ni početak, već samo jedan signal. Za razliku od eksplozije plata, kolapsa bretonvudskog međunarodnog finansijskog sistema 1971. godine, buma zaliha 1972–1973. i OPEC naftne krize iz 1973. godine, ona ne figurira mnogo u objašnjenjima ekonomskih isoričara o kraju Zlatnog doba. Njegov kraj nije bio sasvim neočekivan. Ekspanzija privrede ranih sedamdesetih godina, ubrzana inflacijom koja je sve brže rasla, velikim uzdizanjem svetskih zaliha novca i ogromnim američkim deficitom, postala je grozničava. Ekonomskim žargonom rečeno, privreda se „pregrejala“. Za dvanaest meseci od jula 1972. godine, realni bruto domaći proizvod u OECD zemljama je porastao za 7,5 procenata, a industrijska proizvodnja za 10

procenata. Istoričari koji nisu zaboravili na koji se način okončao veliki srednjoviktorijanski bum, i te kako su se mogli zapitati da li sistem ne srlja u propast. Mogli su da budu u pravu, mada ne mislim da je iko predvideo pad iz 1974. godine. Niti je verovatno, iko ozbiljno shvatao koliko se taj pad pokazao ozbiljnim, jer, iako je društveni proizvod razvijenih industrijskih zemalja zapravo znatno *opao* – ovakva stvar se nije desila od rata – ljudi su još uvek mislili o ekonomskoj krizi u pojmovima iz 1929. godine, i nije bilo znakova katastrofe. Kao i obično, neposredna reakcija šokiranih savremenika bila je da traže posebne razloge za kolaps starog buma, u „neobičnom nagomilavanju nesrećnih poremećaja za koje nije verovatno da će se ponoviti u istom obimu, čiji uticaj je bio pogoršan greškama koje su se mogle izbeći", da citiramo OECD (McCracken, 1977, str. 14). Prostodušniji su sve pripisivali pohlepi naftnih šeika iz OPEC-a. Svaki istoričar koji pripisuje velike promene u konfiguraciji svetske privrede, lošoj sreći i nezgodama koje su se mogle izbeći bi trebalo da opet razmisli. Svetska privreda nije obnovila svoj stari korak posle sloma. Jedna era je bila na svom kraju. Decenije posle 1973. godine, biće opet decenije krize.

Zlatno doba je izgubilo svoju pozlatu. Međutim, ono je započelo, a odista i postiglo najdramatičniju, najbržu i najdublju revoluciju u međuljudskim odnosima koju je istorija zabeležila. Tome se sada moramo okrenuti.

Poglavlje deseto
Socijalna revolucija 1945–1990.

LILI: Moja baka bi nam pričala razne stvari o depresiji. O tome možeš i da čitaš.
ROJ: Uvek su nam govorili kako bi trebalo da nam je drago što imamo hranu i sve to, jer onda u tridesetim godinama, stalno su nam govorili, ljudi su umirali od gladi, nisu imali posla i sve tako.

* * *

BAKI: Nikad nisam osetio depresiju, tako da me to ne muči.
ROJ: Po onome što čuješ, ti bi mrzeo da živiš u tom vremenu.
BAKI: Pa dobro, ja ne živim u tom vremenu.

Stads Terkel (Studs Terkel), *Hard Times*
(Teška vremena, 1970, str. 22–23)

Kada je on (General de Gol) preuzeo vlast bilo je milion televizora u Francuskoj... Kada je napustio vlast, bilo je deset miliona... Država je uvek šou biznis. Ali jučerašnja država-teatar je bila veoma različita od TV-države koja postoji danas.

Režis Debre (1994, str. 34)

I

Kada se ljudi suoče sa onim za šta ih njihova prošlost nije pripremila oni bauljaju u mraku tražeći reči da imenuju neznano, čak ni kada ga ne mogu niti odrediti niti razumeti. U jednom trenutku treće četvrtine ovog veka mogli smo da vidimo kako ovaj proces deluje među intelektualcima Zapada. Ključna reč je bila mala prepozicija „posle“ koje opšte korišćena u svom latinskom obliku „post“ kao prefiks bilo kome od brojnih termina koje je nekoliko generacija koristilo da označi mentalnu teritoriju dvadesetovekovnog života. Svet, ili njegovi važni vidovi, je postao postimperijalni, postmoderni, poststrukturalistički, postmarksistički, postgutenbergovski, ili bilo šta drugo. Kao i sahrane, ovi prefiksi zvanično odaju priznanje smrti, a da ne nagoveštavaju bilo kakav konsenzus ili izistinsku izvesnost o prirodi zagrobnog života. Na taj način je najveći, najdramatičniji, najbrži i najuniverzalniji društveni preobražaj u ljudskoj istoriji ušao u svest misaonih umova koji su ga proživljavali. Taj preobražaj predmet je ovog poglavlja.

Novina ovog preobražaja leži i u njegovoj neobičnoj brzini i u univerzalnosti. Istina, razvijeni delovi sveta, tj. praktično centralni i zapadni delovi Evrope i Severna

Amerika, plus tanak sloj kosmopolitskih bogataša i moćnika na drugim mestima već dugo su živeli u svetu stalne promene, tehnološke transformacije i kulturne inovacije. Za njih je revolucija globalnog društva značila ubrzanje i pojačanje pokreta na koji su se u principu već bili navikli. Na kraju krajeva, Njujorčani su već sredinom tridesetih godina gledali na oblakoder, Empajer Stejt Bilding (1934), čija visina neće biti premašena sve do sedamdesetih godina, a čak i tada samo za skromnih tridesetak metara. Trebalo je izvesno vreme da se opazi, a još više vremena da se izmeri, preobražaj kvantitativnog materijalnog rasta u kvalitativne preokrete života, čak i u ovim delovima sveta. A za najveći deo planete promene su bile i iznenadne i seizmičke. Za 80 procenata čovečanstva Srednji vek je završen 1950-ih godina; a možda je još bolje reći, oni su *osetili* da se završio u 1960-im godinama.

Na mnogo načina oni koji su zapravo proživeli ove preobražaje na licu mesta nisu shvatali njihov puni doseg, pošto su ih iskusili u obrocima, ili kao promene u životima pojedinaca, koje, kako god dramatične, nisu shvatane kao permanentne revolucije. Zašto bi odluka seoskog naroda da potraži posao u gradu u njihovim glavama značila išta trajniji preobražaj nego što je pristupanje oružanim snagama ili nekoj grani ratne privrede u dva svetska rata značilo za britanske i nemačke muškarce i žene? Oni nisu nameravali da zauvek promene svoj način života, čak i ako se pokazalo da jesu. Oni koji su ih gledali sa strane, koji su nanovo posećivali scene takvog preobražaja u određenim intervalima, bili su ti koji su shvatali koliko se mnogo toga promenilo. Koliko je potpuno izmenjena, na primer, bila Valensija početkom osamdesetih godina u odnosu na isti grad i region ranih pedesetih godina kada je ovaj pisac poslednji put video taj deo Španije. Koliko se izgubljeno osećao sicilijanski seljački Rip Van Vinkl (Rip Van Vinkl je lik iz klasične američke književnosti koji je prespavao u pećini sto godina, prim. prev.) – zapravo, lokalni bandit koji je par decenija bio u zatvoru od sredine 1950-ih godina – kada se vratio u Palermo koga je u međuvremenu urbanistički razvoj načinio neprepoznatljivim. „Tamo gde su nekad bili vinogradi, sada su palače“, rekao mi je vrteći glavom u neverici. Odista je brzina promene bila takva da se istorijsko vreme moglo meriti čak i kraćim intervalima. Manje od deset godina (1962–1971), razdvajalo je Kusko u kome su izvan granica gradskog atara, većina Indijanaca još uvek nosili tradicionalne nošnje od Kuska u kome je značajan deo njih već nosio *čolo,* tj. evropsku odeću. Na kraju sedamdesetih godina vlasnici štala na meksičkom tržištu hrane su već izračunavali cenu za svoje mušterije na japanskim džepnim kalkulatorima, koji su tamo bili nepoznati na početku te decenije.

Nikako se od čitalaca koji nisu bili dovoljno stari i pokretni da vide kako se istorija kreće na ovaj način od 1950. godine, ne može očekivati da ponove ova iskustva, iako je od šezdesetih godina kada su mladi zapadnjaci otkrili da je putovanje u Treći svet i izvodljivo i pomodno, sve što je bilo potrebno za osmatranje globalnog preobražaja bilo je otvoriti oba oka. U svakom slučaju, istoričari ne mogu da ostanu zadovoljni sa predstavama i anegdotama, koliko god one bile značajne. Oni mora da određuju i da računaju.

Najdramatičnija i dalekosežnija društvena promena druge polovine ovog veka, i to ona koja nas je zauvek razdvojila od sveta prošlosti, je smrt seljaštva. Jer od neolita je većina ljudskih bića živela od zemlje i stoke ili su kao ribari ubirali plodove mora. Uz izuzetak Britanije, seljaci i zemljoradnici su i dalje bili masovni deo zaposlenog stanovništva čak i u industrijalizovanim zemljama sve do dvadesetog veka. U toj meri da je u studentskim danima ovog pisca, tridesetih godina, odbijanje seljaka da iščeznu

još uvek opšte korišćeno kao argument protiv predviđanja Karla Marksa da će iščeznuti. Na kraju krajeva, postojala je samo još jedna industrijska zemlja uz Britaniju, u kojoj su poljoprivreda i ribarstvo zapošljavali manje od 20 odsto stanovnika, to je bila Belgija. Čak i u Nemačkoj i SAD, najvećim industrijskim privredama, gde je poljoprivredno stanovništvo zaista stalno opadalo, još uvek je grubo rečeno predstavljalo oko četvrtine stanovnika; i Francuskoj, Švedskoj i Austriji ono je bilo još uvek između 35 i 40 odsto stanovnika. Što se tiče zaostalih poljoprivrednih zemalja – recimo, u Evropi Bugarske ili Rumunije – nešto oko četiri na svakih pet stanovnika je radilo na zemlji.

Pa ipak promislimo o tome šta se desilo u trećoj četvrtini ovog veka. Možda suviše ne iznenađuje to da je do početka osamdesetih godina manje od tri na svakih 100 Britanaca ili Belgijanaca bilo u poljoprivredi, tako da je za prosečnog Britanca bilo daleko verovatnije da u svakodnevnom životu sretne nekog ko se jednom bavio zemljoradnjom u Indiji ili Bangladešu nego nekog koji se bavio zemljoradnjom u Ujedinjenom Kraljevstvu. Zemljoradničko stanovništvo SAD je opalo do istog procenta, ali je, obzirom na njegovo dugoročno oštro opadanje, ovo manje zaprepašćivalo nego činjenica da je ovaj majušan deo radne snage bio u položaju da preplavi SAD i svet nebrojenim količinama hrane. Ono što je malo ko očekivao četrdesetih godina bilo je da do početka osamdesetih godina *nijedna* zemlja zapadno od granica „Gvozdene zavese“ nije imala više od 10 odsto stanovništva zaposlenog u zemljoradnji, osim Irske Republike (koja je bila samo nešto iznad ovog procenta), i iberijskih država. Ali sama činjenica da je u Španiji i Portugaliji broj ljudi u poljoprivredi, koji su činili tek nešto manje od polovine stanovništva 1950. godine, trideset godina kasnije smanjen na 14,5 odsto u jednoj i 17,6 odsto u drugoj zemlji, govori sama za sebe. Špansko seljaštvo se prepolovilo za dvadeset godina posle 1950. godine, portugalsko za dvadeset godina posle 1960. godine (ILO, 1990, tabela 2A; FAO, 1989).

Ovi brojevi su spektakularni. U Japanu na primer, broj zemljoradnika je smanjen sa 52,4 odsto naroda 1947. godine, na 9 odsto 1985. godine, tj. između vremena kada se mladi vojnik vratio iz borbi Drugog svetskog rata i vremena kada se u svojoj kasnijoj civilnoj karijeri penzionisao. U Finskoj – da uzmemo jednu stvarnu životnu priču poznatu autoru – devojka koje je rođena kao seljačka kćer i koja je u prvom braku postala seljačka radna žena, mogla je pre nego što je stigla daleko u srednje godine, da se preobrazi u kosmopolitsku intelektualnu i političku figuru. Ali onda, 1940. godine, kada je njen otac umro u zimskom ratu protiv Rusije, ostavljajući ženu i decu na porodičnom imanju, 57 odsto Finaca bili su zemljoradnici i šumari. Do vremena kada je ona imala četrdeset i pet godina, u ovim zanimanjima je bilo manje od 10 odsto Finaca. Šta je prirodnije u takvim okolnostima od toga da Finci započnu kao zemljoradnici, a završe u veoma različitim prilikama?

Pa ipak ako se Marksovo predviđanje da će industrijalizacija eliminisati seljaštvo konačno očito obistinilo u zemljama nagle industrijalizacije, stvarno neobičan razvojni proces je opadanje zemljoradničkog stanovništva u zemljama čiji su očigledni nedostatak ovakvog razvoja Ujedinjene nacije pokušavale da prikriju mnoštvom eufemizama za reči „zaostale“ i „siromašne“. Baš u onom trenutku u kome su nadobudni mladi levičari navodili strategiju Mao Ce Tunga za trijumf revolucije putem mobilizacije bezbrojnih ruralnih miliona protiv opkoljenih urbanih uporišta status kvoa, ovi milioni su sami napuštali sela i kretali u gradove. U Latinskoj Americi se procenat seljaka prepolovio za dvadeset godina u Kolumbiji (1951–1971), Meksiku (1960–1980) i skoro – u Brazilu (1960–1980). On je opao za dve trećine, ili gotovo

dve trećine, u Dominikanskoj Republici (1960–1981), Venecueli (1961–1981) i Jamajki (1953–1981). Sve su ovo bile zemlje – osim Venecuele – u kojima su na kraju Drugog svetskog rata seljaci činili polovinu, ili apsolutnu većinu zaposlenog stanovništva. Ali već sedamdesetih godina, u Latinskoj Americi – izvan centralnoameričkog pojasa i Haitija – *nije* bilo ni jedne zemlje u kojoj seljaci nisu bili manjina. Slična situacija je bila u zemljama zapadnog islama. Alžir je utanjio broj svojih zemljoradnika od 75 na 20 odsto svog stanovništva; Tunis sa 68 na 23 procenta za tek nešto više od 30 godina; Maroko je, manje dramatično, izgubio svoju seljačku većinu za deset godina (1971–1982). Sirija i Irak, još uvek su imali oko pola naroda na zemlji sredinom pedesetih godina. U toku dvadesetak godina prva je prepolovila taj broj, a druga smanjila na manje od trećine. Iranski seljaci su pali sa 55 procenata sredinom pedesetih godina, na 29 procenta sredinom osamdesetih godina.

U međuvremenu su naravno seljaci agrarne Evrope prestali da obrađuju zemlju. Do osamdesetih godina čak ni drevna uporišta seljačke poljoprivrede na istoku i jugoistoku kontinenta nisu imala više od oko trećine svoje radne snage u zemljoradnji (Rumunija, Poljska, Jugoslavija, Grčka), a neke su imale znatno manje, posebno Bugarska (16,5 odsto 1985. godine). Jedino snažno seljačko uporište u Evropi i susedstvu i na Srednjem istoku – je ostala Turska, gde je seljaštvo opadalo, ali sredinom osamdesetih godina još uvek ostalo apsolutna većina.

U samo tri regiona planete i dalje su u suštini dominirala njihova sela i polja: supsaharska Afrika, južna i kontinentalna jugoistočna Azija i Kina. Samo u ovim regionima je još uvek bilo moguće pronaći zemlje koje je smanjenje uzgajivača očito mimoišlo – gde su oni koji su gajili useve i čuvali životinje tokom burnih decenija i dalje zadržali postojani udeo u stanovništvu – preko 90 odsto u Nepalu, oko 70 odsto u Liberiji, oko 60 odsto u Gani, pa čak – što je činjenica koja pomalo iznenađuje – oko 70 odsto u Indiji tokom svih dvadeset i pet godina nezavisnosti, a jedva nešto manje (66,4 odsto) 1981. godine. Doduše ovi regioni seljačke dominacije još uvek su na kraju našeg perioda predstavljali polovinu ljudske vrste. Međutim, čak su se i oni lomili po ivicama pod pritiskom ekonomskog razvoja. Solidni seljački blok u Indiji bio je okružen zemljama čije je zemljoradničko stanovništvo vidljivo opadalo sasvim brzo: Pakistanom, Bangladešom i Šri Lankom, gde su seljaci odavno prestali da budu većina; isto kao i u Maleziji, Filipinima i Indoneziji do osamdesetih godina, i naravno, u novim industrijskim državama istočne Azije, Tajvanu i Južnoj Koreji, koje su ne tako davne 1961. godine imale preko 60 odsto svog naroda na poljima. Osim toga prevlast seljaštva u nekoliko južnih zemalja Afrike bila je bantustanska iluzija. Zemljoradnja, koju su najviše sprovodile žene, bila je ona vidljiva strana ekonomije koja je zapravo zavisila uglavnom od doznaka muških pečalbara u gradovima i rudnicima belaca na jugu.

Čudna stvar u vezi sa ovim masovnim i tihim egzodusom sa sela po velikom delu svetske kopnene mase, a još i više po ostrvima sveta,[18] je da je do toga samo delimično došlo usled poljoprivrednog napretka, bar u bivšim seoskim oblastima. Kao što smo videli (poglavlje 9), razvijene industrijske zemlje su se, uz jedan ili dva izuzetka, takođe preobrazile u velike proizvođače poljoprivrednih proizvoda za svetsko tržište, a to su učinile dok su smanjivale svoje pravo zemljoradničko stanovništvo, do sve manjeg, a ponekad apsurno majušnog procenta svog naroda. To je bilo očito postignuto

[18] Oko tri četvrtine površine kopna na planeti, izostavljajući nenaseljeni Antarktik.

neobičnim skokom kapitalno-intenzivne produktivnosti po pojedinom zemljoradniku. Najneposrednije vidljiv aspekt te produktivnosti bila je ogromna količina mašinerije koju je farmer u bogatim i razvijenim zemljama sada imao na svom raspolaganju a koja je bila ostvarenje velikih snova o obilju postignutom pomoću mehanizovane poljoprivrede koji su nadahnjivali sve one traktoriste simbolično golih grudi sa propagandnih fotosa mlade sovjetske republike, a koje je sovjetska privreda tako potpuno omanula da oživotvori. Manje vidljiva, ali jednako značajna, bila su sve impresivnija dostignuća poljoprivredne hemije, selektivnog uzgoja i biotehnologije. U tim uslovima, zemljoradnji jednostavno više nije bilo potrebno toliko ruku, bez kojih u pretehnološkim danima, žetva ne bi mogla da se prikupi, niti je odista bio potreban veliki broj stalno zaposlenih farmerskih porodica i njihovih stalnih slugu. A tamo gde su bili potrebni, moderan saobraćaj je učinio da nije bilo nužno držati ih u zemlji. Tako su sedamdesetih godina ovčari u Pertšajru (Škotska) našli da im je isplativije da uvezu stručnjaka za strižu sa Novog Zelanda, u vreme (kratke) lokalne sezon strižе, koja se naravno nije poklapala sa onom na južnoj hemisferi.

U siromašnijim delovima sveta poljoprivredna revolucija nije bila odsutna, iako je bila neravnomernija. Zaista da nije bilo irigacije i inputa *nauke* posredstvom takozvane „zelene revolucije“,[19] ma kako bi posledice jednog i drugog na dugu stazu mogle biti kontraverzne, veliki delovi južne i jugoistočne Azije ne bi bili u stanju da nahrane stanovništvo koje se ubrzano množilo. Pa ipak, u celini gledano, zemlje Trećeg sveta, i delovi (bivšeg ili još uvek socijalističkog) Drugog sveta, više nisu hranili sami sebe, a kamoli da su proizvodili značajne viškove hrane za izvoz što bi se moglo očekivati od agrarnih zemalja. U najboljem slučaju njih su ohrabrivali da se usredsrede na specijalizovane izvozne useve za tržište razvijenog sveta, dok su njihovi seljaci, kada nisu kupovali viškove hrane izvezene sa Severa po dampingovanim cenama, nastavili da kopaju i oru na svoj stari, radno-intenzivni način. Nije bilo valjanog razloga zašto bi napustili poljoprivredu kojoj je bio potreban njihov rad, osim možda što je eksplozija stanovništva mogla da izazove oskudicu zemlje. Ali regioni iz kojih su se seljaci odlivali često su bili, kao u Latinskoj Americi, sasvim retko naseljeni i težili su tome da imaju otvorene granice, na koje se mali broj seljaka naseljavao, pružajući političku bazu za lokalne gerilske pokrete. Nasuprot tome, azijski regioni na kojima se seljaštvo najbolje očuvalo bili su verovatno najgušće naseljena zona na svetu sa gustinom stanovništva po kvadratnoj milji koja se kretala od 250 do 2000 (prosek za Latinsku Ameriku je bio 41,5).

Tamo gde se selo praznilo, gradovi su se punili. Svet druge polovine dvadesetog veka postao je urbanizovaniji nego ikada pre. Do sredine osamdesetih godina 42 procenta svetskog stanovništva je bilo urbano, a da nije bilo težine ogromnih ruralnih populacija Kine i Indije, koje su sačinjavale tri četvrtine azijskog seljaštva, urbano stanovništvo bi bilo većinsko (Population, 1984, str. 214). Pa čak i u središnjim ruralnim područjima, ljudi su se pomerali iz sela u grad, i to posebno u veliki grad. Između 1960. i 1980. godine urbano stanovništvo Kenije se udvostručilo, mada je 1980. godine dostiglo tek 14,2 odsto stanovništva; ali od svakih deset građana šest je živelo u Najrobiju, dok je dvadeset godina ranije takvih bilo samo četiri na deset. U Aziji su multimilionski gradovi nicali kao pečurke, uglavnom prestonice. Seul, Teheran, Kara-

[19] Sistematsko uvođenje novih, visokorodnih useva uzgajenih metodima specifično prilagođenim određenim delovima Trećeg sveta. Uglavnom posle šezdesetih godina.

či, Džakarta, Manila, Nju Delhi, Bangkok, svi su oni imali otprilike između 5 i 8,5 miliona stanovnika 1980. godine, a očekivalo se da imaju između 10 i 13,5 miliona 2000. godine. Nijedan od njih (sem Džakarte) nije imao više od oko jedan i po milion stanovnika 1950. godine (World resources, 1986). I stvarno, daleko najdžinovskije urbane aglomeracije na kraju osamdesetih godina su se mogle naći u Trećem svetu: Kairo, Meksiko Siti, Sao Paulo i Šangaj, čiji se broj stanovnika računao sa osam cifara. Jer su se paradoksalno, iako je razvijeni svet i dalje bio daleko urbanizovaniji nego siromašni svet (izuzev delova Latinske Amerike i islamske zone), njegovi sopstveni džinovski gradovi raspadali. Oni su svoj vrhunac dosegli u ranom dvadesetom veku, pre nego što je beg u predgrađa i satelitske zajednice izvan gradova dobio ubrzanje, a stari gradski centri postajali prazne školjke uveče, kada su radnici, prodavci i tragači za zabavom odlazili kućama. Dok se Meksiko Siti skoro upetostručio za trideset godina posle 1950, Njujork, London i Pariz su polako tonuli na donje ivice velike lige gradova, ili iz nje ispadali.

Pa ipak su se na čudan način, i stari i novi svetovi uzajamno približili. Tipičan „veliki grad" razvijenog sveta postao je područje povezanih urbanih naselja, uglavnom fokusiranih na neku centralnu oblast ili oblasti biznisa ili administracije koja se iz vazduha raspoznaje kao neka vrsta planinskog lanca visokih zgrada i oblakodera, osim tamo (kao u Parizu) gde ovakve zgrade nisu bile dozvoljene.[20] Njihova međusobna povezanost, ili možda slom privatnog motornog saobraćaja pod pritiskom masovnog posedovanja automobila, pokazana je od šezdesetih godina novom revolucijom u javnom transportu. Nikada se, od prve izgradnje gradskog tramvaja i podzemnog železničkog sistema krajem devetnaestog veka, nije gradilo tako mnogo metro sistema i sistema brzog prigradskog prevoza na tako mnogo mesta: od Beča do San Franciska, od Seula do Meksika. U isto vreme širila se decentralizacija, kako je većina satelitskih zajednica ili prigradskih kompleksa razvila svoje sopstvene servise za trgovinu i dokolicu, posebno u vidu (prvo u Americi uvedenih) periferijskih „tržnih centara".

S druge strane, grad u Trećem svetu, mada je takođe povezan (obično zastarelim i neadekvatnim) javnim saobraćajem i hiljadama pokvarenih privatnih autobusa i „kolektivnih taksija" nije mogao da bude drugačiji nego rasut i nestruktuiran, ako ni zbog čega drugog ono zbog toga što nije bilo načina da aglomeracije do deset i do dvadeset miliona ljudi ne budu takve, posebno ako su mnoga naselja od kojih su se sastojale započela svoj život kao naselja straćara, koje su po svoj prilici osnivali naseljenici po nekorišćenim otvorenim prostorima. Stanovnici ovakvih gradova su morali da troše nekoliko sati dnevno putujući na posao i s posla (jer je redovni posao dragocen), a mogli su da budu voljni da isto tako dugo idu na hodočašće na mesta javnog rituala kao što je Marakana stadion u Rio de Žaneiru (dve stotine hiljade mesta), gde su karioke obožavale fudbalska božanstva, ali su u stvari, konurbacije i u Starom i u Novom svetu bile sve više zbirke nominalno – ili, u slučaju Zapada često i formalno – autonomnih zajednica, mada su na bogatom Zapadu, bar na svojim obodima, sadržavale mnogo više zelenih površina nego na siroma-

[20] Ovakvi visoki centri, prirodna posledica visokih cena zemljišta u takvim okruzima, bili su krajnje neobični pre 1950. godine. Njujork je bio praktično jedinstven. Postali su uobičajeni od šezdesetih godina, kada su čak i razvučeni, decentralizovani gradovi kao Los Anđeles, zadobili po ovakav „dauntaun".

šnom i prenaseljenom Istoku i Jugu. Dok su po stanovima i naseljima straćara ljudi živeli u simbiozi sa pacovima i bubama, čudnovatu ničiju zemlju koja je okruživala ono što je ostalo od „unutrašnjih gradova" razvijenog sveta, kolonizovali su pripadnici divlje faune: lasice, lisice i rakuni.

II

Skoro isto tako dramatičan kao opadanje i pad seljaštva, a mnogo opštiji, bio je uspon zanimanja za koja se zahtevalo srednje i visoko obrazovanje. Praktično su sve vlade težile opštem osnovnom obrazovanju, tj. osnovnoj pismenosti. toliko da su do osamdesetih godina samo one najpoštenije ili najbespomoćnije države priznavale da imaju polovinu nepismenog stanovništva, a samo je deset njih – sve osim Avganistana su bile u Africi – bilo spremno da prizna kako samo 20 odsto njihovih stanovnika mogu da čitaju i pišu. A pismenost je napravila upečatljiv napredak, posebno u revolucionarnim zemljama pod komunističkom vlašću, čija su dostignuća u ovom pogledu odista bila najimpresivnija, čak i kada su tvrdnje da je nepismenost „likvidirana" unutar neverovatno kratkog vremenskog razdoblja, bile pomalo optimističke. Pa ipak, bilo da je masovna opismenjenost bila opšta, ili ne, potražnja za mestima u srednjem a posebno u višem obrazovanju se uvećavala po neuobičajenoj stopi. A isto tako i broj ljudi koji se podvrgavao, ili je ranije bio podvrgnut tom obrazovanju.

Ova eksplozija brojeva bila je naročito dramatična u univerzitetskom obrazovanju, do tada tako neuobičajenom, da je bilo demografski zanemarljivo, osim u SAD. Pre Drugog svetskog rata čak ni Nemačka, Francuska i Britanija, tri među najvećim, najrazvijenijim i najobrazovanijim zemljama sa ukupnim stanovništvom od 150 miliona nisu imale više od 150 000 studenata, ili deseti deo procenta njihovog združenog stanovništva. Već krajem osamdesetih godina studenti su se mogli brojati u milionima u Francuskoj, Saveznoj Republici Nemačkoj, Italiji, Španiji, i SSSR-u (da navedemo samo evropske zemlje), a da i ne pominjemo Brazil, Indiju, Meksiko, Filipine i naravno, SAD, koje su bile pionir masovnog univerzitetskog obrazovanja. Do ovog vremena su u obrazovno ambicioznim zemljama studenti činili i do 2,5 odsto *ukupnog* stanovništva – ljudi, žena i dece – pa čak u izuzetnim slučajevima, i preko 3 odsto. Nije bilo neobično da 20 odsto pripadnika starosne grupe od dvadeset do dvadeset i četiri godine bude uključeno u formalno obrazovanje. Čak su i u akademski najkonzervativnijim zemljama – Britaniji i Švajcarskoj – studenti porasli na 1,5 odsto stanovnika. Osim toga neke od relativno najvećih koncentracija studenata su se mogle naći u zemljama koje su bile daleko od toga da budu razvijene: Ekvadoru (3,2 odsto), Filipinima (2,7 odsto) ili Peruu (2 odsto).

Sve ovo nije bilo samo novo, već i savim iznenadno. „Činjenica koja najviše upada u oči iz studije o latinoameričkim univerzitetskim studentima šezdesetih godina je da ih je bilo tako malo" (Liebman, Walker, Glazer, 1972, str. 35), pisali su američki naučnici tokom ove decenije, ubeđeni da je to odjek u osnovi elitističkog evropskog modela visokog obrazovanja južno od Rio Grandea. I to uprkos činjenici da je broj studenata tamo rastao za oko 8 odsto godišnje. U stvari, nije pre 1960-ih godina postalo nesporno da su studenti i društveno i politički postali važnija snaga nego ikada pre, jer je 1968. godine pobuna studentskog radikalizma širom sveta govorila glasnije od statistika. Ali je isto tako postalo nemoguće predvideti statistike. Između 1960. i 1980. godine, da se zadržimo na dobro obrazovanoj Evropi, se u tipičnoj evropskoj zemlji

utrostručio, ili učetvorostručio, osim onde gde se umnožio četiri, ili pet puta, kao u SR Nemačkoj, Irskoj i Grčkoj; pet do sedam puta, kao na Islandu, u Švedskoj i Italiji; a sedam do devet puta kao u Španiji i Norveškoj (Burloiu, Unesco, 1983, str. 62–63). Na prvi pogled deluje čudno da je u celini navala na univerzitete bila manje izražena u socijalističkim zemljama, uprkos njihovom ponosu na masovno obrazovanje, mada je slučaj Maove Kine zastranjivanje. Veliki Kormilar je praktično ukinuo svo više obrazovanje za vreme kulturne revolucije (1966–1976). Kako su se povećavale nevolje socijalističkog sistema u sedamdesetim i osamdesetim godinama, one su dalje zaostajale za Zapadom. Mađarska i Čehoslovačka su imale faktički manji procenat svog stanovništva u višem obrazovanju nego sve druge evropske države.

Da li to izgleda baš tako čudno na drugi pogled? Možda ne. Do neobičnog rasta višeg obrazovanja, koji je do ranih sedamdesetih godina proizveo bar sedam zemalja sa više od 100 000 *nastavnika* na univerzitetskom nivou, došlo je zbog potrošačkog pritiska, za koji socijalistički sistemi nisu bili podešeni da odgovore. Planerima i vladama je bilo očigledno da moderna privreda iziskuje daleko više administratora, nastavnika i tehničkih stručnjaka nego u prošlosti, koji su morali negde da se obučavaju – a univerziteti ili slične institucije višeg obrazovanja su, prema drevnoj tradiciji, funkcionisali uglavnom kao škole za obuku državnih službenika i specijalizovanih profesija. Ali iako je to, kao i opšta demokratska predrasuda, opravdavala značajno širenje visokog obrazovanja, razmera studentske eksplozije je daleko prevazilazila ono što je racionalno planiranje moglo da predvidi.

U stvari, tamo gde su porodice imale izbor i mogućnost, upućivale su svoju decu na visoko obrazovanje, jer je to bio daleko najbolji način da im donese bolji prihod, ali iznad svega, viši socijalni status. Od latinoameričkih studenata koje su intervjuisali američki ispitivači sredinom šezdesetih godina po raznim zemljama, između 79 i 95 odsto je bilo ubeđeno da će ih studiranje dovesti u višu društvenu klasu u roku od deset godina. Samo je 21 do 38 odsto studenata osećalo da će im studiranje doneti mnogo viši ekonomski status nego što je onaj njihovih porodica (Liebman, Walker, Glazer, 1972). Naravno, studiranje bi im u stvari skoro sigurno donelo veći prihod nego onima nediplomiranima, a u zemljama sa slabim obrazovanjem, gde je diploma garantovala mesto u državnom aparatu, a stoga i moć, uticaj i mogućnost za finansijsko iznuđivanje, bi mogla biti ključ za pravo bogatstvo. Naravno većina studenata je dolazila iz porodica koje su bile bolje stojeće od drugih – kako bi inače mladi ljudi u radnom dobu mogli sebi da priušte da plaćaju za nekoliko godina studija? – ali ne nužno iz bogatih porodica. Često su žrtve koje su njihovi roditelji činili bile stvarne. Kaže se kako je korejsko obrazovno čudo počivalo na kosturima krava koje su sitni zemljoradnici prodavali da bi svojoj deci prokrčili put u počastvovane i privilegovane redove učenjaka. (Tokom osam godina – od 1975. do 1983. – udeo korejskih studenata je porastao od 0,8 do skoro 3 odsto stanovnika.) Niko ko ima iskustvo da bude prvi u svojoj porodici koji redovno studira neće imati teškoća da razume motivaciju za ovo. Veliki svetski bum omogućio je bezbrojnim skromnim porodicama – službenicima, nameštenicima, trgovcima i sitnim poslovnim ljudima, seljacima, a na Zapadu čak i prosperitetnim kvalifikovanim radnicima – da priušte redovno studiranje svojoj deci. Zapadna država društvene brige počevši od dotacija Sjedinjenih Država posle 1945. godine za demobilisane studente, pružala je znatnu pomoć studentima na ovaj ili onaj način, mada je većina studenata još uvek očekivala izrazito skroman život. U demokratskim i egalitarnim zemljama, često je prihvatano nešto kao pravo maturanata da

idu na više nivoe, do te mere da je u Francuskoj selektivno upisivanje na državne univerzitete 1991. godine još uvek smatrano kao ustavno nemoguće. (Takvo pravo nije postojalo u socijalističkim zemljama.) Dok su mladi ljudi nagrtali na univerzitete, vlade su – jer su izvan SAD, Japana i par drugih zemalja, univerziteti preovlađujuće bili pre državne nego privatne institucije – umnožavale nove ustanove da ih preuzmu, posebno sedamdesetih godina, kada se broj svetskih univerziteta više nego udvostručio.[21] I naravno, odskora nezavisne bivše kolonije koje su se umnožile tokom šezdesetih godina su insistirale na sopstvenim visokoobrazovnim institucijama kao na simbolu nezavisnosti, kao što su insistirali na zastavi, vazdušnoj liniji ili armiji.

Ove mase mladih muškaraca i žena i njihovih nastavnika, koje su se brojale u milionima ili bar u stotinama hiljada u svim zemljama sem u onim najmanjim ili onim izuzetno zaostalim, sve više su se koncentrisale u velike i često izolovane kampuse ili „univerzitetske gradove", bile su novi činilac i u politici i u kulturi. Bile su transnacionalne, prenosile su i saopštavale ideje i iskustva preko granica sa lakoćom i brzinom, a verovatno su bile opuštenije od svojih vlada u rukovanju komunikacijskom tehnologijom. Kako su šezdesete godine otkrile, studenti ne samo što su bili politički radikalni i eksplozivni, već i jedinstveno efikasni u izražavanju svog političkog i društvenog nezadovoljstva u unutrašnjim, pa čak i međunarodnim političkim okvirima. U diktatorskim zemljama oni su bili *jedina* grupa građana koja je bila u stanju za kolektivnu političku akciju, a daleko je od toga da ne bude značajno to, da dok su druge latinoameričke studentske populacije bujale, u Pinočeovom Čileu posle 1973. godine je činjeno da broj studenata opadne. A u zlatnim godinama posle 1945. postojao je jedan jedini trenutak koji odgovara svetskom simultanom potresu o kome su revolucionari sanjali posle 1917. godine, to je sigurno bila 1968, kada su se studenti bunili od SAD i Meksika na Zapadu do socijalističke Poljske, Čehoslovačke i Jugoslavije, uglavnom podstaknuti neuobičajenim izbijanjem bune u maju 1968. godine u Parizu, epicentru studentskog ustanka kontinentalnih razmera. To je bilo daleko od revolucije, mada znatno više od „psihodrame" ili „uličnog teatra" kako su ga stariji posmatrači koji nisu imali naklonosti za ovaj pokret, poput Rejmona Arona omalovažavali. Na kraju krajeva, 1968. godina je okončala eru De Gola u Francuskoj, eru demokratskih predsednika u SAD, nadu za liberalni komunizam u komunističkoj centralnoj Evropi i (tihim propratnim efektima masakra studenata u Tlatelolku (Tlatelolco) označila je početak nove ere u meksičkoj politici.

Razlog zašto 1968. godina (sa svojim produžecima u 1969. i 1970. godinu) nije bila revolucija, i nikada nije izgledala kao da bi trebala ili mogla da to bude, bio je taj da studenti, kako god brojni i mobilizovani, nisu mogli da sami izvedu revoluciju. Njihova politička delotvornost počivala je u njihovoj sposobnosti da deluju kao signali i detonatori za veće, ali teže zapaljive grupe. Od šezdesetih godina, studenti su ponekad uspevali da to učine. Izazvali su ogroman talas štrajkova u Francuskoj i Italiji 1968–1969. godine, ali, posle dvadeset godina poboljšanja bez paralela za one koji su radili za platu u privredama pune zaposlenosti, revolucija je bila poslednja stvar na umu proleterskih masa. Sve do osamdesetih godina, a i tada u nedemokratskim zemljama tako mnogo različitim kao što su Kina, Južna Koreja i Čehoslovačka, studentske pobune nisu izgledale kao da ostvaruju svoj potencijal za detoniranje revolucije, ili bar tako da prisile vlade da prema njima postupaju kao prema ozbiljnoj opasnosti za pore-

[21] Opet je tu socijalistički svet bio pod manjim pritiskom.

dak, masakrirajući ih naveliko, kao na Tjenamen trgu u Pekingu. Posle neuspeha velikih snova iz 1968. godine, neki radikalni studenti su odista pokušali da naprave revoluciju bez ičije pomoći, terorizmom malih grupa, ali, i pored toga što su ovakvi pokreti dobili veliki publicitet (postižući tako bar jedan od svojih velikih ciljeva), retko su imali bilo kakav ozbiljan politički uticaj. Tamo gde je pretilo da ga dobiju, bili su prilično brzo ugušivani kada su se vlasti jednom odlučile da deluju: sedamdesetih godina neprimerenom brutalnošću i sistematskom torturom u „prljavim ratovima" u Južnoj Americi, podmićivanjem i zakulisnim pregovorima u Italiji. Jedini među ovim inicijatorima koji su preživeli u poslednjoj deceniji veka bili su baskijski nacionalistički teroristi ETA u teoriji komunistička seljačka gerila *Sendero Luminoso* u Peruu, jedan neželjeni dar osoblja i studenata Univerziteta u Ajakuču (Ayacucho) svojim zemljacima.

Međutim, to nama postavlja jedno pomalo zbunjujuće pitanje: zašto su se pokreti ove nove socijalne grupe studenata, jedini među novim ili starim socijalnim akterima zlatne ere, opredelili za radikalizam Levice? Jer (ako ostavimo po strani pobunjenike protiv komunističkih režima) čak su i nacionalistički studentski pokreti težili da pokače crvene značke Marksa, Lenjina ili Maoa po svojim barjacima sve do osamdesetih godina.

Na neki način to nas neminovno vodi daleko iza socijalne stratifikacije, pošto je nova studentska masa, po definiciji, bila i jedna starosna grupa omladine, tj. privremena stanica u ljudskom prolazu kroz život, a obuhvatala je i nesrazmerno veliki udeo žena, koji je sve više rastao, koje su se kolebale između nestalnosti svoga uzrasta i stalnosti svoga pola. Kasnije ćemo razmotriti razvoj osobenih kultura mladih koje su povezivale studente sa drugima iz njihove generacije, i novu žensku samosvest, koja je takođe dosezala izvan univerziteta. Omladinske grupe, još uvek nesmirene u ustaljenosti zrelog doba, tradicionalno su odredište samopouzdanja, nemira i nereda, što su znali još srednjovekovni rektori, a revolucionarne strasti su uobičajenije u osamnaest nego u trideset i pet godina, kao što su generacije buržoaskih roditelja govorile generacijama svojih skeptičnih sinova a (kasnije) i kćeri. U stvari, ovo verovanje je bilo toliko uvreženo u zapadnim kulturama da je establišment u nekoliko zemalja – možda većinom latinskih na obe strane Atlantika – potpuno bagatelisao studentsku borbenost, čak i u onom stepenu oružane gerilske borbe. Ako ništa drugo, borbenost je bila znak živahne, a ne obamrle ličnosti. Za studente iz San Markosa u Limi (Peru), pričala se šala, „služili su svoj revolucionarni rok" u nekim ultramaoističkim sektama pre nego što bi se ustalili u solidnoj nepolitičnoj profesiji srednje klase – dok se nešto kao normalan život nastavljalo u ovoj nesrećnoj zemlji (Lynch, 1990). Meksički studenti su ubrzo naučili pod *a.* da država i partijski aparat u suštini regrutuju svoj kadar sa univerziteta, i pod *b.* da što su revolucionarniji bili kao studenti, tim će im verovatno nuditi bolje poslove posle diplomiranja. A čak je i u konvencionalnoj Francuskoj, bivši maoista iz ranih sedamdesetih godina koji je napravio briljantnu karijeru u državnoj službi postao prirodan.

To međutim, ne objašnjava zašto su mase mladih ljudi koji su očigledno bile na putu da u budućnosti bolje stoje od svojih roditelja, ili u svakom slučaju bolje nego većina onih koji ne studiraju – uz retke izuzetke bile privučene političkim radikalizmom.[22]

---

[22] Među tim retkim izuzecima zapažamo Rusiju, gde za razliku od svih ostalih komunističkih zemalja istočne Evropi i od Kine, studenti kao grupa niti su bili istaknuti niti uticajni u godinama sloma komunizma. Demokratski pokret u Rusiji je opisivan kao „revolucija četrdesetogodišnjaka" koju je posmatrala demoralisana i depolitizovana omladina (Riordan, 1991).

U stvari, većina njih verovatno nije bila sklona tome, dajući prednost sticanju diplome koja garantuje njihovu budućnost, mada su oni bili manje primetni od manje – ali ipak brojne grupe – onih politički aktivnih, posebno onda kada su dominirali vidljivim delom univerzitetskog života, koristeći sredstva javnog ispoljavanja u rasponu od grafitima i posterima napunjenih zidova do mitinga, marševa i demonstracija. Ipak je i ovaj stepen levičarske radikalizacije bio nov za razvijene zemlje, mada ne za zaostale i zavisne. Pre Drugog svetskog rata, studenti su u centralnoj i zapadnoj Evropi i Severnoj Americi bili većinom apolitični ili desničari.

Mogući odgovor sugeriše ogromna eksplozija broja studenata. Na kraju Drugog svetskog rata broj francuskih studenata je iznosio manje od 100 000. Do 1960. godine on je bio veći od 200 000, a za sledećih deset godina se utrostručio na 651 000 (Flora, str. 582; *Deux Ans,* 1990, str. 4). (Tokom ovih deset godina broj studenata humanističkih nauka se uvećao skoro tri i po puta, broj studenata društvenih nauka četiri puta.) Najneposrednija i direktna posledica bila je neizbežna napetost između ovih masa uglavnom studenata prve generacije, koja je sada iznenada priticala na univerzitet, i institucija koje ni fizički ni organizaciono nisu bile pripremljene za ovakav priliv. Osim toga, kako je sve veći deo ove starosne grupe imao priliku da studira – u Francuskoj je to bilo 4 odsto omladine 1950. godine, 15,5 odsto 1970. godine – pohađanje univerziteta je prestalo da bude izuzetna privilegija koja je sama po sebi nagrada, a stege koje je studiranje nametalo mladim (i većim delom siromašnim) ljudima, više su ih vređale. Kivnost na jednu vrstu autoriteta, na onu univerzitetsku, lako se širila na kivnost prema svakom autoritetu, pa su stoga studenti (na Zapadu) naginjali ka levici. Uopšte ne iznenađuje što su šezdesete godine postale *par excellence* decenija studentskih nemira. Posebni razlozi su ih pojačavali u ovoj ili onoj zemlji – neprijateljstvo prema Vijetnamskom ratu u SAD (tj. prema služenju vojske), rasna ogorčenost u Peruu (Lynch, 1990, str. 32–37) – ali je fenomen bio suviše opšte prirode da bi posebna ad hoc objašnjenja bila potrebna.

Pa ipak, u jednom opštijem, manje određenom smislu, ova nova masa studenata je stajala u, takoreći, jednom nezgodnom uglu prema ostatku društva. Za razliku od drugih odavno utemeljenih klasa ili društvenih grupacija, nova masa studenata nije imala utvrđeno mesto u društvu niti obrazac svojih odnosa sa društvom – jer kako bi se mogle nove studentske armije porediti sa relativno malom predratnom grupom (četrdeset hiljada u dobro obrazovanoj Nemačkoj 1939. godine) – a pre rata je to bila samo juniorska faza života srednje klase? Na mnogo načina samo postojanje ovih novih masa sadržavalo je u sebi pitanja o društvu koja su ih zbunjivala; a od pitanja do kriticizma tek je jedan korak. Kako da se uklope u društvo? Kakva je to vrsta društva? Sama mladost studentske mase, sama širina generacijskog jaza između ove dece posleratnog sveta i roditelja koji su se sećali i upoređivali, učinili su da su njihova pitanja postala upornija, njihov stav kritičniji. Jer nezadovoljstvo mladih nije zataškavala svest o tome da žive u daleko boljim vremenima nego što su njihovi roditelji ikad očekivali da će videti. Nova vremena su bila jedina koja su mladi ljudi i žene koji su išli na fakultet poznavali. Nasuprot tome, osećali su da bi stvari mogle biti drugačije i bolje, čak iako nisu baš znali kako. Njihovi stariji, koji su navikli, ili su se bar sećali, na vremena teškoća i nezaposlenosti, nisu očekivali masovnu radikalnu mobilizaciju u vreme kada je zasigurno za nju u razvijenim zemljama bilo manje pobude nego ikada pre. A erupcija studentskih nemira je eksplodirala na samom vrhuncu velikog globalnog buma, jer je bila usmerena, ma kako maglovito i nepromišljeno, protiv nečega što su videli kao osobine *ovog*

društva, ne protiv činjenice da se staro društvo nije moglo baš dovoljno poboljšati. A, paradoksalno, činjenica da je novi radikalizam stizao od grupa kojih se nije ticalo ekonomsko nezadovoljstvo, je čak i one grupe koje su se obično mobilisale na ekonomskoj osnovi podstakao na otkriće da na kraju krajeva, mogu da traže daleko više od novog društva nego što su ranije mogli da zamisle. Najneposredniji efekat evropske studentske pobune bio je talas radničkih štrajkova za veće plate i bolje uslove.

III

Za razliku od sela i fakultetske populacije, industrijske radničke klase nisu iskusile demografske zemljotrese, sve dok nisu počele da sasvim primetno opadaju osamdesetih godina. To je iznenađenje, kada se uzme u obzir koliko je bilo govora, još od pedesetih godina nadalje, o „postindustrijskom društvu"; kada se ima u vidu koliko su odista revolucionarni bili tehnološki preobražaji proizvodnje, od kojih je većina umanjila, zaobišla ili eliminisala ljudski rad; i koliko su očigledno političke partije i pokreti koji su se bazirali na radničkoj klasi takođe bili u krizi posle 1970. godine ili otprilike od tada. Pa ipak je rašireni utisak da stara industrijska radnička klasa nekako izumire, bio statistički pogrešan, bar u svetskim razmerama.

Uz veliki izuzetak SAD, gde je procenat ljudi zaposlenih u industriji počeo da opada od 1965. godine, a vrlo očito posle 1970. godine, industrijska radnička klasa je ostajala prilično stabilna tokom zlatnih godina čak i u starim industrijskim zemljama[23], na oko jednoj trećini zaposlenih stanovnika. U stvari je u osam od dvadeset i jedne OECD zemlje – kluba najrazvijenijih – radnička klasa nastavila da raste između 1960. i 1980. godine. Naravno, rasla je u nedavno industrijalizovanim delovima (nekomunističke) Evrope, a zatim je ostala stabilna sve do 1980. godine, dok je u Japanu rasla dramatično, ostajući prilično stabilna između 1970. i 1980. godine. U komunističkim zemljama koje su se podvrgle brzoj industrijalizaciji, posebno u istočnoj Evropi, proleterijat se umnožavao brže nego ikada, u stvari kao i u onim delovima Trećeg sveta koji su stupili u industrijalizaciju sami od sebe – Brazil, Meksiko, Indija, Koreja i drugi. Ukratko, na kraju zlatnih godina na svetu je sigurno bilo daleko više radnika u apsolutnim brojevima, a skoro sigurno je udeo zaposlenih u industriji u globalnom stanovništvu bio veći nego ikada ranije. Uz vrlo malo izuzetaka kao što su Britanija, Belgija i SAD, 1970. godine su radnici verovatno činili veći deo ukupnog broja zaposlenih nego što su činili 1890-ih godina u svim zemljama gde su se iznenada, na bazi proleterske svesti pojavile velike masovne socijalističke partije. Tek posle 1980. godine i u devedesetim godinama možemo naići na veliko smanjivanje radničke klase.

Do iluzije o radničkoj klasi koja propada, došlo je zahvaljujući promenama unutar nje same, i promena u procesu proizvodnje, pre nego zbog demografske hemoragije. Stare industrije devetnaestog i ranog dvadesetog veka su opadale, a sama njihova vidljivost u prošlosti, kada su često simbolizovali „industriju" kao celinu, učinila je ovo opadanje posebno dramatičnim. Rudari u ugljenokopima, koji su nekad brojali stotine hiljada, u Britaniji čak miliona, postali su manje česti nego univerzitetski diplomci. Američka čelična industrija je sada zapošljavala manje ljudi nego MekDonalds restorani. Čak i kada ove stare industrije nisu nestale, pomerale su se iz starih u nove industrijske zemlje. Tekstilna industrija, industrije konfekcije i obuće su masovno migrira-

[23] Belgija, (Zapadna) Nemačka, Britanija, Francuska, Švedska, Švajcarska.

le. Broj ljudi zaposlenih u tekstilnoj industriji i industriji konfekcije unutar Savezne Republike Nemačke opao je za više od polovine između 1960. i 1984. godine, a u ranim osamdesetim godinama je nemačka tekstilna industrija na svakih sto nemačkih radnika, upošljavala trideset i četiri radnika u inostranstvu. Još 1966. godine bilo ih je manje od trojice. Industrija gvožđa i čelika i brodogradnja su bukvalno nestali iz zemalja rane industrijalizacije, ali su izbile na površinu u Brazilu i Koreji, Španiji, Poljskoj i Rumuniji. Stare industrijske oblasti postali su „pojasi rđe" – termin je izmišljen u SAD sedamdesetih godina – a čak su čitave zemlje poistovećivane sa jednom ranijom fazom industrijalizacije, kakva je Velika Britanija, u velikoj meri bile deindustrijalizovane, pretvarajući se u žive ili umiruće muzeje iščezle prošlosti, što su preduzetnici iskorišćavali, sa izvesnim uspehom, kao turističke atrakcije. Kada su nestali poslednji rudnici uglja iz južnog Velsa, u kojima je preko 130 000 ljudi zarađivalo za život na početku Drugog svetskog rata, preživeli stariji ljudi su silazili u mrtva okna da bi grupama turista pokazali šta su nekada radili dole u večitom mraku.

Pa čak i kada su nove industrije zamenjivale stare, to nisu bile iste industrije, često ne na istom mestu, a po svoj verovatnoći, drugačije struktuirane. Žargon osamdesetih godina, koji je govorio o „postfordizmu" upravo to sugeriše.[24] Ogromne fabrike za masovnu proizvodnju sagrađene oko tekuće trake, grad ili region kojim dominira jedna industrija, kao što su Detroitom i Torinom dominirale automobilske industrije; ujedinjena lokalna radnička klasa čvrsto spojena u segregaciji stanovanja i radnog mesta, u višeglavo jedinstvo – sve ovo je izgledalo kao karakteristika industrijske ere. To je bila jedna nerealna slika, ali je predstavljala više od simbolične istine. Tamo gde su u kasnom dvadesetom veku procvetale stare industrijske strukture, kao u od nedavno industrijalizovanim zemljama Trećeg sveta ili socijalističkim industrijskim privredama, koje su bile uhvaćene u svom (namernom) fordističkom vremenskom zastranjivanju, sličnosti sa međuratnim zapadnim industrijskim svetom, pa čak i sa onim od pre 1914. godine, bile su očigledne – čak i do pojave moćnih radničkih organizacija u velikim industrijskim centrima koje su se zasnivale na velikim auto-fabrikama (Sao Paolo) ili brodogradilištima (Gdanjsk). Upravo tako su se sindikati Ujedinjenih automobilskih radnika u čeličanama pojavili iz velikih štrajkova 1937. godine tamo gde je sada pojas rđe na američkom Srednjem zapadu. Nasuprot tome, iako su velike firme za masovnu proizvodnju i njihove ogromne fabrike preživele do devedesetih godina, mada automatizovane i izmenjene, ove nove industrije *bile* su različite. Klasični „postfordistički" industrijski regioni – na primer, Veneto, Emilija Romanja i Toskana u severnoj i srednjoj Italiji – nisu imali velike industrijske gradove, dominantne firme, i ogromne fabrike. Oni su bili mozaici ili mreže preduzeća u dijapazonu od radionica po kolibama do skromnih (ali visoko tehnoloških) fabrika, mreže koja se širila i po gradovima i po unutrašnjosti. Gradonačelnika Bolonje je jedna od najvećih evropskih firmi zapitala da li bi grad Bolonja voleo da se u njega smesti jedna od glavnih fabrika ove firme? Gradonačelnik je uljudno odbacio ovu sugestiju.[25] Njegov grad i region, prosperitetni, prefinjeni, i, uzgred budi rečeno, komunistički, znali su kako da rukovode ekonomskom i socijalnom situacijom nove agro-industrijske privrede: pustimo Torino i Milano da se hvataju u koštac sa problemima industrijskih gradova svoje vrste.

---

[24] Ovu frazu, proizašlu iz pokušaja da se promisle levičarske analize industrijskog društva, popularisao je Alen Lipic (Lipietz), koji je termin „fordizam" preuzeo od italijanskog marksističkog mislioca Gramšija.

[25] Sam mi je to ispričao.

Konačno su naravno – i vrlo jasno u osamdesetim godinama – radničke klase vidljivo postale žrtve novih tehnologija; posebno nekvalifikovani i polukvalifikovani muškarci i žene sa linija masovne proizvodnje, koje je automatizovana mašinerija mogla najlakše da zameni. Ili bolje rečeno, kako su se decenije velikog globalnog buma u pedesetim i šezdesetim godinama povlačile pred erom svetskih ekonomskih teškoća u sedamdesetim i osamdesetim godinama, industrija se više nije širila po staroj stopi koja je povećavala broj radnika, baš u trenutku kada je proizvodnja postajala proizvodna tehnologija uštede radne snage (videti poglavlje 14). Ekonomske krize ranih osamdesetih su obnovile masovnu nezaposlenost prvi put za četrdeset godina, u Evropi u svakom slučaju.

U nekim loše savetovanim zemljama ova kriza je proizvela pravi industrijski holokaust. Britanija je u periodu 1980–1984. godine, izgubila 25 odsto svoje proizvodne industrije. Između 1973. i kasnih osamdesetih godina, ukupan broj zaposlenih u proizvodnji u šest starih industrijskih zemalja Evrope opao je za sedam miliona, ili za oko četvrtinu, od kojih je pola izgubljeno od 1979. do 1983. godine. Do kasnih osamdesetih godina, kako su se osipale radničke klase u starim industrijskim zemljama, a rasle one u novim, radna snaga zaposlenih u proizvodnji se smanjila na oko četvrtinu svih onih zaposlenih u državnoj službi u svim razvijenim zapadnim regionima, osim SAD, gde je u to vreme bila prilično ispod 20 odsto (Bairoch, 1988). To je bilo daleko od starih marksističkih snova o tome da će se razvojem industrije stanovništvo postepeno proletarizovati sve dok većina naroda ne budu (fizički) radnici. Osim u najređim slučajevima, od kojih je Britanija najzapaženiji, industrijska radnička klasa je uvek bila manjina radno aktivnog stanovništva. Međutim, jasna kriza radničke klase i njenih pokreta, posebno u starom industrijskom svetu, bila je očevidna daleko pre nego što je – globalno govoreći – u pitanje došlo ozbiljno opadanje.

To je bila kriza ne klase, već njene svesti. Na kraju devetnaestog veka (videti *Doba carstva,* poglavlje 5) populacija koja je zarađivala za život prodajući svoj fizički rad za nadnicu, vrlo izmešana i daleko od toga da bude homogena, naučila je da vidi sebe kao jedinstvenu radničku klasu, i da se prema toj činjenici odnosi kao prema najvažnijoj stvari u vezi sa njihovom situacijom ljudskih bića u okviru društva. Ili je bar dovoljno njih došlo do ovog zaključka da bi tokom nekoliko godina od partija i pokreta koji su im se obraćali pre svega kao radnicima (što je naznačeno i u samim imenima partija – Laburistička, Parti Ouvrier, itd.) napravili ogromne političke snage. Njih naravno, nije ujedinjavalo to što su dobijali nadnice i prljali ruke pri radu. Pretežno su pripadali siromašnima i ekonomski nesigurnima, jer je ono što su očekivali i dobijali od života, i pored toga što su stubovi radničkih pokreta bili daleko od nemaštine i pauperizacije, bilo skromno, i daleko ispod onoga što je očekivala srednja klasa. I stvarno, privreda trajnih potrošnih dobara za masovnu upotrebu ih je pre 1914. godine svugde zaobilazila, a i između ratova, osim u Severnoj Americi i Australaziji. Jedan britanski komunistički aktivista poslat u fabrike oružja u Koventri za vreme rata, koji je bio onoliko borben koliko su oni bili imućni, vratio se otvorenih usta: „Da li shvatate“, govorio je svojim londonskim prijateljima, među kojima sam bio i ja, „da gore drugovi imaju *automobile?*“

Radnici su bili ujedinjeni i masovnom socijalnom segregacijom, odvojenim životnim stilovima, pa čak i odevanjem, i suženošću životnih šansi, što ih je odvajalo od socijalno mobilnijeg, iako takođe pod teškim ekonomskim pritiskom, sloja belih okovratnika. Nije se očekivalo od radničke dece da idu na univerzitet, i retko su išla. Od većine njih se čak nije očekivalo da uopšte idu u školu posle minimalnog uzrasta

za prestanak školovanja (obično četrnaest godina). U predratnoj Holandiji 4 odsto onih koji su imali između devet i devetnaest godina je išlo u srednje škole posle četrnaeste godine, a u demokratskim zemljama Švedskoj i Danskoj taj procenat je bio još manji. Radnici su živeli različito od drugih, imali drugačija očekivanja od života, i na različitim mestima. Kako je jedan od njihovih prvih (u Britaniji) univerzitetski obrazovanih sinova rekao pedesetih godina, kada je ova segregacija još uvek bila prilično očigledna: „Ovi ljudi su imali prepoznatljiv stil stanovanja... obično su iznajmljivali svoje kuće, nisu ih posedovali (Hoggart, 1958, str. 8).[26]

Ujedinjavao ih je konačno, centralni element njihovog života, kolektivitet: dominacija „Mi" nad „Ja". Ono što je radničkim pokretima davalo njihovu prvobitnu snagu bilo je opravdano uverenje da ljudi kao što su oni ne mogu poboljšati svoju sudbinu individualnom akcijom, već jedino kolektivnom akcijom, prvenstveno kroz organizacije, bilo prilikom uzajamne pomoći, bilo prilikom štrajkovanja ili glasanja. S druge strane, broj i posebna situacija ljudi koji su fizički zarađivali svoje nadnice doveli su im kolektivnu akciju na dohvat ruke. Tamo gde su radnici videli puteve za bekstvo iz njihove klase, kao u SAD, njihova klasna svest, iako daleko od toga da bude odsutna, nije bila toliko važna za definisanje karakteristika njihovog identiteta. Ali „Mi" je dominiralo nad „Ja" ne samo iz instrumentalnih razloga, već zbog toga – uz veliki i često tragičan izuzetak udatih radničkih žena, zarobljenih u svoja četiri zida – što je život radničke klase morao velikim delom da bude javan, jer je privatni prostor bio tako neodgovarajući. A čak su i domaćice sudelovale u javnom životu pijace, ulice, i parka u susedstvu. Deca su morala da se igraju na ulici ili u parkovima. Mladi su morali da plešu i da se udvaraju izvan kuće. Muškarci su se socijalizovali u „krčmama". Sve do radija, koji je između dva svetska rata preobrazio život žena radničke klase vezanih za kuću – a i tada samo u nekoliko povlašćenih zemalja – svi oblici zabave osim privatnih proslava morali su da budu javni, a u siromašnijim zemljama je čak i televizija, u svojim prvim godinama bila nešto što se gledalo na javnom mestu. Od fudbalske utakmice do političkog mitinga ili prazničnog izleta, život je bio nešto što se, u najprijatnije svrhe, doživljavalo u masi.

U većini aspekata ova svesna kohezivnost radničke klase je dostigla svoj vrhunac, u starijim razvijenim zemljama, na kraju Drugog svetskog rata. Tokom zlatnih decenija skoro svi njeni elementi su bili podriveni. Kombinacija buma stoleća, pune zaposlenosti i društva prave masovne potrošnje potpuno je preobrazila živote ljudi iz radničke klase, a nastavljala je da ih menja. Po standardima svojih roditelja, a i stvarno, ako su bili dovoljno stari, i prema njihovim uspomenama, više nisu bili siromašni. Živote koji su bili nemerljivo imućniji nego što je ijedan ne-Amerikanac ili ne-Australijanac ikada očekivao, privatizovali su i novac i tehnologija i logika tržišta: televizija je odlaženje na utakmice učinila izlišnim, isto onako kao što su televizija i video učinile nepotrebnim odlaženje u bioskop, ili kao što su telefoni ukinuli potrebu da se ogovara sa prijateljima na trgu ili na pijaci. Sindikalisti ili članovi partije koji su nekad dolazili na mitinge po preduzećima ili na javne političke skupove, koji su između ostalog bili i oblici razonode i zabave, sada su mogli da misle na privlačnije načine da utroše vreme, sem ukoliko nisu bili abnormalno borbeni. (S druge strane kontakt licem u lice

---

[26] Up. takođe: „Premoć industrije, sa njenom oštrom podelom između radnika i uprave, težila je tome da podstakne različite klase da žive odvojeno, tako da su određeni delovi grada postajali rezervati, ili geta." (Allen, 1968, str. 32-33).

je prestao da bude efikasan oblik izborne kampanje, iako se nastavljao po tradiciji i da bi osokolio sve više netipične partijske aktiviste.) Blagostanje i privatizacija su razbili ono što su siromaštvo i kolektivizam na javnom mestu pre toga sjedinjavali.

To nije značilo da su radnici postali neprepoznatljivi kao takvi, iako je, kao što ćemo videti, čudno da je nova nezavisna kultura mladih od kasnih pedesetih nadalje svoju modu i u oblačenju i u muzici preuzela od radničke omladine. Pre će biti da su sada neke vrste obilja bile na dohvatu većine, i da je razlika između vlasnika folksvagenove bube i mercedesa daleko manja nego ona između vlasnika bilo kakvog auta, i onog koji nema auto, posebno ako su skuplja kola (teorijski) bila dostupna na mesečne rate. Radnici, naročito u poslednjim godinama mladosti, pre nego što izdaci za porodicu i kuću zagospodare budžetom, sada su mogli da budu potrošači luksuznih dobara, na šta je industrijalizacija mode i kozmetike od šezdesetih godina nadalje, trenutno odgovorila. Između gornjeg i donjeg kraja visokotehnološkog tržišta luksuznih dobara koje se sada razvijalo – na primer između najskupljih Hazelblad kamera i najjeftinijih Olimpik i Nikon kamera – postojala je samo razlika u stepenu. U svakom slučaju, počev od televizije, zabave koje su do tada jedino milioneri imali na svom raspolaganju za lične usluge sada su bile u najskromnijim dnevnim sobama. Ukratko, puna zaposlenost i potrošačko društvo usmereno na pravo masovno tržište, postavili su veći deo radničke klase u starim razvijenim zemljama, bar tokom jednog dela njihovog života, prilično iznad praga ispod koga su nekad njihovi roditelji, ili oni sami, živeli: gde je prihod prvenstveno trošen na osnovne potrepštine.

Osim toga, nekoliko značajnih procesa je raširilo pukotine između različitih delova radničke klase, mada to nije postalo očigledno sve do kraja pune zaposlenosti, tokom ekonomske krize sedamdesetih i osamdesetih godina, i dok nije došlo do pritiska neoliberalizma na politiku društvene brige i „korporativističke" sisteme industrijskih odnosa koji su pružali stvarni zaklon slabijim delovima radništva. Jer se gornji deo radničke klase – oni koji su bili obučeni i koji su nadgledali proizvodnju – lakše prilagodio eri moderne visokotehnološke proizvodnje,[27] a njihov položaj je bio takav da su zapravo mogli da imaju koristi od slobodnog tržišta, čak i kada su njihova manje povlašćena braća gubila tlo pod nogama. Tako su u Britaniji gospođe Tačer, koja je doduše ekstreman slučaj, kako se demontirala državna i sindikalna zaštita, radnici iz donje petine zapravo pogoršali svoj položaj u poređenju sa ostalim radnicima, u odnosu na stanje od pre jednog veka. A dok su gornjih 10 odsto radnika, sa bruto zaradom tri puta većom od onih iz donje desetine, čestitali sebi na poboljšanju, sve je verovatnije da su kudili to što su, kao obveznici lokalnog i državnog poreza, dotirali one koji će osamdesetih godina biti nazvani zloslutnim nazivom „potklasa", koji su živeli od socijalne pomoći, bez koje bi ovi prvi mogli, tako su se nadali, osim u krajnjoj nuždi. Stara viktorijanska podela između „doličnih" i „nedoličnih" siromaha je oživela, možda u ogorčenijem obliku, jer je u slavnim danima globalnog buma, kada se činilo da se puna zaposlenost pobrinula za većinu materijalnih potreba radnika, iznosi socijalne pomoći podignuti do darežljivog stepena, za koji je u novim danima masovne potražnje te pomoći, izgledalo da omogućava armiji „nedoličnih" da od socijalne pomoći živi daleko bolje nego stari viktorijanski „talog". I daleko bolje nego što su po mišljenju poreskih obveznika, imali pravo.

---

[27] Tako su u SAD „majstori i predradnici" opali sa 16 na 13 odsto ukupno zaposlenog stanovništva od 1950. do 1990. godine, dok su „radnici" opali sa 31 na 18 odsto u istom tom periodu.

Tako su se možda prvi put stručni i uvaženi radnici našli u situaciji da podržavaju političku desnicu,[28] još više zbog toga što su tradicionalne radničke i socijalističke organizacije prirodno ostale odane redistribuciji i društvenoj brizi, posebno dok je rastao broj onih kojima je društvena zaštita bila potrebna. Uspeh vlade Margaret Tačer u Britaniji u suštini je zavisio od secesije kvalifikovanih radnika od laburista. Desegregacija, ili bolje rečeno, promena u segregaciji, pospešila je drobljenje radničkog bloka. Tako su se kvalifikovani i oni koji su se mogli kretati uvis iselili iz radničkih delova grada – posebno kada su se industrije preselile na periferiju i u unutrašnjost, ostavljajući stare kompaktne radničke četvrti, ili „crvene pojaseve“ da budu getoizirani, ili džentrifikovani (da se u njih usele bogatiji, prim. prev.) dok novi satelitski gradovi ili industrije u polju nisu stvorili koncentraciju jedne klase u istim srazmerama. U getima, projekti socijalnih stanova, nekada rađenih za temeljno jezgro radničke klase, koja je odista imala prirodnu predrasudu prema onima kadrim da redovno plaćaju stanarinu, sada su se pretvorili u naselja marginalaca, socijalno problematičnih i zavisnih od socijalne pomoći.

U isto vreme masovna migracija je donela jedan problem koji je dotada bio ograničen, bar od kraja Habzburškog carstva, samo na SAD i u manjoj meri na Francusku: etničku i rasnu podelu radničke klase, sa posledicom sukoba unutar nje. Problem nije ležao toliko u etničkoj raznolikosti, čak iako je imigracija ljudi drugačije boje kože (kao što su Severnoafrikanci u Francuskoj) verovatno mogla tako da se razvrsta, razotkrila latentni rasizam čak i u onim zemljama za koje se smatralo da su na njega imune, kakve su Italija i Švedska. Slabljenje tradicionalnih socijalističkih pokreta je to olakšalo, pošto su oni bili vatreni protivnici ovakve diskriminacije, pa su tako suzbijali izraženije antisocijalno ispoljavanje rasističkih osećanja među svojim glasačima. Međutim ostavljajući čisti rasizam na stranu, tradicionalna – čak i u devetnaestom veku – radnička migracija retko je dovodila do toga da direktna konkurencija između različitih etničkih grupa podeli radničku klasu, pošto je svaka posebna grupa migranata težila tome da pronađe sopstvenu nišu ili niše u privredi, koju je onda kolonizovala pa čak i monopolisala. Jevrejski imigranti su u većini zapadnih zemalja masovno stupali u industriju odeće, ali ne recimo, u industriju motora. Da navedemo jedan specijalni slučaj, osoblje indijskih restorana u Londonu i u Njujorku, a nesumnjivo i svugde gde je ovaj oblik azijske kulturne ekspanzije stigao izvan indijskog potkontinenta, čak je i u devedesetim godinama prvenstveno regrutovano iz jednog određenog okruga Bangladeša (Sajhlet) (Sylhet). Ili su se druge imigrantske grupe koncentrisale u određenu oblast ili fabriku, ili radionicu, ili na određenu fazu u okviru iste industrije, ostavljajući ostatak drugima. Na ovakvom „segmentiranom tržištu rada“ (da upotrebimo žargonski izraz), lakše je bilo razviti i održati solidarnost između različitih etničkih grupa radnika, pošto ove grupe nisu konkurisale jedna drugoj, a varijacije u njihovim uslovima života i rada nisu mogle – ili su retko mogle – da se pripišu sebičnom interesu drugih grupa radnika.[29]

Zbog mnoštva razloga, među kojima je i činjenica da je imigracija u poslaratnoj zapadnoj Evropi bila uglavnom odgovor pod pokroviteljstvom države na nestašicu

---

[28] „Socijalizmu redistribucije, državi društvene brige... zadat je težak udarac ekonomskom krizom sedamdesetih godina. Važni delovi srednje klase kao i delovi bolje plaćenih radnika, raskinuli su svoje veze sa alternativama demokratskog socijalizma i pozajmili svoje glasove da bi stvorili nove većine za konzervativne vlade“ (Programma 2000, 1990).

[29] Severna Irska, u kojoj su katolici sistematski potiskivani iz kvalifikovanih industrijskih zanimanja, koja su sve više postajala protestantski monopol, je izuzetak.

radne snage, novi imigranti su stupali na isto tržište rada kao i domaći radnici, i sa istim pravima, osim kada su od njih bili zvanično odvojeni kao klasa privremenih, a stoga i inferiornih „gostujućih radnika". U oba slučaja, stvarala se napetost. Ljudi i žene sa formalno inferiornim pravima teško da su videli jednakost svojih interesa sa interesima ljudi koji su uživali superioran status. I obratno, francuski i britanski radnici, čak i kada im nije smetalo da rade rame uz rame sa Marokancima, Karibljanima, Portugalcima ili Turcima, nikako nisu bili tako spremni da vide strance unapređene među njima samima, posebno one koji su smatrani kolektivno inferiornim u odnosu na domaće. Uz to, i iz sličnih razloga, postojale su tenzije između različitih grupa imigranata, čak i kada su svi bili ogorčeni na to kako je domaće stanovništvo postupalo sa strancima.

Ukratko, dok su u periodu kada su klasične radničke partije i pokreti osnivani, svi delovi radničke klase (ukoliko nisu bili podeljeni nepremostivim nacionalnim ili verskim barijerama) mogli sa razlogom pretpostavljati da će iste politike, strategije i institucionalne promene koristiti svakom, ovo više nije automatski bio slučaj. U isto vreme i promene u proizvodnji, pojava „dvotrećinskog društva" (videti naredno poglavlje) i promenljiva, sve nejasnija granica između onoga što je bio „manuelni" i onoga što je bio „nemanuelni" rad, rastvorio je i pomutio nekada jasne obrise „proletarijata".

IV

Jedna velika promena koja je uticala na radničku klasu, kao i na sve druge delove razvijenih društava, bila je upadljivo veća uloga žena; a posebno – što je novi i revolucionarni fenomen – udatih žena. Promena je zaista bila dramatična. Udate žene koje su živele sa svojim muževima i radile za platu sačinjavale su manje od 14 odsto ženskog stanovništva SAD 1940. godine. U 1980. godini, sačinjavale su preko polovine: ovaj procenat se otprilike udvostručio između 1950. i 1970. godine. To da žene stupaju na tržište rada u sve većem broju, naravno, nije bilo ništa novo. Od kraja devetnaestog veka nadalje, kancelarijski rad, trgovine i izvesne vrste usluga, na primer telefonske centrale ili negovateljske profesije, bili su snažno feminizovani, a ova tercijarna zanimanja su se širila i uvećavala (relativno a konačno i apsolutno) na račun onih primarnih i sekundarnih. U stvari taj porast tercijarnog sektora je jedna od najupadljivijih tendencija dvadesetog veka. Teže je napraviti uopštavanja o ženama u proizvodnim industrijama. U starim industrijskim zemljama, radno-intenzivne industrije u kojima su žene bile tipično koncentrisane, kao što su industrija tekstila i konfekcije, bile su u opadanju; ali su isto tako, u područjima i zemljama novog pojasa rđe, opadale i teška i mašinska industrija sa svojim pretežno muškim, da ne kažemo mačo sastavom – rudarstvo, industrija gvožđa i čelika, brodogradnja, proizvodnja automobila i kamiona. S druge strane, u novorazvijenim zemljama, a i u enklavama industrijskog razvoja u Trećem svetu, cvetale su radno intenzivne industrije željne ženske radne snage (koja je tradicionalno bila slabije plaćena i manje buntovna od muškaraca). Stoga je udeo žena u lokalnoj radnoj snazi rastao, mada je slučaj Mauricijusa gde je skočio sa oko 20 odsto ranih sedamdesetih na preko 60 odsto sredinom osamdesetih godina, prilično ekstreman. Da li će udeo žena u razvijenim zemljama rasti (ali manje nego uslužni sektor) ili ostati stabilan, zavisilo je od okolnosti u određenoj državi. U praksi razlika između žena u proizvodnji i u tercijarnom sektoru nije bila značajna, pošto je glavnina njih u oba sektora bila u podređenom položaju, a nekoliko feminiziranih uslužnih zanimanja, posebno u državnim i socijalnim službama, bilo je snažno sindikalizovano.

Žene su takođe, u upečatljivo većem broju, ulazile u visoko obrazovanje, koje je sada bilo najočiglednija kapija za (bolje) struke. Neposredno posle Drugog svetskog rata činile su između 15 i 30 odsto svih studenata u većini razvijenih zemalja, osim Finske – svetionika ženske emancipacije – gde su već činile 43 odsto. Još 1960. godine nigde u Evropi i Severnoj Americi nisu dostigle polovinu studenata, mada je Bugarska – još jedna, a manje razglašena profeministička zemlja – skoro dostigla ovaj broj. (Socijalističke zemlje u celini su brže podstakle studiranje žena – DDR je prestigla Saveznu Republiku – ali su inače njihovi feministički dometi neravnomerni.) Međutim, 1980. godine polovina ili više od polovine svih studenata u SAD, Kanadi i šest socijalističkih zemalja, predvođenih DDR i Bugarskom, su bile žene, a do tada su samo u četiri evropske zemlje žene činile manje od 40 odsto sudenata (Grčka, Švajcarska, Turska i Ujedinjeno Kraljevstvo). Rečju, studiranje je sada bilo isto onako obično među devojkama kao i među momcima.

Masovan ulazak udatih žena – tj. većinom majki – na tržište rada i upečatljiva ekspanzija visokog obrazovanja činili su pozadinu, bar u tipičnim razvijenim zapadnim zemljama, za impresivno oživljavanje feminističkog pokreta počev od šezdesetih godina. Ženski pokreti se zaista ne mogu objasniti bez ovih razvojnih procesa. Nakon što su žene u tolikim delovima Evrope i Severne Amerike postigle svoj veliki cilj prava glasa i jednakih građanskih prava posle Prvog svetskog rata i ruske revolucije (*Doba carstva,* poglavlje 8), feministički pokreti su se pomerili sa dnevnog svetla u senku, čak i tamo gde ih nije uništio trijumf fašističkih i reakcionarnih režima. Ostali su u senci, uprkos pobedi antifašizma i (u istočnoj Evropi i delovima istočne Azije) revoluciji, koje su proširile prava zadobijena nakon 1917. godine na većinu zemalja gde ih još nisu uživale, u zapadnoj Evropi najočiglednije davanjem prava glasa ženama Francuske i Italije, a odista i u svim odnedavno komunističkim zemljama, u skoro svim bivšim kolonijama i (tokom prvih deset posleratnih godina) u Latinskoj Americi. Zaista, tamo gde su uopšte održavani izbori, žene su svuda po svetu zadobile pravo glasa do šezdesetih godina veka, osim u nekim islamskim državama i, što je prilično čudno, u Švajcarskoj.

Ipak ove promene niti su bile postignute feminističkim pritiskom, niti su imale bilo kakve značajne posledice na stanje žena; čak i u onim relativno malobrojnim zemljama u kojima je glasanje imalo političkog efekta. Međutim od šezdesetih godina, počinjući u SAD i brzo se šireći po bogatim zapadnim zemljama i izvan njih do elita obrazovanih žena u zavisnom svetu – ali u početku ne i po središtu socijalističkog sveta – nailazimo na upečatljivo oživljavanje feminizma. Iako su ovi pokreti u suštini pripadali miljeu obrazovane srednje klase, po svoj prilici su se u sedamdesetim, a posebno u osamdesetim godinama politički i ideološki manje određeni oblici ženske svesti raširili među masama pripadnica ovog pola (čiji ideolozi insistiraju na tome da bi žene trebalo nazivati „rodom“ a ne „polom“ (na engleskom „gender“ umesto „sex“, prim. prev.) daleko iza bilo čega što je postigao prvi talas feminizma. Sada su žene kao grupa stvarno postale velika politička snaga, što nisu bile ranije. Prvi, a možda i najupečatljiviji primer ove nove ženske svesti bio je revolt tradicionalno vernih žena u rimokatoličkim zemljama protiv nepopularnih doktrina Crkve, što se posebno pokazalo u italijanskom referendumu u prilog razvodu (1974) i liberalnijim zakonima o pobačaju (1981); a kasnije u izboru advokatice Meri Robinson za predsednika pobožne Irske, što je bilo veoma povezano sa liberalizacijom katoličkog moralnog kodeksa (1990). Do početka devedesetih godina ispitivanja javnog mnjenja su zabeležila upadljivo razi-

laženje političkih stavova između polova u velikom broju zemalja. Nije čudo što su političari počeli da se udvaraju ovoj novoj ženskoj svesti, posebno na Levici gde je opadanje klasične radničke svesti lišilo partije dela njihovih starih birača.

Međutim, sama raširenost nove svesti o ženskosti i njenom interesu čini da jednostavna objašnjenja u smislu promenjene uloge žena u privredi nisu odgovarajuća. U svakom slučaju, ono što se promenilo u ovoj socijalnoj revoluciji nije bila samo priroda aktivnosti samih žena u društvu, već i uloga koje su žene igrale, ili za koje se konvencionalno očekivalo da bi trebalo da ih igraju, a posebno pretpostavke o *javnoj* ulozi žena i njihovoj društvenoj istaknutosti. Jer iako se od velikih promena, kakva je masovni ulazak udatih žena na tržište radne snage moglo očekivati da će proizvesti propratne ili naknadne promene, to nije bilo nužno – o čemu svedoči SSSR (nakon što su početne revolucionarno-utopijske težnje iz dvadesetih godina napuštene) gde su se udate žene u većini našle pod dvostrukim bremenom starih dužnosti u kući i nove dužnosti zarađivanja plate, bez ikakve promene u odnosima između polova ili u javnoj ili privatnoj sferi. U svakom slučaju razlozi zbog kojih su se žene uopšte, a posebno udate žene obrele na radnom mestu, nisu bili u nužnoj vezi sa njihovim pogledima na društveni položaj i prava žena. Do zapošljavanja žena je moglo doći zbog siromaštva, zbog toga što su poslodavci više voleli žensku od muške radne snage jer je jeftinija i pokornija, ili prosto zbog sve većeg broja – posebno u zavisnom svetu – porodica sa ženom na čelu. Masovna migracija muških radnika, kao što je ona iz unutrašnjosti u gradove Južne Afrike, iz delova Afrike i Azije u države Persijskog zaliva, neminovno je ostavila žene da vode porodičnu ekonomiju kod kuće. Niti treba da zaboravimo grozno i seksualno diskriminativno ubijanje tokom velikih ratova, koje je u Rusiji posle 1945. godine ostavilo pet žena na svaka tri muškarca.

Uprkos svemu tome, nesporni su znakovi značajnih, čak revolucionarnih, promena u očekivanjima koja su žene imale o svom i očekivanjima koje je svet imao o mestu žena u društvu. Novo istaknuto mesto nekih žena u politici bilo je očevidno, mada se to nikako ne može uzeti kao neposredni pokazatelj opšteg položaja žena u dotičnim zemljama. Na kraju krajeva, procenat žena u izabranim parlamentima mačo Latinske Amerike (11 odsto) osamdesetih godina je bio znatno viši nego u ekvivalentnim skupštinama Severne Amerike, za koju se može dokazati da je bila „emancipovanija". I opet, značajan udeo žena, koje su sada prvi put vodile države i vlade u zavisnom svetu, činile su to pomoću porodičnog nasleđa: Indira Gandi (Indija, 1966–1974), Benazir Buto (Pakistan, 1988–1990; 1994) i Aung San Suu Kji (Kyi), koja bi bila rukovodilac Burme da nije vojnog veta, nasledile su vlast kao ćerke; Sirimavo Bandaranaike (Šri Lanka 1960–1965; 1970–1977), Korazon Akvino (Filipini, 1986–1992) i Izabel Peron (Argentina, 1974–1976) kao udovice. Ovo samo po sebi nije bilo revolucionarnije nego što je mnogo ranije za presto Habzburga ili Britanskog carstva bilo nasleđe Marije Terezije ili Viktorije. U stvari, kontrast između ženskih vladara takvih zemalja kao što su Indija, Pakistan i Filipini, i izuzetno pritisnut i potlačen položaj žena u ovim delovima sveta podvlači ovu netipičnost.

Pa ipak, pre Drugog svetskog rata, to da *bilo* koja žena nasledi vođstvo *bilo kakve* republike u *bilo kojim* okolnostima, bilo bi smatrano nezamislivim. Posle 1945. godine to je ostalo politički moguće – Sirimavo Bandaranaike u Šri Lanki je postala prvi ženski premijer na svetu 1960. godine – a do 1990. godine su žene bile na čelu vlada u šesnaest država (World's Women, str. 32). U devedesetim godinama je žena koja se uspela na vrh kao profesionalni političar bila prihvaćeni, mada neobičajeni

deo pejzaža: kao premijer u Izraelu (1969); Islandu (1980); Norveškoj (1981); naročito u Velikoj Britaniji (1979); u Litvaniji (1990); i Francuskoj (1991); u formi Doi, kao prihvaćeni lider glavne (socijalističke) opozicione partije, u Japanu, koji je bio daleko od toga da bude feministički (1986). Politički svet se odista brzo menjao, čak i pored toga što je javno priznavanje žena (makar kao grupe za politički pritisak) obično poprimalo oblik, čak i u mnogim od najnaprednijih zemalja, simbolične ili ukrasne zastupljenosti u državnim telima.

Međutim, nema mnogo smisla u tome da se prave globalna uopštavanja o ulozi žena u javnoj sferi, i o odgovarajućim društvenim težnjama ženskih političkih pokreta. Zavisni svet, svet u razvoju i socijalistički ili ekssocijalistički svet samo su marginalno uporedivi. U Trećem svetu, kao u carističkoj Rusiji, velika masa slabo obrazovanih žena i onih iz nižih klasa ostale su izvan javne sfere, u modernom „zapadnjačkom" smislu, mada su neke od ovih zemalja razvijale, a neke su već imale, malobrojni sloj izuzetno emancipovanih i „naprednih" žena, uglavnom supruga, ćerki i ostalih ženskih srodnika iz etabliranih domaćih gornjih klasa i buržoazije, koji je bio analogan odgovarajućem sloju ženske inteligencije i ženskih aktivista carističke Rusije. Ovakav sloj je postojao u Indijskom carstvu čak i u kolonijalna vremena, a izgleda da se pojavio i u nekoliko manje rigidnih islamskih zemalja – posebno u Egiptu, Iranu, Libanu i Magrebu – sve dok porast muslimanskog fundamentalizma nije opet gurnuo ženu u mrak. Za ove emancipovane manjine postojao je društveni prostor na gornjim nivoima društva njihovih zemalja, gde su mogle da deluju i da se osećaju kao kod kuće po mnogo čemu na isti način kao što su to mogli (ili njihovi pandani) u Evropi i Severnoj Americi mada su verovatno sporije napuštale polne konvencije i tradicionalne porodične obaveze svoje kulture nego zapadnjačke žene, ili bar one nekatoličke.[30] U ovom pogledu, emancipovane žene u „pozapadnjačenim" zavisnim zemljama bile su u daleko povoljnijem položaju od njihovih sestara na recimo, nesocijalističkom Dalekom istoku, gde je snaga tradicionalnih uloga i konvencija kojima su čak i elitne žene morale da se pokoravaju, bila ogromna i zagušljiva. Obrazovane Japanke ili Korejanke koje su se obretale po nekoliko godina na emancipovanom Zapadu često su bile ustravljene od povratka svojoj vlastitoj situaciji, i jednom sve do sada marginalno nagriženom osećanju ženske potčinjenosti.

Situacija u socijalističkom svetu je bila paradoksalna. Praktično, sve žene u istočnoj Evropi su bile zaposlena radna snaga – ili su bar zaposleni obuhvatali isto onoliko žena, koliko i muškaraca (90 odsto), što je daleko veći udeo nego bilo gde drugde. Komunizam kao ideologija je bio strasno opredeljen za jednakost i oslobađanje žena, što je u svakom slučaju uključivalo i erotsko oslobađanje, uprkos Lenjinovoj sopstvenoj neskloonosti prema ležernom seksualnom promiskuitetu.[31] (Međutim, i Lenjin i Krupskaja su bili među onim retkim revolucionarima koji su davali posebnu prednost podeli kućnih

[30] Teško da je slučajno to što su stope razvoda i ponovnog braka u Italiji, Irskoj, Španiji i Portugaliji bile osamdesetih godina spektakularno niže nego u ostalom delu zapadnoevropske i severnoameričke zone. Stopa razvoda je bila: 0,58 na 1000 stanovnika, prema proseku od 2,5 u devet drugih zemalja (Belgija, Francuska, Savezna Republika Nemačka, Holandija, Švedska, Švajcarska, Ujedinjeno Kraljevstvo, Kanada i SAD). Ponovni brak je bio: (kao procenat svih brakova) 2,4 prema proseku od 18,6 odsto u pomenutih devet zemalja.

[31] Tako je pravo na abortus, koje je bilo zabranjeno nemačkim Građanskim zakonikom, bilo važno pitanje za agitaciju Komunističke partije Nemačke, što je razlog zašto je DDR imala daleko liberalniji Zakon o abortusu od Savezne Republike Nemačke (pod uticajem demohrišćana), komplikujući tako pravne probleme nemačkog ujedinjenja 1990. godine.

poslova između polova.) Osim toga, revolucionarni pokret od narodnjaka do marksista, primao je žene, posebno intelektualke, sa posebnom toplinom, i pružao im je izuzetno polje rada, što je bilo očito još 1970-ih godina, kada su bile nesrazmerno zastupljene u nekim od levičarskih terorističkih pokreta. Pa ipak, uz prilično retke izuzetke (Roza Luksemburg, Rut Fišer, Ana Pauker, La Pasionarija, Federika Montseni) one nisu bile istaknute u prvim političkim redovima svojih partija, ili u stvari uopšte nisu bile istaknute,[32] a u novim državama kojima su rukovodili komunisti, bile su još manje vidljive. U stvari, žene na vodećim političkim funkcijama su praktično nestale. Kao što smo videli, jedna ili dve zemlje, posebno Bugarska i Nemačka Demokratska Republika, jasno su dale njihovim ženama neuobičajeno dobre šanse za isticanje u društvu, kao u visokom obrazovanju, pa ipak, u celini se društveni položaj žena u komunističkim zemljama nije posebno razlikovao od onog u razvijenim kapitalističkim zemljama, a tamo gde se razlikovao, to nije nužno donosilo prednosti. Kada su žene nagrnule u zanimanja koja su im se otvorila, kao u SSSR-u, gde je medicinski poziv postao u velikoj meri feminizovan, posledica je bila da je taj poziv izgubio status i prihod. Suprotno zapadnim feministkinjama, većina udatih sovjetskih žena, koje su se odavno navikle da ceo život rade na radnom mestu, sanjalo je o luksuzu ostajanja kod kuće i rada samo jednog posla.

U stvari, prvobitni revolucionarni san o preobražaju odnosa između polova i promeni institucija i navika koje su otelovljavale staru mušku dominaciju, svugde je potonuo u pesak, čak i tamo gde je – kao u prvim godinama Sovjetskog Saveza, ali ne i u novim evropskim komunističkim režimima posle 1944. godine – ozbiljno sprovođen. U zaostalim zemljama, a većina komunističkih režima je uspostavljena u takvim zemljama, ostvarivanje tog sna je blokirano pasivnom nesaradnjom tradicionalnog stanovništva, koje je insistiralo na tome da je u praksi, šta god je zakon govorio, žena smatrana kao nešto niže od muškarca. Herojski napori ženske emancipacije nisu naravno, bili uzaludni. Dati ženama jednaka zakonska i politička prava, insistirati na njihovom pristupu obrazovanju, muškim poslovima i odgovornostima, čak i skinuti im veo i dopustiti im da slobodno idu u javnost, to nisu male promene, što može da potvrdi svako ko s tim uporedi neugodan položaj žena u zemljama gde vlada verski fundamentalizam, ili tamo gde je on iznova nametnut. Još nešto, čak i u onim komunističkim zemljama gde je stvarnost žena zaostajala za teorijom, čak i u vremenima kada su režimi nametali faktičku moralnu kontrarevoluciju, pokušavajući da ponovo uspostave porodicu i ženu kao rodilju (kao u SSSR-u tridesetih godina), ogromna sloboda ličnog izbora koji im je bio dostupan pod novim sistemom, uključujući slobodu seksualnog izbora, bila je neuporedivo veća nego što je mogla da bude pre novog režima. Prava ograničenja slobode nisu bila toliko zakonska ili običajna koliko materijalna, kao što je bilo sa nestašicom sredstava za kontrolu rađanja, koja je planska ekonomija, kao i ostale ginekološke potrepštine, vrlo slabo nabavljala.

Ipak, kakva god da su dostignuća i neuspesi socijalističkog sveta, on nije stvorio posebne feminističke pokrete, a zaista je teško i mogao da to uradi, obzirom na praktičnu nemogućnost bilo kakve političke inicijative koju nije sponzorisala država ili partija pre sredine osamdesetih godina. Međutim, nije verovatno da bi pre toga pitanja koja su obuzimala feminističke pokrete na Zapadu našla mnogo odjeka u komunističkim zemljama.

---

[32] U Komunističkoj partiji Nemačke (KPD), od šezdeset i tri člana i kandidata za Centralni komitet bilo je šest žena. Od 504 vodeća člana partije 1924–1929. godine, samo 7 odsto su bile žene.

U početku su se ova pitanja na Zapadu, a posebno u SAD, koje su bile pionir ove obnove feminizma, uglavnom ticala problema koji su se odnosili na žene srednje klase, ili su bila u obliku koji se ticao tih žena. To je prilično jasno ako pogledamo na zanimanja u SAD u kojima je feministički pritisak postigao svoje glavne prodore i koja po pretpostavci, odražavaju koncentraciju feminističkih napora. Do 1981. godine, žene ne samo da su praktički eliminisale muškarce iz kancelarijskih zanimanja, koja su većinom bila zaista potčinjena, ali poštovana, već su sačinjavale skoro 50 odsto trgovaca nekretninama i brokera i skoro 40 odsto bankarskih službenika i finansijskih rukovodilaca, a uspostavili su i važno, mada još uvek neodgovarajuće prisustvo u intelektualnim profesijama, mada su u tradicionalnom medicinskom i pravničkom pozivu još uvek bili ograničeni na skromne prethodnice. Ali iako su sada 35 odsto predavača na koledžima i univerzitetima, preko četvrtine kompjuterskih specijalista, i 22 odsto onih u prirodnim naukama, bile žene, muški monopol na fizički rad, kvalifikovan, ili nekvalifikovan, ostao je praktično nenačet: samo je 2,7 odsto kamiondžija, 1,6 odsto električara i 0,6 odsto automehaničara bilo žensko. Njihov otpor prilivu žena sigurno nije bio slabiji nego kod doktora i advokata, koji su ustupili mesto za 14 odsto žena; ali nije nerazumno pretpostavljati da je pritisak za osvajanje ovih bastiona muškosti bio manji.

Čak i letimično čitanje američkih pionira novog feminizma iz šezdesetih godina sugeriše izrazito klasno gledanje na probleme žena (Friedan, 1963; Degler, 1987). One su bile snažno usredsređene na pitanje „Kako žena može da uklopi karijeru ili posao sa udajom i porodicom“, koje je bilo centralno samo za one koji imaju ovaj izbor, koji ne postoji za većinu žena na svetu, a ni za sve siromašne žene. One su bile, potpuno opravdano, zaokupljene *jednakošću* između muškaraca i žena, što je koncept koji je postao glavno oruđe za legalno i institucionalno napredovanje zapadnih žena, od kada je reče „pol“ ubačena u američki Zakon o građanskim pravima iz 1964. godine čija je prvobitna namera bila samo da zabrani rasnu diskriminaciju. Ali „jednakost“ ili bolje rečeno, „jednaki tretman“ i „jednake šanse“ pretpostavljaju da nema značajnih razlika između muškaraca i žena, socijalnih ili drugih, a većini žena na svetu, posebno onim siromašnim, činilo se očiglednim da je delom do njihove socijalne inferiornosti došlo zbog razlike u polovima i da možda to iziskuje pomoć specifičnu za njihov pol – na primer posebnu brigu za porodiljstvo i materinstvo ili posebnu zaštitu protiv napada fizički jačeg i agresivnijeg pola. Američki feminizam je bio spor u tome da se usmeri na ovakve vitalne interese žena iz radničke klase kao što je porodiljsko odsustvo. Kasnija faza feminizma je zaista naučila da insistira na različitosti rodova, isto kao i na njihovoj nejednakosti, čak iako upotreba liberalne ideologije apstraktnog humanizma i zakon „jednakih prava“ kao oruđe nisu bili gotovi da se usklade sa priznanjem da žene nisu i da nije nužno da budu kao muškarci, i obrnuto.[33]

---

[33] Tako je „afirmativna akcija“ tj. pružanje *preferencijalnog* tretmana nekoj grupi pri pristupu određenim socijalnim resursima ili aktivnostima, u skladu sa jednakošću, samo pod pretpostavkom da je privremena mera, koja će biti postepeno ukinuta kada se postigne jednaki pristup na osnovu zasluga: tj. pod pretpostavkom da je preferencijalni tretman samo uklanjanje jednog nepravičnog hendikepa za takmičare u istoj trci. Očigledno je to ponekad slučaj. Ali tamo gde imamo posla sa trajnim razlikama to ne može biti od značaja. Čak je i na prvi pogled apsurdno, dati muškarcima prvenstvo za upis na kurseve koloraturnog pevanja, ili insistirati na tome da je teorijski poželjno, iz demografskih razloga, da bi 50 odsto armijskih generala trebalo da budu žene. S druge strane sasvim je legitimno dati svakom muškarcu sa željom i potencijalnom sposobnošću da peva *Normu*, i svakoj ženi sa željom i potencijalom da vodi armiju, njihovu šansu da to rade.

Osim toga, pedesetih i šezdesetih godina je sam zahtev da se izvrši proboj iz domaće sfere do radnog mesta, imao snažan ideološki naboj među imućnim, obrazovanim udatim ženama srednje klase, koji nije imao za druge žene, jer je motivacija ovog zahteva u miljeu srednje klase retko bila ekonomska. Među siromašnim, ili onima sa škrtim kućnim budžetima, udate žene su izlazile iz kuće da rade posle 1945. godine, zbog toga što, grubo rečeno, deca više nisu radila. Dečji rad je na Zapadu skoro nestao, dok je na drugoj strani potreba da se deci pruži obrazovanje koje bi poboljšalo njihove izglede, na duže vreme nego u prošlosti natovarila finansijsko breme na njihove roditelje. Ukratko, kako je rečeno, „u prošlosti, deca su radila tako da su njihove majke mogle da ostanu kod kuće i da ispunjavaju domaće i reproduktivne dužnosti. Sada kada je porodici trebalo dodatnog prihoda, majke su radile umesto dece" (Tilly/Scott, 1987, str. 219). Ovo bi teško bilo moguće da nije bilo manje dece, čak iako je olakšano znatnom mehanizacijom kućnih obaveza (posebno pomoću mašine za pranje rublja) i usponom gotove hrane. Ali za udate žene iz srednje klase čiji su muževi zarađivali prihod primeren njihovom statusu, to što su izlazile iz kuće da bi radile, retko bi bilo veliki dodatak za porodični prihod, ako ni zbog čega drugog, ono zbog toga što su žene bile toliko manje plaćene od muškaraca na poslovima koji su im bili dostupni. Možda taj posao nije donosio neto doprinos porodici kada se moralo dosta plaćati da bi se unajmio neko da vodi računa o domaćinstvu i deci (u obliku čistačica, a u Evropi *au pair* devojaka), ne bi li se omogućilo ženi da zarađuje izvan kuće.

Ako je u ovim krugovima bilo podsticaja za udate žene da idu izvan kuće, to je bio zahtev za slobodom i autonomijom: da udata žena bude osoba sa sopstvenim pravom a ne privezak muža i kuće, neko o kome svet sudi kao o individui, a ne kao pripadniku vrste („samo domaćica i majka"). Dohodak je tu ne zbog toga što je bio neophodan, već zbog toga što je to nešto što je žena mogla da troši a da ne pita prvo muža. Naravno, kako su domaćinstva srednje klase sa dve plate postajala uobičajenija, porodični budžeti su se sve više izračunavali imajući u vidu dve plate. U stvari, kako je više obrazovanje za decu iz srednje klase postalo skoro univerzalno, i kako su roditelji morali da čine finansijske doprinose za svoju decu sve do njihovih kasnih dvadesetih godina pa čak i kasnije, zaposlenje je za udate žene srednje klase prestalo da bude prvenstveno deklaracija nezavisnosti i postalo je ono što je odavno bilo za siromašne, način da se sastavi kraj sa krajem. Međutim svesno emancipatorski element u tome nije nestao, kao što je pokazao porast „putujućih brakova". Jer troškovi (a ne samo finansijski) braka u kome svaki supružnik često radi na vrlo udaljenom mestu bili su vrlo visoki, i pored toga što je revolucija u transportu i komunikacijama od sedamdesetih godina na ovamo, u profesijama kakva je akademska ovakve poslove načinila sve običnijim. Onde gde su nekada žene iz srednje klase (mada ne i deca iznad određenog uzrasta) automatski sledile muža gde god ga je vodio novi posao, sada je postalo skoro nezamislivo, bar u intelektualnim krugovima srednje klase, ometati ženinu sopstvenu karijeru, i njeno pravo da odlučuje gde će da je sprovodi. Konačno je izgledalo kako muškarci i žene tretiraju jedni druge kao jednake u ovom pogledu.[34]

Međutim, u razvijenim zemljama sveta, feminizam srednje klase, ili pokret obrazovanih žena ili intelektualki, proširio se u neku vrstu opšteg osećanja da je došlo

[34] Iako ređi, učestali su slučajevi u kojima se muž suočava sa problemom da sledi ženu tamo gde je odveo novi posao. Svaki univerzitetski radnik iz devedesetih godina može da pomisli na neki primer iz svoje okoline.

vreme za oslobođenje žena, ili bar za žensko samopotvrđivanje. To je bilo zbog toga što je specifični rani feminizam srednje klase, i pored toga što ponekad nije imao značaja za probleme ostalih zapadnih žena, pokrenuo pitanja koja su se ticala svih: a ova pitanja su postajala goruća kada je socijalni potres koji smo skicirali proizveo dubinsku, i na mnogo načina iznenadnu, moralnu i kulturnu revoluciju, jedan dramatičan preobražaj konvencija socijalnog i individualnog ponašanja. Žene su bile ključne za ovu kulturnu revoluciju, pošto su njen stožer i izraz bile promene u tradicionalnoj porodici i domaćinstvu, kojih su žene oduvek bile centralni element.

Tome se sada moramo okrenuti.

Poglavlje jedanaesto
Kulturna revolucija

U ovom filmu, Karmen Maura glumi muškarca koji se podvrgao promeni pola i koji je, usled jedne nesrećne afere sa njegovim/njenim ocem digao ruke od muškaraca da bi stupio u (valjda) lezbijsku vezu sa jednom ženom koju igra čuveni madridski transvestit.

Filmska kritika u *Village Voice,*
Pol Berman (Paul Berman) (1987, str. 572)

Uspešne demonstracije nisu nužno one koje mobilišu najveći broj ljudi, već one koje pobude najveće interesovanje kod novinara. Preterujući samo malo, moglo bi se reći da pedesetorica pametnih koji mogu da naprave uspešan „hepening" i da dobiju pet minuta na televiziji, mogu da postignu isto onoliko političkog efekta kao pola miliona demonstranata.

Pjer Burdije (Pierre Bourdieu) (1994)

I

Najbolji pristup ovoj kulturnoj revoluciji je stoga kroz porodicu i domaćinstvo, to jest preko strukture odnosa između polova i generacija. U većini društava ovakve strukture su bile impresivno otporne na naglu promenu, mada to ne znači da su one bile statične. Osim toga, uprkos suprotnom prividu, njihovi obrasci su bili svetski, ili su bar u osnovi bili slični širom ogromnih prostora, iako je na osnovu društveno-ekonomskih i tehnoloških razloga sugerisano da postoji velika razlika između Evroazije (uključujući obe strane Sredozemlja) na jednoj strani, i ostatka Afrike na drugoj (Goody, 1990, XVII). Tako je poliginija, koja je skoro odsutna, ili je postala odsutna u Evroaziji, osim za posebno privilegovane grupe i u arapskom svetu, cvetala u Africi, u kojoj je, kako kažu, više od četvrtine brakova poligamno (Goody, 1990, str. 379)

Međutim, unatoč svim varijacijama, ogromna većina čovečanstva je imala određene zajedničke karakteristike, kao što je postojanje formalnog braka koji je privilegovan u seksualnim odnosima („preljuba" je svugde smatrana prestupom); kao što je nadređenost muževa ženama i roditelja deci, kao i starijih generacija mlađim; i to da se porodično domaćinstvo sastoji od nekoliko ljudi i tome slično. Kakve god da su bile veličina i složenost srodničkih mreža, kao i uzajamna prava i obaveze unutar njih, nuklearno domaćinstvo – bračni par plus deca – uglavnom je negde u njima postojao, čak i onda kada su grupe u kojima se zajedno živelo ili radilo, ili domaćinstva bili znatno veći. Ideja da je nuklearna porodica, koja je postala standardni model u zapadnom društvu devetnaestog i dvadesetog veka, na neki način evoluirala iz stadijuma mnogo većih poro-

dičnih i srodničkih grupa, kao deo razvoja buržoaskog ili ma kakvog drugog individualizma, počiva posebno na istorijskom nerazumevanju prirode društvene kooperacije i njenog osnovnog principa u preindustrijskim društvima. Čak i u jednoj tako komunističkoj instituciji kao što je bila *zadruga* balkanskih Slovena, „svaka žena radi za sebe i porodicu u užem smislu te reči, naime za muža i decu, ali takođe, kada na nju dođe red, za neoženjene članove zajednice i za siročad" (Guidetti/Stahl, 1977, str. 58). Postojanje takve nuklearne porodice i domaćinstva naravno ne znači, da su srodničke grupe i zajednice unutar kojih se takva porodica može naći, slične u ostalim vidovima.

Pa ipak se u drugoj polovini dvadesetog veka ovaj temeljni i dugovečni red stvari počeo da menja ekpresnom brzinom, svakako u „razvijenim" zapadnim zemljama, mada čak i unutar njih neravnomerno. Tako je u Engleskoj i Velsu – doduše to je jedan prilično dramatičan primer – 1938. godine jedan razvod dolazio na svakih pedeset i osam brakova (Mitchell, 1975, str. 30–32), a sredinom osamdesetih godina na svaka 2,2 sklopljena braka (*UN Yearbook,* 1987). Osim toga, možemo videti ubrzavanje ovog trenda tokom raspuštenih šezdesetih. Krajem sedamdesetih, bilo je više nego deset razvoda na hiljadu venčanih parova u Engleskoj i Velsu, ili pet puta više nego 1961. godine (*Social Trends,* 1980, str. 84)

Ovaj trend nikako nije bio ograničen samo na Britaniju. U stvari, ta spektakularna promena se najjasnije vidi tamo gde je bila jaka prinuda tradicionalnog morala kao u katoličkim zemljama. U Belgiji, Francuskoj i Holandiji stopa razvoda (godišni broj razvoda na svakih hiljadu stanovnika) se otprilike utrostručila između 1970. i 1985. godine. Međutim, čak i u zemljama sa tradicijom emancipacije u ovim stvarima, kao što su Danska i Norveška, ove stope su se mogle udvostručiti, ili skoro udvostručiti. Jasno je da se nešto neobično dešavalo sa zapadnjačkim brakom. Kod žena koje su sedamdesetih godina posećivale jednu ginekološku kliniku u Kaliforniji, pokazalo se „značajno opadanje broja formalnih brakova, smanjenje želje za decom... i jedna promena stavova prema prihvatanju biseksualnosti" (Esman, 1990, str. 67). Nije verovatno da bi se jedna takva reakcija žena iz takvog uzorka mogla zabeležiti igde, čak i u Kaliforniji, pre ove decenije.

Broj ljudi koji žive sami (to jest, ne kao pripadnici bilo kakvog para ili veće porodice) takođe je počeo da buja. U Britaniji je taj broj uglavnom ostao isti tokom prve trećine, iznoseći oko 6 procenata svih domaćinstava, da bi nakon toga prilično blago zanosio uvis. Još između 1960. i 1980. ovaj procenat se skoro udvostručio sa 12 na 22 procenta svih domaćinstava, da bi do 1991. godine bio više od četvrtine svih domaćinstava. (Abrams, Carr Saunders, *Social Trends,* 1993, str. 26). U mnogim velikim gradovima Zapada samci su činili oko polovine svih domaćinstava. I obratno, klasična zapadna nuklearna porodica, venčani par sa decom, očito je bila u povlačenju. U SAD je broj takvih porodica opao sa 44 na 29 procenata svih domaćinstava za dvadeset godina (1960–1980); u Švedskoj, gde su nevenčane žene sredinom osamdesetih rađale skoro polovinu sve novorođene dece, sa 37 na 25 procenata (Worlds Women, str. 16). Čak i u onim razvijenim zemljama gde su 1960. godine nuklearne porodice sačinjavale polovinu ili više od polovine svih domaćinstava, sada je nuklearna porodica bila izrazita manjina.

U određenim slučajevima, ona je prestala da bude tipična, čak i nominalno. Tako je 1991. godine, kod 58 odsto crnačkih porodica glava porodice bila sama žena, a samohrane žene su rađale 70 odsto sve crne dece. A 1940. godine, samo je kod 11,3 odsto „nebelačkih" porodica glava bila samohrana majka, a čak i u gradovima samo 12,4 odsto (Franklin Frazier, 1957, str. 317). Čak i 1970. godine, ovaj broj je iznosio samo 33 odsto (*New York Times,* 5. 10. 92)

Ova kriza porodice je bila povezana sa prilično dramatičnim promenama javnih standarda po kojima se upravljalo seksualno ponašanje, partnerstvo i stvaranje potomstva. Ovi standardi su i zvanični i nezvanični, a glavna promena i kod jednih i kod drugih se može datirati i koincidira sa šezdesetim i sedamdesetim godinama. Zvanično je ovo bila jedna neobična era liberalizacije i za heteroseksualce (to jest, uglavnom za žene, koje su pre toga uživale znatno manje slobode od muškaraca) i za homoseksualce, kao i za druge oblike kulturno-seksualnog otpadništva. U Britaniji, homoseksualnost je najvećim delom bila dekriminalizovana u drugoj polovini šezdesetih godina, nekoliko godina kasnije nego u SAD, gde je prva država koja je sodomiju učinila legalnom bio Ilinois 1961. godine (Johansson/Percy, str. 304, 1349). U samoj papinoj Italiji, razvod je legalizovan 1970. godine, što je potvrđeno referendumom 1974. godine. Prodaja sredstava za kontracepciju i informacija o kontroli rađanja legalizovana je 1971. godine, a 1975. godine je novi Zakon o porodici zamenio onaj stari koji je preživeo iz perioda fašizma. Konačno, abortus je postao legalan 1978. godine, što je potvrđeno referendumom 1981. godine.

Iako su permisivni zakoni učinili dotada zabranjene činove lakšim, i pružili daleko veći publicitet tim pitanjima, zakoni su pre priznali no što su stvorili novu klimu seksualne opuštenosti. To što je pedesetih godina samo 1 odsto britanskih žena provelo ikakvo vreme živeći sa budućim mužem pre braka, nije bilo posledica legislative, niti je to bila činjenica da je ranih osamdesetih godina tako činilo 21 odsto žena (Gillis, 1985, str. 307). Stvari koje su dotada bile zabranjene, postale su dopuštene, ne samo po zakonu i veri, već i po uobičajenom moralu, konvenciji i mišljenju suseda.

Ove tendencije naravno nisu ravnomerno uticale na sve delove sveta. Dok se broj razvoda povećao u svim zemljama gde je razvod bio dostupan (pretpostavljajući, zasad, da je formalni raspad braka imao isto značenje u svima njima), brak je očito u nekima od njih postao mnogo nestabilniji. Osamdesetih godina je bio mnogo trajniji u (nekomunističkim) katoličkim zemljama. Razvod je bio daleko manje uobičajen na Iberijskom poluostrvu i u Italiji, a još ređi u Latinskoj Americi; čak i u zemljama koje su se ponosile svojom prefinjenošću: jedan razvod na dvadeset i dva venčanja u Meksiku, na trideset i tri u Brazilu (ali na Kubi jedan na 2,5 venčanja). Južna Koreja je ostala neobično tradicionalna za jednu zemlju koja se tako brzo kreće (jedan razvod na jedanaest venčanja), a ranih osamdesetih je čak Japan imao stopu razvoda manju od četvrtine francuske stope, a daleko manju od na razvod uvek spremnih Britanaca i Amerikanaca. Čak i unutar (tadašnjeg) socijalističkog sveta je bilo varijacija, mada manjih nego u kapitalizmu, osim u SSSR-u ispred koga su bile samo SAD po spremnosti svojih građana da raskidaju brakove (UN World Social Situation, 1989, str. 36). Ovakve varijacije ne izazivaju iznenađenje. Ono što je bilo i što jeste mnogo zanimljivije je to da, velike ili male, iste transformacije, mogu da se prate širom cele planete koja se „modernizuje". Nigde to nije bilo upečatljivije, nego na polju popularne, ili određenije, kulture mladih.

II

Jer ako povećanje broja domaćinstava u kojima žive razvedeni, vanbračna deca i deca sa jednim roditeljem (tj. pretežno sa samohranim majkama) ukazuje na krizu odnosa između polova, uspon specifične, a neobično moćne omladinske kulture ukazuje na duboku promenu u odnosu između generacija. Mladi, kao samosvesna grupa koja seže od puberteta – a pubertet u razvijenim zemljama se dešavao nekoliko godina rani-

je nego kod prethodih generacija (Tanner, 1962, str. 153) – do srednjih dvadesetih godina, sada su postali nezavisan socijalni činilac. Najdramatičniji politički događaji, posebno šezdesetih i sedamdesetih godina, bili su mobilizacije ove starosne grupe koja je u manje politizovanim zemljama donosila bogatstvo industriji ploča, budući da je 75–80 odsto njene proizvodnje – u stvari rok muzika – bilo prodavano mušterijama između četrnaest i dvadeset i pet godina (Hobsbawm, 1993, xxviii-xxix). Politička radikalizacija šezdesetih, koju su nagovestili manje skupine kulturnih disidenata i odbačenih ljudi pod različitim nazivima, bila je delo ovih mladh ljudi, koji su odbacivali status dece, pa čak i adolescenata (ne sasvim zrelih odraslih), dok su poricali punu ljudskost svakom starijem od trideset godina, osim povremeno guruu.

Izuzev u Kini, gde je drevni Mao mobilisao armiju mladih što je dovelo do užasnog efekta (videti poglavlje 16) mlade radikale su vodili – ukoliko su prihvatali vođe – njihovi vršnjaci. Ovo je očigledno bilo tačno za studentske pokrete širom sveta, ali tamo gde su ti pokreti kresnuli varnicu masovne radničke pobune, kao u Francuskoj i Italiji 1968–1969, inicijativa je takođe dolazila od mladih radnika. Niko sa čak minimalnim iskustvom o ograničenjima stvarnog života, to jest nijedan pravi odrasli, ne bi mogao da privučen samosvesnim ali očito apsurdnim sloganima pariskih majskih dana 1968, ili italijanske „vrele jeseni“ 1969. godine: „*tutto e subito*“, želimo sve i to želimo odmah (Albers/Goldschmit/ Oehlke, str. 59, 184).

Ovu novu „autonomiju“ mladih kao posebnog društvenog sloja simbolizuje jedan novi fenomen, kome u tim srazmerama, verovatno nije bilo sličnog od romantične epohe ranog devetnaestog veka: to je heroj čiji se život i mladost zajedno okončavaju. Ovaj lik, koji je najavio Džems Din (James Dean),filmska zvezda pedesetih godina, bio je opšteprisutan, možda čak i ideal-tipski, u onome što je postalo karakteristični kulturni izraz mladih – u rok muzici. Badi Holi, Dženis Džoplin, Brajan Džons iz *Rolingstonsa,* Bob Marli, Džimi Hendriks i još mnogi drugi popularni idoli pali su kao žrtve životnog stila u kome je rana smrt nameravana. Ono što je ovakve smrti učinilo simboličkim bilo je to što je mladost, koju su ovi idoli predstavljali bila po definiciji nepostojana. Biti glumac, može biti životna karijera, ali ne i biti *jeune premier.*

Međutim, mada je pripadanje mladima nešto što se stalno menja – studentska „generacija“ kao što je opšte poznato, traje jedva tri ili četiri godine – redovi mladih su se oduvek, pa i sada, iznova popunjavali. Pojavu adolescenata kao samosvesnog društvenog činioca sve više su sa puno entuzijazma prepoznavali proizvođači potrošnih dobara, a pokatkad manje voljno njihovi stariji, dok su uviđali da raste prostor između onih koji su bili radi da prihvate naziv „dete“ i onih koji su insistirali na nazivu „odrastao“. Sredinom šezdesetih godina je čak pokret samog Badena Pauela (Baden Powell), engleski dečaci-skauti (English Boy Scouts) izbacio prvi deo svog imena kao ustupak raspoloženju vremena, a stari skautski sombrero je zamenio manje upadljivom beretkom (Gillis, 1974, str. 197).

Grupe vršnjaka nisu ništa novo u društvima, a čak je i u buržoaskoj civilizaciji bio priznat jedan sloj onih koji su seksualno zreli ali još uvek zapleteni u fizičkom i intelektualnom razvoju, i kojima nedostaje životno iskustvo odraslih. To što je ova grupa postajala mlađa, jer je pubertet počinjao ranije i ranije je dostizan maksimalni rast (Floud et al. 1990), nije samo po sebi izmenilo ovu situaciju. To je samo prouzrokovalo tenziju između mladih i njihovih roditelja i nastavnika koji su nastojali da se sa njima ophode kao sa manje odraslim nego što su mladi sami mislili za sebe. Buržoaska sredina je očekivala od svojih mladih muškaraca, za razliku od svojih mladih žena

– da prođu kroz period nemira i da se „izluduju", na putu ka „smirivanju". Novina ove kulture mladih je bila trostruka.

Prvo, ,"mladost" nije viđena kao pripremna faza zrelosti, već na neki način, kao konačna etapa punog ljudskog razvitka. Kao na primer u sportu, ljudskoj delatnosti u kojoj je mladost nadmoćna, a koja je sada određivala ambicije više ljudskih bića od bilo koje druge delatnosti, gde je život jasno išao nizbrdo posle tridesete godine. U najboljem slučaju, život posle tih godina je privlačio manje pažnje. To što, u stvari, ovo nije odgovaralo društvenoj stvarnosti u kojoj su (osim u sportu, nekim vidovima zabave i možda čistoj matematici) vlast, uticaj, uspeh, a i imetak, rasli sa godinama, bio je samo jedan dokaz više za nezadovoljavajući način na koji je svet bio uređen. Jer je posleratnim svetom, sve do sedamdesetih godina, zapravo upravljala gerontokratija, u većoj meri nego u većini ranijih perioda, naime muškarci – tada još uvek jedva da je bilo žena – koji su bili zreli ljudi na kraju, pa čak i na početku Prvog svetskog rata. To se odnosi i za kapitalistički (Adenauer, De Gol, Franko, Čerčil), i za komunistički svet (Staljin i Hruščov, Mao, Ho Ši Min, Tito), kao i na velike postkolonijalne države (Gandi, Neru, Sukarno). Vođa mlađi od četrdeset godina bio je retkost čak i u revolucionarnim režimima nastalih iz vojnih udara, koji su tip političke promene koju obično izvode mlađi oficiri, jer oni imaju manje da izgube nego stariji. Otud veliki deo uticaja Fidela Kastra koji je osvojio vlast u trideset i drugoj godini života.

Međutim, establišment starih je pravio tihe i možda ne uvek svesne ustupke mladosti, i to ne samo preko procvetalih industrija kozmetike, sredstava za negu kose i ličnu higijenu, koje su nesrazmerno profitirale od nagomilanog bogatstva nekolicine razvijenih zemalja.[35] Tendencija da se starosna granica za glasačko pravo spusti na 18 godina postojala je od kraja šezdesetih godina – u SAD, Britaniji, Nemačkoj i Francuskoj – a bilo je i nekih znakova da će se spustiti granica za zakonski odobrene (hetero) seksualne odnose. Paradoksalno je to, da se u isto vreme kada je raslo očekivano trajanje života, i kada je bar u povlašćenim višim i srednjim klasama, senilno propadanje bivalo odloženo, ranije stizalo do penzije, i da je u vremenima teškoća „prerano penzionisanje" postalo omiljeni metod za smanjenje troškova na plaćanje radne snage. Rukovodioci preko četrdeset godina starosti koji su gubili poslove, uvideli su da im je podjednako teško da nađu novi posao, kao i fizičkim i kancelarijskim radnicima.

Druga novina kod kulture mladosti proizilazi iz prve: to da je kultura mladosti bila ili postala dominantna u „razvijenim tržišnim privredama", delom zbog toga što je sada predstavljala skoncentrisanu masu kupovne moći, delom zato što je svaka nova generacija odraslih prethodno bila socijalizovana kao deo samosvesne mladalačke kulture i ponela obeležja tog iskustva, i naročito, zato što je zadivljujuća brzina tehnološke promene zapravo dala mladosti nemerljivu prednost nad konzervativnijim, ili bar manje prilagodljivim dobom. Kakva god da je bila starosna struktura uprave IBM-a ili Hitačija, nove kompjutere su kreirali i nove programe izmišljali ljudi u svojim dvadesetim godinama. Čak i kada su takve mašine i programi bili pravljeni da im ni idiot ne može nauditi, generacija koja nije odrasla sa njima bila je bolno svesna svoje inferiornosti u odnosu na generacije koje su rasle sa njima. Postalo je manje očigledno šta su to deca mogla da nauče od roditelja, u odnosu na ono šta roditelji nisu znali a deca jesu. Obrnu-

---

[35] Na svetskom tržištu sredstava za negu, 1990. godine je 34 odsto otpadalo na nekomunističku Evropu, 30 odsto na Severnu Ameriku, i 19 odsto na Japan. Preostalih 85 odsto stanovnika sveta delilo je 16–17 odsto među svojim (bogatijim) pripadnicima (*Financial Times*, 11/4/1991).

la se uloga generacija. Blu džins, koji je svesno demotska odeća, promovisali su studenti po američkim kampusima koji *nisu* želeli da izgledaju kao njihovi stariji, počeo je da se pojavljuje, vikendima i praznicima, pa čak i radnim danima u „kreativnim" ili kakvim drugim živahnim zanimanjima, i ispod mnogih sedih glava.

Treća posebnost nove kulture mladosti u urbanim društvima bio je njen zapanjujući internacionalizam. Blu džins i rok muzika postali su obeležja „moderne" mladeži, manjine predodređene da postane većina, u svakoj zemlji u kojoj su bili zvanično tolerisani, a i u nekim zemljama gde nisu, kao u SSSR-u od šezdesetih godina nadalje (Starr, 1990, pogavlja 12 i 13). Engleski jezik rok stihova često čak nije bio ni prevođen. U tome se ogledala premoćna kulturna hegemonija SAD u oblasti popularne kulture i životnog stila, iako treba obratiti pažnju na to da su sami centri zapadnjačke mladalačke kulture bili suprotnost kulturnom šovinizmu, posebno po muzičkom ukusu. Oni su rado prihvatali stilove uvožene sa Kariba, iz Latinske Amerike i od osamdesetih godina, sve više iz Afrike.

Ova kulturna hegemonija nije bila nova ali se promenio njen *modus operandi*. Između dva svetska rata njen glavni vektor je bila američka filmska industrija, koja je jedina imala masovnu globalnu distribuciju. Njene filmove su gledale stotine miliona, i to je dostiglo maksimum neposredno posle Drugog svetskog rata. Usponom televizije, međunarodne filmske proizvodnje, kao i okončavanjem holivudskog sistema studija, američka filmska industrija je izgubila nešto od svoje prevlasti i nešto više svoje publike. Ona 1960. godine nije proizvodila više od šestine svetske filmske proizvodnje, čak i kada se ne računaju Japan i Indija (*UN Statistical Yearbook*, 1961), iako će na posletku povratiti veliki deo svoje hegemonije. SAD nikada nisu uspele da ustanove srazmerno uporište na ogromnom i jezički šarolikijem televizijskom tržištu. Američki mladalački stilovi su se širili direktno, ili pojačavanjem njihovih signala preko kuće na kulturnoj sredokraći, preko Britanije, nekom vrstom neformalne osmoze. Ti stilovi su se širili svetskom distribucijom imidža; putem ličnih kontakata međunarodnog omladinskog turizma, koji je slao male ali rastuće i sve uticajnije tokove mladih ljudi u džinsu širom planete; preko svetske mreže univerziteta, čiji je kapacitet za brzu internacionalnu komunikaciju postao očigledan tokom šezdesetih godina. Naročito su se širili pomoću sile mode u potrošačkom društvu koja je sada stigla do širokih masa, pojačana pritiskom grupa vršnjaka. Nastala je jedna globalna kultura mladih.

Da li je ona mogla da se pojavi u bilo kom ranijem periodu? Skoro sigurno nije. Njena klijentela je bila daleko malobrojnija, u relativnim i apsolutnim brojevima, jer je dramatično narasla produženjem redovnog obrazovanja i posebno stvaranjem ogromnih naseobina mladih muškaraca i žena koji žive zajedno kao grupa vršnjaka po univerzitetima. Osim toga, čak i adolescenti koji su stupili na tržište radne snage u uzrastu kada su napuštali školu (između četrnaeste i šesnaeste godine, u tipično „razvijenoj" zemlji) posedovali su daleko veću samostalnu kupovnu moć nego njihovi prethodnici, zahvaljujući prosperitetu i punoj zaposlenosti Zlatnog doba; a zahvaljujući i većem blagostanju njihovih roditelja, kojima je doprinos dece porodičnom budžetu bio manje potreban. Otkrivanje ovog mladalačkog tržišta sredinom pedesetih bilo je ono što je sredinom pedesetih godina revolucionisalo muzički biznis, a u Evropi i onaj deo modne industrije okrenut masovnom tržištu. Britanski „tinejdžerski bum" koji je otpočeo u to vreme, zasnivao se na urbanoj koncentraciji relativno dobro plaćenih devojaka u sve brojnijim kancelarijama i radnjama, koje su često imale više novca za trošenje od mladića, i koje su u tim danima bile manje predane tradicionalno muškim

obrascima trošenja na pivo i cigarete. Taj bum se „prvo iskazao na poljima gde su se isticale devojke kao kupci, kao što su tržišta bluza, sukanja, kozmetike i ploča" (Allen, 1968, str. 62–63), da i ne spominjemo pop-koncerte, gde su one bile najistaknutiji i najčujniji posetioci. Moć omladinskog novca se može meriti prodajom ploča u SAD koja je porasla od 277 miliona dolara 1955. godine, kada se rok pojavio, na šest stotina miliona 1959. godine i na dve milijarde 1973. godine (Hobsbawm, 1993, str. xxix). Svaki pripadnik starosne grupe od pet do devetnaest godina, trošio je najmanje pet puta više na ploče 1970. nego 1955. godine. Što je zemlja bila bogatija, to je muzički biznis bio veći: mladi u SAD, Švedskoj, Zapadnoj Nemačkoj, Holandiji i Britaniji su po glavi trošili na ploče bar pet do sedam puta više nego oni u zemljama koje su bile siromašne, ali su se brzo razvijale kao što su Italija i Španija.

Samostalna moć na tržištu olakšala je mladima da otkriju materijalne ili kulturne simbole identiteta. Ipak, ono što je izoštrilo obrise ovog identiteta bio je ogromni istorijski jaz koji je razdvajao generacije rođene pre recimo, 1925. godine, od onih rođenih recimo, 1950. godine; jaz daleko veći nego onaj između roditelja i dece u prošlosti. Većina tinejdžerskih roditelja je postala bolno svesna toga tokom i nakon šezdesetih godina. Mladi su živeli u društvima otrgnutim od svoje prošlosti, preobraženim bilo revolucijom, kao u Kini, Jugoslaviji ili Egiptu; bilo osvajanjem i okupacijom kao u Nemačkoj i Japanu; bilo kolonijalnim oslobođenjem. Mladi se nisu sećali ere pre potopa. Osim možda kroz zajedničko iskustvo velikog otadžbinskog rata, kakav je na kratko povezao stare i mlade u Rusiji i Britaniji, mladi nisu imali načina da razumeju ono što su njihovi roditelji iskusili ili osetili – čak i onda kada su ovi bili spremni da govore o prošlosti, što je većina nemačkih, japanskih i francuskih roditelja nerado činila. Kako bi jedan mladi Indus, za koga je Kongresna partija vlast ili politički aparat, mogao da razume onoga za koga je Kongresna partija bila izraz nacionalne borbe za slobodu? Kako bi briljantni mladi indijski ekonomisti koji su se šepurili po svetskim univerzitetima mogli da shvate čak i svoje sopstvene nastavnike, za koje je vrhunac ambicije u kolonijalnom periodu bio da budu samo „podjednako dobri" kao njihovi uzori iz metropola?

Zlatno doba je proširilo taj jaz, bar do sedamdesetih godina. Kako su dečaci i devojčice odrasli u eri pune zaposlenosti, mogli da shvate iskustvo tridesetih godina, ili obratno, kako je starija generacija mogla da razume mlađu, za koju posao nije bio sigurno utočište posle plovidbe olujnim morima (posebno siguran posao sa pravom na penziju), već nešto što se može dobiti u svakom trenutku i napustiti u bilo kom momentu kada neko poželi da ode u Nepal na nekoliko meseci? Ova verzija generacijskog jaza nije bila ograničena na industrijske zemlje, jer je dramatično opadanje seljaštva stvorilo sličnu šizmu ruralnih i bivših ruralnih, manuelnih i mehanizovanih generacija. Francuski profesori istorije, odgajeni u jednoj Francuskoj gde je svako dete dolazilo sa seljačkog gazdinstva, ili je tamo provodilo raspuste, otkrili su sedamdesetih godina, da moraju da objašnjavaju studentima šta su radile mlekarice i kako su izgledala seoska dvorišta sa đubrištem. I više od toga, ovaj generacijski jaz je uticao čak i na one – na većinu stanovnika sveta – koje su mimoišli veliki politički događaji ovog veka, ili koji nisu imali posebno mišljenje o tim događajima, ukoliko nisu uticali na njihove privatne živote.

A naravno, bilo da su ih ovi događaji mimoišli ili ne, većina stanovnika sveta je sada bila mlađa nego ikada. Širom Trećeg sveta gde se još nije odigrala tranzicija sa visokih ka niskim stopama nataliteta, u bilo kom trenutku druge polovine dvadesetog veka je najverovatnije između dve petine i polovine stanovništva bilo mlađe od četr-

naest godina. Kako god da su bile jake njihove unutarporodične veze, koliko god da je bila snažna mreža tradicije koja ih je obavijala, nije moglo a da ne dođe do ogromnog jaza između njihovog shvatanja života, njihovih iskustava i očekivanja, i svega toga kod starijih generacija. Južnoafrički politički prognanici koji su se vratili u svoju zemlju početkom devedesetih godina, imali su drugačije shvatanje o tome šta znači boriti se za Afrički nacionalni kongres od svojih mladalačkih „drugova" koji su nosili istu zastavu po afričkim gradovima. I obratno, šta je drugo mogla da od Nelsona Mendele načini većina u Sovjetu, rođena nakon što je stupio u zatvor. Njegov simbol ili ikonu? Po mnogo čemu u ovakvim zemljama je taj generacijski jaz bio čak i veći nego na Zapadu, gde su trajne institucije i politički kontinuitet povezivali stare i mlade.

III

Kultura mladih je postala matrica kulturne revolucije u onom širem smislu revolucije manira i običaja, u načinima na koji se trošilo slobodno vreme i u komercijalnim umetnostima, koje su sve više sačinjavale atmosferu koju su udisali urbani ljudi. Ova revolucija je bila i demotska i antinomijska, posebno u stvarima pojedinačnog ponašanja. Svako je mogao da „radi šta mu je volja" uz minimalno spoljašnje sputavanje, iako su u praksi pritisak vršnjaka i moda zapravo nametali isto onoliko uniformnosti kao ranije, bar unutar grupa vršnjaka i subkultura.

To da su se viši društveni slojevi predavali nadahnuću koje su nalazili „među narodom" samo po sebi nije bilo nešto novo. Čak i ako zanemarimo kraljicu Mariju Antoanetu koja je izigravala mlekaricu, romantičari su obožavali ruralnu narodnu kulturu, folklornu muziku i igre, njihovi najpoznatiji intelektualci su sanjarili o urbanoj *nostalgie de la boue* (čežnja za siromaštvom), a mnogi viktorijanci su nalazili da je seks sa nekim iz nižih staleža, uz izbor pola po ukusu, bio neobično isplativ. (Ovakva osećanja su daleko od toga da budu zastarela u poznom dvadesetom veku.) U Doba carstva (asocijacija na naslov Hobsbaumove knjige, koja se bavi periodom 1870–1914, prim. prev.) su prvi put kulturni uticaji počeli da se sistematski penju uvis (*Age of Empire,* poglavlje 9) i pomoću moćnog uticaja novorazvijenih plebejskih umetnosti i pomoću bioskopa, koji predstavlja masovnu tržišnu zabavu par excellence. Pa ipak, najveći deo popularne i komercijalne zabave između dva svetska rata je i dalje bio po mnogo čemu pod hegemonijom srednje klase, ili je doveden pod njen kišobran. Klasična holivudska filmska industrija je iznad svega bila *pristojna*; njen društveni ideal je bio američka verzija solidnih „porodičnih vrednosti", njena ideologija je bila ideologija patriotskog govorništva. Kada je god, u potrazi za gledaocima, otkrivala žanr nekompatibilan sa moralnim univerzumom petnaest „Endi Hardi" (Andy Hardy) filmova (1937–1947) koji su dobili Oskara za „unapređivanje američkog načina života" (Halliwel, 1988, str. 321), kao na primer u ranim gangsterskim filmovima u kojima je postojala opasnost idealizacije delinkvenata, moralni poredak je bivao brzo iznova uspostavljen, ukoliko već nije bio u sigurnim rukama holivudskog produkcijskog kodeksa (1934–1966), koji je ograničavao dopušteno trajanje filmskog poljupca (sa otvorenim ustima) na maksimalnih trideset sekundi. Najveći trijumfi Holivuda – recimo, *Prohujalo sa vihorom* – temeljili su se na romanima stvorenim za srednjeklasno poluintelektualno čitalaštvo, i isto su onako postojano spadali u taj univerzum kao i Tekerijev (Thackeray) *Vašar taštine,* ili *Cyrano de Bergerac* Edmonda Rostana (Rostand). Jedino su anarhični i demotski žanr vodvilja i u cirkusu rođe-

na filmska komedija neko vreme odolevali pogospođivanju (gentrification), iako se tridesetih godina čak i komedija povukla pod pritiskom briljantnog bulevarskog žanra holivudske „lude komedije" (crazy comedy).

Pa opet, i trijumfalni brodvejski „mjuzikl" međuratnih godina, a i melodije za igru i balade kojima je mjuzikl bio obasut, bili su buržoaski žanr, mada nezamisliv bez uticaja džeza. Mjuzikli i pesme su bili pisani za srednjeklasnu publiku Njujorka, sa libretima i tekstovima pesama koji su očito bili namenjeni odrasloj publici koja je sebe smatrala urbanom, profinjenom i emancipovanom. Jedno poređenje na brzinu, tekstova Kola Portera sa tekstovima Rolingstonsa će to dokazati. Kao i zlatno doba Holivuda, i zlatno doba Brodveja je počivalo na simbiozi plebejskog i pristojnog, ali nije bilo demotsko doba.

Novina pedesetih godina je bila u tome što su mladi više i srednje klase, bar u anglosaksonskom svetu koji je sve više davao obeležje svetu, počeli da prihvataju muziku, oblačenje, pa čak i jezik urbanih nižih klasa, ili ono za šta su smatrali da je takvo, kao uzor. Najzaprepašćujući uzor je rok muzika. Sredinom pedesetih godina ona se iznenada probila iz geta „rasnih" ili „ritam i bluz" kataloga američkih kompanija za proizvodnju ploča, čija su ciljna grupa bili siromašni američki crnci, da bi postala univerzalni idiom mladih, i to posebno *mladih belaca*. Mladi dendiji iz radničke klase su u prošlosti ponekad preuzimali svoj stil iz visoke mode gornjeg socijalnog sloja ili iz takvih srednjeklasnih supkultura kao što je umetnička boemija; devojke iz radničke klase su to još više radile. Sada se izgleda desio neobičan obrt. Modno tržište ustanovljeno za plebejsku omladinu, zadobilo je nezavisnost i počelo da daje obeležje patricijskom tržištu. Kako je blu džins (za oba pola) napredovao, pariska *haute couture* se povlačila, ili bolje rečeno, prihvatala je svoj poraz koristeći svoja prestižna imena da bi prodavala proizvode za masovno tržište, direktno, ili putem licence. Uzgred budi rečeno, 1965. je bila prva godina u kojoj je francuska industrija odeće za žene proizvela više pantalona nego suknji (Veillon, str. 6). Mladi aristokrati su počeli da odbacuju akcente po kojima se u Britaniji bez greške mogu prepoznati pripadnici njihove klase i počeli su da govore približno govoru radničke klase Londona.[36] Pristojni mladi muškarci, a sve više i mlade žene, počeli su da oponašaju ono što je nekad bilo strogo mačo nepristojna moda među manuelnim radnicima, vojnicima i njima sličnim, a to je usputno korišćenje nepristojnosti u konverzaciji. Literatura je išla u korak: briljantni pozorišni kritičar je slušaocima radija doneo reč „jeben". Prvi put u istoriji ove bajke, Pepeljuga je postala lepotica bala, time što *nije* nosila sjajnu odeću.

Ovaj demotski obrt u ukusima omladine srednje i više klase u zapadnom svetu, koji čak ima neke paralele u Trećem svetu, gde se brazilski intelektualci zauzimaju za *sambu*,[37] može i ne mora da ima neke veze sa navalom studenata iz srednje klase u revolucionarnu politiku i ideologiju nekoliko godina kasnije. Moda je često proročka, niko ne zna kako. On je sigurno bio pojačan među mladim muškarcima pojavom u javnosti, u novoj klimi liberalizma, jedne homoseksualne supkulture čiji je značaj kao krčioca trendova i u umetnostima bio izuzetan. Međutim, možda nije neophodno pret-

---

[36] Mladi ljudi na Itonu (Eton) su počeli tako da rade krajem pedesetih, prema prorektoru te elitne institucije.

[37] Čiko Buarke de Holanda (Chico Buarque de Holanda), glavna figura na brazilskoj pop sceni, bio je sin istaknutog naprednog istoričara koji je bio centralna ličnost u intelektualno kulturnoj obnovi svoje zemlje tridesetih godina.

postaviti više od toga da je taj demotski stil bio pogodan način da se odbace vrednosti roditeljskih generacija, ili preciznije, jedan jezik pomoću koga su mladi mogli da ispipavaju načine kako da izađu na kraj sa svetom za koji pravila i vrednosti njihovih starijih više nisu izgledala relevantna.

Suštinski antinomijanizam nove kulture mladih najjasnije se ispoljavao u trenucima kada je nalazio intelektualni izraz, kao u posterima pariskog maja 1968. koji su odmah postali slavni: „zabranjeno je zabranjivati" i u maksimi američkog pop-radikala Džeri Rubina da ne treba verovati nikome koji nije odslužio svoje (u zatvoru) (Wiener, 1984, str. 204). Nasuprot prvom utisku, ovo nisu bile političke izjave u tradicionalnom smislu – čak ni u užem smislu da su nameravale da ukinu represivne zakone. To nije bio njihov cilj. One su bile javno saopštavanje privatnih osećanja i želja. Kao što je to slogan maja 1968. formulisao: „Smatram da su moje želje realnost, jer verujem u realnost mojih želja" (Katsiaficas, 1987, str. 101). Čak i onda kada se ove želje zajednički ispoljavaju u javnim manifestacijma, grupama i pokretima; čak i u onome što je izgledalo, a ponekad i imalo dejstvo, masovne pobune, subjektivnost je bila u njihovom jezgru. „Lično je političko" postalo je važan slogan novog feminizma, a možda i najtrajniji rezultat ovih godina radikalizacije. On nije značio samo to da je političko delovanje imalo lične motivacije i satisfakcije, ni to da je kriterijum političkog uspeha bio uticaj na ljude. U nečijim ustima to je jednostavno značilo „Politikom ću nazvati sve što me zabrinjava" kao u naslovu knjige iz sedamdesetih godina *Debljina je feministička pitanje* (Orbach, 1978).

Slogan iz maja 1968. „Kada mislim o revoluciji želim da vodim ljubav" zbunio bi ne samo Lenjina, već i Rut Fišer, militantnu mladu bečku komunistkinju, koju je Lenjin napadao zbog zastupanja seksualnog promiskuiteta (Zetkin, 1968, str. 28). Ali i obratno, čak i za tipičnog neomarksističkog lenjinističkog radikala šezdesetih i sedamdesetih godina bi Brehtov agent Kominterne koji je, kao trgovački putnik „vodio ljubav sa drugim stvarima na umu" (*„Der Liebe pflegte ich achtlos"* – Brecht, 1976, II, str. 722) bio neshvatljiv. Za njih sigurno nije bilo važno to što su se revolucionari nadali da će postići svojim akcijama, već šta su radili i kako su se osećali dok su to radili. Vođenje ljubavi i vođenje revolucije nisu se mogli jasno razdvojiti.

Tako su lično i društveno oslobođenje išli ruku pod ruku; najočigledniji načini da se stresu okovi države, roditeljske i susedske vlasti, zakon i konvencija, bili su seks i droge. Prvi način, u svim svojim mnogostrukim oblicima, nije morao da bude otkrivan. Ono što je melanholični konzervativni pesnik mislio stihom „Seksualno opštenje je otpočelo 1963. godine" (Larkin, 1988, str. 167) nije bilo to da je ova aktivnost bila neobična pre šezdesetih godina, pa čak ni da ga on nije praktikovao, već da je seks promenio svoj javni karakter počevši od – to su njegovi primeri – suđenja knjizi o Lejdi Četerli i prvog albuma Bitlsa. Onde gde je neka aktivnost ranije bila zabranjena, praviti takve gestove protiv starih načina bilo je lako. A tamo gde je neka aktivnost bila tolerisana, zvanično ili nezvanično, kao što su na primer tolerisani lezbijski odnosi, morala se posebno potvrditi činjenica da to *jeste bio* gest. Pristajanje javnosti na ono što je dotada bilo zabranjeno, ili neobično (što je „izašlo na videlo"), stoga više nije imalo značaja. S druge strane, droge koje su dotada, s izuzetkom alkohola i duvana, bile ograničene na malobrojne supkulture u visokom, niskom i marginalnom društvu, nisu profitirale od permisivnog zakonodavstva. One su se širile ne samo kao čin pobune, jer su senzacije koju su činile mogućnim, mogle da budu dovoljno privlačne. Međutim, upotreba droga je po zakonskoj definiciji bila nezakonita aktivnost, a sama činjenica da je

droga koja je bila najpopularnija među mladima Zapada, marihuana, verovatno bila manje štetna od alkohola ili duvana, učinila je da samo duvanje (što je tipično socijalna aktivnost) ne bude samo čin inata, već i nadmoći nad onima koji su je zabranili. Na nešto divljijim žalovima američkih šezdesetih, gde su se susreli rok fanovi i studentski radikali, linija između stondiranja i podizanja barikada često je izgledala zamagljeno.

Odnedavno prošireno polje javno prihvaćenog ponašanja, uključujući i seksualno, verovatno je povećalo eksperimentisanje i učestalost ponašanja koje se dotada smatralo neprihvatljivim ili devijantnim, a svakako je to ponašanje postalo vidljivije. Tako se u SAD pojavljivanje u javnosti jedne otvoreno praktikovane homoseksualne supkulture, čak ni u dva grada koji su određivali trendove, San Francisku i Njujorku, i koji su uticali jedan na drugog, nije dogodilo sve dok šezdesete nisu dobro poodmakle, a pojava ove supkulture kao grupe za politički pritisak nije se u ova dva grada desila pre sedamdesetih godina (Duberman et al. 1989, str. 460). Međutim, glavni značaj ovih promena nije u tome što su one implicitno ili ekspicitno, odbacivale odavno kroz istoriju utvrđeno uređenje ljudskih odnosa u društvu, uređenje koje je bilo izražavano, sankcionisano i simbolizovano preko ovih konvencija i zabrana.

Ono što je još značajnije je to da ovo odbacivanje nije činjeno u ime nekog drugog modela društvenog uređenja, mada su ovom novom liberterijanstvu davali ideološko opravdanje oni koji su osećali da mu treba oznaka,[38] već u ime neograničene autonomije želje pojedinca. To slobodarstvo je pretpostavljalo svet individualizma koji se samo na sebe obazire, doteranog do krajnjih granica. Paradoksalno je to da su pobunjenici protiv konvencija i ograničenja delili pretpostavke na kojima je bilo izgrađeno masovno potrošačko društvo, ili makar istu psihološku motivaciju za koju su oni koji su prodavali potrošna dobra i usluge nalazili da je najefektnija u prodaji njihove robe.

Sada se prećutno pretpostavljalo da se svet sastoji od nekoliko milijardi ljudskih bića koje određuje njihova potraga za ispunjenjem individualnih želja, uključujući i one koje su dotada bile zabranjene ili na koje se popreko gledalo, a koje su sada bile dopuštene – ne zato što su sada postale moralno prihvatljive, već zato što su ih toliki pojedinci imali. Tako se do devedesetih godina liberalizacija propisa zaustavila tik pred legalizovanjem droga. One su i dalje bile zabranjene, uz različite stepene oštrine u kažnjavanju i uz visoki stepen neefikasnosti. Jer se od poznih šezdesetih godina velikom brzinom razvijalo ogromno tržište kokaina, prvenstveno među dobrostojećim srednjim klasama Severne Amerike, a nešto kasnije i Zapadne Evrope. To je, isto kao i rast plebejskijeg tržišta heroina nešto ranije (takođe prvenstveno severnoameričkog), prvi put pretvorilo kriminal u istinski veliki biznis (Arlacchi, 1983, str. 215, 208)

IV

Tako da se kulturna revolucija kasnog dvadesetog veka najbolje može razumeti kao trijumf pojedinca nad društvom, ili pre, kao kidanje onih niti pomoću kojih je prošlost uplela ljudska bića u društvene strukture. Jer se ovakve strukture nisu sastojale samo od stvarnih odnosa između ljudskih bića i organizacionih oblika tih odno-

---

[38] Međutim, skoro da nije bilo nikakvog oživljavanja one ideologije koja je verovala da će spontana, neorganizovana, antiautoritarna i libertarijanska akcija dovesti do novog, pravednog društva bez države, naime do oživljavanja Bakunjinovog ili Kropotkinovog *anarhizma,* čak i pored toga što je anarhizam bio daleko prikladniji aktuelnim idejama većine studentskih buntovnika šezdesetih i sedamdesetih godina, nego što je to bio tada pomodni marksizam.

sa, već i iz opštih modela takvih odnosa i očekivanih obrazaca međusobnog ponašanja; ljudske uloge su bile propisane, mada ne uvek i pisane. Otuda je često dolazila i traumatična nesigurnost kada su stare konvencije ponašanja ili obarane, ili kada su gubile svoju utemeljenost, a i nerazumevanje između onih koji su osećali taj gubitak i onih suviše mladih da bi se sećali ičega sem atomizovanog društva.

Jedan brazilski antropolog je tako osamdesetih godina opisao tenzije muškarca iz srednje klase u njegovoj zemlji, koji je vaspitavan u mediteranskoj kulturi časti i sramote, koji se sa sve većom verovatnoćom suočavao sa bandom razbojnika koji su tražili njegov novac ili su pretili da će silovati njegovu devojku. U takvim okolnostima, od džentlmena se uvek očekivalo da brani ako ne novac, ono ženu, po cenu svog života; od dame se očekivalo da da prednost smrti u odnosu na sudbinu za koju poslovica kaže da je „gora od smrti". Pa ipak u stvarnosti velikih gradova poznog dvadesetog veka, bilo je malo verovatno da bi otpor spasio bilo ženinu „čast", bilo novac. Racionalna politika u takvim okolnostima je prepustiti se, da bi se agresori sprečili da izgube strpljenje i da počine pravo zverstvo, ili čak ubistvo. Što se tiče ženske časti, koja je tradicionalno definisana kao nevinost pre venčanja i potpuna bračna vernost nakon njega, šta se tačno branilo, u svetlu pretpostavki i stvarnog stanja seksualnog ponašanja, opšte prihvaćenih među obrazovanim i emancipovanim muškarcima i ženama osamdesetih godina veka? Ali ipak, kao što je pokazalo ispitivanje tog antropologa, ne iznenađuje nas da sve to nije činilo ovu nevolju manje traumatičnom. I manje ekstremne situacije mogle su da proizvedu srazmernu nesigurnost i mentalnu patnju – na primer, seksualni odnos. Može da se dogodi da alternativa nekoj staroj konvenciji, ne bude neka nova konvencija, već nepostojanje ikakvih pravila, ili bar nepostojanje konsenzusa o tome šta bi trebalo da se čini.

U najvećem delu sveta stare društvene strukture i pravila, iako su bile potkopavane ovom četvrtinom veka društvenih i ekonomskih promena kakvima nije bilo premca, bile su pod pritiskom, ali se još nisu raspadale. To je bilo na sreću najvećeg dela čovečanstva, posebno sirotinje, pošto je mreža rođaka, zajednice i komšiluka bila suštinski bitna za ekonomski opstanak, a posebno za uspeh u promenljivom svetu. U velikom delu Trećeg sveta ta mreža je funkcionisala kao kombinacija informativnog servisa, berze rada, rezervoara radne snage i kapitala, sistema za štednju i sistema socijalne zaštite. Zaista, bez kohezivnih porodica bi bilo teško objasniti ekonomski uspeh nekih delova sveta – na primer Dalekog istoka.

U ovim tradicionalnijim društvima napetosti su se iskazivale uglavnom utoliko što je trijumf poslovne privrede podrio legitimitet dotada prihvaćenog društvenog poretka koji se zasnivao na nejednakosti, i zato što su težnje postajale više egalitarne, i zato što su se funkcionalna opravdanja nejednakosti osipala. Tako da indijskim radžama podanici nisu zavideli na bogatstvu i raskalašnosti (kao i što poreski imunitet britanske kraljevske porodice nije bio osporavan sve do devedesetih godina), kao što su mogli da zavide svojim susedima. To bogatstvo i rasipanje su spadali i bili obeležja, posebne uloge radža u društvenom – možda čak i kosmičkom – poretku, za njih se verovalo da održavaju i stabilizuju, a svakako i da simbolizuju, svoja kraljevstva. Na nešto drugačiji način, znatne privilegije i blaga japanskih poslovnih tajkuna su bile manje neprihvatljive, sve dok se na njih gledalo ne kao na pojedinačno stečeno bogatstvo, već u suštini pre kao na službeni dodatak njihovom položaju u privredi, pre kao na luksuz britanskih ministara – limuzine, službene rezidencije, itd. – koji se ukida istog časa kada prestanu da zauzimaju mesto uz koje taj luksuz spada. Kao što znamo, stvarna

raspodela dohotka u Japanu je znatno neravnomernija nego u zapadnim poslovnim krugovima. Pa ipak, svako ko je makar izdaleka posmatrao japansku situaciju osamdesetih godina, teško je mogao da se otme utisku da je u ovoj deceniji privrednog buma i ogromnog nagomilavanja ličnog bogatstva i njegovog javnog pokazivanja, učinila da kontrast između uslova u kojima su obični Japanci živeli kod svojih kuća – toliko mnogo skromniji od njima sličnih na Zapadu – i životnih uslova bogatih Japanaca, bude mnogo vidljiviji. Možda prvi put bogate Japance više nije dovoljno štitilo to što se nekad smatralo da zakonite privilegija idu uz službu državi i društvu.

Na Zapadu su decenije društvene revolucije stvorile mnogo veću pustoš. Krajnosti takvog sloma najbolje se vide u javnom ideološkom diskursu zapadnjačkog *fin de siècle*, posebno u onoj vrsti javnih izjava koje su se, pošto ne polažu pravo na analitičku dubinu, formulisale na način široko rasprostranjenih verovanja. Mislim na onaj argument, koji je jedno vreme bio uobičajen u nekim feminističkim krugovima, da ženski kućni posao treba da se zaračunava (i da se plati, tamo gde je to neophodno) po tržišnoj ceni, ili opravdavanje reforme abortusa pomoću pojmova jednog apstraktnog i neograničenog „prava na izbor" pojedica (žene).[39] Prodor uticaja neoklasične ekonomije, koja u sekularnim zapadnim društvima sve više zauzima mesto teologije, kao i (putem kulturne hegemonije Amerike) uticaj ultraindividualističke američke pravne nauke, ohrabrili su ovakvu retoriku. Ona je svoj politički izraz našla u rečima britanskog premijera Margareti Tačer: „Nema društva, postoje samo pojedinci".

A kakve god da su bile krajnosti teorije, praksa je često bivala jednako ekstremna. U jednom trenutku sedamdesetih godina, socijalni reformatori u anglo-saksonskim zemljama su sa pravom bili šokirani (što se s vremena na vreme dešava istraživačima) efektima boravka u zdravstvenim ustanovama za mentalno bolesne ili slabe, uspešno vodili kampanju da se što više tih ljudi pusti iz izolacije da bi se o njima „brinulo unutar zajednice". Ali u gradovima Zapada, više nije bilo zajednice da za njih brine. Nije bilo rođaka. Niko ih nije poznavao. Postojale su samo ulice gradova poput Njujorka pune beskućnika sa plastičnim kesama koji su gestikulirali ili govorili sami sa sobom. Ako su imali dobru ili lošu sreću (to zavisi od tačke gledanja) konačno su iz bolnica koje su ih izbacile, premešteni u zatvore, koji su u SAD postali glavno spremište za socijalne probleme američkog društva, posebno njegovog crnačkog dela. Rečeno je da petnaest procenata srazmerno najveće zatvorske populacije na svetu – 426 zatvorenika na 100 000 stanovnika – bilo mentalno bolesno (Walker, 1991; Human Development, 1991, str. 32).

Institucije koje su najoštrije bile podrivene ovim novim moralnim individualizmom bile su tradicionalna porodica i tradicionalno organizovane crkve na Zapadu, koje su dramatično kolabirale u poslednjoj trećini veka. Cement koji je držao na okupu katoličke zajednice, krunio se zapanjujućom brzinom. Tokom šezdesetih godina, pohađanje mise u Kvebeku (Kanada) je opalo sa 80 na 20 odsto, a tradicionalno visoka stopa rađanja kod kanadskih Francuza, pala je ispod kanadskog proseka (Berier/ Boily, 1986). Oslobađanje žena, ili tačnije, zahtev žena za kontrolom rađanja, uključujući pravo na abortus i razvod braka, možda je bio najveći klip u odnosima Crkve i žena koje su u devetnaestom veku

---

[39] Legitimitet jednog zahteva se mora jasno razlikovati od argumenata koji se koriste da bi se opravdao. Odnos muža, žene i dece u jednom domaćinstvu nije imao ni najmanje sličnosti sa odnosom kupaca i prodavaca na tržištu, koliko god da je taj argument spekulativan. Niti je odluka o tome da li imati dete ili ne, čak iako se jednostrano donosi, nešto što se isključivo tiče individue koja tu odluku donosi. Ovo pokazivanje nečeg očiglednog, savršeno se uklapa sa željom da se promeni uloga žena u domaćinstvu, ili sa podrškom pravu na abortus.

postale glavna rezerva vernika (videti *Doba kapitala*), što je sve više bilo očito u notorno katoličkim zemljama kao što su Irska i sama papina Italija, pa čak – posle pada komunizma – i u Poljskoj. Opredeljivanje za svešteništvo i za druge vidove religijskog života je oštro opadalo, kao i spremnost da se živi u celibatu, stvarnom ili zvaničnom. Ukratko, bilo to dobro ili loše, crkveni moralni i materijalni autoritet kod vernika je nestao u crnoj rupi koja se otvorila između crkvenih pravila života i morala i stvarnosti međuljudskog ophođenja kasnog dvadesetog veka. Zapadne crkve čija je moć prinude nad svojim članovima bila manja, uključujući i neke od starijih protestantskih sekti, opadale su još i brže.

Materijalne posledice popuštanja tradicionalnih porodičnih veza, bile su možda još ozbiljnije. Jer, kao što smo videli, porodica nije bila samo način za samoreprodukciju, već i sredstvo za društvenu kooperaciju. Kao takva ona je bila od suštinske važnosti za održavanje i agrarne i ranoindustrijske ekonomije, na lokalnom i globalnom planu. To je delom bilo zato što se odgovarajuća *bezlična* kapitalistička poslovna struktura nije razvila pre no što su kocentracija kapitala i uspon krupnog kapitala počeli da krajem devetnaestog veka stvaraju modernu korporacijsku organizaciju, tu „vidljivu ruku" (Chandler, 1977) koja je bila dodatak „nevidljivoj ruci" tržišta Adama Smita.[40] Ali jedan još jači razlog bio je taj što tržište samo po sebi ne određuje onaj centralni element u svakom sistemu koji teži ličnom profitu, a taj element je poverenje; ili njegov zakonski ekvivalent, sprovođenje ugovora. Za ovo je potrebna ili državna sila (kao što su to dobro znali sedamnaestovekovni politički teoretičari individualizma), ili veze unutar rodbine ili zajednice. Tako da su međunarodnu trgovinu, bankarstvo i finansije, oblasti ponekad fizički udaljenih delatnosti, velike isplativosti i nesigurnosti, uspešno vodile uglavnom rodbinski povezane zajednice preduzetnika, po mogućstvu iz grupa sa posebnom religijskom solidarnošću kao što su Jevreji, Kvekeri il Hugenoti. I stvarno, čak su i u poznom dvadesetom veku, ovakve veze bile nužne u kriminalnom poslovanju, koje ne samo da je bilo protiv zakona, već je bilo i izvan zakonske zaštite. U situaciji gde ništa drugo ne garantuje ugovore, samo srodstvo i pretnja smrću mogu da to čine. Najuspešnije kalabrijske *mafia* porodice su se stoga sastojale iz velikih grupa braće (Ciconte, 1992, str. 361–362).

A sada su baš ove neekonomske veze i grupna solidarnost bile oslabljene, kao i moralni sistemi koji su uz njih išli. One su bile starije od modernog buržoaskog industrijskog društva, ali su se i prilagodile tako da su sačinjavale njegov važan deo. Stari moralni rečnik prava i dužnosti, uzajamnih obaveza, greha i vrline, žrtvovanja, svesti, nagrada i kazni, više se nije mogao prevesti na novi jezik priželjkivane gratifikacije. Jednom kada takvi postupci i institucije više nisu bili prihvatani kao sastavni deo načina na koji se uređuje društvo, na koji se povezuju ljudi i kojim se osigurava društvena kooperacija i reprodukcija, nestao je najveći deo njihovog kapaciteta za struktuiranje društvenog života ljudi. Oni su svedeni na puko izražavanje ličnih sklonosti, i na zahteve da bi trebalo da zakon prizna prvenstvo ovih sklonosti.[41] Pretili su nesigurnost i

---

[40] Operativni model za stvarno velika preduzeća pre epohe korporativnog kapitalizma („monopolskog kapitalizma") nije izvučen iz iskustva privatnog biznisa, već iz iskustva državne ili vojne birokratije – pogledajte uniforme železničara. U stvari, često su tim velikim preduzećima direktno rukovodili, i morali da rukovode, državni ili kakvi drugi neprofitni organi, kao u poštanskim i većini telefonskih i telegrafskih usluga.

[41] U ovome je razlika između jezika (zakonskih ili ustavnih) „prava", koji je postao centralan za ovo društvo nekontrolisanog individualizma, svakako u SAD, i starog moralnog idioma u kome su prava i obaveze bile dve strane istog novčića.

nepredvidljivost. Igle na kompasima više nisu imale Sever, mape su postale beskorisne. To je bilo sve očevidnije u većini razvijenih zemalja od 1960. godine nadalje. Ideološki izraz toga je nađen u mnoštvu teorija, od ekstremnog liberalizma slobodnog tržišta do „postmodernizma" i njemu sličnih, koji su pokušavali da potpuno izbegnu probleme prosuđivanja i vrednosti, ili da ih radije svedu na jedinstveni denominator neograničene slobode pojedinca.

U početku su naravno, prednosti sveopšte socijalne liberalizacije izgledale ogromne svima sem urođenim reakcionarima, a njena cena se činila minimalna. Činilo se da velika plima blagostanja koja se prelivala preko žitelja povlašćenih regiona sveta, ojačana sve obuhvatnijim i sve darežljivijim sistemima socijalne zaštite, uklanja krhotine društvene dezintegracije. Biti samohrani roditelj (to jest, pretežno samohrana majka) još uvek je bio daleko najbolja garancija za život u bedi, ali je taj status u modernim državama društvene brige isto tako garantovao jedan minimum sredstava za život i utočište. Penzije, socijalne službe, i na kraju, gerijatrijski nadzornici brinuli su o izolovanim starcima, čiji sinovi i kćeri nisu mogli, ili više nisu osećali obavezu, da se staraju o svojim roditeljima na zalasku. Izgledalo je prirodno da se na isti način postupa i sa drugim izdacima koji su nekad bili deo porodičnog reda, na primer da se breme brige o odojčadi prebaci sa majki na javne jaslice i odgajališta, što su socijalisti, zaokupljeni potrebama zaposlenih majki, odavno zahtevali.

Izgledalo je da i racionalna računica i istorijski razvoj pokazuju isti pravac kao razne vrste progresivne ideologije, uključujući i sve one koje su kritikovale tradicionalnu porodicu zato što ona ovekovečava potčinjenost žena, dece i adolescenata ili iz opštijih slobodarskih razloga. U materijalnom pogledu, društveno staranje je očito bilo nadmoćno u odnosu na ono što bi većina porodica mogla da sama za sebe obezbedi, bilo zbog siromaštva, bilo iz drugih razloga. To što su deca u demokratskim državama izašla iz svetskih ratova praktično zdravija i bolje hranjena nego ranije, dokazivalo je to stanovište. Potvrdilo ga je i to što su države društvene brige preživele u najbogatijim zemljama na kraju veka, uprkos sistematskim napadima ideologa slobodnog tržišta i njima sklonih vlada. Uostalom, postalo je opšte mesto među sociolozima i socijalnim antropolozima, to da se uopšte, uloga srodstva „smanjuje sa porastom važnosti državnih institucija". Ma šta to značilo, ta uloga je opadala „rastom ekonomskog i socijalnog individualizma u industrijskim društvima" (Goody, 1968, str. 402–403). Ukratko, kao što je odavno predviđano, *Gemeinschaft* se povlačila pred *Gesellschaft*; zajednice pred pojedincima povezanim u anonimna društva.

Materijalne prednosti života u svetu u kome su zajedništvo i porodica opadali, bile su i ostale nesporne. Ono što je malo ko shvatao bilo je to u kojoj meri se moderno industrijsko društvo sve do sredine dvadesetog veka, oslanjalo na jednu simbiozu između starih vrednosti zajednice i porodice i novog društva, a otuda i koliko će po svoj prilici biti dramatični efekti njihove spektakularno brze dezintegracije. To je postalo jasno u eri neoliberalne ideologije, kada je oko 1980. godine u politički rečnik ušao, ili se vratio, jezivi izraz „potklasa" (underclass).[42] To su bili oni ljudi koji, u razvijenim tržišnim društvima posle kraja ere pune zaposlenosti, nisu uspevali, ili nisu hteli da zarađuju sa svoj život i život svojih porodica, unutar tržišne privrede (dopunjene sistemom socijalne zaštite), za koju se činilo da radi dovoljno dobro za dve trećine stanovnika takvih zemalja, svakako sve do devedesetih godina (otuda fraza „dvotre-

---

[42] Devetnaestovekovni ekvivalent ove reči je u Britaniji bila reč „residium" (talog, ostatak).

ćinsko društvo", skovana u ovoj deceniji, koja je toliko zabrinjavala nemačkog socijaldemokratskog političara Petera Gloca). Sama reč „potklasa" kao stara reč „donji svet" (underworld), podrazumeva jednu isključenost iz „normalnog" društva. U suštini se takve „potklase" oslanjaju na socijalno stanovanje i društvenu brigu, čak i onda kada dopunjavaju svoje prihode pohodima u crnu ili sivu ekonomiju, ili u „zločin", to jest u one delove privrede koje još nisu dosegli državni poreski sistemi. Bilo kako bilo, pošto su ovo bili slojevi u kojima je porodična kohezija uglavnom bila srušena, čak su i njihovi upadi u neformalnu ekonomiju, legalnu ili ilegalnu, bili marginalni i nestabilni. Jer, kao što se dokazalo u Trećem svetu i kod njegove nove masovne imigracije u severne zemlje, čak i nezvanična ekonomija naselja straćara i ilegalnih useljenika dejstvuje dobro samo sa rođačkim mrežama.

Standardni primer za takvu „potklasu" su postali siromašni delovi domaće, urbane američke crnačke populacije, što će reći, većina američkih crnaca,[43] postali su standardni primer za skup građana koji su zapravo izbačeni iz zvaničnog društva, koji ne čine stvarno njegov deo, ili koji – što je slučaj mnogih mladih muškaraca među njima – koji ne čine deo tržišta radne snage. U stvari, mnogi njihovi mladi, posebno muškarci, zbilja su sebe smatrali društvom otpadnika ili antidruštvom. Ovaj fenomen nije ograničen na ljude bilo koje boje kože. Propadanjem industrija koje su upošljavale mnogo radne snage (industrija iz devetnaestog i ranog dvadesetog veka), ovakve „potklase" su počele da se pojavljuju u velikom broju zemalja. Uz sve to, u naseljima socijalnih stanova koje su podizale društveno odgovorne vlasti, za sve one koji sebi nisu mogli da priušte plaćanje tržišnih stanarina ili kupovinu kuće, a koje je sada naseljavala ova „potklasa", nije bilo zajedništva, a jedva da je bilo normalne rođačke uzajamnosti. Čak i „dobrosusedstvo", poslednji ostatak zajednice, teško da je moglo da preživi opšti strah, uglavnom od mladih muških adolescenata, koji su sada sve više bili naoružani, i koji su se sada šunjali ovim hobsovskim džunglama.

Zajedništvo je donekle preživelo samo u onim delovima sveta koji još nisu stupili u univerzum gde su ljudska bića živela jedna pored drugih, ali ne kao socijalna bića, a sa njim je preživeo i društveni poredak, mada za većinu ljudi, poredak očajničke sirotinje. Ko bi mogao da govori o „potklasi" u jednoj zemlji kao što je Brazil, gde je sredinom osamdesetih godina, gornjih 20 odsto stanovnika primalo preko 60 odsto dohotka svoje zemlje, dok je donjih 40 odsto primalo 10 odsto dohotka ili manje? (UN World Social Situation, 1984, str. 84). Uglavnom je to bio život nejednak po statusu, kao i po prihodu. Pa ipak, za većinu, tom životu je nedostajala opšta nesigurnost urbanog života u „razvijenim" društvima, lišenih starih uputstava za ponašanje koja su zamenjena neizvesnom prazninom. Tužan paradoks dvadesetovekovnog *fin de siècle* bio je u tome da je po svim merljivim kriterijumima društvene ugodnosti i stabilnosti, živeti u nazadnoj ali tradicionalno struktuiranoj Severnoj Irskoj, i posle dvadeset godina nečeg nalik na građanski rat bez prekida, bilo bolje, a zapravo sigurnije, nego živeti u velikim gradovima Ujedinjenog Kraljevstva. Drama propalih tradicija i vrednosti nije toliko u materijalnim nedostacima delovanja bez društvenih i ličnih usluga koje su nekad obezbeđivali porodica i zajednica. Ove usluge su se mogle nadomestiti u

---

[43] Opis kome se službeno davala prednost u vreme pisanja je bio „Afro-Amerikanci". Međutim, ova imena se menjaju – za vreme autorovog života bilo je nekoliko ovakvih promena („obojeni", „nigeri" „crnci") – i nastaviće da se menjaju. Ja koristim termin koji je verovatno kolao duže od bilo kog drugog među onima koji bi želeli da pokažu poštovanje prema potomcima afričkih robova u Americi.

prosperitetnim državama društvene brige, mada ne i u siromašnim delovima sveta, gde je ogromna većina čovečanstva još uvek imala malo koji drugi oslonac sem rodbine, pokroviteljstva jakih i uzajamne pomoći (o socijalističom delu sveta videti glave 13 i 16). Ta drama se ispoljava u raspadu i starih sistema vrednosti i konvencija koje su kontrolisale ljudsko ponašanje. Taj gubitak se osetio. On se ogledao u usponu onoga što će se nazvati (opet u SAD, gde je ovaj fenomen postao primetan od šezdesetih godina) „politika identiteta", uglavnom etničkih/nacionalnih ili religijskih identiteta, i militantno nostalgičnih pokreta koji teže tome da obnove hipotetičko proteklo doba neproblematičnog reda i sigurnosti. Takvi pokreti su pre bili pozivi za pomoć nego nosioci programa – čežnja za nekakvom „zajednicom" kojoj bi se pripadalo u jednom anomijskom svetu; nekakvoj porodici kojoj bi se pripadalo u svetu društveno izolovanih; nekakvim pribežištem u džungli. Svaki realni posmatrač i većina vlada su znali da se zločin neće smanjiti pa čak ni kontrolisati pogubljenjem kriminalaca, ili odvraćanjem od zločina pomoću osuda na dugu robiju, ali je svaki političar poznavao ogromnu, emocijama ojačanu snagu, zahteva masa običnih građana, racionalnog ili ne, da se *kazne* antidruštveni elementi.

Ovo su bile političke opasnosti tog cepanja i kidanja starih društvenih struktura i sistema vrednosti. Međutim, kako su napredovale osamdesete godine, uglavnom pod barjakom čiste suverenosti tržišta, bilo je sve očiglednije da to predstavlja opasnost i za trijumfalističku kapitalističku privredu.

Jer se kapitalistički sistem, iako je sagrađen na tržišnim operacijama, oslanjao na veliki broj sklonosti koje nisu bile istinski povezane sa onom potragom za ličnim dobitkom, koja je, prema Adamu Smitu, bila gorivo motora tog sistema. On se oslanjao na „radnu naviku", za koju je Adam Smit pretpostavljao da je jedan od fundamentalnih motiva ljudskog ponašanja, zatim se oslanjao na voljnosti ljudskih bića da odlože gratifikaciju na duži period, to jest da štede i ulažu radi budućih zarada, pa na ponosu postignućem, na običajima uzajamnog poverenja, i na drugim stavovima koji nisu bili implicitni u racionalnoj maksimalizaciji bilo čijeg profita. Porodica je postala integralni deo ranog kapitalizma zato što ga je snadbevala nizom ovakvih motivacija. Isto tako deo kapitalizma su postali i „radna navika", navika poslušnosti i odanosti, koja obuhvata i odanost rukovodilaca firmi, i drugi vidovi ponašanja koji se nisu mogli lako složiti sa teorijom racionalnog izbora zasnovanoj na maksimalizaciji. Kapitalizam je mogao da funkcioniše u odsustvu svega ovoga, ali kada je bilo tako, postao je tuđ i problematičan čak i za same poslovne ljude. To se dešavalo prilikom piratskih „preuzimanja" poslovnih korporacija i drugih finansijskih spekulacija koje su osamdesetih godina zasipale finansijske centre ultra-slobodno-tržišnih država kao što su SAD i Britanija, i koje su zapravo pokidale sve veze između potrage za profitom i privrede kao jednog proizvodnog sistema. To je razlog zbog koga su kapitalističke zemlje koje nisu zaboravile da rast nije postignut samo maksimalizacijom profita (Nemačka, Japan, Francuska) onemogućile takve pohare.

Karl Polanji je, razmatrajući ruševine devetnaestovekovne civilizacije tokom Drugog svetskog rata, ukazao koliko su neobične i bez presedana bile pretpostavke na kojima je ona sagrađena: one o samoregulišućem i univerzalnom sistemu tržišta. Dokazivao je da je sklonost ka trampi, razmeni i zameni jedne stvari za drugu Adama Smita, nadahnula „industrijski sistem... koji praktično i teorijski, podrazumeva da se ljudska vrsta u svim svojim ekonomskim aktivnostima, ako ne i u svojim političkim, intelektualnim i duhovnim nastojanjima, rukovodi tom jedinom sklonošću" (Polanyi, 1945,

str. 50–51). Ipak je Polanji preterao sa procenom logike kapitalizma u njegovo vreme, isto onako kao što je Adam Smit preterao s tim da će, sama za sebe, potraga svih ljudi za sopstvenom ekonomskom dobiti, automatski uvećati bogatstvo nacija.

Kao što mi uzimamo kao bogom dan vazduh koji dišemo, i koji omogućava sve naše aktivnosti, tako je kapitalizam uzimao zdravo za gotovo atmosferu u kojoj je delovao, a koju je nasledio iz prošlosti. Koliko je ta atmosfera bila važna, otkrio je tek kada se vazduh proredio. Drugim rečima, kapitalizam je uspeo jer nije bio samo kapitalistički. Maksimalizacija profita i akumulacija kapitala bili su nužni uslovi za njegov uspeh, ali ne i dovoljni. Kulturna revolucija poslednje trećine ovog veka je bila ta koja je počela da nagriza nasleđene istorijske posede kapitalizma i da pokazuje tegobe delovanja bez njih. Ironija istorije je u tome što je neoliberalizam koji je postao pomodan sedamdesetih i osamdesetih godina, a koji je prezrivo gledao na ruševine komunističkih režima, trijumfovao baš u onom trenutku kada je prestajao da bude onako ubedljiv kakvim se nekad činio. Tržište je proglasilo pobedu onda kada se više nisu mogli skrivati njegova golotinja i nedovoljnost.

Glavna sila kulturne revolucije se prirodno, osetila u urbanizovanim „industrijskim tržišnim privredama“ starog kapitalističkog jezgra. Međutim, kao što ćemo videti, izvanredne privredne društvene sile, odrešene u kasnom dvadesetom veku, takođe su preobrazile ono što se sada zove „Treći svet“.